

Національна академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Маловідомі імена, події, факти
(Збірник статей)**

Випуск 36

**На пошану академіка НАН України,
Героя України П. Т. ТРОНЬКА**

Київ — 2010

**ББК ТЗ (4 УКР)
Я 43**

У збірнику, присвяченому 95-річчю з дня народження відомого українського історика, організатора науки академіка НАН України, Героя України ПЕТРА ТИМОФІЙОВИЧА ТРОНЬКА, на основі широкого кола джерел досліджується життєвий шлях та науковий доробок вченого. У наукових студіях висвітлюється широкий спектр проблем використання політичних репресій як засобу здійснення влади в УСРР–УРСР, порушено питання теорії та методології історичної науки, історіографії.

Видання розраховане на науковий та викладацький загал, студентів, всіх, хто цікавиться історією України.

Редакційна колегія:

П. Т. Тронько (головний редактор)
О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, О. М. Бут, В. О. Горбик,
П. В. Добров, В. М. Курило, З. Г. Лихолобова,
Л. П. Нагорна, М. І. Панчук, Р. Ю. Подкур (заступник
головного редактора), С. І. Попович, О. П. Реєнт,
В. О. Савчук.

Рецензенти:

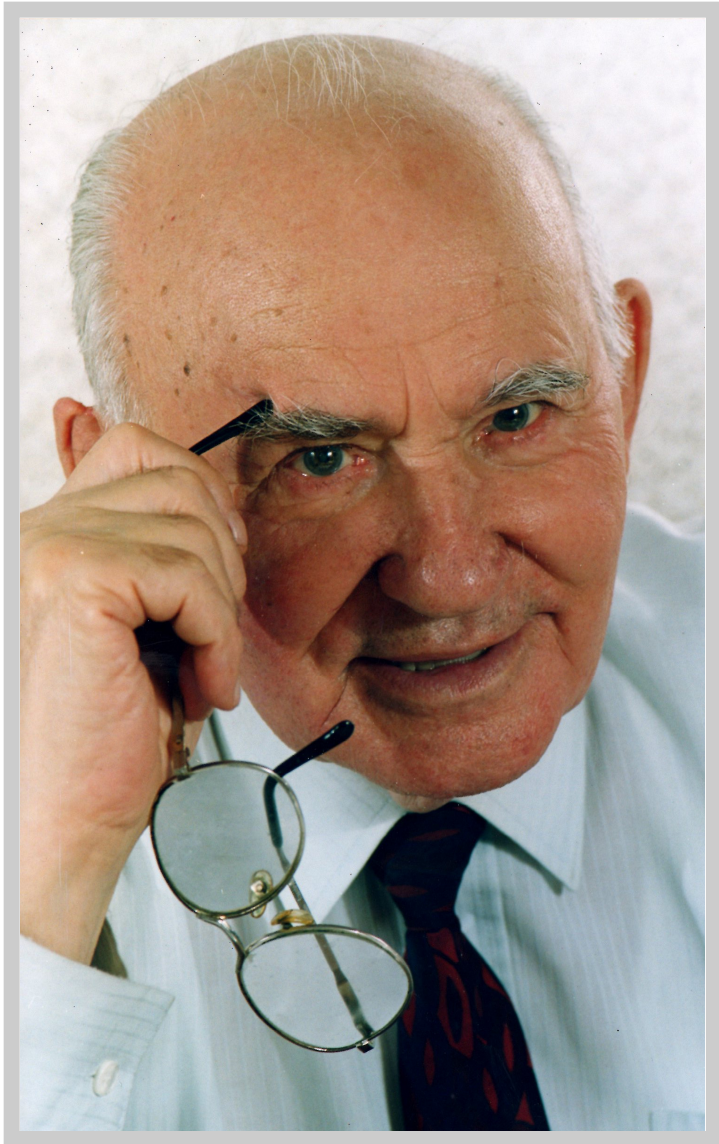
М. Р. Литвин — доктор історичних наук, професор;
І. В. Верба — доктор історичних наук, професор.

Відповідальний за випуск: Р. Ю. Подкур

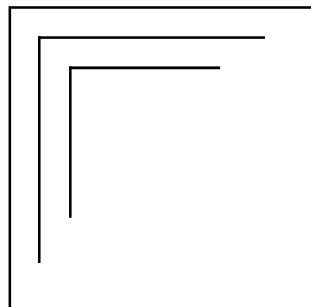
Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол № 5 від 27.05.2010 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією
при Кабінеті Міністрів України
як фахове видання з історичних наук
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4).

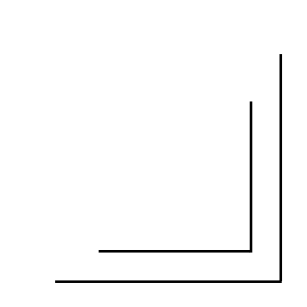
Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України «Про державну
реєстрацію друкованого засобу масової інформації»
серії КВ, № 6929 від 04.02.2003 р.

**Академік НАН України,
Герой України П. Т. ТРОНЬКО**

**АКАДЕМІК НАН УКРАЇНИ
П. Т. ТРОНЬКО – ЯК ВЧЕНИЙ
ТА
ОРГАНІЗАТОР
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ**

Валерій Смолій*

Досвід вченого та талант організатора: наукова та громадська діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька

У статті аналізується наукова та громадсько-політична діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька.

Ключові слова: краєзнавство, «Реабілітовані історією», історико-культурна спадщина, козаки.

Кожна епоха в історії України висувала особистості, які доклали всіх зусиль для примноження та збереження скарбів народу. У важких умовах історичної дійсності ці постаті стали охоронцями історико-культурної спадщини української держави.

Історична пам'ять суспільства криється у матеріальних та духовних пам'ятках українського народу. Їх зберігання, вивчення є основою духовної наснаги сьогодення та майбутнього незалежної України.

У ХХ ст. історико-культурні надбання України нищили не лише війни, а й нігілістичне, зневажливе, злочинне ставлення радянських чиновників. Відчуття кровного зв'язку з рідною землею, повага до традицій українського трудівника, загострене відчуття особистої відповідальності за збереження культурних надбань минулих поколінь вирізняло заступника Голови Ради Міністрів УРСР, академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька поміж радянських можновладців.

Його життєва позиція була сформована у звичайній сільській родині. Петро Тимофійович Тронько народився 12 липня 1915 р. у с. Заброди на Богодухівщині. Коли йому було п'ять років, помер батько Тимофій Федорович. Турбота про дітей повністю лягла на плечі матері — Євдокії Олексіївни. Для Петра Тимофійовича мати завжди була центром сім'ї, ознакою затишку та спокою.

Доля розпорядилася так, що П. Т. Троньку довелося стати сучасником страхотливих подій ХХ ст. Від смерті у голодоморні 1932–1933 рр. його уберегла робота підсобником на шахті м. Дзер-

* *Смолій В.А.* — академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України.

жинська. Згодом, згадуючи події минулого, академік П. Т. Тронько говорив, що шматок хліба був оплатою за важку працю і водночас порятунком.

Повернувшись до сім'ї на Богодухівщину, П. Тронько закінчив вчительські курси і працював вчителем суспільствознавства у школі с. Кленове, згодом — помічником директора Кленівського училища механізаторських кадрів. Педагогічні здібності молодого вчителя були помічені керівництвом, і невдовзі він був призначений спочатку керівником Лебединської школи сільськогосподарського учнівства, а потім директором дитячого будинку.

Активність, ініціативність, організаторські здібності молодого керівника привели його у лави комсомолу. Петро Тимофійович завжди з винятковою приємністю пригадує комсомольські роки не лише через власну молодість. Комсомол направив на навчання у вищі навчальні заклади, технікуми, на підприємства сотні тисяч молодих людей, спрямував їх юнацький максималізм на розбудову економічної могутності СРСР.

Однак, обіймаючи посади першого секретаря Лебединського райкому комсомолу, секретаря Сумського обкому ЛКСМУ, першого секретаря Станіславського обкому ЛКСМУ, П. Т. Тронько бачив і негативні сторони ідеологізації молодіжного руху. Це — нівелювання особистості, перетворення її на «гвинтик» політичної системи СРСР.

Не сподівався також молодий комсомольський працівник, що його юнацький запал та працездатність лідери ВКП(б) використають для жорсткої «радянзації» Західної України. Депутат Народних зборів Західної України перший секретар Станіславського обкому ЛКСМУ П. Т. Тронько не уявляв собі, що звільнення від польської окупації західноукраїнських земель спричинить трагедію масових незаконних репресій, масштабних депортацій, розпорошить по СРСР тисячі українських сімей.

Звертаючись до подій 1939 р., академік НАН України П. Т. Тронько жодним чином не ідеалізує дії вищого партійно-державного керівництва СРСР. Він завжди наполягає, як професійний історик, на об'єктивному, багатоаспектному вивченні суперечливих процесів радянської дійсності.

Подібні підходи сповідує П. Т. Тронько в оцінці інших подій Другої світової війни, яку пізнав особисто, а не з архівних доку-

ментів. О десятій годині ранку 22 червня 1941 р. секретар Станіславського обкому ЛКСМУ П. Тронько доповідав по «ВЧ» першому секретарю ЦК ВЛКСМ М. Михайлову, що володіє лише розрізними відомостями про прикордонні бої, втрати радянських військ. Суперечлива інформація про настрої населення області, підрозділів відступаючої Червоної армії, темпи наступу військ вермахту породжувала сумніви.

Відступ партійно-радянського активу із Станіславщини до Києва назавжди закарбувався у пам'яті П. Тронька. Однак, постійні бомбардування фашистськими літаками колон біженців, загибель мирних громадян довкола не зламала віру комсомольського працівника у перемогу над нацизмом.

Одягнувши військову форму, секретар обкому ЛКСМУ став помічником начальника політвідділу по роботі серед комсомольців 26-го району авіабазування та маневреної авіаційної групи Південного-Західного фронту. У поточній роботі з особовим складом авіаційних підрозділів стали у нагоді навички, здобуті П. Троньком під час курсантської підготовки у 1936–1937 рр. у Єйській військовій школі морських льотчиків і льотнабів.

У складі Сталінградського, Південного, 4-го Українського фронтів помічник начальника політвідділу 8-ї повітряної армії майор П. Т. Тронько брав участь в обороні Києва та Сталінграда, визволенні Ростова та Донбасу. За військову звитягу він був нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями «За бойові заслуги» та «За оборону Сталінграда».

Самопожертва молоді стала одним із чинників перемоги у Другій світовій війні — такий висновок зробив політпрацівник П. Т. Тронько із щоденного спостереження за бойовою роботою льотчиків та техніків. Спочатку поширення інформації про подвиги молодих захисників були елементом його постійної агітаційно-пропагандистської роботи серед особового складу. Так, у «Комсомольській правді» 15 вересня 1943 р. П. Тронько та В. Загурський опублікували статтю «Лілія» про подвиги льотчика-винищувача Лілії Литвяк, яка збила 14 літаків ворога. Згодом вивчення ролі молоді у Другій світовій війні стане одним із пріоритетних напрямів наукових інтересів академіка П. Т. Тронька.

Жовтень 1943 р. вніс чимало несподіваних змін у життя П. Т. Тронька. Його відкликали з діючої армії і затвердили першим

секретарем Київського обкому і міськкому ЛКСМУ. Вже 6 листопада 1943 р. у складі групи партійно-радянських працівників, очолюваних М. Хрущовим та командування фронту на чолі з представником Ставки маршалом Г. Жуковим П. Тронько в'їхав у зруйнований Київ. І досі в його пам'яті залишився зруйнований вщент Хрещатик, палаюча будівля Київського університету.

Головним завданням секретаря київського обкому і міськкому ЛКСМУ стала організація відбудови міста Києва. Згодом у мирні часи Петро Тимофійович згадував, що в умовах війни українські дівчата з навколишніх сіл стали основною робочою силою відбудові столиці України.

У 1947 р. П. Тронька обрали другим секретарем ЦК ЛКСМУ. Однак невдовзі він опинився у стані конфлікту з першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем, який звинуватив керівників ЛКСМУ у «втраті політичної пильності». «Недоліки у проведенні ідеологічної та організаційної роботи» в інтерпретації «борця з українським націоналізмом» Л.Кагановича загрожували реальним арештом. Тому пропозицію про навчання в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б) колишній секретар ЛКСМУ П. Тронько прийняв з відвертим задоволенням.

В Академії суспільних наук, наскрізь заідеологізованому навчальному закладі, працювали корифеї радянської історичної науки Б. Д. Греков, М. В. Нечкіна, О. Л. Нарочницький С. В. Бахрушин та багато інших. Не порушуючи ідеологічних традицій, їх лекції виходили за межі навчальних програм. Відомі вчені знайомили слухачів та аспірантів Академії з результатами власних досліджень. Так, під впливом академіка М. В. Нечкіної П. Тронько вирішив досліджувати проблеми декабристського руху.

Однак, колеги-фронтовики, керівництво ВЛКСМ почали напоягати на дослідженні проблем Другої світової війни. Так П. Тронько знову повернувся у воєнну юність і почав вивчати діяльність ВЛКСМ–ЛКСМУ, мотиви подвигу молоді під час Великої вітчизняної війни. Наукові дослідження завершилися захистом в 1951 р. кандидатської дисертації.

З цього моменту проблеми Другої світової війни стали провідними у науковій діяльності вченого П. Тронька. Десятки монографій, сотні наукових статей склали науковий доробок академіка НАН України П. Тронька з цієї проблеми. Окремі монографії

декілька разів перевидавалися. Тому цілком закономірним було рішення конкурсної комісії Президії НАН України про надання премії Національної академії наук України за краще історичне дослідження подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в Україні у 2010 р. циклу праць академіка НАН України П. Т. Тронька під загальною назвою «Внесок України у перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

На початку 1950-х рр. П. Т. Тронька знову залучили до партійної роботи. Протягом наступного десятиріччя він послідовно займав декілька посад — від завідувача відділом науки і вищих навчальних закладів, секретаря Київського обкому КПУ до завідувача відділом ЦК Компартії України. Але перебування на високих партійних посадах та жорсткі ідеологічні обмеження не змінили ставлення П. Т. Тронька до української мови та історико-культурної спадщини.

Серед вищого партійного керівництва УРСР кінця 1950-х рр. було добре відоме звернення секретаря Київського обкому КПУ П. Т. Тронька до першого секретаря ЦК КПУ М. В. Підгорного. Не боячись звинувачень у «дрібнобуржуазному українському націоналізмі», П. Т. Тронько аргументовано доводив недоцільність звуження суспільних функцій української мови під виглядом реалізації принципу добровільності у виборі мови навчання. На думку П. Т. Тронька, такі кроки могли стати першопричиною неоправданих змін у суспільній свідомості. Подальша практика політики русифікації у 1960-х – 1980-х рр., запровадженої лідерами КПРС, лише підтвердила прогнози П. Т. Тронька.

На посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР протягом 1961–1978 рр. П. Т. Тронько продовжував опікуватися проблемами української гуманітарної політики. В умовах жорсткого ідеологічного тиску П. Т. Тронько знаходив відповідну аргументацію для вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР для реалізації відповідних національних проєктів.

Одним з масштабних його задумів стало увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва. П. Т. Тронько домігся у партійного керівництва республіки, зокрема першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, відповідної санкції на реалізацію проєкту.

Архівні документи свідчать про непросту атмосферу засідання політбюро ЦК КПУ 31 серпня 1965 р., на якому обговорювала-

ся лист заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька та секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби. Посадовці констатували, що

«широковідомі події героїчного минулого, пов'язані з існуванням запорозького козацтва та Запорізької Січі [...] до цього часу увічненні вкрай незадовільно».

Члени політбюро ЦК КПУ не поспішали висловлювати власну думку. Лише секретар ЦК КПУ В. Г. Комяхов зауважив, що висловлені ідеї заслуговують на увагу. Вирішальною виявилася позиція першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, якому імпонувала національна проблематика. Тим паче, вона пов'язувалася з антифеодальною боротьбою українського козацтва. Утім, політбюро прийняло дещо абстрактну постанову, яка залишала простір для політичного маневру.

Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. конкретизувала завдання увічнення пам'яті українського козацтва. Передбачалося спорудження меморіалу на о. Хортиця, встановлення гранітних обелісків на місцях козацьких січей. Пам'ятні знаки мали бути встановлені на місцях традиційних козацьких рад, на 39 місцях бойової слави запорозьких козаків, на 28 місцях, пов'язаних з видатними діячами Запорозької Січі, на 7 місцях — центрів козацьких паланок, на 10 місцях козацьких укріплень та сторожових постів, на 35 місцях поселень козаків та на 8 козацьких кладовищ та окремих поховань. Вже 18 травня 1970 р. П. Т. Тронько представив проект історико-меморіального комплексу на о. Хортиця на розгляд членів політбюро ЦК КПУ. Він не викликав заперечення у партійних можновладців.

Однак, грандіозна програма не була реалізована. Новий секретар ЦК КПУ з ідеології В. Ю. Маланчук виступив проти виконання вже затвердженої програми. За його ініціативи політбюро ЦК КПУ 25 вересня 1973 р. прийняло постанову, яка нагадувала судовий вирок:

«Під час здійснення накреслених планів, були допущені недоліки, які призвели до невиправданого розширення завдань, збільшення масштабу і зміни характеру робіт зі створення заповідника. [...] Розростаючись невиправдано в своїх масштабах, цей комплекс набирив водночас й хибного ідейно-політичного спрямування. Питанням соціальних відносин на Запорізькій Січі, внутрішньої класової боротьби серед козацтва не приділялося належного місця, допуска-

лася певна ідеалізація органів козацького самоврядування тощо. Не відзначалася чіткістю і робота зі встановлення пам'ятних знаків в інших місцях республіки, пов'язаних з історією запорозького козацтва. В перелік на відзначення потрапили особи й події історично малозначущі, випадкові».

Безпосередніми винуватцями «допущених недоліків» були визначені заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько та заступник голови Запорізького облвиконкому М. П. Киценко. Останнього «за ідейну незрілість» звільнили з роботи. Загроза звільнення нависла над Петром Тимофійовичем Троньком. Його, окрім іншого, звинувачували у перевищенні посадових повноважень. Далася взнаки абстрактна постанова політбюро ЦК КПУ від 31 серпня 1965 р. Лише приятні особисті стосунки з першим секретарем ЦК КПУ В. В. Щербицьким дали можливість Петру Тимофійовичу уникнути небажаних організаційних висновків.

Але негативний досвід реалізації першого масштабного національного проекту не став на заваді здійснення не менш амбітних починань П. Т. Тронька щодо збереження української історико-культурної спадщини. Крок за кроком він втілював в життя ідею створення Музею народної архітектури та побуту, який до чого часу його співробітники називають «Троньківкою».

Вдало маневруючи між ідеологічними рифами, знаходячи компромісні рішення, П. Т. Тронько зумів створити масштабний національний осередок збереження самотності українського народу, формування самосвідомості сучасних поколінь.

Успіхи П. Т. Тронька у гуманітарній галузі визначалася залученням до практичної роботи у збереженні культурної спадщини таких подвижників як Олена Апанович, Михайло Брайчевський, Іван Гончар, Олесь Гончар, Олесь Силін, Федір Шевченко. У цій діяльності вони бачили власний патріотичний обов'язок перед українською громадою.

Розуміючи величезний потенціал громадського руху, П. Т. Тронько доклав великих зусиль для створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Очоливши громадську організацію, він понад два десятиліття спрямував зусилля небайдужої громадськості на відновлення та збереження історико-культурної спадщини України. Були реставровані, відновлені, законсервовані від руйнувань десятки пам'ятників, історичних

будівель, підготовленні та надруковані сотні наукових праць з історії надбань українського народу.

Вже в умовах незалежної України академік П. Т. Тронько разом з письменником Олесем Гончарем та архітектором Олесем Силиним у 1994 р. виступили ініціаторами відбудови Михайлівського Золотоверхого собору та Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Сьогодні ці будівлі стали окрасою стародавньої столиці України.

Особливо яскраво талант П. Т. Тронька як вченого і організатора розкрився у процесі підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Протягом 1960–1980-х рр. Петро Тимофійович був не просто номінальним Головою редколегії видання. Він щоденно контролював її виконання, не випускав з поля зору найменшої деталі, проблеми у створенні унікальної праці. Необхідно були скоординувати роботу архівних і бібліотечних установ всього СРСР.

На мою думку, важливість науково-видавничого проекту «Історії міст і сіл Української РСР» полягає у тому, що він став імпульсом для розвитку краєзнавчого руху, згуртуванню дослідників рідного краю, поклав початок їх організаційному об'єднанню.

На сьогодні, окрім опублікованого багатотомного літопису, у державних архівах областей України зосереджені тисячі кадрів мікрофільмів, копій документів, отриманих з центральних архівів Москви і Ленінграда, які склали джерельну базу науково-видавничого проекту. Тільки у процесі написання томів «Історії міст і сіл Української РСР» працівниками державних архівів було тематично розписано до 15 млн. справ, підготовлено понад 1,5 млн. тематичних карток.

За ініціативи академіка П. Т. Тронька, який усвідомлював перспективу регіональних історичних досліджень, у структурі Інституту історії АН України з 1979 р. почав функціонувати відділ історичного краєзнавства. Сьогодні Петро Тимофійович очолює відділ регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

Паралельно з інституалізацією регіональних досліджень, академік П. Т. Тронько у 1990 р. відродив, засновану ще 1925 р., Спілку краєзнавців України. У важкій боротьбі з чиновництвом, знаходячи консенсусні рішення з керівництвом держави Петро Ти-

мофійович домігся присвоєння статусу «національної» Всеукраїнській спілці краєзнавців.

Сьогодні Національна спілка краєзнавців України нараховує понад 2 тис. осіб. Цей колектив ентузіастів вже розробляє декілька масштабних науково-видавничих, культурно-просвітницьких, освітніх проектів. Керівником цих проектів є голова Національної спілки краєзнавців України, академік НАН України П. Т. Тронько. Тому я не сумніваюсь, що вони будуть вдало реалізовані.

Символічним є той факт, що першим серед істориків звання Героя України у 2000 р. був удостоєний саме патріарх історичного краєзнавства — Петро Тимофійович Тронько.

Як вчений та громадський діяч П. Т. Тронько гостро відчуває соціальний запит суспільства. Особливо це проявилось у здійсненні непростого науково-видавничого проекту «Реабілітовані історією». Ідея викристалізувалася при дослідженні масових політичних репресій стосовно членів Українського краєзнавчого комітету. Ініціатором вивчення цього напрямку став учень Петра Тимофійовича кандидат історичних наук Ю. З. Данилюк.

Після видання двох книг «Репресоване краєзнавство» та «Реабілітовані історією»¹ стала зрозуміла необхідність розгортання масштабних досліджень щодо політичних репресій радянської доби. Правовою основою вивчення проблеми став Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», прийнятий Верховною Радою України 17 квітня 1991 р.

Лист-звернення про вищих органів влади незалежної України підписали Голова СБ України Євген Марчук, президент НАН України Борис Патон та академік НАН України Петро Тронько.

Президія Верховної Ради України 6 квітня 1992 р. та Кабінет Міністрів України 11 вересня 1992 р. постановами підтримали ініціативу науковців та громадськості. Зокрема, в постанові Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. зазначалося, що

«...в умовах національного і культурного відродження України, розбудови її державності виняткового значення

¹ Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.) / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (гол.) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 506 с.; Реабілітовані історією / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. П. Т. Тронько. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 402 с.

набувають питання глибокого і всебічного вивчення національної історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу не виправдано замовчувалися».

Для організації роботи по підготовці згаданої серії книг було затверджено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», створені обласні редколегії та науково-редакційні групи, які розпочали підготовку обласних томів. Головну редколегію очолив академік НАН України П. Т. Тронько, його заступником став Ю. З. Данилюк.

Спочатку планувалося видати по одному тому у кожній області, Автономній Республіці Крим та містах Києві та Севастополі. Однак, репресії радянської доби виявилися настільки масштабними, що кількість книг обласних томів значно зросла.

Не дивлячись на економічну скруту, відомчі суперечки, Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» видала вже 57 книг обласних томів. Створено і почав наповнюватися Національний банк жертв політичних репресій, який розміщений у мережі Інтернет. За архівно-кримінальними справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на понад 700 тисяч репресованих громадян. Під грифом Головної редколегії побачили світ десятки збірників документів, монографічних досліджень.

Діяльність Головної редколегії «Реабілітовані історією» стала одним з факторів актуалізації досліджень політичних репресій радянської доби. Бібліографічний покажчик, виданий Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» налічує понад 4,5 тис. позицій².

Свій 95-річний ювілей академік НАН України П. Т. Тронько зустрічає, як і раніше, сповнений наснаги і творчих сил. У спілкуванні Петро Тимофійович постійно наголошує на нових пріоритетних наукових дослідженнях. Знаючи його енергію, я переконаний, що П. Т. Тронько докладе всіх зусиль для здійснення масштабних задумів в ім'я незалежної України.

² Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокін, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

В статье анализируется научная и общественно-политическая деятельность академика НАН Украины П. Т. Тронька.
Ключевые слова: краеведение, «Реабилитированные историей», историко-культурное наследие, казаки.

The article is dedicated to scientific, social and political activity of academician of National Academy of Science of Ukraine P. Tronko.

Key words: local history, «Rehabilitate by history», historical and cultural heritage, the Cossacks.

*Олександр Реєнт**

Слово про академіка НАН України П. Т. Тронька (до 95-річчя від дня народження)

У статті йдеться про життєвий шлях та основні етапи наукової діяльності академіка НАН України П. Т. Тронька.

Ключові слова: краєзнавство, Петро Тронько, комсомол, «Реабілітовані історією».

Сьогодні багато говориться про Україну в європейському і світовому контексті. Авторитет останньої як сучасної держави залежить не лише від ефективності політики, зміцнення економіки, а й від уважного та дбайливого ставлення до її багатого історико-культурної спадщини. Приємно, що із здобуттям Україною незалежності значно посилився інтерес усіх верств суспільства до першовитоків і джерел своєї історії. В розбудові держави найголовнішими завданнями сьогодні є формування національної свідомості українського народу, його культурно-духовний розвиток. Справжніх патріотів й активних громадян своєї країни можна виростити, лише прищеплюючи любов до рідної землі, до вікових традицій народу, до минувшини, зокрема розвиваючи інтерес до історії рідного краю. В руках сучасних істориків і краєзнавців — благо-

* *Реєнт О.П.* — член-кореспондент Національної академії наук України, заступник директора Інституту історії України НАНУ.

родна та відповідальна, важлива для майбутньої України справа відродження історичної пам'яті, збереження зв'язку часів. Поки є небайдужі люди, не перерветься нитка духовності, що єднає минуле, сучасне й майбутнє. Тож і цікаві всім життєві долі ентузіастів-подвижників, яке бачили своє покликання у збереженні історико-культурної спадщини, в творенні специфічної аури духовності та самопізнання. Одним із тих, хто присвятив своє життя самовідданій праці на ниві історії й краєзнавства, став борцем проти ерозії історичної, політичної, національної є П. Т. Тронько.

Трударі з діда-прадіда, батьки Петра Тимофійовича заклали у нього шанобливе ставлення до землі, традицій і звичаїв українських хліборобів, чеснот, які формував сільський устрій життя.

Народився майбутній учений 12 липня 1915 р. в родині Тимофія Федоровича та Явдохи Олексіївни Троньків у с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. У важкі для багатьох 1920-ті рр. від тифу помер батько й турботи про родину лягли на матір і старшого сина, який навчався в школі, потім — у технікумі, а влітку випасав громадську худобу, працював на сезонних сільськогосподарських роботах. Наприкінці 1932 р. він став робітником шахти у Дзержинську, в Донбасі, вступив у профспілку гірників.

Однак незгасаючий потяг до знань брав своє. Після закінчення курсів П. Тронько вчителював у 1933–1934 рр., викладаючи суспільствознавство та українську літературу в неповній середній школі с. Кленового. Потім він працював помічником директора механізаторських кадрів з виховної роботи у с. Кленове Богодухівського району з липня 1934 р. до травня 1935 р. Останнього місяця став помічником директора Лебединської школи сільськогосподарського учнівства з виховної роботи (Харківська обл., нині — Сумська).

З вересня 1936 р. до липня 1937 р. Петро Тимофійович — курсант Єйської військової школи морських пілотів у Краснодарському краї. А до грудня 1937 р. — заступник директора й директор Лебединського дитячого будинку.

За цими досить скупими рядками записів трудової діяльності — нелегкі роки, бо ж і змужніння, й перший досвід самостійного життя, пошук власного місця у ньому не даються людині легко. Молодий, енергійний, ініціативний, П. Т. Тронько знайшов гідне застосування своїх сил в активній громадській роботі. Ще в с. Кле-

новому він обирався депутатом сільради, делегатом районного з'їзду рад Богодухівщини, секретарем сільської та заводської (місцевого спиртового заводу) комсомольських організацій. Петро Тимофійович брав участь у ліквідації неписьменності, а голодного 1933-го піклувався про односельців, особливо ж учнів, багатьох спас від голодної смерті. Чуйний до людської біди, завжди сумлінний і працьовитий, П. Т. Тронько був висунутий на роботу в апарат Лебединського районного комітету комсомолу, де зайняв посаду завідуючого відділом, а згодом — першого секретаря. В 1937 р. став кандидатом у члени партії, а через півтора року — членом ВКП (б). На початку 1939 р. комсомольці обрали його секретарем Сумського обкому ЛКСМУ. В той час Спілка жила складним та напруженим життям. Посилена увага до військово-патріотичного виховання юнаків і дівчат, масова участь комсомольців у трудових починаннях, організація змагання молодіжних виробничих колективів вимагали максимального напруження сил, щоденної самовідданої праці. Виступаючи перед делегатами III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців, що проходив 29–30 жовтня 2003 р. в Києві, Петро Тимофійович із сумом констатував:

«На жаль, у наш час відсутня організація, яка б системно займалася питанням виховання молоді».

У вересні 1939 р. П. Т. Тронько в числі перших відбув у тривале відрядження в західні області, що поверталися в лоно УРСР, взяв участь у роботі Народних Зборів Західної України як депутат від Назавизівського округу (Надвірнянський повіт Станіславського воєводства), які прийняли Декларацію про возз'єднання з УРСР.

В жовтні 1939 р. П. Т. Тронько був затверджений ЦК комсомолу уповноваженим по роботі серед молоді західних областей України, а через два місяці — першим секретарем Станіславського обкому ЛКСМУ. Також він був обраний до складу ЦК республіканської спілки молоді, коли представляв як делегат XII з'їзду ЛКСМУ комсомол Станіславщини (1940 р.).

Петро Тимофійович згадує:

«В ті роки комсомолом області та його керівними органами здійснювалася багатопланова робота з ліквідації важких наслідків соціально-економічного і національного гноблення, залишених у спадщину панською Польщею на захід-

ноукраїнських землях — безробіття, неписьменності й малописьменності серед молоді, антисанітарії та епідемій у містечках і селах. Предметом особливої турботи комсомолу стала організація культурно-освітньої роботи, зокрема на селі, створення українських шкіл та навчальних закладів, піднесення національної мови й культури. Значна увага приділялася висуванню комсомольців і неспілкової молоді на керівні посади в державні органи, громадські об'єднання, виробництво».

З майже 7 тис. висуваних на цю роботу 1122 були люди віком до 25 років. Ще більший відсоток вони становили серед 9,7 тис. осіб, які стали активістами та керівниками кооперативних організацій, господарських установ, професійних спілок.

Комсомол залучав до активного громадського життя десятки тисяч юнаків і дівчат, допомагав здобути освіту тим, для кого у міжвоєнній Польщі це залишалося нездійсненою мрією, організовував культурне дозвілля, створював можливості для заняття фізкультурою й спортом. 1940 р. П. Т. Тронько долучився до створення Станіславського вчительського інституту, школи гуцульського мистецтва в Косові, інших фахових навчальних закладів. Як депутат обласної ради від Коломийського сільського виборчого округу він займався вирішенням широкого кола проблем, яких було так багато у той час в області. До початку війни очолювана ним обласна комсомольська організація зросла до 10 тис. чол. І донині Петро Тимофійович, який вкладав у цю справу всі сили й душу, вважає роботу серед молоді Станіславщини кращим періодом свого життя.

А потім була Велика Вітчизняна... Навіть чверть століття не минуло з часу закінчення I світової війни, як страшне, приголомшуюче лихо знов увірвалося в життя багатостраждального українського народу. Проте цього разу йшлося про життя чи смерть цілої нації, яку нацисти прагнули перетворити на «унтерменшів» — нижчу расу слуг та підневільних безправних рабів. Тут і стала в пригоді військова спеціальність П. Т. Тронька. З перших днів війни він був у діючій армії. В складі військ Південно-Західного, Сталінградського, Південного й 4-го Українського фронтів Петро Тимофійович пройшов важкими дорогами війни, брав участь в обороні Києва, Харкова та Сталінграда, визволенні Ростова-на-Дону, Донбасу, двічі був контужений.

Не любить він розповідати про власну участь у боях. Тамує й гіркоту втрат побратимів, і біль спогадів про рідну землю, яка ще ніколи до того не була такою спустошеною та змученою. Про героїзм і ратну звитягу доблесного воїна промовляють бойові нагороди, що прикрашають кітель майора авіації у відставці: ордени Червоної Зірки, Вітчизняної війни I ступеня, Б. Хмельницького II та III ступеня, медалі «За бойові заслуги», «За оборону Києва», «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «За визволення Києва», «Партизану Великої Вітчизняної війни» I ступеня, медалі: «Тридцять років Словацького народного повстання», маршала Г. К. Жукова й ін.

Паралельно з визволенням України від окупантів постало завдання якнайшвидше відбудувати промисловість і сільське господарство республіки, які мали велике значення для зміцнення обороноздатності держави. Фронт, що неухильно просувався на Захід, необхідно було постійно забезпечувати зброєю, технікою, боєприпасами, продуктами харчування. У жовтні 1943 р., за рішенням політичного керівництва країни, П. Т. Тронько в числі інших працівників, що мали довоєнний досвід роботи у державних, партійних, комсомольських органах, був відкликаний з діючої армії й затверджений першим секретарем київських обласного і міського комітетів ЛКСМУ.

Тим часом йшли жорстокі бої за Київ. Німецькі війська, що вже готувалися до свого відступу, планомірно руйнували місто. Петро Тимофійович написав листівку, в якій закликав молодь робити все можливе, щоб перешкодити окупантам дощенту зруйнувати столицю. Надрукована 5-тисячним тиражем, вона була розкидана над Києвом льотчиком Мішустіним, який пізніше став Героєм Радянського Союзу.

До напівзруйнованого, але нескореного Києва П. Т. Тронько вступив вранці 6 листопада 1943 р. разом з маршалом Г. К. Жуковим, М. С. Хрущовим, О. П. Довженком, М. П. Бажаном, Ю. І. Яновським, В. С. Костенком. О 10-й годині побував на Хрещатику, а згодом — біля пам'ятника Кобзареві. Можливо, саме тоді в Петра Тимофійовича почала формуватися думка, що стала провідною на всі наступні роки: зробити так, аби «мати міст руських» не лише піднялася з попелу, а й стала кращою, ніж була до того. А тим часом красень-Київ лежав у руїнах. З 850 тис. мешканців у

1939 р. в місті на час звільнення залишалося тільки 330 тис. Люди жили під психологічним пресом недавніх подій Бабиного Яру, масового вивезення на роботу до рейху, інших жахливих виявів окупаційного режиму. Зруйновані будівлі, комунікації, водопровід, електромережа, антисанітарія, виснаження людей від голоду і холоду вимагали від керівництва республіки невідкладних та дійових заходів. П. Т. Тронько з головою поринув у поточні справи, які вимагали не лише вміння розбиратися в різноманітних проблемах, а й чуйності, уваги і співчуття до мешканців міста, що за більш як два роки війни зазнали безмежних страждань, втратили своїх рідних та близьких, майно й житло.

5 грудня 1943 р. у Театрі опери і балету ім. Т. Г. Шевченка відбувся перший молодіжний мітинг, на якому пролунав заклик до юнаків і дівчат столиці та Київської області взяти шефство над відбудовою Хрещатика. На початку 1944 р., з ініціативи обкому ЛКСМУ, на відбудову міста прибули 10 тис. чол. молоді (в основному дівчат) із сільської місцевості Київщини. Всі працівники обкому, міськкому, райкомів комсомолу разом з громадянами столиці щотижня у позаробочий час по 4–6 годин працювали на відбудовних роботах. Пліч-о-пліч трудилися школярі й студенти, робітники та вчителі, колгоспники і службовці. Поруч з Петром Тимофійовичем розчищав головну вулицю столиці зокрема поет-академік П. Г. Тичина. Як спомин від тієї зустрічі залишився його вірш «О мій дружику, о мій братику, попрацюємо на Хрещатику».

Комсомольці стали також першими й найактивнішими помічниками військових медиків: вони доглядали поранених і хворих червоноармійців, влаштовували концерти для останніх, читання газет та книжок, писали під диктовку бійців листи їх рідним. Словом, робили все, аби полегшити страждання тих, хто не шкодував свого здоров'я в боях з ворогом. Під керівництвом київських обкому й міськкому ЛКСМУ розгорнулася кампанія допомоги вдовам і родинам полеглих воїнів Червоної армії. Особливої турботи потребували діти-сироти, з якими війна обійшлася найбільш жорстоко. Організація дитбудинків вимагала самовідданої праці, повної віддачі сил, щоб сироти були не лише одягнені, взуті, нагодовані, мали дах над головою, а і могли навчатися, здобувати спеціальність. Тих, хто замінив їм у ті важкі воєнні й повоєнні часи

батьків та порадників, колишні мешканці дитячих будинків з вдячністю згадують і досі.

Досвід київського комсомолу став прикладом для наслідування. На прохання редакції газети «Комсомольська правда» П. Т. Тронько підготував статтю «Рік напруженої праці», що була опублікована в кінці 1944 р. Згодом, вже працюючи заступником Голови Ради Міністрів УРСР, Петро Тимофійович ініціював прийняття рішення про нагородження столичного комсомолу орденом Бойового Червоного Прапора. Він входив також до складу комісії по підготовці 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

«Звичайно, було б несправедливо, — зауважує П. Т. Тронько, — й проти правди говорити, що вся історія ХХ століття була позначена суспільними катаклізмами та виставляти її лише у чорних фарбах. За радянський період попри всі негаразди і труднощі роботящими руками нашого народу був створений потужний промисловий та сільськогосподарський потенціал, значно зріс матеріальний і культурно-освітній рівень наших людей. Україна возз'єднала переважну більшість своїх земель, розвинула високі наукові технології, була серед фундаторів Організації Об'єднаних Націй».

Вступ УРСР на правах повноправного члена до останньої сприяв пошвавленню міжнародних зв'язків республіки на всіх рівнях. Як член бюро ЦК ЛКСМУ й перший секретар київських обласної та міської комсомольських організацій Петро Тимофійович багато зусиль докладав до того, щоб українська молодь заявила про себе на міжнародній арені, налагодила зв'язки із зарубіжними однолітками. В 1945 р. Київ гостинно зустрів першу у повоєнні роки делегацію югославських юнаків та дівчат на чолі з першим секретарем ЦК соціалістичної спілки молоді С. Комаром. До речі, з 12 членів делегації 6 мали високе звання Героя Югославії. На знак дружби юнаків і дівчат двох столиць делегації було вручено Червоний прапор київського комсомолу для молоді Белграда.

В 1945 р. відбулася установча конференція Всесвітньої федерації демократичної молоді у Лондоні, на якій П. Т. Тронько був обраний членом виконкому ВФДМ.

1946 р. — перехід на посаду другого секретаря ЦК ЛКСМУ, де нові масштаби роботи, нові завдання диктували необхідність нетрадиційних підходів, нестандартних рішень. Поряд з навчан-

ням у Вищій партійній школі ВКП(б) Петро Тимофійович закінчив екстерном у 1948 р. історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Того ж року він був заохований до аспірантури Академії суспільних наук.

Захоплення наукою, постійний потяг до знань згодом допомогли П. Т. Троньку стати вченим зі світовим ім'ям. Перший науковий бар'єр ним було взято у 1951 р., коли відбувся блискучий захист дисертації на тему «Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Незабаром після цього молодий учений очолив відділ науки і вузів Київського обкому партії. За короткий час перебування на цій посаді він встиг багато зробити для налагодження діяльності столичних наукових та академічних установ, побуту вчених, викладачів, студентів. Їх проблеми були добре відомі Петру Тимофійовичу. А вже протягом 1952–1953 рр. він читав курс лекцій з історії Другої світової війни в Київському державному університеті. Наступні 8 років П. Т. Тронько працював секретарем Київського обкому КПУ, а протягом 1960–1961 рр. — завідувачем відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України. Водночас він проводив значну громадську та наукову роботу, обирався депутатом київських міськради й облради IV–VIII скликань (1953–1963 рр.), делегатом XVII–XXIII з'їздів Компартії України, XXII, XXIII і XXV з'їздів КПРС.

Якось Петро Тимофійович зазначив:

«Малопродуктивно мазати дьогтем усе, що було у радянські часи, адже мільйони людей жили в певному, беззаперечно, вкрай політизованому та заідеологізованому суспільстві й діяли відповідно до своїх переконань. У тому, що зроблене ними і перейшло нам у спадок, далеко не все заслуговує осуду».

В березні 1961 р. П. Т. Тронька було призначено заступником Голови Ради Міністрів УРСР. Всі 17 років перебування на цій високій посаді він присвятив турботам про розвиток середньої, професійно-технічної, вищої освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури й спорту. Саме на той час припадають справжній сплеск в Україні народної самодіяльної творчості, поява нових форм організації дозвілля, фізичного виховання та оздоровлення трудящих. Глибокою пошаною до світочів української культури,

вірою у невичерпні можливості вітчизняних талантів було позначено заходи по відзначенню ювілейних дат, пов'язаних з іменами Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, Г. Сковороди і багатьох інших.

Для того, щоб здобутки української культури, промисловості, сільського господарства, спорту стали відомі всьому світу, Петро Тимофійович також доклав власних зусиль. Очолюючи делегації від України на різних міжнародних форумах, він багато зробив для піднесення авторитету республіки в очах зарубіжної громадськості. Так, у 1965 р. П. Т. Тронько очолював урядову делегацію УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї в Нью-Йорку, був керівником делегації на днях культури України у Чехословаччині, а також на Міжнародній виставці «Експо-67» у Монреалі. В службових і наукових справах він неодноразово виїздив до Данії, Канади, Болгарії, Чехословаччини, Швейцарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки й інших країн.

Попри таку велику завантаженість, Петро Тимофійович не полишав наукових досліджень. 1968 р. він захистив докторську дисертацію «Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Протягом 50–70-х рр. учений написав цілу низку монографій, зокрема «Безсмертя юних», «В боях за Вітчизну (1941–1945 рр.)», «Подвиг твоїх батьків», «Народу сила незборима», «Культура — всенародне надбання», «Защищая советскую Родину», десятки брошур та статей. Він був автором, керівником, членом редколегій кількох фундаментальних праць, у тому числі таких, як «Історія Української РСР» у 8-ми томах, 10 книгах, «Історія Києва», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» у 3-х томах, збірник документів «Київщина в роки Великої Вітчизняної війни», 3-томний збірник документів «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»

Але найбільшою гордістю П. Т. Тронька й водночас цінним скарбом української науки стала унікальна за своїм масштабом та значимістю праця — «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах, «батьком» якої його з повним правом вважають. Згадуючи, як народжувалася ця праця, аналогів якій і донині не існує в світі, Петро Тимофійович зауважує, що далеко не всі спочатку вірили у можливість реалізації такого масштабного й незвичайного проекту. Однак цілеспрямованість, здатність долати перешкоди, а

головне, усвідомлення високого громадянського та наукового обов'язку дали можливість П. Т. Троньку довести задум до логічного завершення. Петро Толочко, директор Інституту археології НАН України, ділиться спогадами:

«Ця робота викликала величезний інтерес. Сиділи поважні академіки, знані не тільки в країні, а і у всьому світі, й аплодували Петру Тимофійовичу за те, що він створив так званий паспорт України».

Очолити цю справді титанічну справу мала лише людина непересічних якостей. До складу Головної редакційної колегії під головуванням П. Т. Тронька ввійшли провідні вчені республіки — історики, економісти, мистецтвознавці, етнографи, правознавці. Понад 100 тис. авторів, наукових рецензентів, консультантів, бібліографів, редакторів, ілюстраторів, архівістів, пошуковців та просто ентузіастів-краєзнавців доклали своїх зусиль, щоб зібрати й систематизувати матеріали для кожного з томів. До роботи залучилися ряд міністерств і відомств, видавництво «УРЕ», Архівне управління республіки, Інститут історії партії при ЦК КПУ та Інститут історії АН України, інші інститути секції суспільних наук Академії наук УРСР. Копітка багаторічна робота увінчалася виданням, що стало найбільш повним літописом населених пунктів республіки з найдавніших часів. Уперше всі міста й села України отримали наукову біографію. Підготовка цієї визначної праці — «Історії міст і сіл Української РСР» — дала значний поштовх розвитку краєзнавчого руху в республіці. Праця отримала схвальні відгуки не лише вітчизняних наукових установ, засобів масової інформації, громадськості, а й за кордоном, була відзначена Державною премією СРСР. Понад 100 учасників видання відзначені урядовими нагородами України.

На III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців Петро Тимофійович щодо цієї праці зазначив, що

«... найпріоритетнішим, найголовнішим завданням нашої творчої організації, безумовно, є виконання президентського розпорядження про підготовку на основі вимог сучасної української історичної науки багатотомного енциклопедичного видання "Історія міст і сіл України". Адже від часу виходу в світ попередньої фундаментальної історії міст і сіл України в 26 томах, яка досі не має аналогів у світі, вже

минуло більше чверті століття. За цей період у нашій країні відбулися величезні зміни. Наш почесний обов'язок із залученням нових архівних документів докласти всіх зусиль до видання нової багатотомної «Історії міст і сіл»».

В квітні 1978 р. П. Т. Тронька обрано академіком АН УРСР, тоді ж — її віце-президентом. Потяг до наукової роботи переміг, і тому він перейшов працювати до Академії наук України.

Підготовка багатотомника «Історія міст і сіл Української РСР», вивчення й популяризація історико-культурної спадщини, поява по всіх куточках республіки етнографічних та історичних музеїв стали ознакою розвитку краєзнавства. Очевидною стала нагальна необхідність створення єдиного центру у системі АН УРСР, який міг би на науковій основі організувати історико-краєзнавчі дослідження, а також здійснювати координаційні функції. Враховуючи назрілу потребу в організації науково-методичного забезпечення цієї важливої галузі знань, Президія АН УРСР у березні 1979 р. прийняла постанову про створення в Інституті історії відділу історико-краєзнавчих досліджень. Очолюваний П. Т. Троньком підрозділ перевидав російською мовою 14 томів «Історії міст і сіл Української РСР».

Велике методологічне значення для подальшої активізації краєзнавчих досліджень мали підготовлені у відділі праці: «Історичне краєзнавство в Українській РСР», «Основні підсумки і подальші завдання історико-краєзнавчих досліджень», «Деякі питання розвитку історичного краєзнавства в Українській РСР» й ін. Співробітники відділу створили кілька колективних праць з історії промислових та сільськогосподарських підприємств республіки, зокрема «Історію заводу “Арсенал” ім. В. І. Леніна», «Історію колгоспу «Здобуток Жовтня».

Постановою Президії АН УРСР від 4 листопада 1982 р. на відділ покладено наукове забезпечення Зводу пам'яток історії й культури народів СРСР по Українській РСР, складання словників, участь у підготовці й апробації відповідних матеріалів, підготовлених обласними редколегіями. За редакцією Петра Тимофійовича вийшов каталог-довідник «Пам'ятники історії і культури УРСР» обсягом понад 100 друкованих аркушів, а також довідник про пам'ятки Великої Вітчизняної війни «Навічно в пам'яті народній» (60 друк. арк.). Ці праці поклали початок розробці теми

«Науково-методичні основи дослідження пам'ятників історії і культури», що закладали підґрунтя для підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». У червні 1999 р. побачила світ перша книга першого тому цього унікального видання, а в 2004 р. — друга.

Як депутат Верховної Ради УРСР дев'яти скликань, П. Т. Тронько займався питаннями правового забезпечення охорони історико-культурного й мовного середовища у республіці. Він брав безпосередню участь у підготовці законів «Про охорону та використання пам'ятників історії й культури УРСР» (1978 р.) і «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), інших аналогічних законодавчих актів.

Справжнім полігоном наукових дискусій, оприлюднення нових ідей стали загальноукраїнські конференції з історичного краєзнавства, яких з 1980 р. до 1999 р. відбулося одинадцять.

Багато зроблено Петром Тимофійовичем для популяризації історичних знань про рідний край на посаді редактора журналів «Пам'ятки України» (1975–1985 рр.) та «Краєзнавство» (з 1992 р. і донині).

З 1992 р. він очолив також Головну редколегію багатотомної серії книг «Реабілітовані історією». Повернення доброго імені безвинних жертв тоталітаризму, відновлення історичної правди П. Т. Тронько вважає одним з головних своїх обов'язків.

Як один з найбільш авторитетних учених України Петро Тимофійович багато робить для зміцнення міжнародних наукових зв'язків. За часів Радянського Союзу він був членом бюро Національного комітету істориків СРСР, як голова радянської частини Комісії істориків СРСР–ЧССР виступав з проблемними доповідями на багатьох міжнародних наукових форумах, зокрема брав участь у постановці й обговоренні проблем слов'янознавства. Очолюваний ним оргкомітет по підготовці та проведенню IX Міжнародного з'їзду славістів (Київ, 1983 р.) залучив до участі в ньому майже 2 тис. учених з 26 держав Європи, Північної Америки, Азії, Австралії. Виконуючи обов'язки президента Міжнародного комітету славістів, Петро Тимофійович координував діяльність наукових інституцій багатьох країн і окремих учених.

Сьогодні, коли у Києві постають з руїн та небуття численні пам'ятки історії й архітектури, лише фахівці пам'ятають, що біля витоків руху за збереження історичної спадщини столиці стояв

саме П. Т. Тронько. Ще на посаді заступника Голови Ради Міністрів УРСР він ініціював пропозицію, за якою було прийнято урядове рішення «Про стан і заходи по покращанню охорони пам'яток історії та культури в Києві». Обраний головою правління Українського товариства охорони пам'ятників історії й культури (УТОПІК) на громадських засадах, Петро Тимофійович протягом 22 років спрямовував в єдине русло зусилля тисяч ентузіастів, учених, студентів — усіх, кого цікавила доля національних історичних надбань. Олександр Федорук, голова Державної служби контролю за переміщенням цінностей через державний кордон, академік Національної академії мистецтв, на III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців зокрема зазначав:

«Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців Петро Тимофійович Тронько став для мене дорогим ще тоді, коли захищав Хортицю в 70-х роках, коли ми разом з Олесем Гончарем задумували, як повернути цінності Михайлівського Золотоверхого собору та як багато праці було докладено, щоб повернути ці фрески з Москви. Він для мене дорогий і сьогодні, тому що ми й нині стоїмо на захисті Хортиці».

Нині академік робить усе, аби урядова постанова, яку він ініціював у 1965 р., набула реальних обрисів і на острові Велика Хортиця, зрештою, було зведено меморіальний комплекс Запорозького козацтва, щоб донести цю славу й звитязну сторінку минулого до нащадків, щоб зберегти тонку ниточку безперервності українського родоводу, історичний еталон та приклад для наслідування наступним поколінням.

У 70-ті роки розгорнулася кампанія по збиранню коштів на реставрацію Золотих воріт — унікальної пам'ятки XI ст. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури виділило 1 млн. 600 тис. крб. на відтворення перлини давньоруського зодчества, яка сьогодні є однією з мистецьких перлин міста й місцем паломництва туристів.

А скільки значних зусиль, часу, коштів, нарешті, потребувало втілення в життя ідеї створення Державного музею народної архітектури та побуту України! І донині один з найбільших музейних комплексів Європи вабить своєю неповторною красою й унікальністю тисячі киян і гостей столиці. Кожен, хто приїздить сюди,

поринає у предковічні легенди, втілені в національні побутові форми, будівлі, ремісничі вироби.

П. Т. Тронько брав також найактивнішу участь у підготовці відповідних документів та заходів по відзначенню 1500-річчя Києва.

XX ст. в історії українського народу позначене багатьма віхами. Однак найбільш трагічною залишається воєнна доба, яка принесла біду у кожную родину.

«Мільйони українців, — зазначав Петро Тимофійович, — здійснили безсмертний подвиг у роки Великої Вітчизняної війни, захищаючи свою землю і все людство від коричневої чуми — фашизму. Спільно з іншими народами вони вибороли величну Перемогу...».

Щоб відтворити й залишити в пам'яті нащадків дійсні масштаби війни, участі народу України в останній, понесених гірких втрат та збитків, було вирішено спорудити комплекс «Музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» Петро Тимофійович був одним з керівників цього будівництва, за що отримав Почесну грамоту Президії Верховної Ради УРСР. З фондів УТОПІК на спорудження музею було перераховано 10 млн. крб.

22 роки він очолював правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Що ж до відтворення історичного обличчя столиці, то скільки списів було зламано навколо цього непростого питання! В кожного, хто хоч раз відвідав Києво-Печерську лавру, поряд зі світлими почуттями залишався якийсь сум від того, що її перлину — Успенський собор — зруйновано. У 1987 р. під головуванням П. Т. Тронька відбувся V з'їзд УТОПІК, на якому обговорювалося питання про подальшу долю пам'ятки. Роки напруженої праці, розмови з урядовцями й керівниками міста, урешті-решт, зрушили справу з місця. Разом з видатним письменником Олесем Гончарем і відомим архітектором Олесем Силиним Петро Тимофійович у 1994 р. підготував на ім'я Президента України доповідну записку, на підставі якої вийшов указ останнього «Про заходи щодо відтворення пам'яток історії та культури». На виконання цього документа в січні 1996 р. уряд затвердив перелік першочергових заходів по відбудові комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору. П. Т. Тронько очолив Комісію по відтво-

ренню видатних пам'яток при Президентіві України і Всеукраїнський фонд відтворення історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончаря. На проведення пошукових, проектних та будівельних робіт, пов'язаних з відродженням Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору, фонд асигнував більш як 1 млн. гривень. Сьогодні золотосяйні куполи обох святинь, воскреснувши з попелу та руїн, знову височать над містом на крутих дніпровських схилах, як і багато років тому.

Петро Тимофійович як справжній патріот столиці не міг не включитися у справи, які торкалися збереження її багатой історичної спадщини. Невипадково мешканці міста тричі обирали його депутатом Київської міської ради. Коли піднялося питання про повернення першому вищому навчальному закладу України — Києво-Могилянській академії — її первісного призначення, академік П. Т. Тронько провів переговори з керівництвом Міністерства оборони СРСР та Головного політичного управління Радянської армії про необхідність відселення з цього комплексу Вищого військово-морського політичного училища. А скільки ще великих і малих, непомітних для стороннього ока справ зробив для столиці цей Вчений та Громадянин!

Подвижницька праця Петра Тимофійовича у роки мирного будівництва відзначена численними нагородами, в тому числі орденами Леніна, Жовтневої революції, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, «За заслуги» 3-го ступеня, а також багатьма медалями, двома Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР, Почесними грамотами Президій Верховної Ради Білоруської РСР та Естонської РСР. Він — лауреат Державної премії СРСР у галузі науки і техніки 1976 р., премії Ленінського комсомолу 1984 р., республіканської премії ім. Миколи Островського 1987 р., почесний громадянин Києва, Харкова, Богодухова, Лебедина, Переяслава-Хмельницького, Канева, Кам'янка-Подільського.

У незалежній Україні діяльність завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, голови Національної спілки краєзнавців, доктора історичних наук, академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька була також гідно оцінена. Указом Президента України від 7 липня 2000 р. йому присвоєно звання Героя України з врученням ордена Дер-

жави а згодом нагороджено орденами Св. Рівноапостольного Великого князя Володимира 1-го і 2-го ступенів та князя Ярослава Мудрого 5-го ступеня.

Академік П. Т. Тронько обіймав також посади позаштатного радника Президента України з питань історико-культурної спадщини, голови Комісії по відтворенню видатних пам'яток історії та культури при останньому. І сьогодні, незважаючи на свій поважний вік, ця невтомна людина продовжує активно працювати на благо суспільства і науки. Протягом 2000–2009 рр. він обіймав посади голів Ради міжнародної громадської організації «Харківське земляцтво», наглядової ради Національного музею історії України, Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства, був членом наглядової ради Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, координаційної міжвідомчої ради Всеукраїнського комітету збереження та відродження острова Хортиця, Міжвідомчої координаційної ради з питань охорони культурної спадщини. Без його участі не обходиться також і освітянська сфера. Петро Тимофійович є головою Наглядової ради Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, почесним професором Дніпропетровської національної гірничої академії, Міжнародної Академії управління персоналом (МАУП), Чернігівського, Кам'янець-Подільського й Кіровоградського педуніверситетів, почесним доктором Київського, Харківського, Дніпропетровського, Хмельницького і Донецького національних університетів, а також Хмельницького університету управління та права й Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

П. Т. Тронько продовжує бути ідейним натхненником і головою Всеукраїнської спілки краєзнавців (з 2008 р. має статус національної), яка у 2010 р. відсвяткувала свій 85-річний ювілей. Не в останню чергу, завдяки невтомній праці Петра Тимофійовича, НСКУ стала однією з найвпливовіших професійних творчих спілок в Україні. За останні 20 років її члени видали понад 700 наукових, науково-популярних і документальних книг з краєзнавчої тематики, брали участь у створенні та розвитку всіх краєзнавчих та етнографічних музеїв України і національних заповідників, розробили безліч туристичних маршрутів в усіх куточках України. А у квітні 2010 р. академіку НАН України Троньку Петру Тимо-

фійовичу було вручено премію НАН України за кращі історичні дослідження, присвячені висвітленню подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. за цикл праць «Внесок України у Перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Дійсно, П. Т. Тронько, вважаючи, що

«... історія нашої країни починається для людини з історії рідного міста, села, звідки вона пішла у життя»,

став гетьманом українського краєзнавства, легендою національної науки. Його життєвий шлях — приклад наслідування для прийдешніх поколінь, а діяльність — своєрідний дороговказ на ті віхи, які й через десятки, сотні років будуть потребувати спільної та копіткої праці науковців, політиків, юристів, освітян, дбайливого ставлення до останніх нації, їх постійного дальшого розвитку.

Борис Олійник, голова Українського фонду культури, у виступі на тому ж III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців дав коротку, але дуже точну оцінку діяльності Петра Тимофійовича, з якою погодяться всі, хто хоч трохи знайомий із життям цієї великої людини:

«Я доземно вклоняюся Петру Тимофійовичу Троньку і всім делегатам з'їзду за сподвижницьку працю... Спасибі вам за те, що ви не даєте забути нам про свій родовід. Спасибі і Петру Тимофійовичу, адже протягом всього свого життя те, що він сподіяв, це не на день нинішній, а на віки».

В статье рассказывается о жизненном пути и основных этапах научной деятельности академика НАН Украины П. Т. Тронька.

Ключевые слова: краєведєння, Петр Тронько, комсомол, реабілітовані історії.

The article is dedicated to course of life and main phase of scientific activity of academician of National Academy of Science of Ukraine P. Tronko.

Key words: local history, Petr Tronko, Komsomol, rehabilitate by history.

**Подвижницька діяльність
академіка НАН України П. Т. Тронька
на ниві охорони і збереження
національної історико-культурної спадщини**

У статті досліджується наукова та організаторська діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька щодо охорони та збереження національної історико-культурної спадщини.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, Петро Тронько, звід пам'яток.

Важливу роль у збереженні і відновленні безцінних історико-культурних надбань, їх реставрації і консервації в сучасних умовах поряд з державними інституціями відіграли громадські об'єднання. Серед них Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Національна спілка краєзнавців України, Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара. Одним із організаторів цих провідних громадських установ став академік НАН України, Герой України П. Т. Тронько.

Найчисельнішою громадською організацією історико-культурного профілю стало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Перша спроба створити товариство була у другій половині 1940-х рр. і зазнала невдачі. Появі такого товариства, зазначав відомий фахівець С. І. Кот, завадила розгорнута у 1947 р. кампанія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом»¹.

Питання про заснування товариства охорони пам'яток громадськість України порушувала в наступні роки. Особливо активну роботу проводили український поет, академік М. Т. Рильський, історик архітектури Г. Н. Логвін, народний художник СРСР В. І. Касіян та ін. Однак втілити в життя подібні ініціативи в кінці 1940–1950-х рр. не вдалося.

* Денисенко Г.Г. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Кот С. Витоки: З перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 2. – С. 134.

Новий етап залучення громадськості до дослідження та охорони історико-культурної спадщини розпочався в першій половині 1960-х рр. Він пов'язаний з коротким періодом «хрущовської відлиги» в СРСР. Окремі українські митці зазначали, що важливу виховну роль має відігравати національна історико-культурна спадщина. Ініціаторами створення громадської організації по збереженню пам'ятників історії та культури в Україні були поети П. Тичина, М. Рильський, академік архітектури В. Заболотний, історик, громадський діяч М. Браїчевський².

У 1965 р. ініціативна група українських діячів науки і культури, серед яких були українські письменники О. Гончар, М. Рильський, І. Ле, художник і скульптор І. Гончар, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько звернулася до уряду УРСР з пропозицією створити масову громадську культурологічну організацію з питань охорони, збереження, вивчення і пропаганди пам'яток України.

На підтримку створення республіканської організації охорони пам'яток висловилися учасники конференції, скликаної 12–14 липня 1965 р. Академією мистецтв СРСР, творчими спілками художників і архітекторів СРСР, а також Радянським Комітетом Міжнародної Ради музеїв. На конференції була прийнята відозва до всіх громадян СРСР, в якій, зокрема, зазначалося:

«В усіх союзних республіках організовуються Добровільні товариства охорони пам'яток. Завдання всіх, кому небайдужа велика культурна спадщина нашої країни, її героїчне минуле, створити масові республіканські товариства, їх місцеві відділення, залучаючи до роботи в них найширші верстви населення»³.

Діячі культури зверталися до всіх співвітчизників:

«Вивчайте історичні місця, архітектурні та художні цінності своєї республіки, краю, району. Збирайте матеріали про героїв, видатних людей краю. Кожний пам'ятник

² Браїчевський М. Сохранить памятники истории // История СССР. – 1961. – № 2. – С. 208.

³ Войналович В., Данилюк Ю. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. метод. матер. в 6 ч. – Ч. 4. – К., 1989. – С. 109.

історії і культури, де б він не знаходився, є недоторканим надбанням усього народу»⁴.

Рада Міністрів УРСР 28 серпня 1965 р. прийняла постанову про створення у республіці Добровільного товариства охорони пам'яток історії та культури Української РСР. До складу оргкомітету увійшли представники академічних інститутів, творчих спілок республіки, а також державних та громадських установ і організацій — Ради Міністрів УРСР, міністерств культури та освіти УРСР, Держбуду УРСР, Української республіканської ради С. Бібіков, М. Брайтчевський, М. Бажан, Г. Головка, К. Гуслистий, В. Довженок, І. Ігнаткін, П. Загребельний, В. Касян, В. Кудін, І. Ле, М. Стельмах та ін.⁵

Перший установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (*далі* — УТОПІК) відбувся 20–21 грудня 1966 р. Участь у його роботі письменників, митців, широкого краєзнавчого загалу засвідчила потенційні можливості новоствореної громадської пам'яткоохоронної організації. Вже за рік діяльності вона об'єднавала 25 обласних, 97 міських, 465 районних, 22 000 первинних організацій, загалом 2 млн. краєзнавців. До складу Правління увійшли відомі вчені, архітектори, реставратори, державні та партійні діячі. Головою Правління було обрано історика, професора, директора Інституту історії АН України К. К. Дубину, але через кілька місяців ним став заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько⁶, який впродовж 22 років очолював цю громадську організацію.

Попри велику завантаженість на основній роботі в Уряді, а від 1978 р. в Академії наук УРСР, під орудою П. Т. Тронька Товариство отримало значні результати у пам'яткоохоронній діяльності. Довкола Петра Тимофійовича згуртувався потужний творчий колектив досвідчених і молодих науковців, які розгорнули роботу з виявлення і збирання пам'яток народної архітектури та побуту, охорони і збереженню національної культурної спадщи-

⁴ Савчук О. Українська інтелігенція у пам'яткоохоронній роботі на початку 60-х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 338.

⁵ Кот С. Вказ. праця – С. 128.

⁶ Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – С. 113.

ни. Важливим напрямом діяльності Товариства стало створення Музею народної архітектури і побуту у Переяслав-Хмельницькому, Львові, Ужгороді та Державного музею народної архітектури українського народу УРСР у м. Києві.

Понад 6 млн. крб. виділено товариством на реставрацію і спорудження монументальних пам'ятників, присвячених видатним історичним особам і подіям. Активісти товариства брали активну участь у розробці наукових концепцій створення заповідників і заповідних територій у Трахтемирові, Берестечку, Чигирині, Галичі, Києві, «Поле Берестецької битви» на Рівненщині, у Каневі на Чернечій горі⁷. Жодне питання, пов'язане із захистом національних святинь не залишалося осторонь уваги цієї непересічної людини, громадянина і вченого.

У листопаді 1988 р. Петро Тимофійович, як депутат Верховної Ради України, виступив у парламенті з осудом спорудження в лівобережній заплаві великого промвузла ВО «Закордоненергобудмонтаж», зовнішній вигляд якого спотворив неповторну панораму, що відкривалася з Тарасової гори⁸.

Понад чотири десятиріччя минуло відтоді, як представники інтелігенції виступили з ініціативою увічнення історії українського козацтва. Цю роботу очолив заступник Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронько, якому вдалося зацікавити ідеєю монументального увічнення сторінок національної історії, пов'язаних із самобутністю та звиягою козацтва, тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста. Постановами політбюро ЦК Компартії України «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва» від 31 серпня 1965 р. та Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. було санкціоновано увічнення козацької слави. Передбачалося створення Державного історико-культурного заповідника на о. Велика Хортиця у Запоріжжі та спорудження в областях на місцях, пов'язаних з історією запорозького козацтва 45 гранітних обелісків, 28 скульптурних

⁷ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України. Дослідження та збереження. – К., 2005. – С. 50.

⁸ Ситник А. Спокій йому і не сниться // Що ми залишимо нащадкам?: Зб. матер. і док. про державну, громадську та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2008. – С. 116.

зображень визначних діячів Запорозької Січі, 50 стел, 21 пам'ятних каменів та 14 мармурових меморіальних дощок⁹.

В 1972 р. відбулися суттєві зміни в керівництві Компартії України, яке хортицький проект інтерпретувало як небезпечний рецидив українського буржуазного націоналізму.

Але боротьбу за музей на о. Хортиці П. Тронько не припиняв. Працюючи в Академії наук України, в 1987 р. він рішуче виступив проти спорудження мостового переходу через острів. Лише в умовах державної незалежності України відкрилася можливість реально повернутися до раніше накреслених планів. Постановою Кабінету Міністрів України від 1993 р. заповіднику надано статус «національного». З метою подальшого розвитку заповідника та на виконання Указу Президента України від 29.04.2005 р. «Про невідкладні заходи щодо розвитку Національного заповідника “Хортиця”» розроблено концепцію Державної програми розвитку Національного заповідника «Хортиця»¹⁰.

Іншим напрямом наукової та громадської діяльності академіка П. Т. Тронька стала дослідження та увічнення подій Другої світової війни. П. Т. Тронько — ветеран Великої Вітчизняної війни, який пройшов її нелегкими дорогами від західних кордонів України до Сталінграда, був контужений, нагороджений бойовими нагородами.

Тема війни вистраждана власним досвідом. Згадуючи про перші дні у визволеному Києві, Петро Тимофійович завжди підкреслював, що поряд з воїнами — визволителями, перемогу творили трудівники тилу, жінки і дівчата, на плечі яких лягли всі труднощі воєнного лихоліття. І мабуть ще попереду спорудження пам'ятного знаку на Хрещатику про його відбудовників — молодь столиці і Київської області. Прискіплива увага до увічнення подвигу народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., об'єктивне, з позицій історизму, висвітлення подій воєнної доби — це життєве кредо Петра Тимофійовича. На його думку, тільки дослідження

⁹ Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: 36. док. та матер. – К.: Рідний край, 1998. – С. 44–53.

¹⁰ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. – К.: Фенікс, 2007. – С. 58–59.

всіх трагічних і героїчних сторінок минулої війни продемонструє велич народу-переможця.

Співпраця учасників воєнних подій і активістів УТОПІК давала плідні результати. Серед активних членів Товариства були професор, доктор історичних наук, голова Київської міської організації В. Стрельський, двічі Герої Радянського Союзу О. Федоров, З. Слюсаренко, Герої Радянського Союзу І. Мартинов, В. Буянов¹¹. Члени секції військово-історичних пам'яток Товариства вивчали пам'ятки і пам'ятні місця періоду Великої Вітчизняної війни, збирали документи про подвиги земляків, військові події на території краю, проводили великий обсяг робіт по впорядкуванню військових поховань, спорудженню пам'ятних знаків на місцях боїв, встановленню обелісків і пам'ятників на братських могилах радянських воїнів.

Активно працювали секції військово-історичних пам'яток при правліннях Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Київської, Одеської, Харківської та інших обласних організацій, Київської та Севастопольської міських організацій. На кінець 1960-х рр. значну роботу проводила секція військово-історичних пам'яток при правлінні Житомирської обласної організації Товариства. Члени Товариства зібрали багатий фактичний матеріал, написали книгу «Вони будуть жити у віках», до якої були включені численні фотографії, копії нагородних листів та нариси про подвиги 52 Героїв Радянського Союзу, загиблих у боях за визволення Житомирщини. Значна кількість зібраних матеріалів, зокрема оригінальні документи, фотографії про діяльність підпільних організацій в Житомирській області поповнили фонди Житомирського краєзнавчого музею¹². У кожному районі області були створені «Книги безсмертя», де зібрані матеріали про поховання на території області радянських воїнів, була започаткована паспортизація пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни¹³.

Питанню увічнення подій у Великій Вітчизняній війні був присвячений спеціальний пленум Товариства, який відбувся у

¹¹ ЦДАВОВУ України, ф. 4760, оп. 1, спр. 203, арк. 11–12.

¹² Житомирський обласний краєзнавчий музей. Основний фонд КП 9007/12.

¹³ Там само. – С. 56.

травні 1969 р. На пленумі з доповіддю виступив голова Республіканського правління Товариства, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, підкресливши важливу роль пам'яток героїчного минулого у патріотичному вихованні молоді. Пленум прийняв постанову «Про участь організацій Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури в увічненні подвигу радянського народу в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Була розроблена програма по впорядкуванню пам'яток і пам'ятних місць, спорудження нових пам'ятників і меморіальних дошок, встановлення шефства над могилами радянських воїнів, а також громадян, що загинули від рук ворога, по створенню музеїв, кімнат та куточків бойової слави. Особливого значення надавалося перепохованню останків воїнів із самотніх могил на впорядковані кладовища і меморіали¹⁴. Для цього необхідні були значні кошти, і внесок регіональних організацій Товариства був вагомий. Вже в 1968–1969 рр. Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури на спорудження, реставрацію, впорядкування, виявлення і вивчення пам'яток і пам'ятних місць Великої Вітчизняної війни витратило 1097 тис. крб. Якщо врахувати, що Міністерство культури УРСР виділяло понад 1 млн. крб., Держбуд УРСР — 800 тис. крб., то всього на кінець 1960-х рр. на благоустрій пам'яток Великої Вітчизняної війни виділялося понад 2800 тис. крб., не рахуючи коштів підприємств і колгоспів¹⁵.

Активісти Товариства були ініціаторами багатьох починань, які ставали надбанням всієї України. Напередодні святкування 25-річчя Перемоги на Черкащині зародився і поширився громадський рух по увічненню пам'яті загиблих земляків. У населених пунктах області було встановлено понад 200 пам'ятних знаків, обелісків, стел та меморіальних дошок, присвячених частинам і з'єднанням¹⁶. Ініціатива Товариства по увічненню подій Великої Вітчизняної війни підкріплювалася фінансовою участю

¹⁴ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. (Досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 113.

¹⁵ Войналович В., Данилюк Ю. Вказ. праця. – С. 123.

¹⁶ Ареєв О. Вікопомна слава черкащан // Пам'ятники України. – 1970. – № 3. – С. 6.

первинних організацій у виготовленні проектів і будівництві меморіального комплексу «Героям Аджимушкайської оборони» в Керчі, монументу Слави в Черкасах, Сумах, монументу 68 морякам-десантникам у Миколаєві¹⁷. На середину 1980-х рр. у містах і селах України було встановлено понад 8 тис. пам'ятних знаків воїнам Червоної армії.

Багато зусиль доклало Товариство, серед членів якого було 86 тис. ветеранів війни, до створення Українського державного музею Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у Києві, відкриття якого відбулося 17 жовтня 1974 р. у колишньому Кловському палаці на Печерську. Ветерани допомагали створювати експозицію порадами, консультаціями, передавали особисті речі, документи, спогади, фронтові листи. Уже тоді було зібрано понад 6 тис. реліквій воєнних років.

Невдовзі розпочалося будівництво спеціального музейного приміщення на схилах Дніпра.

«Саме в ті роки, — як згадував тодішній заступник Голови Ради Міністрів України, голова Республіканського правління УТОПІК, академік П. Т. Тронько, — відбулася зустріч першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького з відомим скульптором Є. Вучетичем, який радо прийняв пропозицію виконати проект майбутнього музею. Мені випала щаслива доля стояти біля першоджерел цього унікального об'єкта. Як заступник Голови Ради Міністрів України я тривалий час займався питаннями створення проекту, вибору місця для Меморіалу, вишукування необхідних коштів для будівництва, залучення найвидатніших митців того часу, будівельників. Скажу відверто, мені приємно, що автор проекту музею Є. Вучетич назвав мене своїм комісаром. Жаль, що славетному скульптору не довелося побачити свій задум реалізованим».

П. Тронько разом з Є. Вучетичем вертольотом облетіли схили Дніпра, вибираючи місце для майбутнього меморіалу¹⁸.

Над проектом працювали архітектори В. Єлізаров, Г. Кислий, М. Фещенко, Є. Стамо, скульптори В. Бородай, Ф. Согоян, В. Вінай-

¹⁷ *Войналович В., Данилюк Ю.* Вказ. праця. – С. 124.

¹⁸ *Артемов О.* Пам'ять про подвиг нетлінна // Військово-історичний альманах. – 2000. – № 1. – С. 144–145.

кін та ін. Будівництво меморіалу знаходилося на постійному контролі в ЦК Компартії України, ним опікувалися члени Політбюро, Рада Міністрів України. Будівництво музею було і справою честі Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, його голови, Петра Тимофійовича Тронька. Він постійно відвідував будівельний майданчик, регулярно зустрічався з авторами проекту, зокрема з Ф. Согояном. Музей був зведений у 1981 р. Понад 15 тис. експонатів представлено в експозиції 14 залів музею, на мармурових пілонах — назви 1152 військових частин і з'єднань, які відзначилися під час визволення України і яким присвоєні почесні найменування визволених населених пунктів¹⁹.

Однак заходи увічнення не завжди реалізовувалися у повному обсязі. Реставраційні роботи носили іноді стихійний характер, не виконувалися якісно і вчасно, серед працівників органів охорони пам'яток спостерігався бюрократичний формалізм.

Напередодні 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні в республіці споруджувалося понад 100 пам'ятників, в тому числі у Києві — двічі Герою Радянського Союзу, командирі партизанського з'єднання С. А. Ковпаку, на честь моряків Дніпровської воєнної флотилії, воїнам Південно-Західного фронту в Полтавській області, радянським воїнам, полеглим в боях за визволення м. Ізюм Харківської області, в боях під час визволення Донбасу, монумент на честь учасників Керченсько-Феодосійського десанту, меморіальний комплекс на честь радянських воїнів і трудівників міста, полеглих в роки Великої Вітчизняної війни в Харкові. Були прийняті рішення про спорудження монументів Слави у Вінниці, Житомирі, Запоріжжі, Івано-Франківську, Луцьку, Рівному, Сімферополі, Сумах, Ужгороді, Хмельницьку. Крім того, планувалося спорудження пам'ятників на честь подвигу радянських військ у Львівсько-Сандомирській і Карпатсько-Ужгородській операціях, меморіал Слави радянським воїнам, партизанам і підпільникам у м. Чернігів, на честь подвигу молодіжного підпілля в с. Кримка Первомайського району Миколаївської області та інші²⁰.

¹⁹ Лєгасова Л.В. Центральний музейний осередок історії Великої Вітчизняної війни. До 55-річчя Перемоги // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 41.

²⁰ ЦДАВОВУ України, ф. 4760, оп. 1, спр. 203, арк. 15–17.

УТОПІК власну діяльність пов'язувало з ідеологічними засадами КПРС. Але під ідеологічною оболонкою вдалося багато зробити для збереження історико-культурної спадщини. Вся ідеологічна машина в державі спрямовувалася на пропаганду та виховання «марксистсько-ленінського світогляду». Цю особливість необхідно було враховувати у діяльності громадської організації.

Віхою у діяльності Товариства став IV-й з'їзд, який відбувся у січні 1982 р. У звітній доповіді голови Товариства відзначалося, що протягом минулої п'ятирічки при допомозі Товариства були споруджені меморіальні комплекси Слави радянським воїнам, партизанам і підпільникам в Чернігові, в с. Кортеліси Волинської та м. Корюківка Чернігівської області, які увічнювали пам'ять місцевих жителів, закатованих і живцем спалених окупантами. Майже в усіх 261 стертих з землі окупантами селах встановлені пам'ятники або пам'ятні знаки, що нагадують про страшну трагедію. У Бабиному Яру, Дарницькому лісі, на ст. Дарниця і у багатьох інших місцях столиці споруджено пам'ятники жертвам нацизму²¹. Понад 250 пам'яток, що вшановували радянських партизанів і підпільників, споруджено у Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Чернігівській областях²².

Наприкінці 1970-х – 1980-х рр. конкретні питання щодо благоустрою та реставрації обелісків, пам'ятних знаків вирішувалися лише в процесі республіканських оглядів пам'яток на честь річниць знаменних подій історії. При підготовці до 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, Луганська обласна організація УТОПІК брала участь у спорудженні пам'ятників, які увічнювали імена 173 Героїв Радянського Союзу, життя і діяльність яких зв'язана з Донецьким краєм. Тільки в 1982 р. за участю обласної організації Товариства в області провели поточний ремонт 937 пам'ятників, виявлено біля 40 пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з війною і підготовлено документацію для взяття їх на державний облік.

У 1982 р. в м. Ровеньки Антрацитівського району Луганської області, де знаходилася братська могила молодогвардійців, від-

²¹ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1. Ч. 11. – К.: Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 838–841.

²² Горбик В., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам'ятках. – К., 2003. – С. 81.

крито меморіальний комплекс. Останнім часом у пресі з'явилося чимало публікацій, які проливали світло на діяльність цієї молодіжної організації. Підпільні групи, які пізніше зорганізувалися в «Молоду гвардію», виникали стихійно і діяли без будь-якого партійного керівництва. Загалом молодь не сприйняла окупацію і піднялася на боротьбу з ворогом. Молоді люди чинили опір, прийнявши мученицьку смерть. І не їхня вина, що після їх смерті тоталітарна система фальсифікувала факти і героїзувала історію.

Позитивний досвід увічнення подій Великої Вітчизняної війни отримала Севастопольська міська організація Товариства, яка шефствувала над 130 пам'ятниками і пам'ятними знаками²³. Донецька обласна організація УТОПІК виступила з ініціативою проведення пошукової операції «Згадаємо всіх поіменно», яка була підтримана широкою громадськістю інших областей. Напередодні 40-річчя в Криму було відремонтовано та упорядковано 327 пам'яток і пам'ятних місць, братських поховань, оновлено експозиції громадських музеїв²⁴. Але ці заходи носили характер добре організованих кампаній, роботи виконувалися напередодні ювілейних дат.

За 1983 р. у республіці виявлено майже 30 тисяч прізвищ загиблих воїнів, упорядковано понад 4 тисячі братських могил. Під девізом «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» пошукову роботу проводили активісти секції військово-історичних пам'яток правління Хмельницької обласної організації. До спеціальних книг «Вічної слави», які існували в усіх міських, районних і обласній організації занесено понад 2 тис. прізвищ радянських воїнів, полеглих при визволенні Хмельниччини. Члени громадських формувань побували в усіх 28 селах, спалених загарбниками за допомогу партизанам, були зібрані численні документи про мужність і відвагу жителів цих сіл, про криваві злочиння окупантів²⁵. У багатьох містах і селах України споруджені пам'ятники жертвам нацизму, серед яких були жінки, діти, люди похилого віку.

²³ Заремба С. Вказ. праця. – С. 107.

²⁴ Кармазіна Н. Збереження історико-культурної спадщини в Криму у 1960–1980-ті рр. Проблеми, шляхи вирішення, підсумки // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – Вип. 3. – Ч. 2. – К.: Видав. дім «А+С», 2006. – С. 61.

²⁵ Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989. – С. 198.

Але в умовах кризи радянської системи з кожним роком усе більше занепадала справа охорони пам'яток. Не вистачало кваліфікованих фахівців для проведення реставраційних робіт, відчувався брак коштів, відповідних матеріалів, не завжди були контакти між головним архітектором міста чи району і місцевими організаціями УТОПІК. Так, у Феодосії подібна ситуація завела у безвихідь переговори щодо спорудження монумента загиблим воїнам Керченсько-Феодосійського десанту. Роботи, розпочаті ще в 1982 р., не були завершені навіть 1989 р.²⁶

В умовах проголошення незалежності України і розбудови демократичного суспільства Українське товариство охорони пам'яток історії та культури прагнуло залишатися політично незангажованою громадською організацією, для якої пріоритетною справою було і залишається збереження історико-культурної спадщини українського народу. Вільний від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань погляд на історичні процеси і події, які протягом тривалого часу були заборонені або штучно замовчувалися, можливість ввести до наукового обігу великий масив нових документів, дозволив намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку діяльності видатних діячів. Тому став можливим перегляд ставлення до багатьох об'єктів історико-культурного надбання.

З проблемою охорони і збереження пам'яток тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток. Біля витоків відновлювальних робіт був Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, очолюваний П. Т. Троньком. Видатний український письменник і громадський діяч Олесь Терентійович Гончар започаткував Благодійний фонд з відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а в травні 1995 р. звернувся до Президента України Л. Д. Кучми за підтримкою.

«Поетапне відтворення цього монастиря, починаючи із Золотоверхого собору, — писав О. Гончар, — стало б навіки славою і честю нашого народу, засвідчило б, що навіть у цих кризових умовах перемагає творчий геній народу, будівничка мудрість суверенної нації».

²⁶ Кармазіна Н. Вказ. праця. – С. 62.

Президент України 9 грудня 1995 р. видав Указ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури», а також про створення Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України і визначено її головні напрями діяльності. За участі Комісії було розроблено Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, затверджену Урядом. Вона охоплювала 56 видатних пам'яток Х—ХІХ ст., які передбачалося відтворити в першу чергу.

З метою сприяння фінансовому забезпеченню реалізації Програми та залученню до цього благодійних внесків і пожертв Указом Президента України в 1996 р. створено Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Т. Гончара²⁷. За час діяльності Фонд зібрав понад 5 млн. гривень на відбудову національних святинь України, з яких понад 1 млн. перераховано на відбудову Михайлівського Золотоверхого. У Києві поряд з Михайлівським Золотоверхим і Успенським собором Києво-Печерської Лаври передбачено відтворити Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату на Контрактовій площі. Фонд спрямував зібрані кошти на відбудову Церкви Різдва Христового в Києві, синагоги «Золота Роза» у Львові, мечеті Селіма у Феодосії, Наскельної фортеці «Тустань» у Львівській області, Свято-Преображенського собору в Ніжині, іконостасу Мгарського монастиря в Полтаві та Полтавській області, пам'яток Переяслав-Хмельницького, Галича, Шарівського палацово-паркового ансамблю у Харківській області. Будуть поновлюватися старовинні замки у Чигирині на Черкащині, Бережанах Тернопільської та Корці Рівненської області. Багато шедеврів нашого народу в усіх регіонах України, внесених до програми відтворення визначних пам'яток — результат титанічної невтомної роботи П. Т. Тронька²⁸.

Чимало зусиль доклад П. Т. Тронько для відродження із небуття Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка об'єднувала активних учасників краєзнавчого руху. У жовтні 2008 р. вона отримала статус Національної спілки краєзнавців України.

²⁷ Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: кроку нове тисячоліття. – С. 133–134.

²⁸ Іршенко В. З любов'ю до України // Що ми залишимо нащадкам?: Зб. матер. і док. про державну, громадську та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2008. – С. 134–135.

На Першому (установчому) з'їзді в 1990 р. П. Т. Тронька обрано її головою. Учасники з'їзду прийняли звернення: «До всіх, хто закоханий в рідний край, хто шанує його минуле і вірить в його майбутнє» розпочала свою діяльність масова громадська організація — Всеукраїнська спілка краєзнавців. Головним в діяльності Спілки є розвиток краєзнавчого руху, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій, духовних потреб українського народу, а також інших народів, шанобливе ставлення до історико-культурної спадщини²⁹. У 1991 р. завдяки клопотанням П. Т. Тронька заснована премія імені Дмитра Яворницького — найвища нагорода Спілки, яка щорічно вручається за вагомий внесок у розвиток українського краєзнавчого руху як окремим членам, так і громадам Спілки.

Краєзнавчі осередки на місцях стали по-справжньому дослідницькими центрами, навколо яких гуртуються науковці і аматори. Пошукова, різноманітна видавнича робота сприяла залученню до краєзнавчої роботи нових членів у всіх куточках України, які дбали про культурні надбання минулого, історичну пам'ять, поширювали знання про славетних земляків. Сферою опіки регіональних організацій Спілки, зазначалося на Пленумі правління 12 червня 2009 р., мають бути охоплені видатні національні та місцеві пам'ятки історії та культури, братські могили періоду війни, меморіальні знаки репресованим та померлим від голоду, увічнення меморіальних місць видатних земляків³⁰.

За ініціативи краєзнавців с. Лютенька Гадяцького району, що на Полтавщині, підтриманої Полтавською обласною державною адміністрацією, у листопаді 2009 р. пройшли урочистості, присвячені 230-річчю від дня народження уродженця села, першого у світі винахідника ракетної техніки, генерал-лейтенант О. Д. За-

²⁹ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. – С. 144; Доповідь голови правління Спілки, академіка НАН України Петра Тронька. Звіт правління Національної спілки краєзнавців України // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовт. 2008 р.): Матер. та док. – К., 2009. – С. 43.

³⁰ Матеріали Пленуму та наради з питань підготовки енциклопедичного видання «Історії міст і сіл України». 12 черв. 2009 р. – К., 2009. – С. 14.

сядька. Учасник російсько-турецької, Вітчизняної війни 1812 р., битви народів під Лейпцигом, керівник Михайлівського вищого артилерійського училища, Петербурзького арсеналу, Охтинського порохового заводу, начальник штабу артилерії російської армії, який 11 квітня 1828 р. підписав наказ про створення постійної ракетної роти, Олександр Дмитрович був гідним нащадком козацького роду. Предки майбутнього конструктора бойових ракет були козаками Хорольської і Лютенської сотень, батько — головним гармашем Запорозької Січі і родичем останнього кошового отамана, з яким за наказом батька зустрівся О. Засядько у Соловецькому монастирі 1801 р.

Іменем О. Засядька американські вчені назвали великий, 120-кілометровий у діаметрі, кратер на зворотному боці Місяця. Пам'ять про славетного земляка полтавчани вшанують спорудженням пам'ятного знаку в рідному селі і Харкові, де він жив останні роки, відзначать місце поховання у Куряжському монастирі під Харковом³¹.

Сумське історико-краєзнавче товариство «Спадщина» започаткувало і регулярно проводить Дні пам'яті останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського у його рідному селі Пустовійтівці Роменського району. На Львівщині практикується проведення виїзних засідань правління, які присвячені стану меморіальних будинків, пам'ятних місць, меморіалу легіону Українських січових стрільців.

У Дніпропетровську створено регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва, яке за короткий час свого існування видало три випуски «Січеславського альманаху», провело дві регіональні конференції на козацьку тематику³².

Петро Тимофійович Тронько — не тільки ініціює, а завдяки власному авторитету, втілює низку масштабних проєктів. Саме до таких проєктів відноситься підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України». Підготовча робота по створенню Зводу в

³¹ Каталог виставки «Україна космічна» із колекції Проєкту Петра Ющенка «Українці в світі» та фондів Полтавського державного краєзнавчого музею, присвяченій 230-річчю від дня народження О. Д. Засядька — першого у світі винахідника ракетної техніки. — К., 2009.

³² Доповідь голови правління Спілки, академіка НАН України Петра Тронька. — С. 32, 33, 35.

Україні розпочалася ще в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток історії та культури, підготовці першого каталогу всіх нерухомих пам'яток України, який побачив світ в 1987 р. Виданню передувала велика підготовча робота — виїзди у відрядження і обстеження пам'яток на місцях, робота в архівах, музеях і бібліотеках, створення макетів по кожній області і обговорення їх на спільних засіданнях з місцевими пам'яткоохоронцями. Цією великою, здавалося не підйомною, роботою керував Петро Тимофійович. Колектив науковців відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України, на яких було покладено завершення роботи і підготовка рукопису до видання, були свідомий того, що це велика і потрібна робота і працював, маючи перед собою взірць натхненної і наполегливої праці свого керівника. Каталог-довідник отримав високу оцінку у громадськості і став тим фундаментом, на основі якого почав вибудовуватися «Звід пам'яток історії та культури України».

Підготовка «Зводу» — це державна справа, яка передбачала ретельне виявлення і дослідження всіх пам'яток, що репрезентували наше національне історико-культурне надбання. Змінюються склад редколегії і авторського колективу, але незмінним керівником редакційної колегії і авторського колективу по підготовці томів «Зводу» залишається академік НАН України П. Т. Тронько. Де б не знаходився Петро Тимофійович — у владних коридорах чи на громадській роботі, у Президії Національної Академії наук чи в Інституті історії України — справою свого життя він вважає збереження пам'яток історії та культури України.

В 1999 р. і 2004 р. вийшли дві книги тому Зводу по м. Київ, керівником авторського колективу якого був академік НАН України П. Т. Тронько. Близько трьох тисяч нерухомих пам'яток історії та культури представлені у книгах «Зводу» по м. Києву. Протоколи засідань міської редколегії, листування з громадськими організаціями, державними установами свідчать, що жодна пам'ятка не була позбавлена уваги пам'яткоохоронців. Вони розуміли, що коли вона увійде до Зводу, а пізніше Державного реєстру нерухомих пам'яток, це захистить її від руйнування і знищення. Як приклад, можна навести листування Петра Тимофійовича з Всесоюзним науковим центром радіаційної медицини про пам'ятку архітектури і містобудування початку ХХ ст. (перехрестя вул. Кри-

чевського і пр. Перемоги, № 119). Тільки завдяки наполегливості Петра Тимофійовича, залученню експертів — архітекторів Т. Трегубової і Є. Тимановича вдалося довести, що ця будівля являється пам'яткою, яка має значну архітектурно-планувальну цінність. Пам'ятка під назвою «Дача в селищі Святошин» увійшла до третьої книги тому Зводу по м. Київ (рукопис). Подібних прикладів можна наводити безліч. На жаль, фінансові труднощі стали на заваді виданню третьої книги тому «Зводу» по м. Києву, призупинили підготовку томів по м. Севастополю і низці областей.

В інтерв'ю газеті «Київський вісник» 18 лютого 1991 р. Петро Тимофійович підкреслював, що «в умовах національного, культурного і духовного відродження українського народу підготовка і публікація «Зводу пам'яток історії та культури України» набуває особливо великого значення. Він буде сприяти активізації роботи по науковому дослідженню й збереженню історико-культурної спадщини, її використанню у формуванні історичної свідомості, патріотичних переконань, допоможе осмисленню з нових позицій минулого і майбутнього нашого суспільства». Майже двадцять років пройшло відтоді, коли були сказані ці мудрі слова, але вони не втрачають актуальності і сьогодні.

Тільки наполеглива і відповідальна позиція кожного пересічного громадянина, чиновника, урядовця, парламентаря по відношенню до національного культурного надбання дозволить зберегти наші пам'ятки для майбутніх поколінь. І взірцем є Петро Тимофійович Тронько, людина, вчений, патріот, захисник національних культурних надбань.

В статье исследуется научная и организаторская деятельность академика НАН Украины П. Т. Тронько по охране и сохранению национального историко-культурного наследия.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, Петр Тронько, свод памятников.

The article is dedicated to scientific and organizational activities of academician of National Academy of Science of Ukraine P. Tronko in the scope of conservation and preservation of historical and cultural heritage.

Key words: historical and cultural heritage, Petr Tronko, collection of memorials.

*Руслана Маньковська**

Внесок академіка НАН України П. Т. Тронька в теорію і практику музейної справи України

У статті досліджується пам'яткоохоронна та музейницька праця видатного українського державного і громадського діяча П. Т. Тронька в II пол. XX – поч. XXI ст. Відзначається його роль в розвитку української музеології, значення практичного доробку у формуванні теоретичних засад музейної галузі знань.

Ключові слова: П. Т. Тронько, музей, музеологія, пам'ятка, історико-культурна спадщина, пам'яткоохоронна діяльність.

Знаковою фігурою для України другої половини XX – поч. XXI ст. став академік НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України, Герой України Петро Тимофійович Тронько, який своє життя присвятив збереженню і захисту пам'яток української історії та культури.

П. Т. Тронько, перебуваючи на посаді заступника голови Уряду УРСР (1961–1978 рр.) та громадській роботі, ініціював і наполегливо здійснював масштабні національно-патріотичні проекти. Він організував проведення на державному рівні ювілеїв видатних особистостей української культури Т. Г. Шевченка (1961 р., 1964 р.), І. П. Котляревського (1969 р.), Лесі Українки (1971 р.), Г. С. Сковороди, О. П. Довженка (1974 р.), фестивалів народної творчості, декад української культури в союзних республіках та зарубіжних країнах, пропагуючи глибоке і самобутнє історико-культурне надбання українського народу. Він став ініціатором створення і очолив Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Всеукраїнський фонд по відтворенню видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олесь Гончара, відродив Національну спілку краєзнавців України.

Особливе місце в його роботі належить музейництву. Створені за його участі музейні заклади, комплекси, заповідники склада-

* Маньковська Р.В. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ють безцінну скарбницю не лише національної, але і світової культури.

Діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька завжди була пронизана повагою до історії і культури свого народу. Не зважаючи на політичні та ідеологічні перестороги, Петро Тимофійович наполегливо втілював в життя важливі для кожного українця масштабні проекти.

Серед них широка пам'яткоохоронна програма 1965 р., що охоплювала історичні події козацької доби в Україні. Центром програми стала колиска українського козацтва — Хортиця. У відповідності до урядової постанови планувалося встановити гранітні обеліски на місцях 7 січей та увічнити і впорядкувати понад 150 пам'ятних місць — символів героїчної боротьби і мужності українських козаків. За особистим втручанням Петра Тронька в 1966 р. на острові Журавлиха у верхів'ї річки Стир, що на Рівненщині, започатковано музей-заповідник «Козацькі могили», біля села Пляшевої поховані останки 300 козаків, які героїчно боролись і загинули в нерівному бою з польською шляхтою¹.

Козацька тематика традиційно вважалася закритою, замовчувалася або спотворювалася історія Української Козацької держави, викреслювалися імена українських гетьманів та ватажків, але громадянська мужність допомагала П. Т. Троньку у високій справі національного самоствердження народу.

Особливим періодом в житті П. Т. Тронька були роки, коли він очолював Українське товариство охорони пам'яток історії і культури. Протягом 22 років здійснено багато проектів із збереження минувшини України. Одним з них став Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», урочисто відкритий 9 травня 1981 р., на спорудження якого товариство передало 10 млн. крб.²

П. Т. Тронько велику увагу приділяв музеям, чітко усвідомлюючи їх роль у культурному житті країни, щиро опікувався їх проблемами. На початку 1960-х рр. доля збереження Полтавського краєзнавчого музею, унікальної пам'ятки українського модерну,

¹ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. – К., 2000. – С. 60–65.

² Там само. – С. 114–115.

одного із кращих музейних зібрань України, опинилася під загрозою. Лише принциповість і впевненість у власній правоті П. Т. Тронька відстояли музей³.

Історія створення музею Л. Українки в 1971 р. у м. Новоград-Волинському Житомирської області яскраво свідчить про особисту відповідальність П. Т. Тронька у збереженні історичної пам'яті народу⁴. За його участі був створений музей Олеса Гончара в селі Суха Кобеляцького району на Полтавщині, відкритий 28 серпня 2000 р. в садибі письменника⁵.

В 2009 р. Петро Тимофійович Тронько та Роланд Тарасович Франко, онук І. Я. Франка, український вчений-математик, дипломат, громадський діяч підтримали ініціативу краєзнавчої громадськості Обухівщини про створення Літературного музею І. Я. Франка на Дніпрі.

З метою привернення уваги суспільства до проблеми вшанування пам'яті українського генія — Івана Франка, у вересні 2009 р. Національною спілкою краєзнавців України була проведена публічна акція по започаткуванню в с. Халеп'я громадського музею. Здійснити проект взявся талановитий краєзнавець і активний музейник, голова Обухівської районної ради А. Шафаренко⁶.

Петро Тимофійович сприяв історичній події в житті культурної громадськості України, коли 26 лютого 2010 р. в приміщенні Музею видатних діячів української культури виступив на зустрічі української інтелігенції з нагоди 125-річчя перших відвідин Києва І. Франком. Лейтмотивом щирого спілкування стала ще одна визначна подія — створення музею І. Я. Франка у Києві, в приміщенні відомого музейного закладу.

Вивчення практичного доробку П. Т. Тронька в музейній галузі України свідчить про його вклад у розробку теоретичних засад музеєзнавства. Пильна увага до діяльності музеїв, особиста активна участь у створенні унікальних музейних закладів підтверджують думку Петра Тимофійовича про музей, як соціальний інститут, яка лежить в основі сучасних підходів в музеології.

³ Особистий архів П. Т. Тронька.

⁴ Матеріали фондів Новоград-Волинського музею Лесі Українки.

⁵ Хата, де виріс Олесь Гончар. Путівник. – Полтава, 2008. – С. 11.

⁶ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

Музей є одним із інструментів самоусвідомлення культури, самоідентифікації по відношенню до інших культур. Сучасний музей є концентрованим вираженням духовних устремлінь не тільки минулої, але і сучасної культури. Він розширює межі замкнутого музейного простору, сприяє висвітленню проблем соціально-політичного життя.

В наш час музей не обмежений вузьким профілем, окресленим полем діяльності, які постійно змінюються і урізноманітнюються. Це пов'язано із зростаючою роллю музею в суспільстві, активною реалізацією його широкого потенціалу. Сучасний музей всебічно сприяє демократизації суспільства, збереженню національної історико-культурної спадщини.

П. Т. Троньку належить особлива роль у розвитку нового для України типу музеїв. Музеї під відкритим небом створювалися на основі нерухомих пам'яток і архітектурно-ландшафтних комплексів, що відтворювали їх природне середовище. Місцем збереження виступала музейна територія. Перший такий музей, що виник на спеціально виділеній території, був скансен під Стокгольмом, створив його в 1891 р. етнолог А. Газеліус. На сьогодні в Європі нараховується близько 2 тисяч таких музеїв, лише у Швейцарії — 1 тис. Їх поділяють на дві категорії: ті, що формуються із пам'яток перевезених з різних місць, і ті, що музеєфіковані в їхньому історичному середовищі⁷.

В Україні музеї під відкритим небом поширюються в 1960–1970 рр., організовуються за принципом моделювання етнокультурного, історико-архітектурного надбаня окремого краю. Важливим доповненням до збережених архітектурних споруд стало використання предметів народного побуту, формування аграрного ландшафту, відтворення традиційних народних промыслів, етнографічних свят.

Унікальною скарбницею культури українського народу став Музей народної архітектури і побуту поблизу с. Пирогів, який його самі співробітники справедливо називають «Троньківкою». Зводився він з метою збереження, відтворення і популяризації кращих зразків українського народного зодчества, прикладного

⁷ *Никишин Н.А.* Музеи под открытым небом. // Российская музейная энциклопедия. – М., 2005. – С. 393–394.

мистецтва, промислів, народного побуту. Рішення про створення такого закладу було прийнято урядом УРСР 26 лютого 1969 р., а 17 липня 1976 р. було відкрито першу чергу музею⁸.

Основна організаційна робота по реалізації урядового рішення була покладена на П. Т. Тронька. Необхідно було задіяти фахівців різних професій, провести колосальну пошукову роботу, розробити методика відбору експонатів, технологію їх передислокації, консервації та реставрації, оформити концепцію структури та експозиційного показу музею, основним принципом якого пропонувалось представлення пам'яток народного зодчества окремими поселеннями, або фрагментами поселень в органічному поєднанні з навколишнім ландшафтом.

Колектив відданих ентузіастів і подвижників створив самобутній осередок української культури. Серед фундаторів музею В. Сікорський, Я. Петрусенко, М. Ходаківський, С. Смолінський, Л. Орел, С. Щербань, Н. Зозуля, Н. Зяблюк та інші.

В 25 областях України працювали науково-етнографічні експедиції по виявленню історичних пам'яток, після чого їх доставляли до Києва. Під час однієї з таких операцій, коли повз вікон робочого кабінету В. В. Щербицького рухалась вантажівка з фрагментами вітряка, він зателефонував Петру Тимофійовичу, і обурився, що за мотлох перевозять. На це підлеглий відповів, що ще дякуватимуть за цей мотлох. 9 червня 1976 р. музей відвідали керівники уряду України, в книзі почесних відвідувачів В. В. Щербицький записав:

«Колектив музею зробив велику, корисну справу. Сердечне вам спасибі за це, дорогі товариші».

Висока оцінка керівництва держави в майбутньому не вберегла співробітників музею від утисків влади, яка вбачала в діяльності музею підґрунтя «буржуазного націоналізму» та «ідеалізацію патріархальщини», вимагаючи сконцентрувати увагу на створенні експозиції «соціалістичного села».

Музей займає територію 147 га, в ньому зберігається більше 80 тис. експонатів, перевезено і встановлено 320 пам'яток народ-

⁸ Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. – К., 1994. – С. 74–77.

ного зодчества XVI–XX ст. Історичною прикрасою музею є Троїцька церква 1773 р., збудована на кошти П. Калнишевського, останнього кошового Запорозької Січі. Багаторічна дослідницька діяльність музейників, їх високий фаховий рівень, сприяли тому, що музей став науковою установою в складі НАН України. Водночас це улюблене місце відпочинку киян та гостей міста.

Для Петра Тимофійовича музей завжди був рідним дітищем. Через багато років після відкриття музею — 4 червня 2010 р. — академік П. Т. Тронько неподалік від центрального входу музею посадив саджанець дуба — символ незламності та довголіття.

Наприкінці минулого сторіччя в музеології все більшого поширення набула ідея збереження пам'яток народної архітектури безпосередньо в їх історичному середовищі. За кордоном отримали активний розвиток екомuzeї, поле діяльності яких вийшло за межі комплектування, вивчення, консервації та експонування фондів. Новітні тенденції в музеології отримали поширення на українському ґрунті, до розвитку яких долучився П. Т. Тронько.

В сучасних проєктах та їх втіленнях музей виступає не сховищем і науково-технічним центром, яким він був в традиційній концепції, а інструментом соціальних і культурних перетворень. Він розглядається як заклад, що перебуває на службі громадянського суспільства, дозволяє людям відчутти свою причетність до історії країни, краю, усвідомити її самотність, через призму минулого зрозуміти сучасність.

Екомuzeй — тип музею, що вирізняється від інших активною взаємодією із соціально-природним середовищем, максимальним залученням музейної діяльності в інші суспільні (економічні, культурні) процеси, які відбуваються на конкретній території. Це нове явище в типологічному спектрі музейних закладів, яке стало результатом характерної для другої половини XX століття тенденції поступового зростання інтегрованості музеїв в культурні процеси окремого регіону, краю.

Виникнення екомuzeїв безпосередньо пов'язано з посиленням суспільного інтересу до проблем місцевого культурного розвитку і охорони навколишнього культурно-історичного середовища. Цей термін, запропонований музеологом Югом де Варіном в 1971 р., не прийнято розшифровувати як екологічний музей. Його зміст значно ширше і пов'язаний з комплексним відтворенням і

охороною культурно-історичного середовища людини⁹. Визначення екомuzeю також дав французький музеєзнавець Ж. А. Рів'єр, що він створюється громадою та місцевими органами влади. Це лабораторія, яка сприяє вивченню минулого, заповідник, де зберігається культурна спадщина і школа, яка залучає місцеве населення до вивчення і охорони пам'яток минулого. Дослідник порівнює екомuzeй із дзеркалом, в якому люди можуть побачити і впізнати себе, а також набути знань про край, в якому вони проживають¹⁰.

Діяльність екомuzeю полягає не тільки в музеєфікації об'єктів, але в збереженні навиків, технічної майстерності, ремесел, промислів. Про екомuzeй можна говорити тоді, коли він починає складати єдине ціле з оточуючим соціальним середовищем, і виступає по відношенню до нього як життєво-необхідний компонент, як механізм його самозбереження і саморозвитку. Екомuzeї отримали поширення в 1970–1980-ті рр. у Франції, Канаді, Португалії, Швеції, Бразилії тощо. На сьогодні в світі нараховується десятки екомuzeїв. Перший екомuzeй Ле Крьозо, створений в 1971 р. (департамент Сена і Луара, Франція).

В сучасному житті України назва екомuzeй рідко зустрічається в номенклатурі її музейних закладів. Проте, якщо враховувати не назву, а основні принципи діяльності, характеристики, особливості екомuzeю (територію розміщення, тісний зв'язок з господарським і культурним життям населенням), то до цієї категорії можуть бути віднесені цілий ряд українських музейних осередків, створені за участю П. Т. Тронька.

Вище зазначалося про роль екомuzeю у збереженні історико-культурного середовища незалежно в міській чи сільській місцевості. Яскравим прикладом може слугувати досвід музею м. Переяслав-Хмельницького. З 1972 р. в ньому здійснювалася цілеспрямована програма охорони міського і природного середовища. В одному із найдавніших міст України збереглася велика кількість пам'яток археології, історії, архітектури, також частково середньовічні земляні укріплення.

В 1979 р. в місті було створено Державний історико-культурний заповідник, в 1999 р. йому надано статус національного. Охо-

⁹ Юрєнева Т.Ю. Музей в мировой культуре. – М., 2003. – С. 457.

¹⁰ Ривьер Ж. Эволюционное определение экомuzeя // Museum. – 1985. – № 148. – С. 3.

ронна зона охоплює територію 297 га, куди входить долина річки Трубіж в межах міста і територія навколо музею народної архітектури і побуту. Давня частина міста зберегла своє природне оточення і понині. Її охорона полягає у збереженні природного ландшафту, який є органічною складовою пейзажів історичного міста.

Забудова історичної частини не дуже змінила свій характер за минуле століття. А в деяких місцях вона зберегла риси і більш ранньої забудови. Таке міське середовище допомогло сприйняттю історичного центру як своєрідного цілісного стародавнього в своїй основі містобудівного утворення. Рельєф заповідної частини міста і прилеглої до неї місцевості і зараз такий самий, як і в давнину. Менше збереглися міські оборонні вали, які можуть бути відтворені як і річище Альти¹¹.

П. Т. Тронько тісно опікувався музеєм під відкритим небом у Переяслав-Хмельницькому. Довгі роки дружи пов'язували його з видатним музеєзнавцем, подвижником збереження історико-культурної спадщини, Героєм України М. І. Сікорським. Створені ним музейні збірні перетворили древній Переяслав-Хмельницький у місто-музей. Руками і завзяттям Михайла Івановича і його однодумців, справжніх ентузіастів-пам'яткоохоронців створено 29 музеїв.

Особливістю екомuzeю є участь місцевого населення у відтворенні традиційних промислів та ремесел. Слід зауважити, що в Україні саме завдячуючи небайдужості громадян створено і відроджено багато музейних об'єктів. Яскраво проявилася ця тенденція у розбудові самобутнього осередку традиційної культури в «столиці» українського гончарства — Опішні на Полтавщині. Витоки цієї гончарної культури сягають в добу Київської Русі. Упродовж століть вона стала високим взірцем національного вираження у прадавньому матеріалі — глині.

В 1985 р. заслужені майстри народної творчості УРСР, члени Спілки художників СРСР В. Омеляненко, І. Білик, О. Селюченко та 20 мешканців Опішні звернулися з листом до редакції журналу «Пам'ятники України», яку очолював відомий державний і громадський діяч, академік НАН України, Герой України П. Т. Тронь-

¹¹ Водзинський Є. Переяслав-Хмельницький. Ландшафт історичного міста // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 64–65.

ко, про створення в Опішні, в будівлі першої на Лівобережній Україні губернської гончарної майстерні — музею гончарства¹².

12 серпня 1986 р. прийнято ухвалу про заснування музею гончарства, також вирішилося питання про відкриття в Опішні філіалу Решетилівського професійно-технічного училища №28 та дитячої школи народних мистецтв, заплановано створення ландшафтного етнографічного парку, що відтворюватиме середовище побутування стародавнього промислу і традиційний побут гончарів історико-етнографічного регіону України. Йшлося про запровадження в Опішні державного музею-заповідника українського гончарства, який став центром дослідження і популяризації мистецтва кераміки.

Сучасна Опішня продовжує славитися своїми майстрами, традиції І. Білика, подружжя Г. та Є. Пошивайлів, В. Нікітченка, М. Китриша, В. Омеляненка, Г. Кирячка, Н. Білик-Пошивайло, Г. Тріпич, М. Дугельної, О. Селюченко та ін. живуть в творах їх учнів та послідовників. Характеризуючи стан і розвиток українських музеїв з врахуванням критеріїв, притаманним екомuzeю, ми відзначаємо, що в Україні це явище існувало і розвивалося з 1970-х рр., як наслідок об'єктивних процесів і змін, що торкнулися суспільства, галузей культури і музеїв, зокрема. Підкреслимо роль фахівців і ентузіастів музейної справи, як Петро Тимофійович, вони прагнули зберегти культурне надбання народу для нащадків.

За своєю формою, як специфічний тип музейного осередку, екомuzeй зберігає і відтворює, живить і надихає культурне надбання в історичному середовищі, тим самим чуттєво реагує на суспільні трансформації в окремому регіоні, активізує місцеву громаду.

П. Т. Тронько як державний і громадський діяч, опікуючись питаннями культури, розвиваючи музейну галузь, особливу увагу приділяв громадським музеям. На українських теренах сформувалася мережа народних музеїв. Зауважимо, що в Східній Європі саме в Україні з'явився перший громадський музей¹³.

¹² Крутенко Н.Г. Майстер кераміки О. Ф. Селюченко // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 5. – С. 49–52.

¹³ Український музей. Збірник 1. – К., 1927. – С. 2.

Значний розмах громадське музейництво отримало в 1920–1930-х рр. у зв'язку з підйомом краєзнавчого руху. Але «бумом» появи громадських музеїв стала друга половина 1950–1980 рр. Вони виникали при закладах культури, школах, на виробництві.

Громадські музеї створювалися за ініціативою громадськості, діяли на громадських засадах. Актив обирав раду музею, директора, охоронця фондів та ін. Громадські музеї працювали під науково-методичним керівництвом співробітників державних музеїв. До їхніх функцій входили збереження та популяризація пам'яток природи, історії, культури, виховання бережливого ставлення до них. Вони стали важливою складовою музейної мережі, джерелом поповнення Музейного фонду України, але практично не включені до нього. В 1950-і рр. в Україні нараховувалось понад 30 музеїв на громадських засадах¹⁴, на початку 1960-х рр. їх вже діяло понад 400¹⁵. Тоді вперше почали проводитися семінари, науково-практичні конференції, курси по підготовці громадських екскурсоводів, стажування на базі державних музеїв. В 1963–1965 рр. відбулося три Всесоюзні наради, присвячені проблемам покращення роботи громадських музеїв, дві з них пройшли в Україні — Харкові і Павлограді. В середині 1960-х рр. пройшла перша паспортизація народних музеїв. В 1971 р. музейна мережа складалася з 2278 громадських музеїв¹⁶.

Наприкінці 1980 – поч. 1990-х рр. зміни в суспільно-політичному житті країни суттєво вплинули на стан громадських музеїв, зокрема звузилася їх мережа, змінилися профілі. Їх проблеми хвилювали лише окремі громадські організації, науковців, музейників, які постійно підіймали ці питання на Всеукраїнських, регіональних конференціях, круглих столах, в місцевій пресі¹⁷. Так, Національна спілка краєзнавців України на чолі з академіком НАН

¹⁴ Буланый И.Т., Явтушенко И.Г. Народные сокровищницы. – К., 1984. – С. 13.

¹⁵ Там само. – С. 16.

¹⁶ Там само. – С. 23.

¹⁷ Омельченко Ю.А. Развитие учебных музеев. – К., 1988. – 194 с.; Шкільні музеї. Посібник для вчителів. – К., 1991. – 110 с.; Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспективи: Зб. наук. ст. / Гол. ред. С. З. Заремба. – К., 2001. – 118 с.; Крук О.І. Развитие музейной справи в Украине (к. 1950–1980-ті рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Х., 2000. – 20 с.; Культурна спадщина Слобожанщини: Зб. наук.

України П. Т. Троньком систематично зверталася до питання народного музейництва на VIII, IX, X, XI Всеукраїнських краєзнавчих конференціях¹⁸.

Проте, відсутність достатньої уваги до громадських осередків державних структур, аналізу їх сучасної мережі, узагальнюючих досліджень про значення народного музейництва в суспільстві гальмують реалізацію просвітницького, культурознавчого, виховного, пам'яткоохоронного потенціалу цих закладів.

Останнім часом в мережі громадських музеїв відбулися якісні зміни. Нові історичні реалії, бурхливий розвиток краєзнавства спричинили після звуження музейної мережі помітне поживлення у розбудові громадського музейництва.

З ініціативи П. Т. Тронька у вересні–грудні 2009 р. Національна спілка краєзнавців України провела Перший Всеукраїнський конкурс громадських музеїв. Метою такого масштабного заходу було привернути увагу української громадськості до проблем збереження історико-культурної спадщини і місцевої історії, поживлення діяльності громадських музеїв.

В Україні нараховується понад 6 тисяч громадських музеїв, з них понад 4 тисяч шкільних. В конкурсі взяли участь понад 2 тисячі осередків з усіх регіонів країни, 103 музеї вийшли переможцями і були відзначені дипломами.

Правління Національної спілки краєзнавців України, очолюване П. Т. Троньком, відзначало посилення інтересу широкого загалу до історичного минулого, традицій і побуту свого народу.

Характерним в розвитку сучасного народного музейництва стало розширення його поля діяльності, посилення ролі в духовному оновленні суспільства. Музеї не лише збирали, зберігали та експонували пам'ятки історії і культури, вони їх широко популяризували, і форми цієї роботи значно урізноманітнилися. Слід

ст. – Х., 2003. – 94 с.; Новіцькі читання. – Запоріжжя, 2002. – 146 с.; Музей і майбутнє. – Дніпропетровськ, 1998. – 105 с.; Скарби музеїв: Матеріали обласної наукової конференції. – Дніпропетровськ, 2005. – 156 с.; Сумцовські читання. – Х., 2004. – 104 с. та ін.

¹⁸ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2000. – 360 с.; Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 6, 7, 8 (К.; Донецьк, 1999); Вип. 16, 17, 18, 19 (К.; Дніпропетровськ, 2001); Вип. 24, 25, 26 (К.; Хмельницький, 2005).

звернути увагу також на профілі сучасних музеїв, які відрізняються оригінальністю тематики і експонатури.

На сучасному етапі музеї на громадських засадах отримали новий поштовх у своєму розвитку. Пройшовши історичний шлях, народне музейництво спроможне не лише активно розбудовуватися, але і суттєво впливати на духовні основи українського суспільства. Слід відзначити тісну залежність у розвитку демократичних засад громадянського суспільства і розбудови громадських музеїв. Якщо в 1960–1980-і рр. музеї розглядалися як осередки пропаганди соціалістичного способу життя, їх діяльність ретельно контролювалася державними органами, то в демократичному суспільстві їх роль якісно змінюється, можливості помітно розширюються.

На сьогодні музеї стали дослідницькими, освітньо-виховними, культурними центрами на місцях. Ними ініціюються історико-культурологічні, фольклорно-етнографічні проекти; навколо них створюються пізнавальні, народно-традиційні, художні та інші осередки. Громадський музей як невід’ємна складова громадянського суспільства демонструє ставлення окремо взятої громади до минулого свого народу, історії і культури рідного краю, власне, до оточуючого світу, прагнення змінити його на краще. Водночас музей — це засіб впливу на громадянське суспільство, можливість зміцнити його духовні підвалини, зробити досконалішим.

Досвід, накопичений в нашій країні в музейній галузі, до якого долучився П. Т. Тронько, збагатив і зміцнив теоретичні засади молодій галузі знань — музеології, переконливо засвідчив, що українське музейництво виступає невід’ємною складовою європейського музеєзнавства.

Внесок академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька, як авторитетного державного діяча, визначного вченого, відомого громадського діяча у розвиток української культури, збереження культурної національної спадщини є неоціненним надбанням нашої історії. Його доробок як вченого ще потребує копіткого дослідження та наукового осмислення, але конкретні справи П. Т. Тронька вже працюють на користь держави і народу.

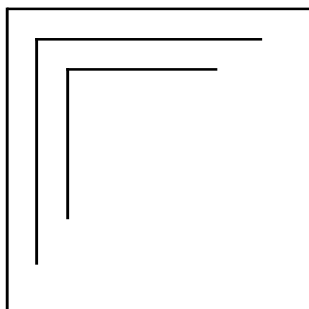
В статтє освещается деятельность выдающегося украинского государственного и общественного деятеля П. Т. Тронька во II пол. XX – нач. XXI ст. по охране памятников

истории и культуры, созданию музеев в Украине. Отмечается его роль в развитии украинской музеологии, значение практического опыта в формировании теоретических основ музейной науки.

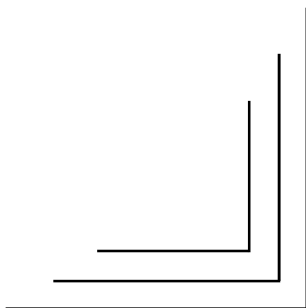
Ключевые слова: П. Т. Тронько, музей, музеология, памятник культуры, культурное наследие, охрана памятников культуры.

The article illustrates museum activity of Petro Tronko, outstanding scientist and famous state figure in the second part of 20-th – beginning of 21-st century. His role in development of Ukrainian museology and his practical experience in formation of the theoretical background of museum science are noted herein.

Key words: Petro Tronko, museum, museology, memorial, historical and cultural heritage, protection of memorials.

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ
ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ**

Ярослава Верменич*

До дискусії про концепцію синтетичної «історії України»

В статті пропонується новий погляд на методологічні підходи до створення концепції історії України в регіональному аспекті.

Ключові слова: методологія, концепція історії України.

Ідея створення нової багатотомної синтетичної праці з історії України не може викликати сумнівів з точки зору доцільності і своєчасності. XXI століття принесло у наше життя не тільки нові виклики й ризики, але й нові методи осмислення історичного процесу як на макрорівні, так і на мезо- та мікрорівнях. Нова стратегія компаративної історії базується на відмові від наративності як головного принципу історичного мислення, оновлених, переважно нелінійних, інтерпретативних схемах, інтердисциплінарності, підвищеному інтересі до феномена соціальної пам'яті. Зміни у світовій практиці історієписання виявилися настільки значними, що історики знов, як і на початку 1990-х рр., на повний голос заговорили про «історіографічну революцію», «методологічний синтез», а у науковому дискурсі на додачу до вже звичних «антропологічного», «лінгвістичного», «культурного» поворотів фігурують ще й «deskриптивний», «прагматичний», «інтерпретативний», навіть «етичний» повороти. І хоч при цьому постійно лунають застереження щодо недоцільності «захоплення епістемологічними дебатами», очевидно, що у ході полеміки «новаторів» і «традиціоналістів» вимальовуються нові обриси системи історичного знання, в якій соціальні чинники виразно тіснять політичні.

Осторонь дискусій на теми сучасних, адекватних викликам XXI століття, стратегій історієписання не лишився і науковий загал Інституту історії України НАН України. Упродовж 2009 р. тривала робота підготовчої групи з вироблення концепції багатотом-

* *Верменич Я.В.* — доктор історичних наук, завідувач сектором теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

ної синтетичної історії України, яка зібрала чимало пропозицій щодо структури і змісту майбутнього видання. Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, природно, сфокусував увагу навколо доцільності своєрідного «просторового» повороту, який, на наш погляд, здатен забезпечити відхід від традицій «подієвого», лінійного зображення історії України і введення у науковий обіг значної кількості нового матеріалу про «місця». Не претендуючи на категоричність і повноту репрезентації місцевої проблематики, ми, однак, вважаємо, що варто зробити бодай одну спробу написання історії України у «регіональному вимірі». До цього спонукає як загальна переорієнтація гуманітаристики у бік використання антропоцентричних, людинознавчих підходів, так і загальний стан вітчизняної історіографії, який дедалі частіше викликає нарікання фахівців.

Для української історіографії освоєння нової методології історичного пізнання подвійно актуальне. Адже ні для кого не є секретом неодноразово вже фіксовані факти відставання української історичної науки від світової, поширення нею застарілої романтизованої версії історії України, гострого конфлікту інтерпретацій у трактуванні її основних віх¹. Як переконливо показав Г. Касьянов, націоналізація історії обернулася у нас негативною стереотипізацією образу «Іншого», насамперед, північного сусіда. Вітчизняному історіографічному канону притаманні не лише лінійність, але й телеологічність, есенціалізм, етноцентричність, ідея ексклюзивності української історії².

«Бої за історію» розгортаються на тлі «страждальницького» наукового дискурсу, в якому український народ постійно виступає у ролі жертви «ворожих сил». Презентистська версія минулого з домінуванням політичної та мілітарної історії, апологетизацією народних бунтів і повстань, засадничим етноцентризмом — це лише деякі із рис вітчизняного історіографічного канону, який

¹ Див., напр.: Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 45–46.

² Там само. – С. 64–72; *Його ж.* Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і пост-комуністичний простір // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації / Упор. і наук. ред. Г. В. Касьянов. – К., 2008. – С. 14–20.

уже заглиблений до рівня шкільних підручників і викликає справедливу критику з боку наукової громадськості³.

Отже, новий корпус видань з історії українського народу українознавчій потребний. Але який саме? Насамперед ґрунтований на відмові від жорстких апріорних схем і монополії на істину, на відході від жорсткого лінійного детермінізму і перенесенні дослідницької уваги від політичних процесів до домінант соціального буття людини. Зрозуміло, що йдеться про перехід на новий рівень культури історичного мислення, що вже само по собі становить завдання величезної складності. Але для українського загалу істориків ще складнішим, очевидно, виявиться завдання перегляду субстанціоналістської парадигми нації, тобто виходу на бодай той рівень релятивізації образів етносу й нації, який у світовій науці вже досягнутий. Поки в історіографії домінуватимуть схеми «знедоленого» етносу і мало не сімсотлітнього «колоніального гноблення» з відповідною апологетикою «народних месників», марно сподіватися, що парадигма української історії виявиться співзвучною тій, яку вибудовує, також не без певних ускладнень, європейська спільнота.

Не може не насторожувати наголос авторів ідеї на тому, що нова синтетична праця має бути багатотомною. У багатотомності є свої пастки, що засвідчила, зокрема, сумна доля десятитомної «Історії Української РСР». Заради обсягу такі праці, як правило, перевантажуються безліччю дрібних деталей, які заважають стежити за ходом авторської думки. Багатотомність у даному випадку може бути виправдана лише одним — принципово новими концептуальними підходами, новим способом структурування матеріалу. Приміром, відходом від викладу матеріалу «по періодах» і застосуванням територіального принципу організації дослідження.

Шукаючи відповідь на питання: «Що таке історія України», відомий зарубіжний українознавець і тюрколог О. Пріцак наголосив на тому, що територія («територіалізований час») займає спеціальне місце в структурі науки історії. «Стосовно до ук-

³ Див.: Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України // Упор. Н. Яковенко. – К., 2008.

раїнської історії критерій території відразу викликає запит: яка територія?»⁴

У радянській історіографії задовільну відповідь на це питання дістати було неможливо — вона не мала власної «горизонтальної» складової. Претензії на освоєння територіального зрізу історії України виразно виявляло підтримуване державою краєзнавство. Але, зумівши акумулювати навколо своїх проєктів величезну громадську енергію, воно виявилось не в змозі чітко визначити власне предметне поле і вийти за межі «антикварних» підходів в історичному пошуку. Являючи собою своєрідну саморефлексію локалізованих співтовариств із виразною схильністю до подієвої схематизації і «краєлюбства», історичне краєзнавство в силу самої своєї природи виявилось неспроможним до структурування історії на територіальній основі. І хоч 26 томів «Історії міст і сіл Української РСР» були у свій час значним досягненням сотисячного колективу ентузіастів, їх вклад у розробку теоретико-методологічних проблем регіональної історії України виявився слабким, і, можливо, навіть пригальмував на деякий час розвиток регіональних досліджень.

Не випадково на п'ятому році української незалежності питання про зміст історії країни було порушене вже у відверто провокативній формі в ході дискусії на сторінках журналу «Slavic Review». «Чи має Україна історію?» — такий вимір дискусії, запропонований М. фон Гагеном, вивів проблему у площину легітимності української історіографії, національно-державницька парадигма якої оцінювалася як така, що має ознаки провінціалізму й телеологічності. І хоч далеко не всі рекомендації щодо усунення цієї вади були достатньою мірою конкретизовані, принаймні одна з них прозвучала вагомо. А. Каппелер вклав її у формулу «субнаціональних регіонів» — історія України має досліджуватися у контексті тих імперських утворень, до складу яких у різні часи входили її частини⁵.

Нині М. фон Гаген готовий визнати, що українські історики вже розуміють «виклик регіонів» і «викроїли трохи автономного

⁴ Прицак О. Що таке історія України? // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 3. – С. 31–38.

⁵ Hagen von M. Does Ukraine have a history? Slavic Review. – Vol. 54. – 1995. – # 3. – P. 663–669; Kappeler A. Ukrainian history from a German perspective. – Ibid. – P. 696–700.

простору» для регіональних студій. Хоч проблема «декількох різних минувшин» і концепту прикордоння як дослідницької доміанти продовжує лишатися для України актуальною. Для нього очевидно, що сьогодні українську історію слід створювати як своєрідний синтез історії регіонів, міст, етнічних спільнот, розмаїття релігійних та інтелектуальних традицій⁶.

Здається, час для цього настав саме тепер. На сторінках започаткованого нашим Сектором теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики щорічника «Регіональна історія України» та в інших працях мені вже доводилося писати про назрілу потребу створення історії України у розрізі її регіонів. Історія нашої країни склалася таким чином, що без врахування складних взаємодій різних центрів та їх периферій, в ній нічого неможливо зрозуміти. Значна частина вітчизняного історіографічного канону вибудована за регіональним принципом. То, можливо, настав час піти далі і зробити парадигму територіальності визначальною?

Можна було б висловити кілька аргументів на користь такого підходу. Перший — у світовій історичній науці почався і плідно розвивається процес переосмислення дихотомії «час — простір», в якій простору традиційно відводилася другорядна, підпорядкована роль. На відміну від соціології, де зусиллями Г. Зіммеля територія почала осмислюватися як універсальна ідея, що створює собою систему соціальних зв'язків, історична наука впродовж всього ХХ століття орієнтувалася на національні «гранд-наративи» і не надавала серйозного значення територіальності як системотворчому чиннику. Хронічна неувага радянської історіографії до просторових форм буття людини мала й суто ідеологічне підґрунтя, оскільки регіоналізм в СРСР однозначно сприймався як інструмент дезінтеграції.

Оскільки поділ історії — лінійного процесу — на часові відрізки полегшував систематизацію подій за «епохами», межі цих «епох» визначалися як віхи політичної історії, переважно за тривалістю перебування при владі тих чи інших династій. Історія світу розгорталася в єдиному часі; при цьому губилися саме ті специфічні особливості розвитку, які зумовлювалися відмінністю історичних доль. Нині процес пішов в іншому напрямі — у руслі

⁶ Гаген фон М. Повертаючись до історії України // Критика. – 2007. – Ч. 6. – С. 11–15.

усвідомлення місця і ролі територіальності як концепту, що має високий ступінь «стартової операціональності». Адже лише усвідомивши значення територіальних констант, можна пояснити, чому упродовж віків у вирі змін етнічної належності населення, колонізаційної пертурбації, війн тощо зберігається дивовижна тяглість у ментальності, звичаях, особливостях побуту населення тих чи інших місцевостей.

Другий аргумент на користь такого підходу — необхідність до кінця з'ясувати витоки української регіональної строкатості і вражаючих регіональних відмінностей у системах світосприймання. Увага до повсякденних потреб і інтересів людини, способів самоорганізації, мотивацій поведінки різних суспільних груп допоможе звільнити історію України від виразних ознак архаїзації, етноцентричного бачення, псевдопатріотичної риторики. Надзвичайно важливо позбутися при цьому стереотипу «психологічної селянськості» української нації, пильніше придивитися до фактично обійденого увагою істориків міського життя, культурних осередків, шляхів розвитку інтелектуального потенціалу, техніко-економічних новацій тощо. Зрозуміло, що в оновленій історії України мають знайти гідне місце особливості становлення і розвитку всіх етнічних спільнот і всіх регіонів.

Третій аргумент стосується подолання тенденцій «окремшності». Ми багато говоримо про необхідність вписати українську історію у європейський історичний контекст. Зробити це можна лише за умови, коли виклад історії того чи іншого українського регіону стане органічною складовою частиною історії тієї країни, до якої він у певний час входив. У такий спосіб легше пояснити той віддалений вплив «імперськості», який сьогодні, приміром, зумовлює на Західній Україні ностальгічні настрої за часами Габсбургів.

Ще один аргумент стосується наукового забезпечення видання. Очевидно, що за територіального підходу легше поєднати фаховість науковців інституту із більш глибоким заглибленням у пласти регіональної свідомості, яке можуть забезпечити історики з обласних центрів.

Складніше визначитися із внутрішньою структурою такого видання, оскільки «наскрізний» регіональний поділ у нас не усталений належною мірою. У різних працях, щодо різних періодів, застосовуються різні критерії членування української території.

Найбільш універсальним уявляється той, що його застосував А. Каппелер у «Малій історії України». Він виділяв 5 основних регіонів України:

1. Центральний (з внутрішнім поділом на Правобережну Україну (з Волиню і Поліссям) та Лівобережну Україну)
2. Східна Україна (Слобожанщина і Донбас)
3. Південна Україна
4. Західна Україна (Галичина, Північна Буковина, Західне Поділля, Холмщина й Підляшся)
5. Карпатська Україна (гірський район та Закарпаття)⁷.

Таку схему регіоналізації України можна приймати чи оспорювати, зрештою, регіон — ще більш «уявлена» реальність, ніж андерсонівська нація. У вітчизняній традиції склалося, приміром, дещо інше бачення західного регіону — включно із Закарпаттям. Як правило, не викликає сумніву і виділення Криму як окремого регіону — як з огляду на особливості його історичної долі, так і з врахуванням його нинішнього автономного статусу.

Отже, якщо взяти за основу схему Каппелера із певними корективами, видання може бути 7-томним (у 10–11 книгах):

- Т. 1. Україна в регіональному вимірі (загальні підходи, методологія, історіографія)
- Т. 2. Центральна Україна
Кн. 1. Правобережна Україна
Кн. 2. Лівобережна Україна
- Т. 3. Західна Україна
Кн. 1. Галичина
Кн. 2. Північна Буковина
Кн. 3. Закарпаття
- Т. 4. Східна Україна
Кн. 1. Слобожанщина
Кн. 2. Донбас
- Т. 5. Південна Україна
- Т. 6. Крим
- Т. 7. Карти, хронологія, бібліографія

⁷ Каппелер А. Мала історія України / Пер. з німецької. – К., 2007. – С. 20.

Зрозуміло, що це лише загальна схема, щодо якої можна дискутувати. Легко передбачити, зокрема, специфічні труднощі, пов'язані із відсутністю усталеного поняття «Центральна Україна» і розмитістю міжрегіональних кордонів. Проте рано чи пізно науковцям доведеться подбати про створення більш-менш чіткої схеми історичної регіоналізації України. Очевидно, що центром у цій схемі може вважатися територія з традиційним земельно-полковим устроєм — нині на Правобережжі це Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська і Черкаська області, а на Лівобережжі — Чернігівська й Полтавська. Чітке визначення меж Центральної України допоможе звільнити науковий дискурс від смакових категорій типу «Наддніпрянська Україна», «Середня Наддніпрянщина», «Нижнє Подніпров'я» та ін.

Фактом лишається, що культурно-політичний простір України складається з частин, які мали різну історичну долю і які досі зберігають специфічні, притаманні лише їм, ментальні риси. Відсутність чітко виписаного «просторового», регіонального виміру історії України гальмує не лише темпи вироблення сучасного, витриманого у кращих європейських традиціях, історіографічного канону, але й процеси формування загальнонаціональної, громадянської за своїми змістом ідентичності. Те, що із загальної схеми національної історії «випадає» безліч локальних сюжетів, пов'язаних, зокрема, із генуезькою та венеціанською колонізацією Криму, турецькою присутністю у північному Причорномор'ї, ритмами містечкового життя на Поділлі, умовами формування специфічної «донецької» субкультури тощо, стає на заваді усвідомленню регіональної строкатості як незаперечної цінності. І зовсім не випадково до явищ регіоналізму нині привернута суспільна увага навіть більшою мірою, ніж до етнічних і національних відмінностей. Виявилось, що територіальні градієнти і маркери більш «відчутні на дотик», ніж, приміром, етнічні чи релігійні. І що саме територія, як зауважує відомий фахівець з європейського регіоналізму Майкл Кітінг, є тим «всюдисутнім чинником», який структурує політичне, економічне і соціальне життя⁸. Отже, розгляд регіональних співтовариств як складних хроно-

⁸ *Kitting M. The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change.* – Edward Elgar, 1998.

понімічних систем може створити нові методологічні орієнтири для історіографічного пошуку.

Здається, що нині на цьому шляху відкриваються нові можливості, пов'язані насамперед із помітним просуванням світової науки у напрямі переосмислення співвідношення «цілого» і «частини», «глобального» і «локального», всієї системи центр-периферійних відносин. І справа тут не лише в тому, що підвищена увага до місцевої специфіки стане гідною відповіддю на зумовлену глобалізаційними процесами потребу нового погляду на систему просторових відносин, «горизонтальних» і «вертикальних» членувань у їх зв'язку з часом. Більше важить те, що з'являться нові можливості «урівноваження» традиційної хронополітики хорополітикою, спеціально зайнятою концептуальним осмисленням просторових горизонтів — світ-системи, регіону, краю, місця тощо. У руслі дослідження одночасних доцентрових і відцентрових знаково-символічних потоків з'являється до того ж можливість не тільки «уявляти», «винаходити» образно-географічні рамки простору, але й наповнювати його історичними ретроспекціями.

Підсумовуючи, ще раз зауважимо: сучасний український гранд-наратив стоїть перед потребою пошуку нової структурної моделі — такої, яка б відповідала загальносвітовим тенденціям відмови від надмірної політизації і перенесення центру ваги на явища, що раніше вважалися маргінальними, зокрема на «периферійну» культуру. Девальвація універсалістських підходів — марксистських, структуралістських, веберіанських і інших — стимулює своєрідну культурну антропологізацію історичних схем, що вимагає переосмислення епістемологічних засад наукового знання. Універсальні поняття, якими традиційно оперувала вітчизняна історіографія — «народ», «нація», «еліта» — виявилися настільки переважаними різномірними смислами, що навряд чи придатні для виконання ролі аналітичних категорій. З другого боку, з'ясувалося, що в умовах суспільної фрагментації створити таку схему історичного процесу, яка б не викликала спротиву тієї чи іншої частини суспільства, взагалі неможливо.

Настав час нарешті визнати, що одна з суттєвих вад українського гранд-нарративу зумовлена його «подієвою» структурою. Намагання «йти за хронологією» наражається на своєрідний «спротив матеріалу» — адже різні частини України упродовж майже

семи століть належали до різних державних організмів, і, отже, жили «за різним часом». Синхронний розгляд історії регіонів, що входили до складу Російської, Австро-Угорської, Оттоманської імперій, створює ефект фрагментарності і стає на заваді усвідомленню притаманної кожній з частин України логіки історичного розвитку.

Оскільки регіоналізм — органічно притаманне Україні явище, потреба осмислення історії країни в регіональному розрізі з акцентом на особливостях економічного і культурного розвитку, колонізаційних і міграційних процесах є, отже, доволі гострою. Якоюсь мірою цю потребу здатна задовольнити історична регіоналістика, яка уже дістала певне методологічне обґрунтування і навіть початкове інституційне оформлення. Але чимало проблем, що виникають на міждисциплінарних стижах, потребують осмислення й обговорення. Зокрема, це стосується співвідношення понять «макро-» і «мікроісторія», «регіональна» і «локальна історія», «місцезнавство» і «краєзнавство», «історична урбаністика» і «міська історія» й багатьох інших.

Зрозуміло, що у такому регіональному членуванні історії України є значна частка умовності — адже кордони регіонів ніколи не були чітко визначеними, часто змінювалися під тиском обставин. Але стосовно тих часів, коли українські землі перебували у складі різних держав, тільки в такий спосіб можна простежити особливості формування культурного простору, міського каркасу, характеру розселення і колонізаційних процесів, геокультурних рубежів, локальної самосвідомості тощо. Варто лише спробувати відійти від традиційних та спрощених схем.

В статье представлен новый взгляд на методологические подходы к созданию концепции истории Украины в региональном аспекте.

Ключевые слова: методология, концепция истории Украины.

The article examines the new methodological approaches to creation of the concept Ukrainian's history in regional aspect.

Key words: methodology, concept Ukrainian's history.

«Сталінська революція “згори”» в Україні: насилля, протидія, результати

У статті висвітлюються окремі методологічні аспекти сталінської революції «згори» в Україні, ідеологічні та ментальні передумови «другого комуністичного штурму», що супроводжувався зростанням масштабів державного терору. Доведено, що в умовах соціально-економічної кризи під час голодомору 1932–1933 рр. Сталін навмисно спровокував кризу у стосунках із субцентром влади в УСРР, а 1937–1938 рр. знищив майже усе комуністичне керівництво республіки. Масові репресивні операції доби «великого терору» не призвели до створення монолітного українського суспільства, яке мало бути об'єднаним навколо комуністичної ідеології та Сталіна.

Ключові слова: сталінська революція «згори», компартія, ідеологія, Сталін.

На момент написання цієї статті в Україні видано 57 книг обласних томів науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Це унікальна програма, що здійснюється під керівництвом академіка НАН України П. Т. Тронька, яка присвячена пам'яті людей, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій радянської доби в Україні, вивченню механізмів здійснення політичних репресій, реконструкції реальної картини життя українського суспільства в умовах тоталітарного режиму. Завданням статті є спроба викласти логічно обґрунтовані міркування щодо подальшого дослідження історичних процесів, які відбувалися в Україні протягом 1930-х рр.

Одразу зауважу, що майбутні наукові розвідки вимагають певної роботи з осмислення та розробки категоріального апарату, що використовується вченими. Так, на мій погляд, потрібно зробити детальний логічний та семантичний аналіз словосполучен-

* *Васильєв В.Ю.* — завідувач сектором історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних ресурсів Інтернету Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент.

ня «сталінська революція» та терміну «сталінізм». 1975 р. на конференції, яку організував відомий історик Р. Такер в Італії, історики віддавали перевагу не дефініції «тоталітаризм», але — «сталінізм», під яким розуміли ідеологію та практику комуністичного режиму кінця 1920-х – початку 1950-х рр. З того часу «сталінізм» вживаний в науковому обігу без пояснень його сенсу. Утім, нині, в умовах серйозного поглиблення наших знань про природу режиму, механізмів влади диктатури, особисто Сталіна, чи не настав час для серйозної методологічної дискусії з проблем категорій, якими ми оперуємо при аналізі історичних процесів?

Наразі, маємо значний відсоток логічних засад, щоб оцінювати дії групи Сталіна наприкінці 1920-х рр. як «великий перелом» (визначення Сталіна), або, за словами Такера, який використав ще один вислів генерального секретаря ЦК ВКП(б), — «сталінську революцію «згори». Одночасно, маємо розуміти, що ці дії (в основному вже вивчені істориками, хоча залишається чимало наукових проблем) мали на меті реалізацію проекту побудови комуністичного суспільства, що накреслили на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. З'їзд не започаткував «комуністичне будівництво». Воно розпочалося раніше, ще у березні 1918 р., коли VII з'їзд назвав партію комуністичною, що націлювало її на реалізацію ідеї, котру в Квітневих тезах (1917 р.) В. Ленін назвав «державо-комуна».

Згадка про ці відомі факти знадобилася для того, щоб визначити ракурс вивчення дій вищого політичного керівництва СРСР на чолі зі Сталіним впродовж кінця 1920-х – 1930-х рр. Якщо 1918–1920 рр. невелика група керівників російської компартії намагалася здійснити першу спробу насадження у суспільстві комуністичного проекту, що існував в їхніх головах (потому Ленін назвав це «воєнним комунізмом», що навмисно затьмарювало та викривлювало сенс подій), то наскільки відповідали цьому проекту уявлення Сталіна? Це важливо з'ясувати, тому що вважаю достатньо обґрунтованою думку російського історика О. Хлевнюка:

«Приклад Сталіна ще раз підтвердив універсальне правило: кожний диктатор стає диктатором у результаті своєї власної революції»¹.

¹ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М., 2010. – С. 24.

Отже, Сталін мав власні уявлення, як має бути організована «радянська система» й намагався їх реалізувати. Саме він знав, визначав для чого необхідна така система, якими є її завдання, а також риси того комуністичного проекту, котрий потрібно реалізувати у суспільстві.

У даному випадку можемо припустити, що існує ймовірність схожості параметрів партійної програми 1919 р. й суб'єктивних уявлень Сталіна кінця 1920-х рр. (нині маємо значний масив наукової літератури з цієї проблеми). Тоді дії групи Сталіна були спробою другого комуністичного штурму, а питання щодо різниці між «ленінізмом» та «сталінізмом» втрачає принциповий характер, звужуючись до проблеми тактики дій, меж дозволеного у політиці і т.д. Дійсно, другий комуністичний штурм (його можна назвати й «сталінським штурмом») відрізнявся від першого набагато більшими масштабами державного терору та обмеженими (з точки зору комуністичного проекту, який реалізовував Сталін) наслідками. Останні потребують спеціального дослідження, тобто у випадку з Україною на основі документів маємо дати відповідь на запитання: яким стало українське суспільство в результаті здійснення комуністичного штурму?

Перша з вказаних вище відмінностей — масштаби державного терору — відома набагато краще та здатна виявити для дослідників низку важливих особливостей політики, диктатури, взаємодії її інститутів.

У нещодавно надрукованій в Україні фундаментальній історичній праці йдеться:

«У 1920-х рр. не було кращого друга українців, ніж Й. Сталін. Найбільшу національну республіку треба було мати за спиною як союзницю, обернувшись обличчям до конкурентів у Кремлі. Навпаки, у 1930-х рр. Україна, яка чинила упертий опір соціально-економічним перетворенням, що відновилися, почала являти собою грізну небезпеку для диктаторської влади Сталіна. Диктатор знав тільки один ефективний засіб боротьби з потенційною загрозою сепаратизму — превентивні репресії. На Україну насунувся шквал репресій, які тривали аж до смерті Сталіна. Пік репресій прийшовся на період створення тоталітарного ладу — 1930-і рр.»².

² Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С. 469.

Автор рядків — український історик С. Кульчицький образно описав суттєві моменти позиції Сталіна та його групи стосовно України у 20–30-х рр. ХХ ст.

Коротко зупинимось на історичному фоні такого ставлення. Ризький мирний договір (18 березня 1921 р.) між РРСФР, УСРР та Польщею зупинив радянський наступ на Захід, стабілізував ситуацію у Східній та Центральній Європі. Власне кажучи, це був провал комуністичної ідеї світової революції, що експортувалася з Росії. Лідери більшовиків повернулися до більш реалістичної зовнішньої та внутрішньої політики. Троцький на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) зробив наголос: «відскок від Варшави у 1920 р.» свідчив, що більшовики не отримують прямої допомоги від пролетаріату більш розвинутих країн Європи³. Тому вони вирішили розпочати серйозну тривалу підготовку до нового революційного вибуху. Надії на світову пролетарську революцію залишалися, але у новому політичному курсі Росія та Україна ставали «дослідним полем» (вислів Сталіна), зразок якого мав переконати народи Сходу та Центральної Європи у перевагах соціалізму та комунізму. Якщо б це вдалося, то радянська Росія отримувала статус лідера в Азії та Європі, слугувала прикладом для інших країн⁴.

Її комуністичні керівники усвідомили неможливість вести наступальну війну у країнах Центральної та Західної Європи за умов відсталої організації російського суспільства у широкому сенсі цього словосполучення. Тому першочерговими завданнями ставали трансформації соціально-економічних, адміністративно-управлінських, ідеологічних структур суспільства. Не менш важливим, здавалося, використати ресурси колишніх окраїн Російської імперії за допомогою російської/більшовицької системи управління та подолати вороже ставлення до комунізму та Росії значної частини неросійських етнонаціональних груп⁵. У жорстких внутрішньопартійних суперечках розпочинався період нової економічної політики та побудови «соціалізму в одній країні».

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 28.

⁴ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 480.

Зважаючи на геополітичне становище та ресурси України, вона повинна була стати міцною комуністичною базою для Росії. Керівництво РКП(б) визнало відмінності України від Росії, особливості українського селянства, потужність національного руху. Але українське суспільство уявлялося як дуже відстале й слабке для майбутніх модернізацій⁶, його потрібно було радянізувати та комунізувати, що й намагалися здійснити протягом 1920-х – 1930-х рр.⁷

Наприкінці 1920 р. РРСФР розмістила в радянській Україні шість армій, у складі 1,2 млн. осіб. Вони разом з міліцією, органами радянської держбезпеки допомагали контролювати ситуацію в українській радянській державі. Створення УСРР було серйозною поступкою більшовиків українському національному руху, її здійснили під тиском політичних сил, які відстоювали українську національну державність під час Української революції 1917–1920 рр. Ідея незалежної української державності активно підтримувалася українською політичною еміграцією та діаспорою, завжди виступала як одна з альтернатив комуністичному режиму.

У 1922–1924 рр. УСРР інтегрували до нової централізованої держави — СРСР, одночасно проголосивши політику українізації. Ця держава запропонувала зовні привабливу національну політику підтримки української мови, культури, радянського державного будівництва. Лідер грузинських меншовиків Н. Жорданія, коли оцінював політику компартії в Україні, зауважив, що республіка стала ґрунтом, на якому відбувалося перше перетворення комунізму в інструмент насильницького розвитку «народів без історії»⁸.

Українізація створювала значну проблему для керівництва компартії: як стимулювати модернізацію українського суспіль-

⁵ 10 жовтня 1920 р. «Правда» опублікувала статтю Й. Сталіна «Політика радянської влади з національного питання в Росії», де він висловлював ці ідеї.

⁶ Українські історики вже звертали увагу на таке відношення до України Й. Сталіна. Див.: *Нагорна Л.П.* Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // 1993. – № 1. – С. 3–15.

⁷ Докладніше див.: *Васильєв В.Ю.* Україна в політиці радянського керівництва напередодні Другої світової війни // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 1. – С. 4–15.

⁸ *Грациози А.* Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. – М., 1997. – С. 180.

ства, не допустивши розповсюдження альтернативних радянському національних проектів. Рішення намагалися знайти у кількох площинах: зміцнення апарату управління та компартійних органів за рахунок україномовних та місцевих «радянізованих» працівників; глибока інтеграція республіканської економіки до загальносоюзної; здійснення керівництва українським національним рухом, його «радянізація» за одночасної компрометації в суспільстві ідеї незалежності України, а також колишніх політичних противників з національних сил.

Паралельно відбувався процес посилення контролю групи Сталіна над компартією України — найбільшої національної парторганізації в СРСР. У 1921 р. КП(б)У нараховувала більше 75 тис. членів, 18% з них були вихідцями з інших політичних партій. На території республіки діяли організації більше 20 політичних партій, але до 1925 р. їх активність припинили репресії, здебільшого органів держбезпеки. Водночас «очищали» КП(б)У: 1921–1922 рр. кількість вихідців з інших партій в Україні скоротилася до 9%.

Партійний перепис 1922 р. зафіксував, що 48% членів КП(б)У перебували у Червоній армії, майже 80% проживали у містах, 90% були службовцями, 54% склали росіяни. За мовними параметрами 99% членів КП(б)У вільно говорили російською, 82% визначили російську мову як мову повсякденного спілкування, українською розмовляло 11% комуністів в республіці. Освітній рівень абсолютної більшості членів компартії обмежувався вмінням поставити підпис на папері.

Вважаю, що український історик В. Греченко мав усі підстави зробити висновок:

«РКП(б) в Україні досить чітко демонструвала своїм складом, що це була партія в основному малограмотної, імпульсивно-агресивної в діях та рішеннях маси, розбавленої корумпованими службовцями та деякою кількістю ідейних фанатиків»⁹.

За умов жорсткої внутрішньопартійної боротьби за владу в Кремлі Сталін потребував цілковитого контролю над керівництвом КП(б)У, а також — за процесом українізації, котрий викликав

⁹ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – С. 483, 487–488.

політичні зіткнення у партійних лавах. Тому на початку 1925 р. генеральний секретар ЦК РКП(б) надіслав до України секретаря ЦК РКП(б) Л. Кагановича, який (під особистим контролем Сталіна) рішуче, не побоюючись звинувачень в українському націоналізмі, здійснював українізацію. Одночасно Каганович відверто заявляв на компартійних форумах, що підтримка українських національних почуттів призвела до посилення антирадянських націоналістичних настроїв. Його оцінки орієнтували радянську політичну поліцію на боротьбу проти українського націоналізму та потенційних супротивників комуністичного режиму.

1926 р. з'явився циркуляр ДПУ УСРР, в якому стверджувалося, що гасло «Великої України» має для «чекістів» першочергове значення й на нього потрібно своєчасно реагувати. Керівництво органів держбезпеки республіки звернулося до начальників окружних відділів з вимогою скласти списки «соціально загрозованих елементів», куди включили широке коло осіб.

Таким чином, політика керівництва СРСР в Україні офіційно декларувала та підтримувала національно-державне будівництво. Неофіційно вищі партійні сановники та керівники «чекістів» розглядали феномен «українства» як потенційний політичний сепаратизм, загрозу комуністичній диктатурі.

З початком «великого перелому» в Україні відбулися фальсифіковані судові процеси, на яких звинувачували представників інтелігенції у бажанні «відірвати» Україну від СРСР та привести її під протекторат Польщі, а також у шпигунстві, диверсіях, зрадництві. Брудні маніпулятивні політичні технології не додали популярності Сталіну, навпаки, його авторитет в українському суспільстві знизився, про що свідчать оприлюднені донесення ДПУ УСРР.

Не до кінця вивченим залишається питання стосунків Сталіна, інших членів політбюро ЦК ВКП(б) з керівництвом УСРР у 1928–1930 рр., коли Кагановича відкликали до Москви й призначили замість нього С. Косіора. Здається, що три «ключові політичні постаті» в Україні того часу — генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, голова РНК УСРР В. Чубар, голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський самовіддано підтримували Сталіна у боротьбі проти так званого «правого ухилу», а от член політбюро ЦК ВКП(б) М. Бухарин злякався використати у боротьбі за владу незадоволених дія-

ми Кагановича та Сталіна в Україні колишніх республіканських партійних працівників (таких «політиків», висланих Кагановичем з України, було чимало).

Погіршення стосунків Сталіна з українськими керівниками відбулося у першій половині 1930 р. На пленумі ЦК ВКП(б) (листопад 1929 р.) лідери республіки не лише підтримали плани групи Сталіна, але й підтвердили «підвищенні зобов'язання» щодо здійснення насильницької суцільної колективізації селянських господарств та масштабного розкуркулювання. Подібна радикалізація політики вартувала їм дорого. До травня 1930 р. колективізація в Україні сягнула «захмарних» 30–40%, більше 100 тис. осіб розкуркулили й депортували з території республіки до північних та східних районів Росії.

Українське селянство відповіло на державне насильство широкомасштабними антиколективізаційними виступами, збройними повстаннями, котрі у низці випадків супроводжувалися розгоном радянських органів влади. За даними органів радянської держбезпеки в УСРР у виступах проти влади брало участь понад 900 тис. осіб. Сталін отримував повідомлення про «селянські хвилювання» у прикордонних районах республіки, голова ДПУ УСРР В. Балицький доповідав йому, а також керівникам ЦК КП(б)У щодо заходів, які застосовувалися для придушення хвилювань та виступів.

2 березня 1930 р. у відомій статті «Запаморочення від успіхів» Сталін переклав провину за провал політики насильницької колективізації на місцевих працівників. Він спровокував кризу у радянській системі управління. Проте ця криза була менш загрозлива у порівнянні з величезною хвилею селянського незадоволення.

Дотичними до відображення кризи у стосунках Сталіна з регіональними керівниками є результати виборів до політбюро ЦК ВКП(б) після XVI з'їзду ВКП(б) у червні 1930 р. Керівники УСРР втратили представництво у складі вищого компартійного «ареопагу». Це свідчило не лише про незадоволення Сталіна їх поведінкою під час спровокованої їм власноруч кризи початку 1930 р., але й про те, що вождь, який зміцнив свої позиції у владі, не потребував підтримки регіональних лідерів.

Події другої половини 1930–1931 рр. в Україні ще потрібно ретельно науково проаналізувати. Зокрема, залишається майже

не дослідженим процес депортації селянських господарств з території республіки восени 1930 р., а також найбільша хвиля депортації селян у червні–липні 1931 рр. У ході останньої з території України до віддалених районів Росії вислали 30 тис. селянських господарств (120–150 тис. осіб). Загалом в республіці на початку 1930-х рр. розкуркулили понад 200 тис. селянських господарств.

Колективізація, розкуркулення, депортації, а також величезні за масштабами державні хлібозаготівлі призвели до голодомору 1932–1933 рр., у наслідок якого на території України загинуло 3–3,5 млн. осіб¹⁰.

Про що свідчить значний комплекс документів, надрукований за останній час в Україні з цього приводу? Сталін та його група у керівництві СРСР використали голодомор, що був спровокований їхньою політикою, у політичних цілях. Їх офіційні виступи та дії свідчать, що вони спеціально знищували голодом українських селян, щоб зламати опір владі останніх. Не аналізуючи зміст методів, що застосовувалися, зазначу: політичні звинувачення Сталіна спрямовувалися не лише проти українських селян, але й проти комуністичного керівництва України. Сталін спеціально перекладав відповідальність за політику голодомору на республіканське керівництво, звинувачував його у політичних помилках та невмінні управляти республікою. Логічно слідував сталінський висновок про необхідність персональних змін у керівництві УСРР, створенні системи персонального контролю за ситуацію у республіці тощо.

Це означало, що в умовах глибокої соціально-економічної кризи Сталін додатково провокував кризу у стосунках центру влади в Кремлі з субцентром влади у Харкові. 1933 р. Сталін надіслав до України з диктаторськими повноваженнями секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева, який став другим секретарем ЦК КП(б)У. Одягнутий замість воєнного френчу (традиційної уніформи більшовицьких вождів) в українську вишиванку, Постишев вів зяту боротьбу з носіями «українського буржуазного націоналізму».

¹⁰ Уіткрофт С. Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 192; Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – С. 407–412.

До концтаборів та тюрем потрапила більшість діячів української культури, жертвами «чекістів» стали практично усі, хто брав участь в Українській революції 1917–1920 рр.

Звернемо увагу: в Україні репресивні заходи у широкому сенсі цього словосполучення здійснювали найближчі соратники Сталіна — працювали хлібозаготівельні комісії на чолі з Молотовим, Кагановичем, Постишевим. Це не означає, що управлінські структури УСРР, починаючи з республіканського рівня та закінчуючи сільськими партосередками та сільрадами, не брали участі у репресіях проти співмешканців, а часто-густо й родичів. Діяльність «місцевих начальників» ще потрібно дослідити. Утім, призначення Постишева в Україну створило безпрецедентний до того часу випадок в радянській управлінській системі: секретар ЦК ВКП(б) — другий секретар ЦК КП(б)У відповідав перед Сталіним за ситуацію в республіці, контролював дії генерального — першого секретаря ЦК КП(б)У, тобто С. Косіора. Приховані дії Сталіна, який ініціював офіційні звинувачення з боку Постишева на адресу відомого українського більшовика М. Скрипника у «неправильній» національній політиці, підтверджують висловлену вище думку¹¹.

Вивчення архівних матеріалів свідчить, що Постишев надсилав Сталіну на редагування постанови пленумів ЦК КП(б)У, котрі торкалися національної політики. Вочевидь за згодою Сталіна Постишев ініціював політичні перевірки управлінських структур в Україні, в ході яких, за нашими підрахунками, понад півмільйона осіб потрапили до розряду «політично неблагонадійних», їх брала на облік радянська політична поліція. У республіці відбулася справжня «кадрова революція»: надіслані з різних міст Росії та Червоної армії комуністи обійняли керівні посади в управлінських структурах УСРР. Вражаючим є те, що під час загибелі мільйонів людей від штучного голоду в Україні сотні тисяч арештовувалися та понад тисячу було розстріляно¹². Український історик

¹¹ *Васильєв В.Ю.* Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 135, 140–142.

¹² Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 348, 485, 493.

Ю. Шаповал справедливо підмітив, що 1932–1933 рр. Україна перетворилася на полігон сталінських репресій¹³.

Наведені вище особливості політики керівництва компартії в Україні на інституційному рівні свідчили про ліквідацію залишків української державності, перетворення УСРР на союзна республіку, керівництво якої втратило мізерну політичну самостійність. Його владно-управлінські функції вкрай звузили, поставили під контроль Сталіна та загальносоюзних відомств. Одночасно СРСР перетворився на імперію з абсолютно повновладним центром у Кремлі. Відбулося ще більше зосередження влади у політбюро ЦК ВКП(б), а в його середині — у Сталіна, який перетворився не лише у диктатора, але в деспотичного тирана.

В умовах наближення Другої світової війни Сталін та його група вирішили знищити потенційну «п'яту колону» в СРСР й, зокрема, в Україні. Вони ініціювали проведення масових репресивних операцій органів держбезпеки, спрямованих проти потенційних, інколи реальних супротивників радянської влади. Одночасно намагалися винищити асоціальні елементи. Складовою частиною масових репресій 1937–1938 рр. стала «кадрова революція»: заміна партійно-радянських чиновників новими висуванцями.

У ході так званого «великого терору» 1937–1938 рр.¹⁴ було знищено майже усе керівництво УСРР. В січні 1938 р. Сталін надіслав до республіки М. Хрущова. Пізніше той написав про свої враження після приїзду до України:

«Україною буцімто Мамай пройшовся ... На Україні була знищена тоді уся верхівка керівних працівників на кількох поверхах. Кілька разів змінювалися кадри й знову їх арештову-

¹³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 254–267; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи і події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 19–53.

¹⁴ Цю назву використовують в світовій історичній науці з «легкої руки» британського історика, який працює у США — Р. Конквеста. Але спрямованість операцій проти потенційної «п'ятої колони» викликає необхідність зважено відноситися, у даному випадку, до застосування поняття «великий терор». Як відомо, «терор» — у найбільш поширеному значенні — це «жах», «переляк». Відомі нам факти свідчать, що в 1937–1938 рр. кремлівські вожді, ініціюючи репресії, займалися злочинною соціальною інженерією. Терор як залякування мав підлеглий значення до цієї головної мети.

вали та знищували. Українська інтелігенція, особливо письменники, композитори, артисти й лікарі, також були під наглядом, піддавалися арештам та розправі»¹⁵.

28–29 січня 1938 р. Хрущов та Косіор підписали довідку «Про передання тов. Косіором С.В. та прийманні тов. Хрущовим М.С. справ по ЦК КП(б)У». Наведені данні свідчили про масштаби розгрома управлінських структур республіки. Зокрема, вказувалося, що на 1 січня 1938 р. чисельність КП(б)У склала 284 тис. 152 особи, тобто скоротилася за три роки майже на половину. В ЦК КП(б)У працювали лише культурно-пропагандистський, сільськогосподарський відділи, промисловості та транспорту, Управління справами, особливий сектор. У відділах керівних парторганів, шкіл, науки, торгівлі, друку, культурно-просвітницької роботи малися лише заступники завідувачів.

Зі 100 інструкторів ЦК КП(б)У, які б мали працювати за штатами, в наявності була 51 особа. Не було перших секретарів у Вінницькому, Чернігівському, Молдавському обкомах партії, других секретарів — у Одеському та Дніпропетровському обкомах, третіх — у всіх областях, за виключенням Вінницької. З 82 завідуючих відділами обкомів партії незаповненою залишалася 3 посади. З 577 перших секретарів міськкомів та райкомів партії не було 82, других секретарів — 108, третіх секретарів — 188 осіб. Серед перших секретарів райкомів та міськкомів партії були затвердженими ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) лише 62 особи, інші виконували обов'язки.

У Вінницькій, Миколаївській, Дніпропетровській, Чернігівській областях, Молдавській АРСР не було голів облвиконкомів. У республіканських наркоматах просвіти, фінансів, землеробства, радгоспів, торгівлі, охорони здоров'я, соціального забезпечення, юстиції та Верховному Суді УРСР обов'язки наркомів виконували перші заступники¹⁶.

Таким чином, до початку 1938 р. політбюро, ЦК КП(б)У, РНК УРСР фактично припинили існування внаслідок широкомасштабних репресій. Не в змозі були функціонувати республіканські наркомати, місцеві партійно-радянські органи. Керівництво респуб-

¹⁵ Хрущев Н.С. *Время. Люди. Власть.* – М., 1999. – С. 147, 151.

¹⁶ *Политическое руководство Украины. 1938–1989.* – М., 2006. – С. 33–34.

лікою здійснювали надіслані з Москви М. Хрущов та М. Бурмістенко. У 1938 р. вони особисто брали участь у репресіях. Водночас М. Хрущов докладав зусиль, щоб у 1938–1939 рр. управлінські структури були укомплектовані новими працівниками.

До влади, управління прийшли нові люди, які не знали капіталізму, жили за комуністичного режиму, виховувалися в радянській школі, навчалися у вузах Києва, Харкова, Москви та Ленінграду. Певно, радянське керівництво бачило в таких людях надійну опору, тому що вони вірили в соціалізм, комунізм, Компартію та Сталіна (з різними варіаціями). Ці люди відчували гордість за радянську Україну, яку більшовики перетворили в розвинуту «індустріально-аграрну республіку», де не було безробіття, суттєво зменшилася кількість неписьменних, діяла система масової освіти, працювали заклади культури на українській мові. Таких радянських людей було не мало в українському суспільстві. На них тримався комуністичний режим.

Проте, була й інша частина українського суспільства. В 1937–1938 рр. в Україні арештували 265669 чоловік (0,9 відсотка населення), значну частину з яких розстріляли. Якщо уважно вивчати нещодавно опублікований аналіз чекістської статистики, то побачимо, що за кількістю на першому місці опинились репресовані за «національними лініями» (31,3 %), на другому — колишні куркулі (18,2 %), на третьому — «учасники буржуазних націоналістичних організацій» (16,7 %). Отже, вістря «великого терору» прийшлося на представників етнічних груп, які мали своїх одноплемінників у сусідніх державах, так званих «куркулів» та «українських націоналістів». Всього ж з початку сталінської революції «згори» (1929 р.) до нападу німецьких військ (22 червня 1941 р.) органами держбезпеки в Україні було арештовано 739910 чоловік¹⁷. Ці люди мали родичів, знайомих, більшість з яких була переконана в їх невинності. У них природно виникало питання: за що постраждали їх близькі? Спектр думок був різним, але факт, що незадоволених, заляканих, тих, хто мав сумніви, було багато.

¹⁷ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні. Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 119, 242, 275–277. Ці офіційні дані не включають в себе цілу низку репресованих, що є темою окремої дискусії.

Можливо, вони мали віру, що Сталін не знав про дії місцевих українських чиновників та чекістів. Утім, і це підривало впевненість у справедливості радянського ладу.

На жаль, ми й досі не знаємо реальної картини життя українського суспільства у досліджуваний період. Тому, поки що не можемо визначити, де і як у звичайне життя втручався тоталітарний режим, де проходила межа відносної автономності людського існування, до яких сфер відносин намагалась дійти, але так і не дійшла влада. Досліджувати такі проблеми є справа майбутнього. Але зазначимо, що комуністичні лідери оперували марксистськими схемами аналізу суспільних подій. Вони розглядали українське суспільство з точки зору класової боротьби, ніколи не приховували своїх цілей — створити нову радянську людину та побудувати комунізм як технічно розвинуте, безкласове, соціально і національно однорідне суспільство. Завдяки їхнім ініціативам, але, одночасно, головне — важкій праці мільйонів людей, швидкими темпами розвинулася важка та оборонна промисловість в Україні, яка перебувала у державній власності. Кремлівські вожді примусили українське село жити за колгоспної системи.

Швидка модернізація суспільства «вирвала» зі звичного соціального та національного середовища мільйони українців. Від 3,5 до 4 млн. людей загинуло в республіці під час жахливого голодомору 1932–1933 рр., майже перманентні репресії в Україні в 1920-х – 1930-х рр. слугували репресивною функцією влади та засобом побудови комуністичного суспільства, інструментом соціальної технології комуністичного тоталітарного режиму.

Ймовірно, Сталін вибудував структуру влади, про яку мріяв, проте, чи переміг в СРСР соціалізм, про що заявили на XVII з'їзді ВКП(б) (січень–лютий 1934 р), є дуже спірним питанням. Вочевидь Сталіну та його групі не вдалося перетворити Україну «на справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку», (про це він писав 1932 р.)¹⁸, досягнути соціально-етнічної однорідності, ідеологічної монолітності, створити нового «радянського українця».

В статье освещаются отдельные методологические аспекты сталинской революции «сверху» в Украине, идеоло-

¹⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 273–274.

гические и ментальные предпосылки «второго коммунистического штурма», который сопровождался увеличением масштабов государственного террора. Доказано, что в условиях социально-экономического кризиса во время голодомора 1932–1933 гг. Сталин специально спровоцировал кризис в отношениях с субцентром власти в УССР, а в 1937–1938 гг. уничтожил практически все коммунистическое руководство республики. Массовые репрессивные операции времен «большого террора» не привели к созданию монолитного украинского общества, которое объединялось вокруг коммунистической идеологии и Сталина.

Ключевые слова: сталинская революция «сверху», компартия, идеология, Сталин.

In the article the separate methodological aspects of Stalin's revolution «from above» are illuminated in Ukraine, ideological and mental pre-conditions of the «second communist assault» which was accompanied by the increase of scales of state terror. It is well-proven that in the conditions of socio-economic crisis during Holodomor on 1932–1933 years Stalin specially provoked a crisis in relationships with the subcenter of power in Ukraine and in 1937–1938 years destroyed practically all communist leadership of republic. The mass repressive operations of times of «large terror» did not result in creation of monolithic Ukrainian society, which united round communist ideology and Stalin.

Key words: Stalin's revolution «from above», communist party, ideology, Stalin.

Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.)

У статі досліджується функціонування парламентаризму в УРСР у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: вибори, Верховна рада, виборці, парламентаризм, виборча кампанія.

У післявоєнні роки функціонування радянського парламентаризму в Україні зумовлювалося новими обставинами, що склалися для всього Радянського Союзу в зовнішній і внутрішній сферах. Переможне завершення Другої світової війни уможливило нові територіальні надбаня для СРСР — до нього були приєднані Східна Пруссія, Галичина, Закарпаття, Буковина та ін. У вигляді країн народної демократії, а згодом «міжнародної соціалістичної системи» була створена буферна зона між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала могутньою як ніколи.

У новій могутності і величі СРСР виявилися і нові суперечності, що загрожувало в перспективі самому існуванню великої імперії. *По-перше*, з входженням Галичини, Буковини і Закарпаття до складу України значно зріс її національно-державницький потенціал, *по-друге*, існування самостійних держав в межах радянського контролю і відсутність кордонів безпосередньо з капіталістичними країнами об'єктивно сприяло посиленню тенденцій до української самостійності.

В результаті зміни кордонів переважна кількість українців і більша частина українських етнічних земель опинилася в складі однієї держави — СРСР і квазідержавного утворення — Української РСР. Змінився національний склад населення України. Внаслідок воєнних дій, депортацій, післявоєнного обміну населенням зменшилася питома вага низки національних меншостей. В той же час кількість українців із входженням Західної України у склад Української РСР збільшилася на 7 млн. осіб.

* Даниленко В.М. — член-кореспондент НАНУ, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Західна Україна стала істотним чинником політичного життя не лише України, а й всього СРСР. Збагачена європейським політичним досвідом і демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску зі Сходу справляла і зворотний вплив. Західні українці мали значно вищий рівень національної свідомості, ніж східні. Об'єднання в єдиному державному організмі сприяло посиленню взаємовпливів по лінії Схід–Захід, а, значить, прискорювало процес політичної консолідації нації, зміцнювало її в протистоянні інонаціональним впливам. Західна Україна в повоєнний період була найменш радянізованою і русифікованою територією, а, отже, такою, що становила найбільшу загрозу для радянської системи, для російсько-української ідеологічної єдності. Саме тому основні зусилля радянського режиму в перший повоєнний період були спрямовані на приручення і радянізацію Західної України.

Одним із засобів досягнення мети стали вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. та Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 р. Цим виборам сталінський режим надавав особливого значення. Вони мали продемонструвати світові силу і міць радянської влади, монолітну єдність партії і народу, а стосовно західних земель України — законність перебування її на цих територіях, прийняття населенням і відсутність політичної опозиції.

Виборчі кампанії 1946–1947 рр. проходили в Україні в складних соціально-економічних умовах. Повоєнна розруха, голод зумовлювали злиденне існування мільйонів людей і вибори зовсім не викликали у них інтересу чи ентузіазму. З ними люди не пов'язували якихось надій на покращення життя. На офіційних зібраннях люди в основному висловлювались «за» вибори, підтримували політику партії і радянської держави, її керівників. Їх волю сковував страх та й кредит довіри народу до влади після війни дещо зріс. Водночас нестримним було і глибоке невдоволення діями влади, політикою партії і держави. Люди говорили про те, що вони із закінченням війни чекали покращення становища, а насправді жити ставало важче, ніж у роки війни; що наступні вибори нічого для народу не дадуть; що держава даремно витрачає кошти на вибори, все рівно вона проведе тих, кого захоче; що в країні немає ніякої свободи слова і якщо хтось почне говорити про недоліки в роботі радянських органів, то його зразу ж поса-

дять до в'язниці. Суспільні настрої напередодні виборів партійно-радянській верхівці були відомі, однак до уваги не брались, бо кваліфікувалися як «ворожі».

В УРСР, як і в СРСР загалом, виборча система була мажоритарною, оскільки не могла йти мова про вибір між партіями. В країні існувала лише одна — Комуністична партія, якій належала фактично вся повнота влади в країні. Вибори 1946–1947 років в своїй суті не були демократичними і рівними. Реального вибору для виборців не існувало. Активним виборчим правом користувалося обмежене, жорстко контрольоване коло осіб. В кожному окрузі виборцям пропонувалася лише одна кандидатура, перевірена, узгоджена і рекомендована відповідними партійними органами. Вибори без вибору в умовах сталінського режиму дали підстави офіційній радянській пропаганді під час оголошення їх підсумків заявити, що вони були одностайними і за блок комуністів і безпартійних віддали свої голоси більше 99% усіх виборців.

У Західній Україні вибори 1946–1947 рр. стали інструментом боротьби за насадження радянського ладу і способу життя та придушення визвольного руху, який розрісся до величезних масштабів. На територію краю було спрямовано понад півмільйона солдатів прикордонних військ і дивізій внутрішніх військ НКВД. Передвиборча кампанія і самі вибори відбулися в умовах нечуваного терору, насильства і тотальних фальсифікацій. За даними українського підпілля у виборах взяло участь тільки 10% населення краю. Натомість виборчі комісії оголосили, що в голосуванні взяло участь 100% виборців. Офіційно радянська пропаганда заявила, що трудящі Західної України «йдуть за Комуністичною партією, великим Сталіним». Хоча насправді вони ще довго із зброєю в руках відстоювали свободу і незалежність України.

Відповідно до діючої Конституції (1937 р.) Верховна рада УРСР вважалася найвищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом Української РСР. Рада обиралася безпосередньо громадянами УРСР шляхом загальних прямих виборів при таємному голосуванні. Від 100 тис. населення обирався один депутат. Строк повноважень Верховної Ради УРСР був чотири роки. Верховна рада обирала підзвітну їй Президію, Верховний суд УРСР, утворювала уряд. Основною формою діяльності Ради були сесії, що скликалися Президією двічі на рік. Також на розсуд Президії

або за вимогою третини депутатів могли скликатися позачергові сесії. Рада утворювала постійні і тимчасові комісії. До 1957 р. у Верховній Раді УРСР діяло чотири комісії: законодавчих передбачень, бюджетна, мандатна та закордонних справ.

Діяльність Верховної Ради УРСР як законодавчого органу в останній сталінський період не відзначалася активністю. Вся законотворчість у цей час зводилася фактично до внесення змін і доповнень до Конституції УРСР 1937 р., що стосувалися роботи органів державної влади та окремих галузей права. Зокрема, Верховна Рада УРСР 2-го скликання три рази (1947, 1948, 1951 рр.) вносила зміни і доповнення до Основного Закону.

25 березня 1946 р. Рада Народних Комісарів УРСР була перетворена в Раду Міністрів УРСР. Поряд із цим відбувалася перебудова союзних і союзно-республіканських міністерств у напрямі максимального додержання галузевого принципу і централізації державного апарату. Ради Міністрів республік не звітували про свою діяльність перед Верховними Радами. Роль представницьких органів у державному будівництві мала другорядне значення. Будь-які ліберальні ідеї, народжені на хвилі переможних настроїв (чи в центрі, чи на місцях) розбивалися об стіну крайнього консерватизму ідеологічних принципів, на яких базувалася сталінська система влади. Тому ні проект нової Конституції СРСР, ні проект нової Програми ВКП(б), які були розроблені у 1946–1947 рр., не були оприлюднені. Їх прогресивні положення, особливо в плані розвитку прав і свобод громадян, демократичних начал в суспільному житті, розширення внутріпартійної демократії, звільнення партії від функцій господарського управління, впровадження принципу ротації кадрів та ін., хоча й не виходили за межі довоєнної політичної доктрини, не були прийняті. Шлях прогресивних змін політичного характеру був заблокований. І це негативно позначилося на становищі Української РСР.

У повоєнний період права Української РСР, попри її входження до складу ООН, неухильно звужувалися. Влада все більше уніфікувалася і централізувалася. Основою політичної системи СРСР залишалася Комуністична партія. Як «інтернаціональна сила» вона все більше русифікувалася, набираючи рис російського великодержавництва. Цьому сприяли ідеологічні кампанії, проведені партією у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Повер-

нення до моделі розвитку 1930-х рр. не було продуктивним. Адміністративний та ідеологічний тиск на суспільство наростав. У 1949 р. в Україні відбулася чергова «чистка» партійних рядів, пов'язана з рішеннями її XVI з'їзду 25–28 січня. За звинуваченнями в українському буржуазному націоналізмі від січня 1949 р. до вересня 1952 р. з партії було виключено 22 тис. 175 її членів. Сотні тисяч рядових громадян зазнали переслідувань, репресій, депортацій. Національне питання залишалось не розв'язаним.

Водночас партійно-державне керівництво УРСР, демонструючи Москві вірнопідданство, декларувало «інтернаціоналізацію» українського суспільства, поглиблення єдності і дружби українського і «великого російського» народів. Найбільшими були «успіхи» у сфері ідеології та пропаганди, голослівних заяв і відвертої політичної демагогії.

Об'єднання українських земель у повоєнний період та подальша комунізація суспільства спонукали партійно-державне керівництво УРСР до часткової зміни державних символів республіки. У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила укази про Державний герб УРСР і Державний гімн УРСР. Новацій у них було мало. І вони істотно не позначилися на суспільній ролі державних символів, що залишалися надмірно заідеологізованими і такими, що не відображали історико-культурних традицій українського народу. Українське суспільство ставало все більше денаціоналізованим і безрідним.

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Політична і економічна система СРСР на цей час не відзначалася гнучкістю, мобільністю і здатністю адекватно реагувати на виклики часу. Втрачаючи можливості свого адміністративно-мобілізаційного розвитку, вона породила серйозні господарські труднощі, соціально-політичну напруженість у суспільстві. В країні домінувала практика командування і фактичної підміни партією державних органів і їхньої найвищої інституції — Верховної Ради СРСР. До того ж вона доповнювалася практикою зрощування партійного і державного апаратів з апаратами профспілок і громадських організацій. Зрощування громадських організацій з партійно-державним управлінським апаратом призводило до їхньої бюрократизації, зниження ефективності в роботі. Загальна політична й економічна ситуація в країні, суспільні потреби вимагали якщо не демонтажу, то

хоча б «ремонт» системи, оновлення її окремих елементів у рамках чинної моделі суспільного розвитку.

Смерть Й. Сталіна загострила суперечності між центром і республіками, зробила національне питання розмінною монетою в боротьбі за владу в Москві. Міжусобиці завершилися перемогою М. Хрущова, який використав «напрацювання» Л. Берії і зробив ставку на підвищення ролі національних політичних еліт в суспільно-політичному й соціально-економічному житті країни. Ще в червні 1953 р. на пленумі ЦК КП України з поста першого секретаря був знятий росіянин Л. Мельников, якого звинуватили в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні. На його місце був обраний українець О. Кириченко. Частка українців чи вихідців з України за М. Хрущова значно зросла і в центральних, і в республіканських органах управління. У склад всесоюзного уряду ввійшло близько десяти колишніх міністрів Української РСР. Серед 10 нових маршалів Радянського Союзу в 1955 р. половина були українського походження. На початку 60-х рр. п'ятеро з десятиох членів президії ЦК КПРС обставинами своєї політичної біографії були пов'язані з Україною: Л. Брежнев, А. Кириленко, В. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов. Якщо напередодні війни росіяни становили 65% зайнятих у центральних державних і партійних установах радянської України, то в середині 1950-х рр. частка українців дорівнювала 68%.

Український чинник зріс і в середовищі правлячої Комуністичної партії. Швидко збільшувалася кількість членів Компартії України — якщо в 1958 р. в ній налічувалося 1,1 млн., то в 1971 р. — 2,5 млн. членів (серед них було чимало представників центральних і західних областей республіки). У 1964 р. із 33 найвищих партійних чиновників республіки 30 були українцями. Частка українців у складі ЦК КПРС на початку 1960-х рр. сягнула 20%.

Переваги української політичної еліти над управлінською елітою центру та інших регіонів країни в Москві уже не боялися, бо, очевидно, вважали Україну фактично «освоєною» територією, органічною і невід'ємною частиною Великої Росії. За багатьма параметрами саме так і було. Державотворчі сили українського народу поступово танули. Народом-державотворцем визнавався лише один — російський, тоді як при створенні СРСР державотворюючими за Конституцією були народи чотирьох державних

об'єднань, що тоді існували, — України, Росії, Білорусії і Закавказької Федерації. Саме в повоєнний період російський народ був піднесений режимом над усіма іншими, хоча страждав від цього режиму не менше, ніж інші.

Принципово нова суспільна атмосфера створилася в країні після XX з'їзду КПРС. Почали відновлюватися автономні державні утворення. Послаблювався тотальний прес кримінальних переслідувань. Розгорнулося реформування адміністративно-правоохоронної системи, яке здійснювалося на основі зниження обсягів і тривалості термінів кримінального покарання, заміни його в окремих випадках на адміністративні заходи, не пов'язані з позбавленням волі. В країні була розформована значна частина внутрішніх військ. Розпочалася реабілітація безневинно засуджених. Відмінялись найбільш кричущі норми в кримінальному законодавстві сталінської епохи. З нього було вилучено поняття «ворог народу». У центр адміністративно-правоохоронної політики поступово поверталася людина, особистість. У 1957 р. реабілітовано народи, депортовані у 1944–1947 рр., і їм було дозволено повернутися у рідні місця. Однак це не стосувалося кримських татар, землі яких, як пояснювала влада, були уже заселені.

Процес десталінізації охопив і українське суспільство. Тисячі українців отримали амністію, були звільнені із сибірських таборів примусової праці і повернулися додому. Ряд табірних повстань, зокрема у Воркуті та Норильську (1953 р.), Караганді (1954 р.), в яких провідну роль відіграли колишні члени ОУН і УПА, знаменував початок ліквідації розгалуженої системи концтаборів. Водночас тиск на «українських націоналістів» з боку радянського режиму не зменшувався, а зростав, про що свідчив і ряд широко висвітлених у пресі процесів над колишніми членами ОУН у 1956 р. і вбивство в 1959 р. у Мюнхені агентами КДБ С. Бандери.

Водночас новий курс передбачав зміни в організації суспільного життя. Продовжилося відновлення першорядної ролі партії у владній ієрархії. В ідеологічну практику почала впроваджуватися ідея загальнонародної держави. Відповідно вживалися заходи до залучення широких мас населення в управління всіма справами держави. Розгорнулося реформування державного апарату з метою подолання його централізму, громіздкості, демократизації державної структури. Були здійснені кроки до активі-

зації діяльності Рад, піднесенню їх ролі і значення в загальній структурі влади.

Програма поживавлення діяльності Рад, яку намітив XX з'їзд КПРС, була конкретизована у постанові ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами». У постанові передбачалося, зокрема, звільнити Ради від непотрібної опіки і дріб'язкового втручання в їх діяльність з боку партійних і вищих державних органів; розвивати їх самостійність, активність; розширювати їх права; усебічно зміцнювати їх зв'язки з народом. Проте головною умовою успішного розв'язання цих завдань, як і раніше, вважалося партійне керівництво Радами, його подальше зміцнення. І вже це одно зводило нанівець усі зусилля по демократизації Рад, оскільки і в центрі, і на місцях зберігалася непорушною фундаментальна основа адміністративно-командної системи — інтегрований партійно-державний апарат.

Важливе значення мало уточнення компетенції та структури місцевих Рад та їх органів, юридичне оформлення їх статусу. До 1960 рр. у союзних республіках були прийняті нові положення про сільські та районні Ради, які оформили зміни й усунули прогалини в регулюванні та діяльності цих ланок системи рад. У ці роки почали регулярно скликатися сесії Рад, відновилася їхня виборність.

На кінець 1950-х – початок 1960-х рр. система Рад депутатів трудящих значно розширилася. У 1959 р. в СРСР існувало понад 57 тис. представницьких органів державної влади різного рівня, в яких працювало понад 1800 тис. депутатів. Як велике досягнення, кваліфікувався той факт, що за 1939–1964 роки, тобто за 25 років, в систему Рад було обрано понад 14 млн. осіб, або кожен десятий дорослий громадянин¹. Ради депутатів трудящих продовжували розглядатися партійно-державною верхівкою як одна з найдемократичніших форм органів самоврядування. Передбачалось, що з часом вони перестануть бути органами державної влади і повністю перетворяться в структури громадської самодіяльності трудящих, призначені для управління суспільними справами. Однак Ради і далі залишалися під пильною увагою партійних органів, послідовно виконуючи їхні директивні наста-

¹ Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». – М., 2002. – С. 134.

нови. Характерною рисою всієї системи Рад залишалася безальтернативність виборів, «показушність» і бюрократизм у роботі.

Місце Верховної Ради УРСР у системі владних структур визначалося, як і раніше, не тим, що вона визнавалася «законодавчим органом», а тільки її статусом «найвищого органу державної влади». На практиці цей статус не був достатньою мірою підкріплений.

Ідея перетворення держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу була спрямована на подолання «культу особи», сталінської спадщини, посилення ролі народних мас і самого М. Хрущова в історичному процесі. Участь широких мас населення в управлінні державою планувалося реалізувати шляхом поступової передачі функцій держави суспільству не лише через Ради, а й громадські організації. Про це йшлося на XXI і XXII з'їздах КПРС, обговорювалося на представницьких зібраннях громадських організацій. Виступаючи на XIII з'їзді ВЛКСМ у квітні 1958 р. М. Хрущов заявив:

«Ми говоримо, що при комунізмі держава відімре. Які ж органи збережуться? Громадські! Чи будуть вони називатися комсомолом, профспілками, чи якимось по-іншому, але це будуть громадські організації, через які суспільство буде регулювати свої відносини. Потрібно зараз розчищати шляхи до цього, привчати людей, щоб у них вироблялись навички таких дій»².

Орієнтуючись, передусім, на Ради, профспілки і комсомол у розвитку радянської демократії, партійно-державне керівництво прагнуло до розширення мережі громадських організацій. У цей період їх кількість у країні невпинно зростала. Велике значення надавалося створенню на промислових підприємствах робітничих рад, проведенню різного роду з'їздів і конференцій трудящих, всенародних обговорень проектів важливих законів та ін.

Курс на ширше залучення трудящих мас до суспільного життя поглиблював ерозію тоталітарного ладу. Зміни торкалися всіх сфер функціонування державного організму. Зокрема, у сфері культури лібералізація суспільно-політичного життя породила таке нове явище духовного розкріпачення як «шестидесятницт-

² XIII съезд ВЛКСМ. 15–18 апреля 1958 г. Стенограф. отчет. – М., 1958. – С. 285–286.

во». Суть його, як відомо, полягала в тому, що немало представників нового покоління в літературі по-іншому дивилися на світ, ніж цього вимагали партійно-класові настанови, значно ширше трактували у своїй творчості метод «соціалістичного реалізму», виступали проти партійного контролю за творчим процесом, проти лицемірства і сліпого прислужництва системі своїх старших колег. Творчість «шестидесятників» захоплювала все ширші прошарки молоді.

Своєрідно відбилися процеси лібералізації у сфері шкільної освіти. Закон про зв'язок школи з життям 1958 р., відповідно до якого батьки мали право вибирати мову навчання для дітей, засвідчував не стільки демократизм реформи, скільки прагнення правлячої верхівки зберегти і зміцнити діючу політичну систему, модифікувати й інтенсифікувати політику русифікації.

Рішення XX з'їзду КПРС позитивно вплинули на економічний розвиток країни, надавши йому нову динаміку. Це дало М. Хрущову підстави твердити про швидку побудову комунізму в СРСР. У 1959 р. був зроблений висновок про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР і поставлено завдання «догнати і випередили» провідні капіталістичні країни за обсягом виробництва промислової і сільськогосподарської продукції в розрахунку на душу населення. У 1961 р. нова Програма КПРС зафіксувала початок розгорнутого комуністичного будівництва. Його успішне завершення М. Хрущов вкотре пов'язував з якомога більшим залученням трудящих до практичної участі в управлінні державою.

«Кожна радянська людина повинна стати активним учасником в управлінні справами суспільства! — ось наше гасло, наше завдання»³, —

говорив він на XXII з'їзді партії. Акцентуючи на цьому, М. Хрущов визначав п'ять напрямків, за якими необхідно забезпечувати залучення мас до управління державними справами:

- 1) створення все кращих матеріальних і культурних умов життя народу;
- 2) удосконалення форм народного представництва і демократичних принципів виборчої системи;
- 3) розширення практики всенародного обговорення корінних питань комуністичного будівництва;

³ XXII съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1962. — Т. 1. — С. 97.

- 4) всебічний розвиток форм народного контролю за діяльністю органів держави;
- 5) систематичне оновлення складу керівних органів в державному апараті і громадських організаціях.

Для політичної системи особливо новаційними виглядали положення про ротацію керівних партійних і радянських кадрів, неможливість займати відповідальні пости більше, ніж три терміни підряд. Ця норма була зафіксовано у Програмі КПРС, однак необхідного механізму для оновлення влади розроблено не було. Тому ініціативи М. Хрущова у цьому напрямку не давали результатів. Склад керівних партійно-радянських і господарських кадрів дуже важко піддавався змінам. Ніяким чином не зарадила цьому й реорганізація в кінці 1962 р. системи державного контролю і створення в країні єдиного партійно-державного контролю на чолі з Комітетом партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР та відповідних органів на місцях. Консервація однопартійної системи, яка продовжувалася, відсутність реальних виборних механізмів представницьких органів зводили нанівець заходи, спрямовані на розгортання демократичних принципів.

У роки хрущовської «відлиги» відбулися певні зміни і в державно-правовому статусі союзних республік. Курс на «розширення прав союзних республік» знайшов свій вияв у передачі частини функцій загальносоюзних органів на місця, в республіки.

Розширилися можливості і радянського парламентаризму в Україні. Зокрема, було розширено права республіканських виборних Рад у розв'язанні державних справ, залученні до їхньої діяльності широкого громадського активу. За Верховною Радою СРСР залишалось право на встановлення лише основ з окремих галузей законодавства, а за Верховними радами союзних республік — право видання з цих галузей кодексів законів. Верховні Ради союзних республік отримали можливість здійснювати планування соціально-економічного життя. Відповідно, починаючи з 1957 р. в республіках щорічно стали видаватися закони про державні плани народного господарства, а республіканські органи влади отримали право брати участь у формуванні вищих урядових і судових органів Союзу РСР. Депутати Рад різних рівнів на громадських засадах залучались до роботи відділів виконкомів — позаштатними інструкторами, інспекторами, заступниками керівників підрозділів і навіть виконкомів Рад. З метою підвищення

відповідальності за роботу Рад, в склад яких вони входили, за свою особисту участь у роботі Рад був прийнятий спеціальний Закон, який визначав порядок відкликання депутата.

У ці роки Україна розширила свою компетенцію у справах адміністративно-територіального поділу, судоустрою і судочинства, отримала деякі права у розробці місцевого бюджету та господарського планування. Утворення раднаргоспів та спільних республіканських Рад господарства об'єктивно зміцнювали республіканську автономію. Україна одержала право у цих справах на власне законодавство, хоча й обмежене загальносоюзними нормами. В кінці 1950-х – на початку 1960-х років в Україні було кодифіковано цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство, розроблене на базі загальносоюзного законодавства. Констатуючи це, варто зазначити, що в його основу були покладені класові, а не загальнолюдські цінності і принципи.

У роки хрущовської «відлиги» значно розширилися повноваження виконавчої влади союзних республік. М. Хрущов ініціював заміну галузевого принципу управління промисловістю і будівництвом на територіальний. Його ініціатива була підтримана і лютневим (1957 р.) пленумом ЦК КПРС і відповідною сесією Верховної Ради СРСР (лютий 1957 р.) В результаті в країні було ліквідовано 141 міністерство, а підпорядковані їм підприємства були передані новоутвореним раднаргоспам, на які поширилась юрисдикція урядів союзних республік. В Україні було утворено нові союзно-республіканські міністерства, які раніше не існували: зв'язку, вищої освіти, енергетики й електрифікації. Збільшилася кількість союзно-республіканських комітетів. Ряд союзно-республіканських міністерств — торгівлі, будівельних матеріалів, хлібопродуктів, юстиції, внутрішніх справ, охорони громадського порядку — переведено в розряд республіканських. В результаті таких дій центру реальний потенціал української державності суттєво зріс і став, очевидно, найпотужнішим за всю радянську історію. Однак політична система, навіть дещо лібералізована, не давала ніяких шансів на державне незалежнення України. Тотальний контроль над суспільством продовжувала здійснювати Комуністична партія, хоча і вона зазнавала певних змін.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся у 1961 р., вніс суттєві корективи і щодо діяльності правлячої партії. В Статуті КПРС вперше з'явилися положення про можливість проведення внутріпартійних

дискусій; про розширення прав місцевих партійних органів; про недопустимість підміни партійними організаціями державних органів і громадських об'єднань. В документі закріплювалася тенденція останніх років до скорочення чисельності штатного партійного апарату і до передачі їх функцій громадським активістам. Змінилась практика проведення пленумів ЦК КПРС. У першій половині 1960-х років вони проводилися у формі розширених нарад. Зміни торкнулися всіх структур партійної ієрархії. Зрозуміло, вони корінним чином не могли вплинути на політичну систему, місце і роль КПРС у суспільстві, оскільки не торкалися основ і принципів її існування, однак якоюсь мірою сприяли підвищенню відкритості партії, її демократизації.

Об'єктивно суттєвий вплив на міцність радянської політичної системи мали зовнішньополітичні чинники, розширення контактів із зовнішнім світом. У роки хрущовської «відлиги» якісні зміни відбулися у сфері міжнародного туризму, обміну інформацією. Зросла присутність України на міжнародній арені. У 1954 р. республіка стала членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). В середині 1958 р. при ООН було відкрито постійне представництво Української РСР. На 10 квітня 1962 р. вона була членом або брала участь у роботі 44 міжнародних організацій, їх постійних і тимчасових органів, підписала 91 міжнародний акт⁴.

Новим кроком у лібералізації політичної системи країни мала стати третя Конституція СРСР, розробка якої розпочалася у квітні 1962 р., коли сесія Верховної Ради СРСР затвердила склад відповідної комісії. Впродовж дворічної роботи комісії було внесено ряд змістовних пропозицій, спрямованих на розвиток демократичних начал у політичному житті країни. Зокрема, головним напрямком розвитку політичної системи визначалось розгортання демократії.

В документі була детально викладена система функціонування Рад усіх рівнів. Як реальний центр влади поставала Верховна Рада СРСР. Більш широкими повноваженнями для впливу на державне і культурне життя мали бути наділені виконавчі комітети, постійні комісії Рад. Новаційно виглядали положення про обов'яз-

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5560, арк. 29–31, 3237.

кову ротацию кадрів керівних партійних і радянських працівників після перебування на відповідних посадах протягом трьох термінів підряд. У проекті називалися нові громадсько-політичні інститути та інструменти впливу: система народного контролю, звітність державних діячів перед населенням, всенародне обговорення найважливіших законопроектів, галузеві наради трудящих та ін. Передбачалася ротация депутатського корпусу, регламентація діяльності сесій. Проект надавав союзним республікам право налагоджувати не лише економічні і культурні, а й дипломатичні стосунки з зарубіжними країнами, мати республіканські військові формування. У нову Конституцію мали ввійти статті про особисту власність громадян і особисте підсобне господарство колгоспників, про дрібне приватне господарство.

Значна частина цих прогресивних пропозицій не увійшли в остаточний проект Конституції, який обговорювався влітку 1964 р. Консервативні тенденції взяли верх. У проекті домінуючим залишалося положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС і зростання її ролі в ході будівництва комунізму; про марксизм-ленінізм як ідеологічну основу суспільного і державного ладу СРСР та ін.

Реалізація прав і свобод, сформульованих у процесі роботи конституційних комісій, безумовно, сприяла б демократичній еволюції існуючої в країні політичної системи. Однак цього явно не бажала консервативно налаштована частина партійно-державної бюрократичної верхівки. Скориставшись ситуацією, яка склалася в країні та в партії у 1964 р., група вищих партійних і державних діячів, до якої входили Л. Брежнєв, М. Підгорний, Н. Ігнатов, О. Шелепін та ін. при підтримці глави КДБ СРСР В. Семичастного і міністра оборони СРСР Р. Малиновського домоглася зміщення М. Хрущова з займаних ним посад. Він був звинувачений у суб'єктивізмі та волюнтаризмі, фактичній узурпації влади*. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв, а главою уряду — О. Косигін.

Так закінчилася хрущовська «відлига». Перші роки її пов'язані були з боротьбою за зміцнення провідної ролі КПРС у житті радянського суспільства і власних позицій М. Хрущова у владній

* На час зміщення М. Хрущова був першим секретарем ЦК КПРС, головою Ради Міністрів СРСР, головою Комітету оборони, головою Бюро ЦК по РРФСР.

конструкції. Перемігши Л. Берію, а потім Г. Маленкова у внутріпартійній боротьбі, М. Хрущов забезпечив ЦК КПРС і собі, як його першому секретарю, провідні позиції як у партії, так і в державі. З кінця 50-х років КПРС стає повною мірою основною керівною і спрямовуючою силою суспільства і держави.

Нові шляхи суспільного розвитку відкрила заміна багаторічної більшовицької доктрини диктатури пролетаріату на модель «загальнонародної держави». Впровадження її в життя супроводжувалося спробами демократизації і посилення інституціональних елементів політичної системи, зокрема, підвищенням ролі Рад, активізацією громадських організацій, ліквідацією надмірної централізації управління, послабленням всевладдя центральної партбюрократії шляхом утворення місцевих раднаргоспів і реорганізації партійних структур за виробничим принципом, введення термінів змінюваності партійно-номенклатурних кадрів. М. Хрущов намагався, не змінюючи суті системи, яка склалася, демократизувати державні інститути, посилити боротьбу з бюрократизмом.

Об'єктивні і суб'єктивні обставини зумовили той факт, що українство в роки хрущовської «відлиги» досягло апогею у своєму розвитку, примноживши історичну перспективу України як самостійної держави. Адже потенціал «українськості» України, легалізований в 1917–1920 рр. і помножений на «українізацію» 1920–1930-х рр., з усією повнотою виявився саме в цей період. На той час по суті три покоління українців здобули загальну освіту в україномовних школах (вони становили в різні періоди 60–80% від усіх шкіл). До того ж саме в 1950–1960-і рр. найбільш повно проявив себе в національному організмі потужний західноукраїнський струмінь, збагачений досвідом збройної боротьби за українську незалежність.

У 1950–1960-ті рр. «українськість» проникла найглибше в усі пори суспільства, в усі клітинки його життя. Важливо, що ця маса заявила про себе і на всесоюзному рівні, висунувши, як зазначалося, в центральне політично-управлінське середовище велику кількість українців і вихідців з України. Стосовно цього періоду, єдиного по суті в радянському ХХ ст., можна говорити з певними умовностями, і про наявність української політичної еліти в Україні, хоча і в націонал-комуністичному обрамленні. Ця еліта мала шанси і великі можливості щодо забезпечення (або хоча б спро-

би) самостійного національного розвитку України*, але ними не скористалася, бо світогляд її був і обмежений, і обтяжений комуністичними ідеями. До того ж імперські сили, не змігши протистояти поширенню і зміцненню українства внаслідок історичних обставин, продовжували «інтернаціональну» працю. Саме в ці роки під українство було закладено міни уповільненої дії, але страшенної сили, які спрямовані були на його розклад зсередини. Водночас у перспективі вони могли позитивно вплинути (а так і сталося) на його потенційні можливості. Саме в 1950-ті рр. вище партійно-державне керівництво України отримала тези ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, якими багато хто керується й нині, закон про зв'язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і «очищений» від корінного населення Крим.

Попри всі кроки, спрямовані на лібералізацію суспільного життя, кардинальних змін в політичній системі СРСР в той час не відбулося. Верховна Рада СРСР і Верховні Ради союзних республік реальними центрами влади не стали. Країна не наблизилася до правової держави. Система трансформувалася від тоталітаризму до авторитаризму. Незмірно зросла роль військово-промислового комплексу в житті радянського суспільства. Однопартійна структура існуючої політичної системи, безальтернативність виборів в органи державної влади виключали можливість вияву реальної ініціативи мас в управлінні державними справами. Страх, побоювання за своє життя, життя рідних і близьких залишався домінуючим чинником суспільної поведінки людей. Вже на початку 60-х років критика культу особи Сталіна, як інструмент впливу на суспільні процеси, фактично вичерпала себе. Виступаючи в грудні 1962 р. на зустрічі керівників КПРС і Радянської держави з діячами літератури і мистецтва, один з партійних провідників, секретар ЦК КПРС Л. Ільчов погрозово заявив, що

«не можна допустити, щоб під виглядом боротьби з культом особи розхитували і знесилювали соціалістичне суспільство»⁵.

* Це було підмічено в середовищі української еміграції на Заході, де поширювалась думка про можливість реалізації ідей націонал-комунізму в Україні, навіть в умовах радянського ладу.

⁵ Оттепель. 1960–1962. Страницы русской советской литературы. – М., 1990. – С. 525.

Отже, десталінізація, спрямована фактично на розширення соціальної бази «влади Рад», в підсумку не зміцнювала політичну систему суспільства, скоріше навпаки, сприяла її ерозії, наростанню системної кризи радянського ладу. Значна частина радянського суспільства втратила довіру до влади і її лідерів. Партиїний, радянський і господарський апарат зверху донизу вразили зловживання, крадіжки, розтрата. В суспільній лексиці поширеним став термін «нетрудові доходи». Поглибилось фактичне розшарування радянського суспільства. У ньому все рельєфніше виділявся стійкий партійно-державний прошарок із своїми інтересами. Характерною рисою організації влади в тих умовах було фактичне дублювання роботи Рад відповідними відділами партійних комітетів. Продовжувалась започаткована ще в 1930-ті роки практика прийняття спільних постанов партійних органів та органів державної влади.

Водночас на окремих напрямках лібералізована радянська соціально-економічна і політична система, мобілізувавши всі свої ресурси, зміцнила позиції. Суспільно-політичні новації викликали до життя велику кількість громадських рухів та ініціатив. Мобілізація ініціативи і творчості мас привела до зростання темпів розвитку основних галузей господарства майже вдвічі від запланованих. Основні виробничі фонди у промисловості за роки семирічки (1959–1965 рр.) подвоїлися. Керівники партії та уряду не оминули можливості ідеологічно оформити реформування економіки та напруженої праці трудящих, породженої надіями на краще життя. У суспільстві з новою силою почала поширюватись думка про швидку побудову комунізму.

Однак на цьому можливості «мобілізаційної» моделі економіко-політичної системи СРСР були вичерпані. Уже на початку 1960-х рр. далися взнаки недоліки нової системи управління економікою, розпочалося нове падіння темпів виробництва, що привело до перебоїв у забезпеченні населення продовольством. З 1963 р. розпочалися регулярні закупівлі зерна за кордоном. Черговий приступ викачування коштів з села для потреб «розгорнутого будівництва комунізму», реалізації масштабних соціальних проектів у містах вкотре демонстрував обмеженість колгоспної системи господарювання. Орієнтовані на вилучення сільськогосподарської продукції принципи організації колгоспного виробництва робили неможливим його розширене виробництво.

Дійшла межі й лібералізація суспільно-політичного життя відповідно до уявлень її творців. Радянська політична система все більше входила у суперечність із зростаючою багатоманітністю громадських інтересів, які склалися в суспільстві на рубежі 60-х років. Тому дальше поглиблення і поширення реформ могло торкнутись основ політичної системи, що могло загрожувати її існуванню. Режим не міг піти на кардинальне її оновлення, визнання доцільності розподілу влади, парламентського характеру демократії, ліквідації монополії однієї партії на владу, розширення реальних прав людини. Правляча верхівка партії і держави почала сигналізувати суспільству про настання межі, яку не можна переступати. Розстрілом демонстрації робітників у Новочеркаську (1962 р.), жорсткими заявами на нараді М. Хрущова з групою провідних російських письменників (1962 р.) суспільство було застережено від надмірного радикалізму. Через кілька місяців у пресі розгорнулася дошкульна критика багатьох представників інтелігенції. Натиск консервативних сил і в Україні, і в інших союзних республіках зростав.

З приходом до влади Л. Брежнєва під гаслом боротьби з суб'єктивізмом і волюнтаризмом М. Хрущова розгорнулася боротьба проти основних напрямків його політичного курсу. Новий курс, як було декларовано, був спрямований на розвиток соціалістичної демократії, звільнення партії від невластивих їй функцій, наукове керівництво суспільством. Але це були лише слова, пусті декларації. Вони становили фасад помірковано-консервативного курсу, спрямованого на збереження існуючої політичної системи — поживного середовища для диференціації і формального привласнення різноманітних благ зростаючою номенклатурою і бюрократією.

Утвердження Л. Брежнєва при владі, як і М. Хрущова у свій час, розпочалося з витіснення сильних, впливових і авторитетних суперників на периферію владних впливів і наближення до себе людей відданих і надійних. Робилося це спокійніше і без різких рухів, як то було у роки М. Хрущова. Не той був час, не та суспільно-політична атмосфера, не ті методи управління державою. Домінуючими в арсеналі міжусобної боротьби за владу стали кабінетні інтриги, кадрові перестановки, усунення молодших потенційних лідерів, зумисне зіткнення інтересів, інсинуації, справедлива і несправедлива критика.

В остаточному підсумку «нова» тактика нового лідера в нових умовах давала ті ж самі результати, що й прямолінійні атаки на своїх суперників у минулому. Під різними приводами Л. Брежнєв поступово віддалив від себе тих, хто найбільше сприяв його приходу до влади — Д. Полянського, М. Підгорного, О. Шелепіна, В. Семичастного, а згодом і П. Шелеста. Його оточення було насичено близькими за духом і особисто відданими людьми.

За Л. Брежнєва в країні почала повільно, але неухильно відроджуватися сталінська спадщина, згорталися процеси реабілітації жертв репресій, присікались спроби відновлення історичної правди. Брежнєвським керівництвом були ліквідовані елементи економічних методів управління. Економіку країни знову було повернуто до централізованої системи управління. Водночас посилювався процес бюрократизації політичних структур, зростало відчуження людей від політики, від влади, посилювалось протиріччя між застиглою і закостенілою бюрократичною політичною системою і соціально-політичним розвитком суспільства.

Явною ознакою системної кризи режиму стало масштабне розростання бюрократичного управлінського апарату. За двадцять років після усунення М. Хрущова від влади чисельність управлінців в СРСР збільшилася в шість разів — з 3 до 18 млн. осіб. Фактично один управлінець припадав на 6–7 осіб працюючих. Швидкий ріст бюрократії супроводжувався неухильним розширенням пільг і привілеїв. На утримання такого бюрократичного апарату держава витратила у середині 1980-х років щорічно понад 40 млрд. рублів, або 10% свого бюджету.

Нарощувала свій бюрократичний потенціал і українська номенклатура. Цьому сприяли неодноразові безсистемні зміни в органах управління. Так, уже восени 1964 р. були прийняті рішення про розукрупнення сільських районів, про об'єднання промислових і сільських обласних партійних організацій і радянських органів, у відповідності з якими ліквідовувався розподіл партійних організацій за виробничим принципом. Ряд республіканських міністерств України було перетворено на союзно-республіканські або їх скасовано взагалі. Окремі комітети Ради Міністрів УРСР також стали союзно-республіканськими. Союзно-республіканське міністерство хімічної промисловості у 1970 р. стало загально-союзним.

У 70-ті роки Рада Міністрів УРСР являла собою важку централізовану бюрократичну машину з перевагою союзно-республіканських міністерств і державних комітетів. Номенклатура, багаточисельна бюрократія, інші соціальні групи почали консолідуватися у цей період в окремих протоклас із своїми специфічними класовими інтересами. Найголовніший з них — інстинктивне прагнення зберегти порушену хрущовською «відлигою» систему влади.

У реальному житті зростала роль партійно-державної бюрократії в особі ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР. Хоча останні не були самостійними, а цілковито підпорядковувались центральним загальносоюзним органам. П. Шелест і В. Щербицький, які очолювали Компартію України впродовж відповідно 1963–1972 і 1972–1989 рр., хоч і різною мірою, але проводили централізаторську політику. Вона відповідала основним принципам радянської політичної системи. Інтереси України вони захищали тією мірою, яку дозволяли загальносоюзні чинники. Обидва опиралися у партійно-державній діяльності на постійно зростаючий бюрократичний апарат. Такими ж рисами характеризувалася і діяльність голів Президії Верховної Ради УРСР, які послідовно очолювали її у цей час — Д. Коротченка, О. Ляшка, І. Грушецького, О. Ватченка. Вони були абсолютно не самостійними у своїх діях та вчинках.

Збільшення державного апарату, посилення адміністративних методів і форм управління об'єктивно вело до неприродного зростання ролі КПРС і її структур в системі державних органів, у всіх сферах суспільного життя. Комуністична партія залишалася єдиною політичною силою, яка монополює володіла всією повнотою політичної влади. Однопартійність виключала утворення інших партій, конкурентів у боротьбі за владу. КПРС прагнула зберегти свою соціальну природу, проводячи ретельний селективний відбір до свого складу і надаючи переваги робітникам. Однак з кожним роком робити це ставало складніше і складніше — і в силу зміни складу робітничого класу, загалом соціально-класової структури суспільства, і в силу того, що партійний квиток залишався єдиним «пропуском» у кар'єрному рості молодих спеціалістів.

Диктатура апарату і панівне становище партійних органів над партією і державою з часом посилювалися. У 1966 р. на XXIII з'їзді

КПРС були відмінені всі нововведення М. Хрущова у партійному житті, в тому числі ротація партійної номенклатури, до якої особливо вороже ставилися партійні чиновники. Відмова від ротації партійних кадрів, курс Л. Брежнєва на так звану «стабільність кадрів», означали консервацію існуючих порядків, вели до застою і думки, і дії, безвідповідальності, корупції, зловживання службовим становищем. В статуті КПРС, прийнятому XXIV з'їздом партії у 1971 р. було закріплено право партійного контролю за діяльністю адміністрації не тільки на виробництві, як було раніше, а й у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Посилився партійний контроль і за діяльністю апарату державних органів, міністерств і відомств. Формально Комуністична партія залишалася стрижнем радянської політичної системи. Всі більш-менш важливі питання суспільного життя, державні і господарські проблеми розв'язувалися у партійних структурах. Громадськості постійно нав'язувалася думка про зростаючу роль КПРС і її перетворення у партію всього радянського народу. Ряди КПРС стрімко зростали, досягнувши на середину 80-х років 19 млн. осіб.

У 1977 р. Конституція СРСР закріпила керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії у суспільстві, визначивши її як «ядро політичної системи». Основу ж цього «ядра» становила незмінна частина партійно-державної верхівки, на вершині якої знаходився Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв. У своїй діяльності він особливо широко використовував апаратні методи і прийоми. Цей стиль роботи ментально був близьким номенклатурі всього СРСР. Реальна влада по всій партійній вертикалі зосереджувалася в органах виконавчої влади — бюро, секретаріатах, парткоммах. Бюрократизація КПРС, висування на перші ролі партійного апарату, вело до втрати партією елітного статусу і перетворення її по суті в ієрархічний орган влади, що спирався на примус. Панування партійних органів над партією вело до маніпулювання партійними масами, рядовими членами партії і диктувало пріоритет партійної дисципліни над державною законністю.

Відповідно до Конституції, Радянський Союз був формально федерацією п'ятнадцяти союзних республік, що мали доволі широку самостійність. Фактично ж СРСР залишався жорстко централізованою, унітарною державою, в якій усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики розв'язувалися у Москві. Бюд-

жет СРСР був суворо централізованим. Гроші з усієї країни концентрувалися у Міністерстві фінансів СРСР, а потім розподілялися республікам. Всі кадрові питання стосовно керівних працівників республік погоджувалися з центром. Диктат центру з часом зростав все більше і більше, нерідко набираючи форму бездумної політики.

Складовою частиною системи органів державної влади в Україні, як і в СРСР загалом, залишалися Ради. Формально вони склали єдину систему органів державної влади в центрі і на місцях — від сільської і районної Ради — до Верховної Ради УРСР. Офіційно їхнє зміцнення розглядалося як основне питання внутрішньої політики радянської держави у 1960-і – початку 1980-х рр. У цей період були розширені повноваження сільських Рад. Зокрема, до їх компетенції перейшов ряд питань, що раніше були у віданні районних Рад. У 1972 р. був прийнятий закон про повноваження депутатів усіх рівнів. У березні 1981 р. ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальше підвищення ролі Рад народних депутатів у господарському будівництві». У квітні 1984 р. пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про дальше поліпшення роботи Рад народних депутатів». Однак на практиці роль Рад не вдалося підвищити. Їм, як і раніше, відводилася декоративна роль у системі влади. Вони не мали власних джерел фінансування і повністю залежали від коштів центру. А це означає, що Ради залишались безсилими і безголосими. До того ж, не вони, а їхні виконавчі комітети здійснювали фактично управління громадськими і державними справами. Вони склалися з професіоналів, управлінців — керівників міністерств і відомств, виконкомів і їх відділів. Їм завжди було забезпечено обрання до Ради. Бюрократичний кістяк Рад був доволі консервативним.

Відповідно до Конституції УРСР 1978 р. (як і Конституції 1937 р.) «найвищим органом державної влади», який правочинний розглядати і вирішувати будь-які питання, що належали до відання Української РСР, проголошувалася Верховна Рада. Вона обирала голову Президії та двох його заступників, формувала Президію, формально утворювала уряд УРСР, де-юре відповідальний перед нею та їй підзвітний, обирала Верховний Суд республіки. Основною формою діяльності Верховної Ради були сесії —

чергові періодичністю, два рази на рік, а також позачергові та урочисті, присвячені визначним датам. Вважалося, що Верховна рада представляла інтереси всього народу, як єдиного, цілісного організму, не диференційованого, не структурованого, не віддільного від держави. Уособленням волі держави–народу, зрозуміло, повинен бути правлячий прошарок — номенклатура, панівна верства, що концентрувала в своїх руках політичну владу. Таким був дух Конституції 1978 р. Однак вона містила, як зазначалося, і норму прямої дії, визначаючи провідною силою суспільства Комуністичну партію.

Визначальним заходом у формуванні Верховної Ради УРСР були вибори. З повоєнних часів до початку «перебудови» вибори в Україні проходили 10 разів (1947 р., 1951 р., 1955 р., 1959 р., 1963 р., 1967 р., 1971 р., 1975 р., 1980 р., 1985 р.). Правовими засадами проведення виборів було Положення про вибори до Верховної Ради, затверджене Президією Верховної Ради УРСР у грудні 1950 р. Пізніше до нього неодноразово вносились зміни та доповнення. А в грудні 1978 р. дев'ята сесія Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання прийняла закон «Про вибори до Верховної Ради», що став по суті вершинним у формуванні виборчої системи в Українській РСР.

Відповідно до діючих положень вибори проходили на основі прямого, рівного виборчого права. В них мало право брати участь все доросле населення республіки віком від 18 років. Виборчий процес забезпечувався системою діючих комісій — центральною, окружними та дільничними, які знаходилися під жорстким контролем правлячої Комуністичної партії.

Під контролем партійних комітетів проходили всі виборчі кампанії. Вони супроводжувалися, як правило, все зростаючою галасливістю, пропагандистським шумом, мітинговістю, голосливою декларативністю досягнень радянської демократії, Комуністичної партії, соціалістичної економіки, добробуту народу, великої кількості пустопорожніх обіцянок. Державою витрачалися величезні кошти, щоб привернути увагу населення до виборів. Однак їх одномандатна система практично позбавляла конкурентності між кандидатами у депутати. Майбутній кандидат одержував «добро» партійної верхівки і був гарантований в тому, що одержить статус депутата. У виборчому бюлетені була лише одна

кандидатура. Тож вибору не було. «Кого призначили — того й виберуть», — іронізували в народі. Суспільство в умовах адміністративно-командної системи було позбавлене можливості протидіяти такій антидемократичній практиці. А влада демонструвала свою «живучість», публікуючи в пресі результати голосування, за якими активність виборців становила, як правило, 99,9%.

Впродовж 1940–1980-х рр. не залишалася незмінною ні кількість виборців, ні кількість депутатів, що обумовлювалось як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. За підрахунками донецьких учених Є. Бутиріна, В. Кравченка та В. Футулуйчука загальна кількість виборців з 1947 р. по 1985 р. збільшилася в 1,6 рази — від 21,5 млн. до 36,5 млн. осіб. Збільшувалася і загальна чисельність депутатів. Якщо кількість депутатів Верховної Ради 2–8 скликань становила в межах 415–469 осіб, то в 9–10 скликаннях їх чисельність зросла до 570–650 осіб. Загалом же їх кількість зросла з 1947 по 1985-й рр. на 235 осіб, або в 1,5 рази. Причому чисельність депутатів зростала більш прискореними темпами порівняно із зростанням — чисельності населення.

Узагальнену інформацію про час, періодичність виборів до Верховної Ради УРСР та динаміку кількісного складу її депутатів містить наступна таблиця:

Вибори до Верховної Ради УРСР		
Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
9.II.1947	2-е	415
25.II.1951	3-є	421
27.II.1955	4-е	435
1.III.1959	5-е	457
3.III.1963	6-е	469
12.III.1967	7-е	469
13.VI.1971	8-е	484
15.VI.1975	9-е	570
24.II.1980	10-е	650

Депутатський корпус кожного скликання зазнавав більшого чи меншого оновлення. Зокрема, у Верховній Раді 2-го скликання новообрані депутати становили понад 85%. У наступні скликання в середньому вперше обиралися 50–60% депутатів⁶.

Під пильним оком партії постійно перебував і соціальний склад депутатів. Він ретельно регулювався і контролювався, хоча реальне життя, реальна практика вносили свої корективи. Поступово у Верховній Раді УРСР зменшувалося представництво депутатів з числа працівників базових галузей і зростала, хоча й повільно, питома вага представників невиробничої сфери. Це були, передусім, чиновники та партійні функціонери, але поряд з ними було немало діячів науки, культури, освіти, охорони здоров'я.

Якщо розглянути історію українського парламентаризму у тендерній площині, то варто зауважити, що найбільш збалансованою була саме Верховна Рада УРСР. Завдяки негласним квотам частка депутатів жіночої статі у загальному числі депутатів з 1947 по 1985 р. зросла з 112 (26,9%) до 234 (36%). І це значно більше, ніж у Верховній Раді України періоду незалежності. Участь жінок у діяльності Верховної Ради УРСР була різнобічною і доволі плідною.

Знавав змін і національний склад депутатського корпусу. Тут спостерігалася чітка тенденція зменшення питомої ваги депутатів-українців і збільшення кількості депутатів російської національності. Збільшувалася серед депутатів і кількість представників інших національностей.

Віковий ценз переважної кількості депутатів становив 30–40 років. Проте поступово кількість таких обранців зменшувалася. За даними згадуваних донецьких учених чисельність депутатів Верховної Ради 2–10-го скликань 30–39 річного віку скоротилася з 29,8% до 15,5%, або на 14,3%, 40–49 років з 46,9% до 30,9%, або на 16%. Поповнення молоддю було незначним, її частка у верхній Раді УРСР зростала з кожним новим скликанням менше, ніж на один відсоток. Водночас з 2-го по 10-е скликання з 13,3% до 38,3%, або на 24,8%, зросла кількість депутатів, яким було за 50 років.

⁶ Кравченко В., Титаренко Ю. Державотворення в Україні. Історія та сучасність. – Донецьк, 1998. – С. 17–19.

Впродовж 50–80-х років ХХ ст. зростав освітній рівень українського депутатського корпусу. Це було відображенням об'єктивної тенденції зростання освітнього рівня українського суспільства. Якщо в складі депутатів 2–4-го скликань було ще немало депутатів з середньою і навіть початковою освітою, то згодом переважна більшість депутатів декларувала наявність вищої освіти.

У діяльності Верховної Ради УРСР провідну роль мали відігравати постійно діючі депутатські комісії, пізніше — комітети. Комісії розробляли пропозиції для розгляду їх Верховною Радою, сприяли виконанню прийнятих нею рішень, здійснювали контроль за діяльністю міністерств, відомств, державних комітетів.

У 1950–1960-ті рр. кількість комісій суттєво збільшилася. У 1957 р. третя сесія Верховної Ради 4-го скликання утворила додатково до чотирьох існуючих ще чотири комісії: промисловості і транспорту, сільського господарства, освіти і культури, охорони здоров'я та соціального забезпечення. У 1959 р. було утворено комісію з торгівлі і громадського харчування, у 1963 р. — комісії комунального господарства та побутового обслуговування, науки і культури, харчової промисловості, легкої промисловості, важкої та хімічної промисловості. Верховна Рада УРСР 6-го скликання (1963–1967 рр.) мала вже 16 постійних комісій, до складу яких входило 377 депутатів, або 78% їх загальної кількості⁷. До середини 1980-х років у Верховній Раді УРСР діяло 17 комісій.

Поряд із збільшенням кількості комісій зростала і кількість депутатів. До середини 1980-х рр. їх кількість у складі комісій збільшилася від 36 до 550 осіб, тобто у 15 разів. Дев'ята сесія 6-го скликання прийняла у 1966 р. Положення про постійні комісії, а перша сесія 10-го скликання у 1980 р. внесла зміни і доповнення, спрямовані на удосконалення їх роботи. Однак діяльність комісій носила значною мірою формалізований характер, була малоефективною. Ними допускався різнобій, дублювання та підміна роботи однієї постійної комісії іншою. До того ж, далеко не всі депутати — члени тієї чи іншої комісії могли працювати на відповідному професійному рівні, не виявляли необхідної активності.

Частина обранців були пасивними не тільки як члени постійних комісій, а й просто як депутати. Вони несистематично зустрі-

⁷ *Домико І.* Постійні комісії Верховної Ради Української РСР. – К., 1972. – С. 10.

чалися з виборцями, не звітували про виконання їх наказів, нехтували інтересами і потребами виборців. До активної законотворчої, державної та громадської діяльності їх не спонукав реальний статус Верховної Ради, роль якої у суспільно-політичному житті республіки неухильно зменшувалася. Натомість зростала роль Президії Верховної Ради УРСР — постійно діючого органу законодавчої влади. Вона значною мірою підміняла Верховну Раду, зокрема вносила зміни до чинних законодавчих актів, через структури апарату здійснювала керівництво місцевими радами, присвоювала почесні звання та нагороди, вирішувала питання громадянства, здійснювала амністії та помилування.

Президія Верховної Ради УРСР відала питаннями адміністративно-територіального устрою, утворювала і ліквідувала за пропозицією Ради Міністрів УРСР міністерства і державні комітети, призначала і звільняла урядовців. Їй належало право законодавчої ініціативи. В реальному житті Президія Верховної Ради УРСР не була самостійною. Практично будь-яке її рішення, постанова чи указ проходили попереднє узгодження в ЦК Компартії України. Вирішальне ж слово було за центральними союзними органами — передусім за ЦК КПРС. Показовим у цьому сенсі може бути приклад з таким здавалося б безневинним і деполітизованим питанням, як республіканські нагороди, почесні звання.

Встановлення і присвоєння почесних звань і нагород УРСР перебувало у віданні Верховної Ради. У 1950–1980-і рр. республіканських орденів і медалей радянська Україна не мала. Хоча спроби їх ввести були. Зокрема, в 1967 р. перший секретар ЦК КПУ П. Шелест висунув ідею цілої системи українських республіканських нагород. ЦК Компартії України та Верховна Рада планували запровадити два власні ордени — Державного Прапора Української РСР та Трудової Слави і дві медалі — «За трудові заслуги» та «50 років Української РСР». Під час підготовки документів на ці нагороди вирішено було орден Державного прапора замінити на орден Республіки (липень 1967 р.). Було підготовлено відповідні ескізи, документи, але ці плани не були втілені в життя. З Москви прозвучав окрик. Партійно-державне керівництво СРСР зауважило на «нецелесообразности введения орденов и медалей в каждой отдельно взятой советской республике». З його дозволу в УРСР було запроваджено ювілейний нагрудний знак «50 років

УРСР» та настільна бронзова медаль «На відзнаку 50-річчя Української РСР». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 7 травня 1981 р. було затверджено положення про державні нагороди УРСР. Система держнагород республіки включала в себе почесні звання Української РСР, Почесну Грамоту і Грамоту Президії Верховної Ради Української РСР. Про республіканські ордени й медалі, зрозуміло, не йшлося. Ні ЦК КПУ, ні Верховна Рада УРСР з їх Президією не були повноправними господарями на своїй землі.

Верховна Рада УРСР вважалася і вищим законодавчим органом республіки. Насправді вона виконувала лише окремі законодавчі функції, «одноголосно» схвалюючи підготовлені апаратом рішення. Верховна Рада УРСР практично не контролювала уряд, фінансові витрати міністерств і відомств. Її вплив на життя суспільства ставав все меншим і меншим.

По всій країні паралельно системі органів державної влади діяла система партійних комітетів і бюро. Вони приймали рішення, які були обов'язковими для конкретного колективу чи населення території. Всі державні органи і громадські організації функціонували фактично як «привідні ремні», передаточні механізми тиражування і виконання рішень, які приймали партійні комітети. Останні нерідко приймали на себе прямі і відкриті функції державної влади, які мали юридичне значення. В практику роботи партійних органів все більше входили спільні з виконавчою владою рішення.

В Україні також провідну роль відігравав партійний апарат. Перший секретар ЦК Компартії України опирався, передусім, на секретаріат ЦК. Найважливіші для республіки рішення, звісно, приймалися в Москві, однак і ті, що були в компетенції республіки, приймалися вузьким колом осіб. Практично не допускалася, хоча й декларувалася, критика і самокритика. Рядові комуністи відсторонювалися від реальної участі у визначенні політики партії. Під гаслом «боротьби за єдність партії» відкидалася будь-яка точка зору, яка не співпадала з «генеральною лінією». Тотального характеру набрала регламентація партійного і загалом суспільного життя. Детально регламентувався порядок проведення різного роду заходів, публічних виступів, зустрічей партійних функціонерів з громадськістю, узгодження різного роду текстів офіційних документів. Як згадував пізніше О. Ляшко:

«будь-яка постанова або розпорядження Радміну ще в проєкті направлялася в ЦК на узгодження. Значно зросла кількість спільних постанов...»⁸.

Партійні з'їзди все більше носили «показушний», парадний характер. Виступи делегатів зводились переважно до самозвітів і захвалювань політбюро на чолі з «вірним ленинцем» Л. Брежнєвим.

У роки правління Л. Брежнєва Компартія України фактично остаточно втратила автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилася в потужний інструмент русифікації України. А партійно-державна верхівка, користуючись всілякими привілеями і діючи поза національними інтересами, законом, поза критикою, перетворилася у замкнутий клан. Політичні права і свободи громадян лише декларувалися, але їх влада не дотримувалась. В країні діяла жорстка цензура на всі друковані видання та інші засоби масової інформації.

Традиційно політизованим залишався в республіці депутатський корпус. Рівень партійності серед депутатів становив здебільшого 60–70%. З числа депутатів-комуністів створювалася партійна група, яка представляла інтереси відповідного партійного комітету. У Верховній Раді УРСР партійна група підпорядковувалась Центральному Комітету Компартії України. У складі депутатів був широко представлений партійний апарат. Депутатами Верховної ради УРСР було немало керівників ЦК Компартії, секретарів обкомів та райкомів. Їх чисельність серед депутатів в різні роки становила від 10 до майже 15 відсотків. Загалом кількість членів партії в складі Верховної Ради УРСР у 50–80-ті роки ХХ ст. доходила нерідко майже до 80%. І хоча безпартійні депутати, а це були переважно люди інтелектуальної праці, мали кращу професійну підготовку, домінували в раді депутати-комуністи. Брак професійності вони компенсували партійною приналежністю, виконавською відповідальністю і корпоративною солідарністю. Тому саме вони залучалися, в першу чергу, до керівництва Верховною радою, її Президії, постійних депутатських комісій.

Основним якісним показником функціонування політичної системи в Україні був рівень боротьби з українським націоналіз-

⁸ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. – Кн. третья: На ступенях власти. Часть вторая. – К., 2001. – С. 24.

мом. Боротьба з націоналізмом в УРСР використовувалася і як інструмент домагання влади, і як інструмент її збереження при доведенні вірності правлячій партії. Звинувачення у націоналізмі позбавляли людину будь-якої соціальної перспективи у житті. Особливі небезпеки загрожували тим, хто займав більш-менш помітне місце у соціальній ієрархії. Для правлячої верхівки УРСР закладання у вірності ідеям пролетарського, згодом соціалістичного інтернаціоналізму, а насправді — радянському режиму, московському центру були обов'язковим і постійним ритуалом, що на практиці виливалося у постійне переслідування і зневажання всього національного і його носіїв.

У проведенні своєї політики КПРС, як і раніше, опиралася на державний примус і насильство, уміло експлуатуючи домінуючу страху, яка панувала в суспільстві і діяла в людей уже фактично на генетичному рівні. Органи безпеки і армії беззастережно підпорядковувалися Центральному Комітетові КПРС. Структури політичного розшуку і політичних репресій були не державними, а партійними, вони знаходилися на службі охорони інтересів КПРС, а не інтересів суспільства. З липня 1967 р. в структурі КДБ СРСР функціонувало самостійне 5-е управління по боротьбі з ідеологічними диверсіями, створене за рішенням політбюро ЦК КПРС з ініціативи голови КДБ СРСР Ю. Андропова. В його функції входило, між іншим, виявлення і припинення ворожої діяльності антирадянських, націоналістичних і церковно-сектантських елементів, а також попередження масових безпорядків; організація роботи по виявленню і вивченню процесів, які можуть бути використані противником з метою ідеологічної диверсії; розробка в контакті з розвідкою ідеологічних центрів противника, антирадянських емігрантських і націоналістичних організацій за кордоном; організація контррозвідувальної роботи серед іноземних студентів, які навчалися в СРСР, а також іноземних делегацій і колективів, які в'їжджали в СРСР по лінії Міністерства культури і творчих організацій.

Бюрократизація й нівелювання демократичних імпульсів та ініціатив громадськості, породжених роками хрущовської «відлиги», потребували ідеологічного обґрунтування. Воно було знайдене у формулі «розвинутий соціалізм». Вперше про вступ СРСР у фазу «розвинутого соціалізму» було заявлено у 1967 р. У 1977 р.

формула «розвинутого соціалізму», як альтернатива збанкрутілій концепції «розгорнутого будівництва комунізму», була теоретично обґрунтована у Конституції СРСР. Порядок, який склався в країні, було оголошено найвищим досягненням соціалістичного прогресу. Вважалося, що Комуністична партія своєю політикою домоглася формування соціальної однорідності радянського суспільства, що виключало можливість виникнення в ньому якихось суперечностей, конфліктів. Теоретичні висновки і політична практика КПРС були скеровані фактично на консервацію тоталітарної системи. Вони демонстрували абсолютну вичерпаність її можливостей і безперспективність подальшого існування. Спроба економічної реформи 1965 р. швидко зазнала краху.

На кінець 1960-х рр. радянська економіка використала всі можливості екстенсивного зростання — освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, від чого розпочався її різкий спад. Щоправда, тоді ж, наприкінці 1960-х рр., в СРСР були відкриті нові великі запаси нафти і газу, і на початку 1970-х рр., завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Л. Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Однак пожвавлення було тимчасовим явищем, носило характер скоріше винятку, ніж правила. В середині 1980-х рр. ціна на нафту несподівано впала і країна швидко залізла в борги. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а з нею і всі з'єднані однією долею республіки, неухильно сповзала в тяжку економічну кризу.

Криза радянської соціально-економічної системи визначалася значною мірою абсолютною несприйнятливістю виробництва до науково-технічних досягнень. Відповідно і науково-технічний рівень СРСР став на порядок нижчим від країн Заходу. Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР ставало постійне зростання питомої ваги воєнних витрат.

У період брежнєвського правління частка України в загально-союзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвоє. Водночас вона продовжувала індустріалізацію, в той час як високо розвинуті країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру. За період від 1960 до 1985 р. республіка за темпами зростання загального обсягу про-

дукції промисловості посідала 13-е місце в СРСР. За темпами збільшення валової продукції сільського господарства вона займала у 1960 р. 11-е місце, а в 1985 р. — 13-е.

Уповільнення економічного розвитку України визначалося багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялася високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових та людських ресурсів у межах СРСР. До того ж і в 1970–1980-ті рр. республіку продовжували спеціалізувати на енерго- і матеріаломісткому виробництві при істотній (кам'яне вугілля) або майже повній (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території. Постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів.

Зростання в країні долі неслов'янського населення, переважно за рахунок республік Середньої Азії та Закавказзя, стимулювало діяльність КПРС по асиміляції, передусім, українців та білорусів у дусі ідеї триєдиного російського народу. Відповідно українська культура в межах СРСР продовжувала спрямовуватися в русло «малоросійства». Складалося так, що все українське розглядалося як провінційне і в територіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише поблажливої уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури «молодшої сестри». Партійно-державний вплив, республіканська ланка якої в той період відіграла передусім стимулюючу роль, був спрямований на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна і самодостатня система, а культивувалася для «домашнього вжитку» — таке собі доповнення до серйозної і розвиненої російськомовної культури. Національна культура орієнтувалася на «низькі» жанри і обмежений спектр функціональних стилів, постійно спрямовувалась до рівня етнічного і духовно-інтелектуального обширу XIX ст. В ній цілеспрямовано виділялися і підкреслювалися спільні з російською культурою риси, схожі механізми і стадії розвитку, а також її залежність від російських впливів. В той же час завуальовувались відмінності й характерні особливості, заперечувались та замовчувались модерні здобутки національної доби. А українське начало розглядалося як локальний інваріант російського. Саме такі засади теорії української ра-

дянської культури підтримувалися і культивувалися правлячою партією.

У період Л. І. Брежнєва посилювався розрив між деклараціями і гаслами офіційної партійно-державної номенклатури і реаліями життя. Відхід від курсу десталінізації не тільки звів нанівець спроби демократизації, а й негативно вплинув на морально-політичний клімат в країні. Все більше людей змушені були прилучатися до життя за подвійними стандартами. Реальне життя партійно-державної номенклатури і широких народних мас проходило в різних вимірах, а їхні взаємовідносини носили переважно ритуальний характер. Відповідно неухильно знижувалася політична активність громадян, зростала соціальна апатія, байдужість. Моральний потенціал суспільства не зростав, а, навпаки, зменшувався.

Наслідком деморалізації суспільства було зростання злочинності, казнокрадства, хабарництва, розбазарювання суспільних багатств. Серед населення поширювалися алкоголізм, наркоманія, іншого роду соціальні аномалії. Зростала корупція, яка охоплювала все нові й нові прошарки номенклатури і апарату. Збільшувалась доля крадіжок у великих і особливо великих розмірах. Неухильно розширювався сектор «тіньової економіки». Уже в середині 1970-х років всі сфери життєдіяльності СРСР перебували під її впливом. Заходи Компартії та уряду щодо подолання цього явища успіху не мали. На рубежі 70–80-х років ХХ ст. капітали цього сектору в межах країни становили 70–80 млрд. руб.

Такий стан країни не міг не впливати на її зовнішньополітичні позиції. Ідеологія конфронтації, яку сповідувала КПРС, використовувалась для пояснення проблем і труднощів, які мали місце у процесі комуністичного будівництва. З метою підтримання радянського суспільства у постійній «бойовій формі», використовувалась теза про постійне посилення ідеологічної боротьби двох протидіюючих систем — соціалізму і капіталізму. Теза про «загострення класової боротьби між працею і капіталом» слугувала КПРС для зміцнення унітарності радянської держави і фактичної ліквідації федералізму. Федерально-національний принцип поділу СРСР все більше наповнювався адміністративно-територіальним змістом.

Українська РСР, маючи Міністерство закордонних справ, як і інші республіки, не була фактично суб'єктом міжнародного права.

За Конституцією 1978 р. в УРСР налічувалося всього шість республіканських міністерств. Про союзно-республіканське міністерство оборони вже й згадки не було. Обсяг формально окремих міжнародних зв'язків УРСР був надзвичайно вузький і селективний. Право на посольства здійснювалося мінімально — представництво УРСР при ООН і місія при ЮНЕСКО у Парижі. У Києві не було жодного акредитованого дипломатичного представництва іноземної держави. Діяли лише генеральні консульства європейських «соціалістичних» країн, а в 1976–1979 рр. — консульство США. В Одесі працювали генеральні консульства Болгарії, Куби й Індії. Україна не брала участі в міжнародних конференціях політичного характеру. Вона могла підписувати тільки колективні (багатосторонні) міжнародні угоди. УРСР не брала жодної участі, як окрема держава, в нарадах і міжнародних організаціях країн радянського блоку. Її обмежена участь в ООН та спеціалізованих і міжурядових організаціях диктувалася виключно інтересами СРСР, необхідності для нього додаткового впливу і голосів.

Підписання у 1975 р. Радянським Союзом Заключного акта по безпеці і співробітництву в Європі з одного боку відкривало певні перспективи для демократизації радянського суспільства, а з іншого — консервувало бездержавний статус українського та інших народів СРСР. Крах розрядки та новий виток гонки озброєнь, що розпочався у кінці 70-х років, поставив економіку СРСР та інших країн «соціалістичного табору» у край скрутне становище. Структурна криза країн соціалізму набувала глобального характеру.

Негативні процеси набирали обертів у самій правлячій партії. Первинні партійні організації вслід за центральними органами партій все більше формалізували свою роботу. Принцип демократичного централізму функціонував фактично як принцип бюрократичного централізму. Відносини між партійними «верхами» і «низами» будувалися на строго ієрархічній основі. Компартії союзних республік функціонували на рівні і в рамках компетенції обласних комітетів партії. Партія неухильно перетворювалася навіть за формальними ознаками із робітничо-селянської у партію службовців. Приналежність до неї була основною складовою просування працівників у службовій кар'єрі. Формалізмом були проникнуті всі сфери життя партії. Комуністична партія України все частіше називалася просто республіканською партій-

ною організацією. Політична еліта України примирливо ставилась до власної ролі веденої, а не провідної сили, звично сприймаючи Україну як об'єкт, а не суб'єкт міжнародного життя. Така установка для багатьох була інтелектуально привабливою і навіть комфортною, бо не потребувала надмірного напруження духовних сил, необхідності мислення іншими категоріями. Особливо денаціоналізованою виявилась керівна верхівка України у 80-ті роки. Українська політична еліта як така фактично зійшла з політичної арени. Домінуючою залишилась та її частина, що була зорієнтована на вірнопіддане служіння не своєму народові, а Москві, комуністичній верхівці, «інтернаціонально»-російській ідеї.

Посилення консервативних і реакційних тенденцій у суспільному житті СРСР не могло не викликати відповідного опору з боку пробудженого десталінізацією суспільства. В ньому виділялася все більша кількість людей, які відкрито критикували суспільні порядки, вимагаючи ширших громадянських, релігійних і національних прав. Дисиденти, як їх називали, прагнули до поглиблення процесів лібералізації, подальший розвиток демократії і оновлення політичної системи. Окремі з них пропонували корінним чином змінити місце і роль Рад у системі влади. Так, В. Лісовий у «Відкритому листі депутатам Рад Української РСР», датованому квітнем 1969 р., пропонував, по суті, реалізувати норми вже існуючих Конституцій СРСР і УРСР і перетворити Ради в органи справжньої влади і самоврядування, не допускати підміни Рад парторганізаціями. Однак подібні заклики і пропозиції в умовах СРСР не мали перспективи.

За даними Б. Кравченка загальна кількість дисидентів в Україні протягом 1960–1972 рр. сягала близько 1 тис. осіб⁹. Але, очевидно, що коло прихильних до руху та людей, котрі допомагали йому, було значно ширшим.

Опозиційний рух в Україні у 1960–1980-ті рр. — невід'ємна складова національно-визвольної боротьби українського народу. Він був органічним продовженням попередніх етапів його визвольних, незалежницьких устремлінь. В нових історичних умовах

⁹ *Кравченко Богдан.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К., 1997. – С. 317.

такий рух впливав на систему лише мирними, конституційними засобами, висуваючи на перший план не гвинтівку чи автомат, а інтелект. На зміну винищеним прийшли нові покоління борців, переважно з лав інтелігенції, що надавало руху всезростаючої сили та перспективи, а пануючій владі — безперспективності.

У 1982 р. помер Л. Брежнев, який, по суті, персоніфікував своєю фігурою, своїми старечими забаганками розклад радянського політичного режиму. Суспільство очікувало змін. Новим Генеральним секретарем ЦК КПРС, а згодом і Головою Верховної Ради СРСР став Ю. Андропов, який довгі роки до цього працював головою КДБ СРСР. Знаючи недоліки існуючої системи влади зсередини, він намагався навести елементарний порядок в країні звичними для режиму методами — адміністрування, силового та морально-психологічного тиску на людей. Це стримувало систему влади від розвалу, імпонувало номенклатурі, але не несло у собі особливих соціальних новацій. Хоча, варто зазначити, що за п'ятнадцятимісячний термін керівництва країною Ю. Андроповим, відбулися суттєві подвиги у кадровому складі партії. На політичну авансцену країни почала висуватися група порівняно молодих керівників, здатних не лише боротися за владу, а й оновлювати її, оновлювати партію, поступово трансформуючи її азійський, більшовицький тип у соціал-демократичний, європейський.

За Ю. Андропова намітилася деяка перспектива і напрямок можливого виходу країни з системної кризи. Перебування на посту Генсека і Голови Верховної Ради СРСР 72-річного К. Черненко, людини хворої і не здатної управляти великою країною, лише підтвердило факт феноменальності і абсурдності «застою» в країні, неможливості розвиватися, а то й просто далі існувати в рамках існуючої моделі економічної і політичної системи. Радянське суспільство залишалося суспільством, заснованим на тотальній партюкратичній владі, де усі форми життєдіяльності людей були повністю одержавлені, а права й інтереси громадян цілком підпорядковані владі і привілеям партійної номенклатури. Неухильно наростала стагнація тоталітарної системи, партійно-бюрократичного авторитаризму, посилювалася суперечність між існуючою політичною системою і суспільством, що інтенсивно структурувалося за соціальною і національною ознакою, зростало інтелектуально і культурно.

Підсумовуючи, варто зазначити, що розвиток Української РСР у другій половині ХХ ст. відбувався складно, суперечливо і неоднозначно. З одного боку, наслідки Другої світової війни, насильницька радянська Західної України, голод 1946–1947 рр., повенні репресії завдали відчутного удару по генофонду нації, по організації її суспільного життя. Україна в складі Союзу РСР, незважаючи на декларативну і нормативну закріплену в конституціях незалежність, залишалася економічно, політично, ідеологічно та духовно залежною від союзного центру. З іншого, сам факт переможного завершення війни, узаконеного входження західноукраїнських земель до складу УРСР, пізніше — Криму, завершили конституювання сучасної території України, об'єднання більшості українських етнічних територій у складі Української РСР, що стимулювало процес формування соціокультурної спорідненості українства, посилення його державницького потенціалу. Між тим, ні хрущовська «відлига», ні брежнєвський застій не були новачками у розвитку українського парламентаризму. Модель влади, закріплена Конституцією 1978 р., заперечувала «буржуазний» принцип поділу влад. Вона лише дублювала Конституцію СРСР і утверджувала відносини людини і держави без належного врахування міжнародних стандартів у галузі прав людини. Демократичні положення Основного закону республіки за умов однопартійної тоталітарної системи залишалися деклараціями. Вони не були наповнені реальним змістом і фактично не діяли. Верховенство Рад у державному механізмі носило формальний характер. Ради тільки зовні мали вигляд демократичного інституту, справді колегіального представницького органу, наділеного певними важелями влади. Верховна Рада УРСР функціонувала лише формально, як другорядний квазідержавний компартійний інститут. Вона не була органом, що діяв постійно. Діяльність Верховної Ради та її внутрішня організація засвідчували декоративний характер Рад. Верховна Рада не була ні самостійною, ні професійною, ні багатопартійною.

Таким чином, радянський парламентаризм в Україні, як і загалом в СРСР, носив обмежений, точніше умовний характер. Він лише камуфлював реальну владу Комуністичної партії. Єдиною ознакою, що єднала практику системи Рад і справжній парламен-

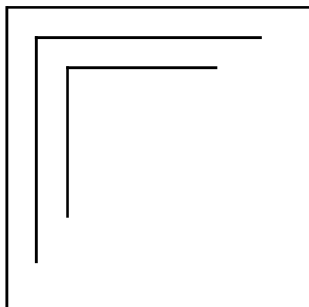
таризм була їхня виборність. Однак і вона, як зазначалося, в умовах партійної диктатури носила деформований характер.

В статье исследуются функционирование парламентаризма в УССР во второй половине XX ст.

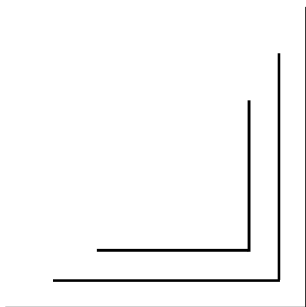
Ключевые слова: выборы, Верховный совет, избиратели, парламентаризм, избирательная кампания.

The article is dedicated to the function of parliamentary in the Soviet Ukraine during second half of XX century.

Key words: elections, Supreme Soviet, the electorate, parliamentary, election race.

**СТУДІЇ
З
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Олександр Завальнюк*

**Науково-педагогічні працівники
українських університетів
у державно-політичному житті України
(1917 – 1920 рр.)**

Досліджується участь науково-педагогічних працівників українських університетів у державному будівництві і різних офіційних заходах, спрямованих на зміцнення української державності в революційні 1917–1920 рр.

Ключові слова: викладачі, університет, українська державність, національна революція 1917–1920 рр.

Українська інтелігенція доби національно-демократичної революції 1917–1920 рр., попри не чисельність і не згуртованість, була одним із найактивніших чинників національного відродження, борцем за утвердження та розвитку української освіти, науки і культури. Вона виступала рушієм національного державотворення. Активну роль у процесі відігравали, зокрема, професорсько-викладацькі корпорації столичного українського народного університету та двох державних українських університетів — Київського і Кам'янець-Подільського, що входили до мережі національної університетської системи освіти у 1917–1920 рр.

Дослідники проблеми становлення і функціонування національних університетів, за невеликим винятком, загалом обходили увагою питання участі науково-педагогічної інтелігенції у різних державно-політичних процесах. Певні, вузькі і дещо односторонні, напрацювання зроблено у працях І. І. Тюрменко¹, В. П. Ляхоцького², М. С. Тимошика³, А. О. Копилова, О. М. Завальнюка⁴ та інших. Утім вони не подали цілісного дослідження проблеми.

* Завальнюк О.М. — професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

¹ Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). — К., 1999. — 282 с.

² Ляхоцький В. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. — 528 с.: іл.

³ Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. — К.: Заповіт, 1997. — 231 с.: іл.; Його ж. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларі-

Метою даного повідомлення є з'ясування різноманітних форм участі представників професорсько-викладацьких колективів молодих українських університетів у державному будівництві, заходах, спрямованих на підтримку і зміцнення української держави (Української Народної Республіки і Гетьманату П. Скоропадського) у 1917–1920 рр.

В добу Української Центральної Ради представники професорсько-викладацької корпорації Київського українського народного університету були запрошені на різні державні посади і виконували покладені на них функції державних службовців високого рангу, в міру своїх професійних знань і життєвого досвіду сприяли успішній роботі різних підрозділів державного управління. Так, професор І. М. Ганицький, не залишаючи посади ректора КУНУ, з листопада 1917 р. за сумісництвом працював товаришем Генерального секретаря торгу і промисловості (з січня 1918 р. — товаришем міністра торгу і промисловості), брав участь у засіданнях Генерального секретаріату 13 і 23 листопада, 23 і 26 грудня 1917 р., 2 і 8 січня 1918 р., а також Ради Народних Міністрів УНР — 14, 17 і 21 березня, 8 і 15 квітня 1918 р.⁵

І. М. Ганицький входив до складу української комісії для вироблення п'ятох торговельних договорів з Центральними державами, які були укладені в липні 1918 р.⁶ У згаданому Генераль-

он (Іван Огієнко) і українське відродження. – К.; Вінніпег: Укр. Правосл. Собор св. Покрови; наук.-вид. центр «Наша культура і наука», 2000. – 548 с.

⁴ *Копилов А.О.* Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1918–1921 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 41–50; № 5. – С. 26–36; *Завальнюк О.М.* Кам'янець-Подільський державний університет (1918–1921 рр.) / Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – С. 7–40, 347–355; *Його ж.* Кам'янець-Подільський державний український університет і УНР влітку–восени 1919 р. / Кам'янець-Подільський — остання столиця Української Народної Республіки: Матер. Всеукр. наук. конф. 6–7 жовтня 2009 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 40–49 та ін.

⁵ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У двох томах / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. – С. 434, 472; Т. 2. – С. 64, 68, 83, 97, 201, 210, 220, 256, 279.

⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – С. 292–293.

ному секретарстві в.о. директора департаменту також був призначений приват-доцент КУНУ П. К. Пилипчук⁷.

Професор М. І. Туган-Барановський з 8 вересня по 14 грудня 1917 р. очолював Генеральне секретарство фінансів, виконував обов'язки Генерального секретаря торгу і промисловості УНР⁸.

У Генеральному секретарстві освітніх справ (Міністерстві народної освіти) приват-доцент українського університету Ф. П. Сушицький восени 1917 р. очолив департамент вищих і середніх шкіл⁹. Його колега, професор К. В. Широцький, у тому ж секретарстві завідував спочатку художньо-промисловим відділом, а згодом секцією охорони пам'яток старовини й мистецтва¹⁰. Приват-доцент О. С. Грушевський, який був членом Центральної Ради від Української трудової партії, очолював бібліотечно-архівний відділ департаменту мистецтв Генерального секретарства освітніх справ (Міністерства освіти УНР), входив до складу бібліотечної секції архівно-бібліотечного відділу Головного управління в справах мистецтва та національної культури, а також до Тимчасової комісії із заснування Національної бібліотеки України¹¹. Приват-доцент І. І. Огієнко з грудня 1917 р. став членом Шкільної ради, яка діяла при тому ж Генеральному секретарстві¹². У січні 1918 р. професор М. П. Василенко був обраний членом колегії Генерального суду УНР¹³.

За гетьманщини Міністерство культів очолив професор КУНУ і університету св. Володимира В. В. Зінківський, який був прихильником оновлення церковного життя на євангельських осно-

⁷ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 394.

⁸ Горкіна Л. Академік Михайло Туган-Барановський // Київська старовина. – 1998. – № 6 (324). – С. 112.

⁹ Державний архів міста Києва, ф. Р.936, оп. 1, спр. 8, арк. 6.

¹⁰ Білокін С. Широцький (Шероцький) Костянтин Віталійович / Довідник з історії України. У трьох томах / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К: Генеза, 1999. – С. 627

¹¹ Ляхоцький В. Вказ. праця. – С. 31.

¹² Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: біобібліограф. довідник. – К., 1998. – С. 72.

¹³ Верстюк В.Ф. Громадсько-політична діяльність М. П. Василенка // Вісник Національної Академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 47.

вах. До створеного міністром Вченого комітету, завданням якого було давати роз'яснення з різних аспектів культурно-просвітницьких питань церковного життя, увійшли колеги В. В. Зіньківського по КУНУ (згодом — Київського державного українського університету) — професори Ф. І. Міщенко і А. М. Лук'яненко¹⁴. Міністром освіти й мистецтва Української держави гетьман призначив професора М. П. Василенка (паралельно він був ще й членом Генерального суду; у липні 1918 р., коли було ліквідовано Генеральний суд, за наказом П. Скоропадського увійшов до складу Державного сенату, став його президентом)¹⁵. У тому ж міністерстві Ф. П. Сушицький, до виборів на посаду ректора Київського державного українського університету 24 вересня 1918 р., очолив департамент вищих шкіл. Обов'язки віце-директора зазначеної структури (з 1 червня по 18 жовтня 1918 р.) виконував професор В. В. Дуб'янський.

У структурі Головного управління мистецтв і національної культури Міністерства освіти і мистецтва одним із шести відділів — пластичних мистецтв — керував професор Г. Г. Павлуцький¹⁶. Він брав безпосередню участь у роботі комісії з повернення українських культурних цінностей з Росії¹⁷. У червні 1918 р. при Міністерстві освіти розпочала діяльність тимчасова комісія з вищих шкіл і наукових інституцій, членами якої були, зокрема, професори КУНУ І. М. Ганицький, А. М. Лобода, В. М. Константинович, В. І. Луцицький, М. П. Василенко, Г. Г. Павлуцький, приват-доцент

¹⁴ *Панькова С.* Грушевський Олександр Сергійович / Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довід. – К., 2005. – Ч. 2. – С. 163.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 60, 322, 332.

¹⁶ *Сорочан Н.А.* Міністерство народної освіти і мистецтв в Українській державі гетьмана П. Скоропадського / Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. Присвячується 130-річчю від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського і 85-річчю проголошення Української держави // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. Вип. 7–8 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – С. 105.

¹⁷ *Денисенко О.* Павлуцький Григорій Григорович / Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довідник. – Ч. 2. – С. 127.

того ж університету Ф. П. Сушицький, а також в.о. ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету І. І. Огієнко¹⁸. Професор Б. І. Кістяківський увійшов до складу призначеної гетьманом комісії, мета якої полягала у виробленні закону про громадянство Української держави (підготовлений за УЦР «Закон про громадянство Української Народної Республіки», який так і не був введений в дію)¹⁹, став сенатором Адміністративного державного суду Державного сенату²⁰. Його колега, приват-доцент О. В. Корчак-Чепурківський, очолив Санітарний департамент Міністерства народного здоров'я і опікунства²¹.

Вчені КУНУ (КДУУ) розробляли законопроект про заснування Української Академії наук — це професори М. П. Василенко, Б. І. Кістяківський, Й. Й. Косоногов, А. Ю. Кримський, Г. Г. Павлуцький, Є. К. Тимченко, М. І. Туган-Барановський²². Професор А. М. Лобода працював у складі Тимчасової міністерської комісії, яка розглядала питання, визначені до компетенції Ради міністра народної освіти. Приват-доцент КПДУУ Л. Т. Білецький певний час був членом Комісії із вироблення Статуту Ради міністра освіти й мистецтва²³.

Інтелектуальний потенціал і досвід діяльності ряду представників українських університетів на ниві національного відродження добре прислужилися справам державного будівництва з кінця 1918 до кінця 1920 рр. Зокрема, проректор КДУУ Ф. П. Швець у листопаді 1918 р. увійшов від Селянської спілки до складу Директорії, брав участь в роботі Паризької мирної конференції²⁴. Міністром народної освіти (з 5 січня по 25 квітня 1919 р.), міністром ісповідань (з 15 вересня і до кінця революції), а також

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 329, арк. 3.

¹⁹ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 157, 361, 375.

²⁰ Там само. – С. 314.

²¹ Там само. – С. 361.

²² *Кульчицький С.* Історія Національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918–1998 / С. Кульчицький, Ю. Павленко, С. Руда, Ю. Храмов. – К.: Фенікс, 2000. – С. 75–76.

²³ *Сорочан Н.А.* Вказ. праця. – С. 105, 106.

²⁴ *Верстюк В.* Вказ. праця. – С.191.

Головноуповноваженим міністром уряду УНР (з 15 листопада 1919 р. по 31 жовтня 1920 р.) за сумісництвом працював ректор КПДУУ І. І. Огієнко. У серпні–вересні 1920 р. він також виконував обов'язки Голови Ради Народних Міністрів, провів кілька засідань уряду²⁵. До створеної Огієнком Ради міністра освіти увійшли, зокрема, професори КДУУ — А. Ю. Кримський, Є. К. Тимченко, Ф. П. Сушицький, Г. Г. Павлуцький і А. М. Лобода²⁶.

На початку 1919 р. Директорія призначила професора КДУУ М. І. Туган-Барановського на посаду радника з економічних питань делегації УНР на Паризькій мирній конференції²⁷. У лютому–березні того ж року приват-доцент КПДУУ Д. І. Дорошенко, виконуючи доручення уряду В. М. Чехівського, очолив комісію із врегулювання прикордонного конфлікту у Придністров'ї між українською і румунською сторонами через наслідки Хотинського повстання, провів кілька зустрічей із військовим командуванням Румунії, в ході яких відстоював інтереси буковинських українців і України загалом²⁸.

У листопаді–грудні 1919 р. Д. І. Дорошенко, якого Рада професорів відрядила за кордон з метою придбати обладнання для університетської друкарні, за розпорядженням Директорії УНР, виконував обов'язки уповноваженого Української місії Червоного Хреста на Балканах²⁹.

Коли на початку червня 1919 р. йшли бої за Кам'янець-Подільський і очікувалася перемога українського війська, Рада професорів КПДУУ, в унісон із «Законом про утворення Особливої Слідчої

²⁵ Тюрменко І.І. Огієнко Іван Іванович (Митрополит Іларіон). Державний та релігійний діяч / Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К.: Книга-XXI, 2007. – С.302–304.

²⁶ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн. 1 (10). – С. 65.

²⁷ Бондарев Є.О. Туган-Барановський Михайло Іванович (20.01.1865 р. – 29.01.1919 р.) / Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. Кн. 1 / За заг. ред. акад. АПРН України М. І. Панова. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. – С.281.

²⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид. 2-е. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1968. – С. 424–428.

²⁹ Табачник Д. Історія української дипломатії в особах / Дмитро Табачник. – К.: Либідь, 2004. – С. 169.

Комісії для розслідування протиеврейських погромних дій», затвердженим Головою Директорії С. В. Петлюрою і членами Директорії А. Макаренком і Ф. П. Швецем 27 травня 1919 р.³⁰, ухвалила і опублікувала у місцевій пресі звернення до козаків-українців, у якому закликала не чинити насилля над єврейським населенням, а обороняти усіх мирних мешканців міста різних національностей³¹. Представницький орган українського університету задекларував відданість державній політиці, спрямованій на забезпечення рівноправності усіх громадян УНР, а також міжнародної злагоди.

На виконання рішення уряду про відзначення другої річниці з часу прийняття I Універсалу Української Центральної Ради 29 червня 1919 р. у Кам'янець-Подільському державному українському університеті було проведено урочисте відкрите засідання Ради професорів. Викладачі і гості заслухали ряд спеціальних наукових доповідей: «Історія українських універсалів» (професор П. В. Клименко), «Перший Універсал Української Центральної Ради» (професор В. О. Біднов), «Культурно-просвітнє життя України за два останні роки» (І. І. Огієнко)³². Представники професорсько-викладацької корпорації того ж закладу взяли участь у виробленні пропозицій до законопроекту про збільшення норм оплати праці педагогам професійних шкіл відповідно до індексу інфляції³³, увійшли до складу міжвідомчої комісії, яка працювала при Міністерстві внутрішніх справ і мала на меті розробити законопроект про ліквідацію успадкованих від старого режиму соціальних станів³⁴. До комісії із вироблення проекту Конституції УНР, яка запрацювала на початку липня 1919 р., Рада професорів КПДУУ делегувала професора П. В. Клименка і приват-доцента

³⁰ Див.: *Симон Петлюра*. Статті, листи, документи. – Т. II / Упоряд. В. Сергійчук. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – С. 97–99.

³¹ До козаків Українського війська від Українського Кам'янецького Університету // Громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 8 червня. – № 2. – С. 1.

³² З університетського життя // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 29 червня. – Ч. 3. – С. 4.

³³ Хроніка // Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 10 липня. – № 14. – С. 6.

³⁴ З життя міністерств // Трудова громада. – 1919. – 25 червня. – № 6. – С. 3.

Є. А. Завадського³⁵. 17 жовтня 1919 р. ректор українського університету в Кам'янці-Подільському, за рішенням Ради професорів, в урочистій обстановці прийняв від трудового колективу закладу обітницю на вірність республіці³⁶.

Коли Міністерство культів (ісповідань) очолив І. І. Огієнко, Директорія затвердила склад Ради міністра цієї структури. Її членами стали, зокрема, два представники Кам'янець-Подільського університету — професор В. О. Біднов і приват-доцент Ю. Й. Сіцинський, які брали участь у всіх засіданнях Ради, рішуче обстоювали державний курс на українізацію православної церкви, протистояли підступам проросійських церковних кіл тощо³⁷.

У серпні 1919 р. професор П. В. Клименко очолив відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва (з книжковою і архівною секціями) Головного управління у справах мистецтв і національної культури, що діяло при Міністерстві освіти УНР³⁸. Тоді ж у структурі зазначеного Головного управління розпочала роботу архівна комісія (голова — П. В. Клименко, члени — приват-доценти Ю. Й. Сіцинський, Л. Б. Б'ялковський (усі троє від КПДУУ) і Й. Л. Пеленський (КДУУ)). Всі вони також увійшли до складу комісії із підготовки проекту Статуту національного архіву в Києві. Головувати у ній доручили П. В. Клименку³⁹.

Влітку 1919 р. у Кам'янці-Подільському розпочався завершальний етап роботи над «Проектом єдиної школи на Україні». Її виконувала створена наказом міністра освіти спеціальна комісія (29 осіб), у складі якої був і приват-доцент КПДУУ А. С. Синявський (за сумісництвом він працював у департаменті середньої школи Міносвіти). Значну допомогу комісії надавали науковці універси-

³⁵ Державний архів Хмельницької обл., ф. Р.582, оп. 1, спр. 146, арк. 67–67зв.

³⁶ Там само, спр. 95, арк. 14.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр.27, арк. 1–3; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2 / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – С. 100.

³⁸ Нариси з історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш, К. Климової. – К.: КМ Академія, 2002. – С. 350.

³⁹ Пам'ятки. Monuments. Т.1 / Упоряд.: К. І. Климова, В. П. Ляхощкий, І. Б. Матяш та ін. – К., 1998. – С. 132.

тету І. І. Огієнко, Л. Т. Білецький, В. О. Геринович, М. О. Драй-Хмара, І. А. Любарський і С. С. Остапенко. За їх активної підтримки вдалося узгодити концептуальні питання, які раніше викликали різне бачення і суперечності, зокрема, щодо структури і змісту освіти. Як результат, у вересні того ж року текст «Проекту» був надрукований і став основою реформування національної школи⁴⁰.

До професорсько-викладацької корпорації КПДУУ з 1 липня 1919 р. на посаду приват-доцента по кафедрі сільськогосподарської механіки було призначено С. В. Бачинського, члена Трудового конгресу України, голову Комісії закордонних справ Трудового Конгресу. Вже 6–11 липня 1919 р. він брав участь у нараді групи членів конгресу у м. Кам'янці-Подільському — новій резиденції Директорії і уряду УНР, доповідав про міжнародне становище республіки і стан постачання української армії⁴¹.

На Державній нараді 25 жовтня 1919 р. у Кам'янці-Подільському під головуванням С. В. Петлюри за участю представників вищої влади УНР, політичних і громадських структур, брали участь делегати КПДУУ, які поєднували викладання із роботою у владі, політичних партіях і організаціях. Йдеться про ректора І. І. Огієнка, приват-доцента Є. П. Архипенка, декана сільськогосподарського факультету і члена УПСС С. В. Бачинського, приват-доцента, голову Українського товариства економістів С. С. Остапенка, декана історико-філологічного факультету і члена УПСФ Л. Т. Білецького, а також приват-доцента і члена УПСФ С. Ю. Гаєвського⁴².

Професура українських університетів по-різному оцінювала тодішнє політичне становище і перспективи розвитку країни. Наприклад, 11 червня 1919 р. на обіді, влаштованому на честь приїзду до Кам'янця-Подільського С. В. Петлюри, І. І. Огієнко у вітальному слові від імені університету наголосив, що очільникам країни слід прислухатися до голосу діячів, які трудяться на ниві

⁴⁰ Проект єдиної школи на Україні: основна школа. – Кам'янець-Подільський, 1919. – Кн. 1. – С. 5.

⁴¹ Народа членів Трудового конгресу в Кам'янці-Подільському 6–11 липня // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 19 липня. – Ч. 14. – С. 2; Народа членів Трудового конгресу // Там само. – 20 липня. – Ч. 15. – С. 4.

⁴² Перша Державна нарада // Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 28 (15) жовтня. – Ч. 63. – С. 1.

національно-культурного відродження України⁴³. Це була свого роду увертюра, яка проклала шлях до наступної заяви громадських діячів краю, що була надрукована на сторінках місцевої преси наприкінці червня під гучною назвою «Меморандум до Високої Директорії Української Народної Республіки». Його підписали 20 осіб, у т.ч. й два представники КПДУУ — І. І. Огієнко і В. О. Біднов. Підписанти пропонували керівництву країни провести ряд політичних і соціальних реформ, «позаяк дотеперішня політика Українського Уряду не може дати країні ні ладу, ні спокою, ні [нормального] державного існування»⁴⁴. Складалося враження, що представники кам'янецької професури стали на шлях опозиційної боротьби з урядом (на думку, наприклад, В. С. Лозового, який солідаризувався з мемуаристом І. П. Мазепою, «Меморандум» свідчив про наявність в країні правої опозиції⁴⁵). Утім, як свідчив той же І. П. Мазепа під час колективного обіду, на якому були представники влади і «групи 20», останні заявили, що не «думають боротися з правительством»⁴⁶. Підпис екс-міністра освіти І. І. Огієнка під меморандумом був продиктований, на наш погляд, не лише співпаданням поглядів з «правою» опозицією у питанні реформування влади, а й його реакцією беззаконня українських військовиків, які провели обшук в університеті «без пред'явлення письмового на те уповноваження від належних органів» (йшлося про виконання усного наказу С. В. Петлюри військовому міністру Г. Сиротенку про арешт члена Директорії П. Андрієвського і соціалістів-самостійників Маєвського і Симонова, що зустрічалися в будинку КПДУУ і обмірковували дії, спрямовані проти керівників держа-

⁴³ Обід в честь Головного Отамана військ У.Н.Р., Голови Директорії С. Петлюри // Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 14 червня. – Ч. 4. – С. 4.

⁴⁴ Меморандум гром[адських] діячів Поділля // Трудовий шлях. – 1919. – 29 червня. – Ч. 3. – С. 2.

⁴⁵ *Лозовий В.С.* Політична боротьба в кам'янецьку добу Директорії УНР. «Права» опозиція проти соціалістичного уряду (червень–листопад 1920 р.) / Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1998. – Т. 2 (4). – С. 238.

⁴⁶ *Мазепа І.П.* Україна в огні й бурі революції. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – Т. II. – С. 267.

ви)⁴⁷. І. І. Огієнко, який прагнув до утвердження реальної університетської автономії на зразок європейської, вважав, що подібний факт «залишиться найтемнішою стороною в діяльності уряду»⁴⁸.

Утім, на цьому непорозуміння між владою і університетом не закінчилися. У серпні 1919 р., як подає І. І. Огієнко, міністр внутрішніх справ І. П. Мазепа розпорядився зробити в приміщеннях КПДУУ обшук та знайти опозиціонерів І. Липу, М. Білинського, І. Кобзу та інших. Вночі поліція навіть постукалася до квартири ректора, сподіваючись виявити там осіб, оголошених у політичний розшук. Та замість прикрих опозиціонерів вони зустрілися із Ф. П. Швецем, членом Директорії УНР, який наказав припинити беззаконня. Наступного дня Рада професорів університету висловила протест проти безцеремонного втручання в університетське життя, текст якого було вручено представникам влади. За дії і моральну шкоду, завдану університету, І. П. Мазепа вибачився перед професорською корпорацією⁴⁹.

В подальшому І. І. Огієнко більше не виступав проти влади і намагався заручитися її підтримкою. У вересні І. І. Огієнко заявив С. В. Петлюрі, що його (Петлюри) моральна підтримка «дає університетові сили, не покладаючи рук і з вірою в кращу будучину нашого народу, працювати на користь рідного краю»⁵⁰. 24 вересня 1919 р. він разом з іншими міністрами підписав звернення до українського народу із закликом підніматися на бій з денікінською загрозою⁵¹. 15 жовтня того ж року Рада професорів КПДУУ прийняла «Звернення до світових держав з протестом проти нищення генералом Денікіним української культури». Керівний орган університету з боєм сприйняв повідомлення про закриття денікінцями навчальних закладів, відмову визнавати державні права столичного українського університету⁵².

Важливою проблемою, пов'язаною із самим фактом існування УНР, стало формування міждержавного польсько-українського

⁴⁷ Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. – С. 266.

⁴⁸ Цит. за: Там само. – С. 267.

⁴⁹ Огієнко І. Вказ. праця. – С. 71.

⁵⁰ До смерті проф. Широцького // Україна. – 1919. – 26 (13) вересня. – Ч. 38. – С. 4.

⁵¹ Від Правительства Соборної України // Село. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 20 жовтня. – № 20. – С. 2–3.

⁵² ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 187, арк. 69.

політичного і військового союзу. Ставлення до нього у різних українських колах було далеко неоднозначним. Це стосувалося і університетської професури. Щоб завоювати більше прихильників такого союзу, з Варшави до Кам'янця-Подільського прибув 13 квітня 1920 р. Голова Української дипломатичної місії А. М. Ливицький. Він зустрівся, зокрема, з членами опозиційної Української Національної Ради і переконав їх, як згадує І. І. Огієнко, у необхідності схвалення змісту конвенції⁵³. У тому ж джерелі не висловлено особистого ставлення автора до Варшавського договору, укладеного 21 квітня 1920 р. Утім, у доповненій книзі спогадів, яка була видана понад 30 років у Канаді, І. І. Огієнко оприлюднив ситуацію напередодні укладання конвенції. Зокрема, він свідчив, що голова дипмісії зустрічався, перш за все, із міністрами, які тоді перебували у Кам'янці-Подільському, і намагався переконати їх дати письмову згоду на вироблені умови українсько-польського союзу. Врахувавши настрої канадських українців, у спогадах зазначалося, що «Огієнко угоди не підписав і закликав до того всіх міністрів...». Його не влаштовували поступки української сторони щодо державних кордонів УНР⁵⁴.

Коли 1 травня 1920 р. до Кам'янця-Подільського прибув найбільший прихильник українсько-польського зближення С. В. Петлюра, то І. І. Огієнко як Головноуповноважений міністр влаштував йому пишний прийом і на вокзалі, і в університеті. У актовому залі, де зібралися професура, студентство, державні та політичні діячі, громадськість, керівник держави обґрунтував необхідність укладеного з поляками союзу, закликав усіх будувати «власну хату» (українську державу). Вийшовши на майдан перед університетом, він виголосив коротку промову перед кількатисячним зібранням кам'янчан. Після промови відбулася велелюдна демонстрація за участю шкільних колективів, державних службовців і представників національних громад на підтримку української держави і особисто С. В. Петлюри. Під час обіду у квартирі ректора, на який прибули 25 державних, військових, політичних і громадських діячів, лунали різні промови на честь високого гостя. Не обійшлося і без опозиційної репліки голови Української Націо-

⁵³ Огієнко І. Вказ. праця // Наша культура. – 1936. – Кн. 7(16). – С. 635.

⁵⁴ Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид 2-е, доп. – Вінніпег: Вид. т-во «Волинь», 1968. – С. 69.

нальної Ради М. А. Корчинського. Наступного дня, під час зустрічі тет-а-тет, С. В. Петлюра з гіркотою сказав І. І. Огієнку: «Конечну потребу такого союзу (України і Польщі. — *Авт.*) Ви віддавна визнаєте. Розходимось тільки в методах досягнення мети»⁵⁵. Головний Отаман не прийняв відставки І. І. Огієнка, націлив його на подальшу державну працю, яка в Україні вимушено припинилася у середині листопада 1920 р. через поразку революції.

Таким чином, десятки представників професорсько-викладацьких корпорацій українських університетів у 1917–1920 рр. брали посильну участь у державно-політичних процесах, поєднуючи науково-викладацьку діяльність з роботою в органах державної влади і управління, різних допоміжних урядових і міністерських структурах. Вони сприяли якісному кадровому забезпеченню молодої української держави і виробленню та реалізації національної політики у різних галузях життя. Схвальної оцінки заслуговує діяльність українських науковців в Генеральному Секретаріаті і кількох генеральних секретарствах, Ради перших міністрів, міністерствах та інших вищих органах Української держави і обох УНР, Директорії і одній із комісій Трудового конгресу України, а також створених чисельних комісіях і радах. Важливе значення для підтримки різних державних заходів країни мали патріотичні колегіальні кроки Ради професорів КПДУУ на чолі з ректором І. І. Огієнком.

Исследуется участие научно-педагогических работников украинских университетов в государственном строительстве и разных официальных мероприятиях направленных на укрепления украинской государственности в революционные 1917–1920 гг.

Ключевые слова: преподаватели, университет, украинская государственность, национальная революция 1917–1920 гг.

The participation of scientific pedagogical staff of young Ukrainian universities in state building and various official measures, aimed at Ukrainian state system strengthening in revolutionary period of 1917–1919 is being investigated.

Key word teacher, university, Ukraine state, national revolution 1917–1920.

⁵⁵ Огієнко І. Урочистий в'їзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. // Наша культура. – 1936. – Кн. 5 (14). – С. 30.

Становлення місцевих органів влади на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки

У статті висвітлюється становлення місцевих органів влади на Поділлі в період Директорії Української Народної Республіки (листопад 1918 – листопад 1920 рр.).

Ключові слова: місцеві органи влади, самоврядування, державні місцеві адміністрації, Поділля, Директорія, Українська Народна Республіка.

До важливих завдань історичної науки належить вивчення регіональних особливостей функціонування українських державних органів влади доби визвольних змагань 1917–1920 рр., зокрема історії Поділля в період Директорії Української Народної Республіки (УНР).

В умовах зміни державного устрою влада має два шляхи формування державного апарату: або створити нові установи, або пристосувати старі органи державної влади. Головна проблема полягає — чи зможе система центральних та місцевих державних установ ефективно провадити в життя політику уряду безпосередньо в регіонах.

Аналіз наукового доробку вчених дозволяє зробити висновок, що дана проблема й досі є малодослідженою. Фрагментарні відомості щодо становлення органів місцевої адміністрації та самоврядування на території Поділля подають у працях безпосередні учасники національно-визвольних змагань¹, історики діаспори².

* *Гудима В.В.* — аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

¹ *Винниченко В.* Відродження нації / В. Винниченко. В 3-х т. – К.: Вид-во політ. літ-ри, 1990. – Т. 3. – 543 с.; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. – К.: «Темпора», 2003. – 608 с.; *Христюк П.* Українська революція. Розвідки і матеріали. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / П. Христюк. В 4-х т. – Відень, 1922. – Т. IV. – 192 с.; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 325 с.

² *Стахів М.* Україна в добу Директорії УНР. – Скрантон, 1962–1966. – Т. 1–7.

Сучасні українські історики³ значно розширили джерельну базу дослідження, але натомість, коло науково-дослідницьких завдань, вирішенню яких присвячені ці праці, не передбачають цілісного висвітлення проблеми формування місцевого апарату влади і управління на терені Подільської губернії в добу Директорії УНР.

Мета даного дослідження — охарактеризувати діяльність центральних та місцевих державних органів влади щодо розбудови місцевих органів державної адміністрації та самоврядування на терені Подільської губернії протягом листопада 1918 – листопада 1920 рр. Головну увагу звернено на регіональну специфіку формування та налагодження діяльності місцевих державних адміністрацій та органів самоврядування.

Директорія відмовилася від використання державного апарату, створеного за доби гетьманату. Всі урядовці, як в центральних установах, так і на місцях, негайно звільнялися. Нове призначення відбувалося згідно спеціальних доповідей відповідних начальників за умови наявності рекомендації на кандидата у державні службовці громадських організацій чи відомих громадян⁴.

³ *Верстюк В.Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1913–1920). – К.: Либідь, 1991. – 352 с.; *Завальнюк О.М.* Селянство Кам'янецьчини і Українська влада (1918–1919) // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 6–10.; *Лозовий В.С.* Внутрішня і зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.; *Реєнт О.П.* Внутрішня політика Директорії // Історія України. – 2000. – Травень. – № 10. – С. 1–7.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с. *Яблонський В.* Від влади п'яти до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: Генеза, 2001. – 160 с.; *Васковський Р.Ю.* Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1999. – 183 с.; *Верховцева І.Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Ізмаїл, 2004. – 237 с.; *Гай-Нижник П.П.* Налагодження державної служби в добу Української революції // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Зб. наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.) / Головне управління державної служби України; за заг. ред. А. Вишневського – К.: Центр адаптації держслужби до стандартів Євросоюзу, 2009. – С. 37–91 та ін.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1065, оп. 1, спр. 20, арк. 2.

На державній нараді у Вінниці 12–14 грудня 1918 р. представники окремих політичних партій, В. Винниченко висловилися за впровадження в Україні системи Рад. Однак, Голова Директорії С. Петлюра запропонував утворення в центрі і на місцях вертикалі «трудових рад», які формувалися за «трудовим принципом»⁵. До Рад мали входити лише трудівники і громадяни, які не використовують найману працю. Мали бути утворені губернські і повітові «трудові ради». Їх представники мали зібратися на Конгрес Трудового Народу України (КТНУ) для формування вищих та центральних органів державної влади та управління.

Відповідно «Універсалу до українського народу КТНУ», від 28 лютого 1919 р. місцевими виконавчими органами влади були комісари, які призначалися на посади «Міністром внутрішніх справ та затверджувалися Директорією. Вони мали працювати в контакті і під контролем місцевих Трудових Рад»⁶. Але постанови КТНУ «Про форму влади в Україні» в умовах війни не виконувалися⁷.

Через постійні військові дії сама вертикаль цивільної влади була розгорнута. У всіх контрольованих урядом регіонах України, за інформацією в.о. міністра внутрішніх справ П. Христюка, зберігалися інститути комісарів⁸.

В процесі встановлення контролю над Поділлям, Директорія УНР здійснила реформу місцевих адміністрацій: відновила посади губернських і повітових комісарів. Було розпочато формування керівного складу апарату. Часто місцевими державними службовцями призначалися особи, які займали керівні посади в період Центральної ради, працювали державними службовцями у місцевих органах.

19 листопада 1918 р. Директорія УНР призначила Г. К. Степуру на посаду Подільського губернського комісара (ГК)⁹. Уже 20 листопада 1918 р. губернський староста С. Кисельов передав у м. Ка-

⁵ Винниченко В. Вказ. праця. – С. 142.

⁶ Вісник УНР. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 5. – С. 4.

⁷ Галицький голос. – Кам'янець-Подільський. – 12 жовтня. – 1919. – Ч. 6. – С. 3; Вісник УНР. – Кам'янець-Подільський. – 4 березня. – 1919. – Ч. 10. – С. 1.

⁸ Наша справа. (Орган Катеринославського комітету УСДРП). – 1918. – 29 листопада. – С. 2.

⁹ Лозовий В. С. Григорій Степура — політичний та громадський діяч Поділля... – С. 555.

м'янці-Подільському службові справи представнику Директорії. Одразу Подільський ГК розпочав роботу по відновленню діяльності органів влади УНР: місцевих комісарів, міських та повітових демократичних самоврядувань¹⁰.

Протягом листопада–грудня 1918 р. було укомплектовано штати ГК. До їх складу входили губкомісар, його помічник, управляючий канцелярією, завідувач діловодством у справах місцевого самоврядування, чотирьох діловодів, двох урядовців з особливих доручень, одного урядовця з особливих доручень 8 класу, шести помічників діловодів, двох рахівників, двох журналістів, восьми урядовців I-го рангу, шести урядовців II-го рангу, двох урядовців III-го рангу, шести кур'єрів. Таким чином, штат губернського комісара Поділля складали 39 службовців¹¹.

Протягом 21–25 листопада 1918 р. ГК Поділля замість звільнених старост призначив повітових комісарів (ПК): 21 листопада — Ольгопільського, Гайсинського, Літинського, 25 листопада — Новоушицького, Летичівського, Балтського, Ямпільського, Могилівського¹².

Під натиском більшовицьких сил Директорія постійно вимушена змінювати місце перебування. Так, 6 березня Директорія 1919 р. переїхала з Вінниці до Проскурова. На нараді соціал-демократів 8 березня 1919 р, що відбулася у вагоні на жмеринському вокзалі, С. Петлюра змушений був констатувати, що республіці

«бракує також працездатного державного апарату, бо ми не маємо підготованих людей, як в центрі, так і на місцях»¹³.

Вертикаль місцевих органів влади визначала затверджена 24 червня Міністерством внутрішніх справ Інструкція «Про організацію влади на місцях». В регіонах запроваджувався інститут комісарів на всіх щаблях (згори донизу) адміністративно-територіального поділу УНР. ГК призначав міністр внутрішніх справ. Його завданням було реалізація законів і постанов уряду та контроль за їх виконанням губернціальними державними інституціями¹⁴.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

¹¹ Там само, оп. 2, спр. 7, арк. 95.

¹² *Кравчук О.М.* Встановлення влади Директорії УНР на Поділлі... – С. 212.

¹³ *Гай-Нижник П.П.* Налагодження державної служби... – С. 60.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 60-А, арк. 51.

Подібні ж функції виконував у повіті й призначений губкомісаром ПК. Крім того, він мав також виконувати й розпорядження вищих органів влади, організовувати сільські, волосні, повітові комісаріати, створювати народні управи і наглядати за їхньою діяльністю. ПК повинен був також створити народну самоохорону, відновити діяльність міліції, займатися підготовкою мобілізації та організувати роботу інструкторів-інформаторів для пропаганди серед населення політики Директорії. Волосним комісаром (ВК) ставав голова волосної Народної управи, а його повноваження були подібними до повітового, але лише на рівні волості. Найнижчою ланкою вертикалі місцевої влади був сільський комісар (СК), що обирався громадою села і затверджувався повітовим комісаром. СК мав запроваджувати на селі закони УНР та директиви вищої влади, організовувати охорону села та проводити боротьбу з антидержавною агітацією і злочинцями. Якщо ж у селі не було проведено виборів, то губерніяльні та повітові комісари повинні були негайно призначити у ці села комісарів за пропозицією місцевих громадських організацій («Просвіт», Селоспілки)¹⁵.

У червні, коли влада УНР відновилася на Поділлі, гостро постало питання організації місцевих органів влади. Ситуація вимагала якнайшвидшого становлення і функціонування владних структур. Тоді ж Г. Степуру було звільнено від обов'язків ГК¹⁶. Новим ГК Поділля став член Кам'янець-Подільської Народної управи М. Куриленко¹⁷.

Зі звільненням Подільської губернії, ПК приступали до виконання обов'язків і організації влади на місцях. У середині червня 1919 р. приступили до своїх обов'язків повітові комісари: Кам'янець-Подільського¹⁸, Могилів-Подільського¹⁹, Гайсинського²⁰, Проскурівського, Новоушицького²¹, Ямпільського²² повітів та ін.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 60-А, арк. 52.

¹⁶ Там само, оп. 3, спр. 314, арк. 4.

¹⁷ Вісник УНР. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 10. – С. 1.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 29.

¹⁹ Там само, арк. 31.

²⁰ Там само, спр. 78, арк. 96.

²¹ Там само, спр. 57, арк. 138.

²² Там само, спр. 402, арк. 6.

Подільський ГК у циркулярі від 31 червня 1919 р. пропонував ПК негайно вжити заходів для організації твердої влади на місцях. ГК наказав об'їхати підлеглі території, роз'яснити порядок відновлення місцевої адміністрації УНР, розповісти про сучасне становище в Україні а також затвердити голів волосних Народних управ на посади волосних комісарів²³. Особлива увага приділялася волосним апаратам, яким за потреби видавалися позички для технічного обладнання апарату. Кожного волосного комісара офіційно затверджували, видавали посвідчення і оголошували його призначення через друковані листи у селах. ПК доручалося не допускати безсистемних і самочинних перевиборів²⁴.

25 липня 1919 р. ГК Поділля М. Куриленко за «праві погляди» був звільнений з посади, а на його місце було призначено члена УПСР М. Кондрашенка (колишнього ГК Катеринославщини)²⁵. Вже 12 серпня ГК Поділля М. Кондрашенко з помічником виїхали по губернії з метою перевірки формування та діяльності місцевих органів влади²⁶

Для інформування населення про політику Директорії УНР при комісаріатах створювався інститут інструкторів-інформаторів²⁷. Губернський комісаріат виділяв кошти для організації волосних інструкторів-інформаторів. ГК Поділля 27 липня 1919 р. було призначено на посаду Губернського інструктора-інформатора Юхима Співака, який організував «інструкторсько-інформаторський відділ» при губкомісаріаті Поділля²⁸.

Дуже негативно впливала на функціонування ВК відсутність коштів. Траплялися випадки, коли волосні комісари не отримували платні і відмовлялись виконувати свої обов'язки. МВС пропонувалося ГК

«вжити негайно найрішучіших заходів через ПК, аби негайно були скликані волосні та сільські сходи, на яких мав бути визначений розмір платні комісарам»²⁹.

²³ Лозовий В.С. Внутрішня і зовнішня політика... – С. 110.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 160.

²⁵ Останні Новини. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 4. – С. 3.

²⁶ Україна. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 7. – С. 3.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 67, арк. 39.

²⁸ Трудова Громада. – Кам'янець-Подільський – 1919. – 6 серпня. – С. 1.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 67, арк. 12.

Ставлення населення до представників місцевих адміністрацій було, здебільшого, негативним і часто воно не виконувало розпоряджень комісарів³⁰. Інколи на них вчиняли замаху під час виконання їх обов'язків³¹.

В окремих установах відповідальні посади обіймали урядовці, які вороже ставилися до української влади³². Вони гальмували роботу, викликаючи невдоволення населення, і своїми діями підривали довір'я до уряду УНР.

Відновлення інституту комісарів як представників державної влади, не призвело до створення функціонуючої вертикалі влади. Військові дії не тільки постійно змінювали межі території контролюваної УНР, але й не давали можливість сформувати адміністративні апарати з кваліфікованих кадрів, середньої та нижньої ланки державних чиновників. Цю проблему уряд намагався вирішити за допомогою службовців-галичан. Так, скажімо, у серпні 1919 р. Подільським губерніальним комісаром, МВС та Галицьким урядом були організовані курси для майбутніх державних службовців³³. Заняття щодо ознайомлення з наддніпрянським устроєм проводили Міністр юстиції, Внутрішніх справ, Земельних справ, ГК Поділля. По закінченні навчання понад 40 чоловік було направлено у звільнені повіти Подільської та Волинської губернії.

У серпні 1919 р. до губкомісаріату було запрошено відомого діяча — правника галичанина Білінського, який розпочав роботу над проведенням реформи канцелярії ГК³⁴.

Для зміцнення зв'язку повітових та волосних адміністративних установ, повітовими комісарами скликалися з'їзди волосних комісарів та секретарів Народних Управ, на яких проводилося інструкування про організацію влади у волості і на селі. Такі з'їзди були організовані Кам'янецьким, Могилів-Подільським³⁵, Новоушицьким ПК³⁶.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 157; Арк.18; спр. 71, арк. 31; спр. 78, арк. 96; спр. 56-А, арк. 76; спр. 70, арк. 10-12 зв.; спр. 58, арк. 73.

³¹ Там само, спр. 76, арк. 185.

³² Там само, спр. 58, арк. 8; спр. 57, арк. 57.

³³ Україна. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 3. – С. 3.

³⁴ Діяльність в Губкомісаріаті. // Україна. – 16 серпня. – 1919. – Ч. 7. – С. 3.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 23.

³⁶ Там само, оп. 2, спр. 70, арк. 8 зв. – 9.

12 жовтня 1919 р. в приміщенні Кам'янецької повітової Народної управи відбувся повітовий з'їзд волосних і сільських комісарів. Тут розглядалися питання організації влади на місцях, допомога армії, матеріальне становище сільських і волосних комісарів³⁷.

На квітень 1920 р. управління ГК значно зменшилося у порівнянні з листопадом–груднем 1918 р. До його складу входили ГК, помічник, керуючий канцелярією, один урядовець для доручень 7 класу, бухгалтер (він же скарбник) та друкар (він же завгосп). Крім зазначених осіб, залишилися також на посаді і прикомандировані до комісаріату радники губернської і військової управи³⁸.

Директорія УНР 5 жовтня 1920 р. прийняла закон «Про скасування посад губернських та повітових комісарів і про встановлення посад «начальника губернії і начальника повіту». В усіх законах та постановах уряду УНР вживалися відповідні назви³⁹.

Поряд з формуванням державних адміністрацій, відбувалося утворення органів місцевого самоврядування. Місцеві земські органи самоврядування, які обиралися ще за часів Керенського не влаштували керівництво УНР і не користувалися довірою населення. Вони втратили повноваження ще на початку 1919 р.⁴⁰

Партії урядової коаліції ще раніше домовилися про формування владних структур за «трудовим принципом». Але швидко провести нові вибори до Трудових Рад за умови продовження військових дій було практично неможливо. Тому і довелося тимчасово відновити роботу губернських, повітових та волосних земств, які називалися «Народними управами», а також міських управ. Органи самоврядування були репрезентовані міськими управами та управами у містечках та селах⁴¹.

Директорія УНР демократизувала стосунки виконавчої влади з органами місцевого самоврядування. Губернський комісар Поділля 19 листопада 1918 р. запропонував негайно відновити роботу міських і повітових самоврядування⁴². Органи самовря-

³⁷ З'їзд волосних комісарів Кам'янець-Подільського повіту // Новини. – 16 жовтня. – 1919. – Ч. 1. – С. 2.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 402, арк. 3.

³⁹ Там само, спр. 571, арк. 69.

⁴⁰ Селянська Громада. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 2. – С. 5–6.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 548, арк. 8зв.

⁴² Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 25, арк. 1.

дування почали залучати до розбудови республіканського війська.

Директорія 20 грудня 1918 р. затвердила «Закон про органи місцевого самоврядування». Ним скасовувалася чинність закону Української держави про розпуск волосних і земських зібрань й управ. Також поновлювалися повноваження представників цих управ; натомість призначені губернськими старостами члени волосних рад звільнялися зі посади.

Для покращення матеріального становища органів місцевого самоврядування, Директорія УНР 25 лютого 1919 р. прийняла закон «Про асигнування 1 800 000 гривень на видачу допомоги волосним земствам на видатки в зв'язку з виконаннями ними адміністративних функцій»⁴³.

6 серпня 1919 р. було опубліковано основні положення «Законопроекту про місцеве громадське управління УНР». В основу місцевого управління було взято громаду. Владу на місцях «трудовий народ мав здійснювати в сільській і міській громадах через Народні Ради та їхні виконавчі органи — Народні Управи». Ради відали адміністративними, судовими, фінансовими, освітніми, сільськогосподарськими, земельними, продовольчими та іншими справами, тобто в межі їх компетенції входили всі справи місцевого і частково державного значення. Кожна нижчестояща Рада повинна була виконувати постанови та розпорядження вищої по інстанції Ради та центральних органів влади. Оскільки загальні вибори провести було неможливо, то для швидкого утворення вертикальної структури Рад, формування вищих по інстанції Рад повинно проводитися за принципом делегування депутатів від нижчих до вищих рівнів Рад⁴⁴.

Гостро потребували органи місцевого самоврядування досвідчених кадрів. Тому подільські державні органи влади та самоврядування влаштували курси підготовки інструкторів-організаторів місцевої влади. На курси обиралися авторитетні особи серед населення даної місцевості⁴⁵.

8 серпня 1919 р. у м. Кам'янці-Подільському було скликано нараду земських діячів України. Представники 5 губерній на засі-

⁴³ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 6, спр. 2, арк. 40–41.

⁴⁴ Селянська Громада. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 2. – С. 5–6.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 74.

данні обговорювали питання поточної ситуації в Україні, законопроект про Трудові Ради, ставлення уряду до самоврядування⁴⁶.

Подільський ГК 3 вересня 1919 р. звернувся до директора департаменту самоврядування МВС з проханням відкрити кредити повітовим управам Поділля і надати волосним управам одnorазову допомогу (5 тис. крб. кожній)⁴⁷.

Головний отаман С. Петлюра 12 вересня 1919 р. відвідав Подільську губернську народну управу, де цікавився її роботою і особливо справою збору податків⁴⁸.

Безпорадність органів самоврядування, неможливість їх функціонування зумовила розробку законопроекту про негайну зміну складу земських управ. Таке рішення було прийнято на засіданні Кабінету Міністрів 21 жовтня 1919 р. Для встановлення контакту з представниками місцевих самоврядувань, вищі органи влади УНР мали намір скликати повітові з'їзди голів волосних та сільських Народних Управ, які мали відвідати Головний отаман та члени уряду. Однак через поразки на фронті подібний захід здійснити не вдалося.

Директорія, після Декларації поновлення демократичного устрою в Україні, в умовах громадянської війни не змогла реалізувати ці свої наміри. Але ідея широкого самоврядування відроджується в УНР наприкінці 1920 р, коли з'являються офіційні проекти нової Конституції УНР, де пропонувалася система громад, волостей, повітів і «вищих над ними одиниць самоврядування», вводилося розмежування (починаючи з рівня повітів) компетенції «урядових чиновників» і «чиновників самоврядування».

Таким чином, процес формування місцевих органів влади на терені Подільської губернії залишився незавершеним. Натомість, не можна не визнати той факт, що центральні та місцеві владні структури доби Директорії протягом листопада 1918 – листопада 1920 р. досягли певних успіхів. Протягом короткого проміжку часу у більшості повітів було утворено органи державної адміністрації та вжито низку заходів, спрямованих на оптимізацію функціонування місцевого самоврядування. Як доводить аналіз архівного

⁴⁶ Нарада Земських діячів України // Україна: – 1919. – 13 серпня. – С. 3.

⁴⁷ Хроніка. Вінницьке земство // Шлях: – 1919. – 3 вересня. – Ч. 15. – С. 2.

⁴⁸ Лозовий В.С. Внутрішня політика... – С. 121.

матеріалу, становлення органів державного управління та самоуправління на терені Поділля відбувалося подібно до інших адміністративно-територіальних одиниць УНР. Але значні корективи у цей процес внесли військові дії, руйнація економіки, що в окремі історичні періоди унеможливлювали становлення та діяльність органів державної адміністрації та місцевого самоврядування.

В статье освещается становление местных органов власти на Подолии в период Директории Украинской Народной Республики (ноябрь 1918 – ноябрь 1920 гг.)

Ключевые слова: местные органы власти, самоуправление, государственные местные администрации, Подолье, Директория, Украинская Народная Республика.

In the article we show the formation of the local municipality on Podill'a in the period of Directory of Ukrainian National Republic during the November of the 1918 – November of the 1920 years.

Key words: local municipality, government administration, Podill'a, Directory.

Олександр Даниленко*

Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: персоналії, статус, функції

Стаття присвячена вивченню персонального складу, статусу та функцій українського радянського дипломатичного корпусу 1920-х років.

Ключові слова: дипломатія, УСРР, НКЗС, РНК.

Історія радянської дипломатії широко представлена в історичній літературі, а також в тематичних збірниках документів, формальний бібліографічний перелік яких зайняв би не один десяток сторінок аналітичного тексту. Міжнародні відносини були і залишаються актуальною науковою та прикладною проблемою,

* Даниленко О.В. — доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

про що свідчить інформативно-джерельна повнота історіографічного дискурсу, тобто наявність монографій, брошур, збірників, дисертацій, документальних тематичних видань. Вони виходили протягом 1920-х рр.¹, меншою мірою у 1930-х рр., коли дипломатія «непівського ренесансу» поступилася формам і методам дипломатії періоду сталінської всеохоплюючої соціалістичної модернізації², а також у 1950–1980-х рр., вирізняючись науковими історіографічними школами та проблемно-тематичними напрямками³. Для перелічених праць та загалом для радянської історіографії міжнародних відносин притаманні дві характерні функціо-

¹ Англия и СССР. Сборник статей, материалов и документов. – М; Л.: «Московский рабочий», 1927. – 164 с.; Англо-советские отношения со дня подписания торгового соглашения до разрыва (1921–1927 гг.): Ноты и документы с вводной статьей и предметным указ. – М.: Изд. Литиздата НКВД, 1927. – 172 с.; Англо-советский договор и СССР / Под ред. Политпросвета ЦК РЛКСМ. – М.: «Молодая гвардия», 1925. – 227 с.; Германия в цифрах и справках / Сост. Е. Герман. – Х.: «Путь просвещения», 1924. – 48 с.; *Гольдфарб А.* Франция и СССР / Предисл. П. Паскале. – М.: «Молодая гвардия», 1925. – 159 с.; *Мануильский Д.З.* Германская революция и СССР. – Х.: «Путь просвещения», 1923. – 71 с.; *Розен Е.* Современная Франция. – М.; Л.: «Красный пролетарий», 1926. – 127 с.; *Руславец Н.* Что может дать трудящимся франко-советская конференция. – М; Л.: Госиздат, 1926. – 33 с.; Советская Россия и Польша. – М.: Изд. НКВД РСФСР, 1921. – 121 с.

² *Шнеерсон А.И.* Финансовый капитал во Франции. Эволюция его после империалистической войны. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 320 с.

³ *Белогловский Е.С.* Очерки истории советско-французских культурных связей. 1924–1939 гг. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 309 с.; *Бруз В.С.* Англо-советские отношения в 1924–1927 гг.: автореф. дис. к.и.н. – К., 1956. – 18 с.; *Кобляков И.К.* От Бреста до Рапалло. Очерки истории советско-германских отношений с 1918 по 1922. – М.: Госполитиздат, 1954. – 252 с.; *Красильников А.Н.* Политика Англии в отношении СССР. 1929–1932 гг. – М.: Госполитиздат, 1959. – 307 с.; *Муравьев Ю.П.* Политика по отношению к СССР в 1929–1932 гг.: автореф. дис. к.и.н. – М., 1965. – 16 с.; *Никонова С.В.* Антисоветская внешняя политика английских консерваторов. 1924–1927. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 244 с.; *Попов В.И.* Англо-советские отношения (1927–1929). – М.: Изд-во ИМО, 1958. – 194 с.; *Прокофьева И.В.* Участие Украинской ССР в советско-польских культурных связях (1918–1939 гг.): автореф. дис. к.и.н. – К., 1980. – 22 с.; *Сухоруков С.Р.* Западно-германская буржуазная историография советско-германских отношений. 1917–1932 гг. – М.: «Наука», 1976. – 231 с.

нальні ознаки: фактологічно-змістове наповнення за проблемно-тематичним принципом та концептуальна однорідність. Запозичивши з офіційних документів 1920-х рр. визначення «радянсько-німецькі» чи «англо-радянські» відносини, політики та історики запрограмували своєрідну методологію «двосторонності». Її нейтрально-дипломатичне тлумачення свідчило про пасивний об'єкт дослідження, а з іншого боку — про політично-ідеологічну неузгодженість радянської історіографії, оскільки вона одночасно висвітлювала антагонізм міждержавних стосунків та лібералізм культурних зв'язків, об'єднуючи їх єдиними хронологічними рамками, протиставляючи державні та громадські стосунки тієї чи іншої країни. Абстрактне і безпредметне формулювання «радянсько-польські відносини» або «франко-радянські відносини» унеможливило виразне сприйняття фаворита міжнародних відносин, тобто їхню векторність та суб'єктність залежно від початкового слова: «франко» чи «радянсько». Історіографічна традиція, майже без змін, збереглася в сучасному історіографічному дискурсі. Переважна більшість сучасних дослідників використовує цей дивний для науки теоретичний тандем «радянсько-американські», «радянсько-німецькі», «радянсько-польські» та ін. відносини⁴. Спостерігається заміна терміну «радянсько» на етнополітичну складову «українсько» з відносною структурізацією предмету дослідження⁵.

Сучасна українська історіографія використовує формулювання «українська дипломатія», «дипломатія України» принагідно до ХХ століття⁶, тобто вони набули статусу науково-історичної термінології. Логічним та історично обґрунтованим, на моє пе-

⁴ *Бабенко О.В.* Польско-советские отношения в 1924–1928 гг.: от противостояния к сотрудничеству / МГУ. – М.: Б.м., 2007. – 224 с.; *Гетьманчук М.П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 роках. – Л.: «Світ», 1998. – 428 с.

⁵ *Загоруйко В.В.* Етнокультурні аспекти українсько-польських відносин у міжвоєнний період (1921–1939 рр.): автореф. дис. к.і.н. – Донецьк, 2009. – 19 с.; *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К.: ІУ НАНУ, 2008. – 322 с.

⁶ *Матвієнко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях / Матвієнко В., Головченко В. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2001. – 266 с.; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921

реконання, є термін — «українська радянська дипломатія». Він не викликає сумніву стосовно 1919–1923 рр., в хронологічних рамках якого діяв Народний Комісаріат Закордонних Справ УСРР, тобто фактичний і юридичний суб'єкт міжнародних відносин. Його ліквідація після конституційного оформлення унітарної радянської держави влітку–восени 1923 р. суттєво вплинула на міжнародний статус радянської України, організаційно і функціонально трансформувала її урядові структури через узаконення політично-адміністративного інституту уповноважених від союзних наркоматів та відомств. Однак законодавчі (ВУЦВК), виконавчі та господарські органи (ВРНГ, галузеві трести, НКОсвіти УСРР), громадсько-кооперативні установи («Книгоспілка», Держвидав, «Коопукр» в Лондоні, Укркооп в Берліні, «Вукопспілка») були повноправними суб'єктами міжнародних стосунків. Формально УСРР зберегла за собою декларативно-конституційні ознаки радянської держави, а не просто молодшої сестри «старшого брата», відтак фактично і політично претендувала на певну роль і місце в царині зовнішньої політики.

Термін «українські радянські дипломати» віддзеркалює інституційно-функціональну складову республіканської партійно-радянської номенклатури 1920-х рр. Якщо для першого п'ятиріччя (1919–1923 рр.) вони брали безпосередню участь у міжнародних перемовинах, угодах, конференціях, особливо нарком закордонних справ Х. Г. Раковський, котрий був одночасно і головою РНК УСРР, що лише підвищувало представницький статус країни, то протягом другої половини (1924–1929 рр.) її повноваження виявилися обмеженими. Однак радянська Україна залишалася на міжнародній арені, маючи дипломатів-функціонерів в особі уповноважених при Торгпредствах СРСР, закордонне представництво Наркомосу, кооперативні центри, спільні міжнародні товариства комерційного характеру. Залишалися також інші функціональні ознаки українських радянських дипломатів, які були переміщені до союзних дипломатичних місій: ментальна, службова, номенк-

років: на теренах постімперської Росії. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 397 с.; Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. / За ред. В. М. Смолія. – К.: Видав. дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.

латурно-партійна. Їх необхідно враховувати, оскільки радянська чи ідеологізація діяльності, скажімо, інтернаціоналіста, болгарина за походженням Х. Раковського була справою цілком органічною, незалежно від посади та місця його роботи, однак цей авторитетний у 1920-х рр. український дипломат, будучи звільненим з дипломатичної служби, повернувся в Харків. Це стосувалося інших українських радянських дипломатів — Н. М. Калюжного, О. А. Полоцького, О. Я. Шумського, Е. І. Квірінга, В. Х. Ауссема, Є. П. Терлецького, П. І. Дятлова, М. Б. Левицького та інших. Статус українського радянського дипломата визначався не його базовою освітньо-професійною підготовкою чи попереднім досвідом роботи, а службово-номенклатурним призначенням, повноваженнями, функціями, передбаченими відповідними юридично-правовими положеннями, ухваленими НКЗС УСРР, ВУЦВКом, Раднаркомом УСРР, а згодом союзними органами.

Першим та основним дипломатом радянської України був Х. Г. Раковський, діяльність якого розпочалася до призначення очільником українського уряду та його зовнішньополітичного відомства, а не 27 липня 1923 р., коли він був торговим представником СРСР в Англії. Історична постать Х. Раковського привертала увагу зарубіжних та вітчизняних учених⁷, які дещо ідеалізували його роль і місце в дипломатичних стосунках радянської країни з низкою європейських держав. Він був повноважним членом державної делегації на переговорах в Генуї взимку 1922 р., до якої входили радянські дипломати — Г. В. Чичерін, М. М. Литвинов, Л. Б. Красін, В. В. Воронський, в Лозанні, Лондоні, дипломатична майстерність якого сприяла визнанню СРСР провідними країнами Західної Європи. Йому доводилося спілкуватися з відомими державними діячами та політиками — лордом Керзоном, Р. Макдональдом, Б. Мусоліні, Е. Ерріо, Р. Пуанкаре, О. Чемберленом⁸,

⁷ Волковинський В.М. Християн Раковський. Політичний портрет / Волковинський В.М., Кульчицький С.В. – К.: Політвидав України, 1990. – 266 с.; *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: «Оріони», 1998. – 240 с.; *Карр Э.* История Советской России. Кн. 1, 2. Большевитская революция. 1917–1923 / Пер. с англ.; предисл. А. П. Ненарокова. – М.: «Прогресс», 1990. – 768 с.; *Мельниченко В.Е.* Раковский против Сталина. – М.: «Знание», 1991. – 64 с.

⁸ Волковинський В.М. Християн Раковський. – С. 234–238.

тобто з впливовими фігурами не лише Англії, Італії, Франції, а Європи загалом. Зокрема, 30 жовтня 1925 р. повпредом СРСР у Франції призначили Х. Раковського, а Л. Б. Красіна повернули до Англії. Саме тоді на офіційну зустріч з українським радянським дипломатом на вулицю де Гренель приїхали міністри та відомі політики Франції: А. де Монзі та Дельбос, голова палати депутатів Е. Ерріо, генеральний секретар Міністерства закордонних справ Бертелло, професори Ланжевен, Леві, голова парламентської групи франко-радянського співробітництва Філіппото⁹. Дипломатичний церемоніал у присутності поважних політиків свідчив про авторитет радянського дипломата, а з іншого боку — про бажання обох сторін вирішити суперечливі питання між країнами: Франції повернути царські борги, радянській Росії — отримати кредити провідних французьких банків та промислових груп. Перебування Х. Раковського у Франції на дипломатичному посту, яке тривало протягом 1925–1927 рр., було непростим, але виявилось плідним, про що свідчать результати радянсько-французької конференції у лютому–березні 1926 р. Її учасники обговорили питання про державні борги приватним особам та одна одній, про кредити, взаємні відшкодування, про можливі концесії. Х. Раковський запропонував розглянути проблему про повернення збитків радянських республік та Франції, заподіяних сторонам під час революції, інтервенції та громадянської війни. Вдалося розв'язати важливу соціогуманітарну проблему: СРСР в особі її дипломата погодився задовольнити вимоги французів стосовно повернення царських боргів приватним особам, а радянська країна сподівалася на отримання кредитів загальною сумою 225 млн. доларів¹⁰. Протягом наступного року спостерігалось певне загострення у взаєминах Франції, Англії з СРСР, навіть розрив дипломатичних відносин з останньою 27 травня 1927 р. Він торкнувся також і Х. Раковського, особливо після його підпису «декларації 83», тобто групи Л. Троцького, спрямованої проти Й. Сталіна. Опозиціонери закликали солдат європейських країн, відтак і Франції, не воювати проти СРСР на випадок агресії «імперіалістичних держав». Досягнуті Х. Раковським домовленості про борги та кредити не

⁹ Волковинський В.М. Християн Раковський. – С. 238.

¹⁰ Там само. – С. 239.

діяли, а його намагання їх реалізувати шляхом неофіційних перемовин з А. де Монзі не приносили бажаного результату. Французька преса зчинила довкола радянського дипломата політичний галас, а посол Франції Ж. Ербертт передав у жовтні 1927 р. Г. Чичеріну ноту протесту з вимогою про відкликання Х. Раковського. Заява французького дипломата була опублікована газетами «Матен», «Пари Матиналь»¹¹, хоча письменник А. Барбюс, перебуваючи тоді у Харкові, не допускав думки про розрив відносин між обома країнами¹². 13 жовтня 1927 р. нарком закордонних справ Г. Чичерін відкликав Х. Г. Раковського з Парижу, відтак його дипломатична кар'єра фактично завершилася. Права французька преса, яка «травила» радянського дипломата, почала «обсмоктувати» матеріали судового процесу над Шварцбадом — вбивцею С. Петлюри. Їхні кореспонденти, які зовсім недавно виступили проти Х. Раковського, навіть звинувачували його у шпигунстві і торгівлі зброєю, раптом в один голос заявили, що С. Петлюра — не вбивав євреїв, а ліві газети навпаки вважали його «юдоненависником»¹³. Офіційна Москва, яка готувалася до 10-ї річниці жовтневої революції, урочисто зустрічала делегацію учасників Паризької комуни, тобто відставка Х. Раковського не вплинула на ідеологічні зв'язки ВКП(б) та радянського уряду з їхніми західними прихильниками, але згуртувала їх у боротьбі з «троцькістами-опортуністами».

Дипломатична діяльність Х. Г. Раковського, упродовж якої вирішувалися важливі політично-економічні проблеми двосторонніх відносин радянської держави з європейськими країнами, враховуючи її спорадичне висвітлення в сучасній літературі¹⁴, заслуговує системного дослідження, критичного переосмислення невідомих та опублікованих джерел. Документальні видання 1920–1960-х рр. з історії англо-радянських відносин були «безіменни-

¹¹ Вопрос о Х. Г. Раковском в центре внимания французской печати // Украинский экономист. – 1927. – 6 октября.

¹² Анри Барбюс в Харькове // Украинский экономист. – 1927. – 5 октября.

¹³ Правые французские круги наметили новую кампанию против СССР // Украинский экономист. – 1927. – 19 октября

¹⁴ Конт Ф. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Х. Раковском. – М., 1991. – 212 с.

ми», тобто упорядковані документи подавалися без прізвищ посадових осіб, але вони дозволили висвітлити два періоди діяльності українського радянського дипломата: 1919–1923 та 1924–1927 рр. Вони вирізнялися інституційно, функціонально та політично, тому що урядовець і дипломат представляв УСРР та СРСР. Радянська історіографія, висвітлюючи історію Франції 20-х рр., показувала «відверто ворожу» політику Пуанкаре, суд над французькими комуністами, видворення кореспондента ТАРС, переговори «...про борги за позичками царського уряду та про надання Радянського Союзу довготермінових кредитів», але уникала виокремлення ролі Х. Раковського¹⁵.

Серед когорти радянських дипломатів 1920-х рр., яку очолював Г. В. Чичерін, постать Х. Г. Раковського була найпомітнішою, з думкою і позицією якого рахувалися державні та громадські діячі Західної Європи. Відомим українським дипломатом вважають Д. З. Мануїльського, котрий впливав на політичне життя в Україні, але у 1920-х рр. він працював в Комінтерні, політику і правила роботи якого встановлювало політбюро ЦК ВКП(б).

Тісні службові контакти з наркомом закордонних справ УСРР, особливо у 1920 р., мав Е. Й. Квірінг, німець за походженням, фармацевт за освітою, дипломат за призначенням від партії. Політичною школою для нього стала революційна діяльність, починаючи з посади секретаря більшовицької фракції IV Державної думи та секретаря депутата-більшовика О. Є. Бадаєва, а також знайомство і співпраця з В. Д. Бонч-Бруєвичем, Г. І. Петровським, М. С. Ольминським та іншими. В Україні обіймав посади голови ВРНГ, секретаря губкомів та першого секретаря ЦК КП(б)У. Він, як і Х. Раковський, зазнав сталінського політичних переслідувань, але радянська історіографія уникала показу його діяльності в якості партійного дипломата-висуванця¹⁶.

22 листопада 1920 р. Е. Квірінг запропонував Г. Чичеріну та Х. Раковському направити в Латвію партію українського хліба, щоб схилити її урядові кола до визнання радянської держави, а 30 листопада висунув ідею створення на території Волині та Га-

¹⁵ *Карр Э.* История Советской России. Кн. 1, 2. Большевитская революция. 1917–1923. – С. 126–127.

¹⁶ *Квиринг Э.И.* Избранные речи и статьи. – К.: «Политиздат», 1988. – 484 с.

личини, «окупованих Польщею», якого-небудь «Товариства для поширення української культури серед українського населення, що живе за межами України»¹⁷. Це «Товариство по розповсюдженню» повинно було мати «напівбуржуазний характер», до якого планували залучити лояльну до радянської влади «зміновіхівську» українську інтелігенцію. 6 грудня 1920 р., перебуваючи у складі спільної радянської делегації на переговорах з Польщею в Ризи, Е. Квірінг інформував Х. Раковського, що Україна не була у стані війни з сусідніми державами, тому її не стосуються борги царської Росії. Делегацію очолював А. А. Йоффе, а Україну представляли Е. Й. Квірінг, О. Я. Шумський. Позиція української сторони була доволі конкретною і зрозумілою (взаємне визнання один одного згідно принципів про самовизначення народів, відмова від міжнародних зобов'язань колишньої Російської імперії, встановлення політичних та військових гарантій, право громадянства, встановлення поштового і телеграфного зв'язку, дипломатичних та консульських відносин тощо), але вона залежала також від РСФРР. Представник уряду УСРР, яким був Е. Квірінг, висловив тоді думку про необхідність створення самостійних посольств у провідних європейських державах та США.

«Оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, — наголошував він на початку 1921 р., — ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським послам являла б для цих держав показник фіктивності розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю усім нашим ворогам»¹⁸.

Фактично він визнав, що Україна повинна бути суб'єктом міжнародних відносин, а не пасивним дорадником дипломатичних відомств радянської Росії. Саме йому належала ідея відкриття українського посольства у Варшаві та самостійних консульств у Львові, Тернополі, Станіславі, а також дипломатичних представництв в інших країнах, на території яких мешкали етнічні українці (в Чехословаччині, Румунії, Австрії).

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 14, арк. 10.

¹⁸ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 294–295.

Переговори з Польщею завершилися укладанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 р., який започаткував формування дипломатичного представництва УСРР в цій країні. В архівному фонді НКЗС УСРР зберігся запис розмови І. Я. Хургіна, якого призначили торговим радником посольства України, з секретарем посольства І. Сіяком. Перший знаходився у Москві, а інший в Харкові, тому вони з'ясовували обставини приїзду перших радянських дипломатів до Польщі. Привертає увагу текст запису від 24 серпня 1924 р.

«Тов. Довженко і Смалець виїхали до Варшави. Тов. Калужний приїхав сюди, і не встиг ще виїхати до Варшави»¹⁹.

Відомо, що О. П. Довженко справді розпочав свою дипломатичну службу у Варшаві²⁰. Отже, судячи з телеграфного тексту, у Варшаві перебував О. Шумський, котрий зустрічав прибуваючих співробітників посольства. Він щойно прибув, оскільки на руках мав вірчу грамоту, дипломатичний паспорт. Його також отримали радник, перший секретар, аташе та члени їхніх родин, незважаючи на заборону ЦК РКП(б) про виїзд з родинами. І. Хургін вважав, що їх варто було б видати кожному працівникові повпредства, хоча звичайний паспорт з надписом «Співробітник дипмісії» нічим не відрізнявся від дипломатичного. Він просив І. Сіяка про наступне:

«Прошу Вас передати від мого імені тов. Шумському моє прохання дати рішучу відповідь стосовно моєї родини. Повинен сказати, що я досі не знайшов тут жодного з відповідальних партійних працівників, які б поїхали закордон без сім'ї»²¹.

Одночасно з формуванням персонального складу української радянської дипломатичної місії відбувалися переговори про відкриття посольства Польщі в Харкові. Питання про приїзд посла Пулавського до України мав з'ясувати повпред УСРР у Москві Ю. Коцюбинський. Вирішили відкласти його офіційне прибуття до столиці радянської України у вересні, переговоривши з Х. Ра-

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 34, арк. 16.

²⁰ Марочко В.І. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка. – К., 2006. – С. 54–55.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 34, арк. 16

ковським. 7 жовтня 1921 р. відбулася зустріч польської дипломатичної місії на станції Здолбуново, яка їхала до Харкова, з О. Шумським, І. Хургіним, І. Сіяком та представниками НКЗСУСРР. Полякам не дозволили оглянути табори інтернованих та полонених біля Шепетівки. І. Хургін просив Москву та Харків не зволікати з визнанням посла Польщі в Україні Пулавського, щоб не загострювати відносин з нею. 20 жовтня 1921 р. О. Шумський вручив вірчі грамоти у Варшаві для їх подання Ю. Пілсудському²², відтак цю дату можна вважати днем офіційного відкриття посольства УСРР в Польщі. Воно знаходилося в готелі «Вікторія», а керуючим справами посольства був О. П. Довженко²³. Це було перше дипломатичне представництво УСРР за кордоном, а його очільником став колишній боротьбист О. Шумський. Про його відрядження до Німеччини чи в Україні посольство інформувало Міністерство закордонних справ Польської Республіки, щоб засвідчити про службовий візит, а не політичний демарш. Зазначу, що О. Шумський, І. Сіак були репресовані у 30-х рр., а І. Я. Хургін загинув влітку 1925 р. під час службового перебування в США²⁴.

27 березня 1922 р. дипломатичний корпус радянської України був представлений наступними особами, які посідали відповідний дипломатичний ранг: посол О. Я. Шумський, радник І. Хургін, секретар І. Сіак (Польща), торгпред та уповноважений у справах репатріації Є. П. Терлецький, а також посол в Литві, заступник уповноваженого М. Руденко, секретар В. Успенський (Латвія, Естонія), посол Ю. М. Коцюбинський, торгпред С. Я. Деревянський (Австрія), уповноважений у справах репатріації В. Х. Ауссем, торгпред Ю. С. Новаковський (Німеччина), посол в Чехословаччині М. Б. Левицький, торгпред М. М. Ломовський²⁵. В інших країнах торгові інтереси УСРР представляли дипломати В. В. Воровський та А. С. Фальштейн (Італія), Л. Б. Красін (Англія), О. І. Золотарьов (Туреччина). Координатором у відносинах між УСРР та РСФРР був повноважний представник українського радянського уряду М. М. Полоз. Їх призначав НКЗСУСРР, з яким посольства підтриму-

²² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 34, арк. 16

²³ Там само, спр. 70, арк. 47.

²⁴ Памяти І. Я. Хургіна // Внешня торговля. – 1925. – № 47–48. – С. 4.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 75, арк. 4

вали постійний зв'язок. Протоколи засідань його колегії свідчать про спільне вирішення ключових проблем. Наприклад, 24 січня 1922 р. колегія НКЗС України, на засіданні якої були присутні Х. Раковський, його заступник В. І. Яковлев, уповноважений НКЗовнішторгу УСРР С. І. Брон, а також послы та їхні радники О. Шумський, Є. Терлецький, М. Любченко заввідділом НКЗС УСРР М. Руденко, секретар наркома В. Торговець, обговорювали кошторис повпредств УСРР в Польщі, Латвії, Литві, призначення на посаду уповноважених філій наркомату закордонних справ в Одесі, конфлікт між торговими представництвами РСФРР та УСРР у Варшаві, службові функції між торговим та політичним представництвом радянської України в Латвії. Зокрема, було зазначено, що Є. Терлецький є «...політичним представником УСРР в Латвії»²⁶. В протоколі від 5 червня 1922 р. зазначалися не лише прізвища, а також посади українських дипломатів: повпреди — в Австрії Ю. Коцюбинський, в Німеччині В. Х. Ауссем, торговий представник УСРР за кордоном Ю. С. Новаковський, секретар торгпредства Н. М. Калюжний. Його учасники визнали доцільним об'єднання торгових представництв УСРР та РСФРР в Австрії, реорганізацію торгпредства в Ризі, з'ясували питання про можливу заміну окремих посольств України на консульства, висловили урядову подяку «Товариству технічної допомоги Радянській Україні» за надання матеріальної підтримки голодуючим.

Призначення дипломатів здійснював НКЗС УСРР, але за погодженням з ЦК КП(б)У та РНК РСФРР. Питання про формування закордонних представництв розглядало політбюро ЦК КП(б)У 4 липня 1922 р., яке визнало кадрові повноваження за радянськими відомствами, але списки дипломатів-комуністів надходили до секретаріату ЦК партії.

«Нагляд та відповідальність за політичний стан місії, — підкреслювалося в рішенні політбюро, — покладається персонально на повпредів»²⁷.

Вони представляли країну за кордоном.

Наркомат закордонних справ УСРР укладав міжнародні угоди. Так, на колегії від 10 грудня 1921 р., яку уособлювали Х. Раковсь-

²⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 53, арк. 2.

²⁷ Там само, ф. 3691, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

кий, В. Яковлев, С. Брон, Руденко, ухвалили приєднатися до Женевської конвенції Червоного Хреста, надавши мандат місії Українському Червоному Хресту, здійснити обмін повпредами між радянською Україною та Росією, укласти договір з Далеко-Східною Республікою, здійснити реєстрацію військовополонених на території УСРР, налагодити телеграфний зв'язок з Варшавою та Москвою.

13 січня 1922 р. НКЗС УСРР клопотав перед ВУЦВКом про ратифікацію договору між УСРР та Комітетом Нансена, а також АРА, призначив Т. Е. Дука повноважним представником України при іноземних організаціях допомоги голодуючим, про переміщення австрійських громадян на їхню батьківщину, про визнання французької мови офіційною у спілкуванні НКЗС УСРР з іноземними державами та їх представництвами²⁸. Відповідні ноти направлялися французькою мовою, а вербальні та інше листування — українською або російською. Наркомат закордонних справ надсилав циркуляри до всіх повноважних представництв УСРР за кордоном, які стосувалися збору економічної інформації (ринкового попиту, фінансового стану, зовнішньої торгівлі, регулювання експорту та імпорту, внутрішньої торгівлі західних країн, рекламних оголошень провідних фірм тощо), тобто нагадував про одну з їхніх функцій. Надсилалися циркуляри іншого характеру. Так, 5 серпня 1922 р. В. І. Яковлев та «генеральний секретар Л. Величко» (секретар НКЗС УСРР) заборонили посольствам та консульствам УСРР видавати візи за клопотанням будь-яких радянських установ, не отримавши дозволу безпосередньо НКЗС УСРР. Зокрема, 7 вересня 1922 р. секретар Л. Величко інформував представництва України в Берліні та Варшаві про те, що В. І. Яковлев дозволив видачу візи громадянину США В. П. Нейфельду, який приїхав в Україну з метою організації допомоги голодуючим²⁹. Не виникало питання з візою для В. А. Балицького, Л. Величка та С. Канарського, які брали участь у підписанні договору та в обміні ратифікаційними грамотами з Туреччиною 2 січня 1922 р. в Ангорі³⁰. Члени колегії Уповнаркомзовнішторгу (С. Г. Брон, І. В. Боев, Й. М. Салтанов,

²⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 46.

²⁹ Там само, спр. 75, арк. 49.

³⁰ Там само, спр. 77, арк. 11

О. А. Полоцький, К. М. Артамонов), яким доводилося виїздити за кордон у службових справах, також повинні були звертатися за оформленням візових документів до НКЗС УСРР, а не в обхід зовнішньополітичного відомства.

Самостійна організаційно-функціональна діяльність НКЗС УСРР тривала до кінця 1922 р., тобто до створення СРСР, спираючись на відповідне положення про статус республіканського наркомату зовнішніх зносин. Зазначу, що існувало також «Положення про Наркомат закордонних справ РСФРР», яке 15 червня 1921 р. розглядалося урядом України, але в якості зразка, а не закону. Обидві республіки мали самодіяльні наркомати закордонних справ та повпредства, тобто посольства, хоча в галузі зовнішньої торгівлі могли об'єднувати оперативну роботу. Створення унітарної держави означало втрату навіть формальної самостійності українського радянського уряду, особливо в галузі зовнішньої політики. Зокрема, газети «Вечернее Ческое Слово», «Трибуна» писали про втрату самодіяльності УСРР, яка політично «злилася» з радянською Росією та ліквідувала НКЗС, передавши усі справи московським представництвам за кордоном. 2 лютого 1923 р. відбулося засідання комісії, до складу якої входили Х. Раковський, В. Яковлев, С. Брон та інші, з розгляду положення про об'єднання наркоматів закордонних справ.

«Для забезпечення інтересів Української Республіки при здійсненні зовнішньої союзної політики, — наголошувалося в проекті “Положення”, — до складу Колегії НКЗС СРСР призначається одна особа, персональна кандидатура якої висувається Українським РНК и затверджується РНК СРСР на загальних підставах. Від імені УСРР вони можуть виступати лише в окремих випадках, за вказівкою НКЗС СРСР та зі згодою уряду України»³¹.

Здійснення зовнішньої торгівлі зосереджувалося в Уповнаркомзовнішторгові, тобто вся оперативна робота по ліцензуванню експорту та імпорту, а головне по формуванню експортно-імпортного плану. 7 лютого 1923 р. «Положення про НКЗС СРСР» фактично і юридично засвідчило кінець самодіяльності уряду УСРР на міжнародній арені. Союзний уряд, але у виняткових випадках, міг

³¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 56, арк. 27.

дозволити республікам представляти деякі питання «індивідуально». Їхні міжнародні зобов'язання переходили союзному відомству. Згідно союзного договору, котрий було взято за основу Конституції СРСР від 6 липня 1923 р., Україні дозволялося мати відносини із сусідніми державами з адміністративних, господарських, освітніх питань. 13 липня 1923 р. голова РНК УСРР, виконуючи обов'язок колишнього наркома закордонних справ, звернувся до українських представництв за кордоном з офіційною заявою про те, що:

«... суверенітет Української соціалістичної радянської республіки обмежений віднині рамками, зазначеними в основному Законі союзу, віднесеними до компетенції союзу, а в решті буде здійснюватися УСРР, суверенні права якої будуть захищатися союзом»³².

Отже, союзні відомства поглинули не лише організаційну структуру НКЗС УСРР, а й функціональні повноваження його дипломатичних представництв за кордоном.

20 липня 1923 р. колегія НКЗС СРСР заслухала інформацію В. Яковлева про статус України на міжнародній арені, тобто про компетенції Уповноваженого НКЗС СРСР в Україні. Фактично він перебрав на себе функції колишнього наркомату закордонних справ радянської України: видавав візи іноземцям, дипломатичні та службові паспорти, доглядав за законами УСРР стосовно дотримання прав і свобод іноземних громадян на території України, представляв інтереси УСРР в союзному уряді з питань зовнішньої політики. Колегія визнала остаточну дату припинення діяльності повноважних представництв НКЗС УСРР за кордоном — 5 серпня 1923 р.³³

Реорганізація українського зовнішньополітичного відомства торкнулася не лише установ, а також функціонерів, тобто персонального корпусу повпредів, торгпредів, радників. Російську сторону обурював той факт, що ВУЦВК у квітні 1922 р., не дочекавшись остаточного рішення уряду РСФРР, оголосив амністію петлюрівцям, викликавши «рішучий протест з боку Москви»³⁴. Влітку

³² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 12, арк. 32.

³³ ЦТам само, спр. 15, арк. 115.

³⁴ Там само, спр. 12, арк. 45.

1923 р., тобто одразу після остаточної ліквідації системи дипломатичних представництв УСРР, виникло питання про персональні призначення тих осіб, які б займалися «розкладницькими» справами в країнах з помітним впливом української політичної еміграції та громади. До них належали Канада, США, Німеччина, Італія, Туреччина, Чехословаччина та інші.

До країн, де активно і легально діяли українські громадсько-політичні та культурно-освітні організації, належала Чехословаччина. Міждержавні контакти з нею започаткував представник Українського Червоного Хреста М. Левицький, який прибув до Праги 10 травня 1921 р., тобто в якості громадського, а не політичного представництва. За кілька місяців перебування відбулася зміна його офіційного статусу. 27 липня 1921 р. він інформував Х. Раковського про зустріч з міністром закордонних справ ЧСР паном Гірсою, який виявив готовність відправити в Україну торгову місію Чехословаччини на чолі з його братом, допомогти налагодженню роботи цукрових заводів, розширенню плантацій під цукровим буряком.

«20-го липня, — повідомляв М. Левицький, — уже виїхала на Україну Чехословацька торгова місія. Голова місії Йосип Гірса є Уповноваженим Чехословацького уряду на Україні, він має дуже великі повноваження і з ним доведеться уже на місці з'ясувати усі торгові та політичні питання»³⁵.

М. Левицький просив наркома закордонних справ України вислати йому

«... повноважну грамоту, як Повноважному представнику УСРР при Чехословацькому уряді».

Перебуваючи у Відні, М. Левицький зустрівся з М. С. Грушевським, який просив можливого повернення його особисто та однопартійців в Україну. Групове повернення колишніх українських есерів на чолі з М. Грушевським, на переконання М. Левицького, було небажаним і неможливим, про що він і повідомляв Х. Раковського. Серед кандидатів на відправку в Україну, крім М. Грушевського, радянський дипломат вважав О. Голубовича та М. Чечеля. 8 вересня 1921 р. М. Левицький написав чергового службового

³⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 46.

листа Х. Раковському, у якому було викладено відмінності між повноважним та суто торговим представництвами, оскільки УСРР мала укласти договір з ЧСР.

«Цілком зрозуміло, — наголошував М. Левицький, — що репатріаційна місія є місія тимчасового характеру і по завершенню репатріації повинна бути ліквідована. Інша справа Представництво. В Представництві РСФРР практикується, що Представництво є офіційним представником держави, яка виступає та захищає його інтереси, а Торгове представництво є винятково для торгових угод і взагалі торгової кооперації. Там, де немає Представництва, немає Торгпредства. Представництво має консульські права, але для того, що голова місії є представником НКЗС, а фактично він веде лише політичні справи»³⁶.

Листи М. Левицького та перебування в Чехії свідчили про початок формування українського радянського дипломатичного представництва, про особистий внесок його очільника. 22 грудня 1921 р. торгпредом УСРР в Чехословаччині призначили керуючого справами Уповнаркомзовнішторгу РСФРР при РНК УСРР В. М. Бродського, а співробітниками Ю. С. Новаковського, С. Я. Трухлого³⁷, однак у березні 1922 р. торгпредом УСРР в Празі був М. М. Ломовський, який звітував про роботу за листопад–квітень 1921/22 р.³⁸ 20 липня 1923 р. відбулася чергова зміна персонального складу дипломатичного корпусу в Чехословаччині, але цього разу і відповідного статусу. Колегія НКЗС СРСР залишила послом в Австрії М. Левицького, а першим секретарем повпредства в Прагу призначила Н. М. Калюжного, в Німеччині ним залишався В. Х. Ауссем, до Варшави направили Лебедиця³⁹. Н. М. Калюжний, судячи із особистого запису до службової справи співробітника НКО УСРР, на дипломатичній службі перебував з 4 квітня 1921 до грудня 1924 р.⁴⁰ Він належав до партії українських боротьбистів, хоча на питання про національність написав — «єврейська». В архівах

³⁶ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 559.

³⁷ Там само, ф. 423, оп. 3, спр. 1, арк. 16.

³⁸ Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 340.

³⁹ Там само, спр. 15, арк. 115.

⁴⁰ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 3041, арк. 4.

України збереглося часткове листування Н. Калюжного з Наркомосом УСРР, з Держвидавом України, яке певною мірою окреслює коло його діяльності та особисту позицію. Зокрема, 8 вересня 1923 р. він інформував Укрдержвидав про значне зацікавлення студентами-українцями, які належали до «Союзу студентів громадян УСРР», книгами, посібниками для вищої школи, виданими в УСРР⁴¹. В листі фігурувало прізвище посла СРСР в Австрії М. Левицького, котрий також замовляв науково-освітню літературу. Фактично українські дипломати, які започаткували діяльність повноважних і торгових представництв УСРР протягом 1921–1922 рр., за винятком дипломатичної місії в Польщі, залишилися працювати на відповідних посадах, але за іншої офіційної візитки — повпред СРСР. Перебуваючи на посаді повпреда СРСР в Празі, Н. М. Калюжний радив Укрдержвидаву створити власний книжковий магазин для розповсюдження книжок в Чехословаччині. 23 березня 1924 р. він писав керівництву Укрдержвидаву про успішне проведення виставки радянської книги у Празі, про надто прискіпливе ставлення українських емігрантських центрів до поліграфічної якості книг, які «мали нахабство» просити літературу для виставки галичанської книги. За сприяння Н. Калюжного була опублікована в Харкові збірка віршів О. Олеся, котрий жив в Празі, хоча радянський дипломат особисто перечитав їх на предмет ідеологічної відповідності. Видавничими та книготорговельними справами за кордоном протягом 1921–1924 рр. займався представник НКО УСРР П. Г. Дятлов, але його 11 грудня 1924 р. відкликали до Харкова, оскільки єдиним представником російського «Госиздата» та Укрдержвидаву призначили М. В. Дехтярьова⁴². Празьке представництво Укрдержвидаву було ліквідоване, тому П. Дятлов виїхав до УСРР, де керував роботою видавництва Наркомосу. Одночасно з ним в Україну відрядили і самого Н. М. Калюжного. Він очолював соціально-культурну секцію НК РСІ УСРР протягом січня 1925 — квітня 1926 р., а згодом знову повернувся на дипломатичну службу на посаду радника Повпредства СРСР в Чехословаччині. Послом СРСР в Празі був відомий політичний і

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 86, арк. 51.

⁴² Там само, спр. 959, арк. 109.

військовий діяч періоду громадянської війни В. О. Антонов-Овсеєнко, якого призначили в грудні 1924 р. Саме він запросив наркома освіти О. Я. Шумського, нещодавно ще першого радянського українського посла в Польщі, взяти участь в Празькій книжковій виставці 15 січня 1925 р.⁴³ В листі Ю. Коцюбинського до уповноваженого НКЗС СРСР І. Ю. Кулика від 12 травня 1927 р. говорилося про таємну нараду в Празі, учасниками якої були він, Н. Калюжний, В. Антонов-Овсеєнко та представники з посольства СРСР в Берліні. Обговорювали питання про негайну зміну політичного керівництва КПЗУ⁴⁴. Дипломатичні представництва перетворилися на управління зовнішньої розвідки та політичного шантажу, розкладу української еміграції, переслідування її ідеологічних лідерів. 9 грудня 1927 р. зав. консульським відділом, радник повпредства Н. М. Калюжний подав звіт про роботу за листопад 1927 р., у якому доповідав про наявність 2000 справ на виїзд в УСРР, серед яких багато галичан, колишніх петлюрівців⁴⁵. Серед службового листування повпредства СРСР в Чехословаччині прізвище В. Антонова-Овсеєнка зустрічається протягом 1928–1929 рр.: 10 грудня 1928 р., коли він пропонував Держвидав УССР встановити ділові контакти з журналом «Славише Рундшау» про його реалізацію в Україні, у відповіді А. Річицького радянському послу про згоду на розповсюдження згаданого часопису, а також про використання його сторінок для публікації матеріалів про радянську книжку⁴⁶.

Дипломатична діяльність І. Ю. Кулика, якого інформував Ю. Коцюбинський про нараду в Празі, розпочалася в дипломатичних представництвах СРСР в Канаді, де він був представником радянської країни з 1923 р. Перед тим він очолював Центральне управління в справах друку при НКО УСРР, тобто орган політичної цензури. В листі керівника Держвидаву А. Самохвалова від 20 грудня 1924 р. до І. Кулика, була зазначена посада дипломата — заступник офіційного агента СРСР в Канаді⁴⁷.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 879, арк. 69.

⁴⁴ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 2484, арк. 100.

⁴⁵ Там само, арк. 101.

⁴⁶ Там само, ф. 177, оп. 1, спр. 1350, арк. 46.

⁴⁷ Там само, спр. 879, арк. 59.

«Ми зараз шукаєм конкретних шляхів до просунення нашої книжки в Америці в цілому, — наголошував А. Самохвалов, котрий знав особисто колишнього радянського цензора, — і зокрема в Канаді, принаймні, в тій мірі, в якій це необхідно, аби задовольнити попит на радянську книжку тамошніх українців»⁴⁸.

Листування між І. Куликом та А. Самохваловим свідчить, що перший був заступником торгпредставника СРСР в Канаді та США, рекомендував Держвидаву перевидати книги М. П. Макарова, 15 брошур професора Д. М. Бородіна — прихильника використання кукурудзи в Україні, голови Руського сільськогосподарського бюро в США. Повернувшись в Україну, І. Кулик став впливовою фігурою в НКЗС СРСР, заступником його уповноваженого в Україні. Уповноваженим НКЗС СРСР в УСРР був Берзін, а його заступником — І. Кулик, котрий зустрічався із дипломатами іноземних держав, інформував директивні органи про зміст розмови з ними. 4 лютого 1928 р. до нього звернувся з особистим проханням О. А. Полоцький, якого дослідники вважають організатором освіти в Україні, оскільки він був заступником наркома освіти М. О. Скрипника⁴⁹, але перед тим працював в апараті Уповнаркомзовнішторгу та Торгпредстві СРСР у Франції. Він просив І. Кулика не відкликати його в Україну, де йому пропонували очолити управлінський підрозділ Наркомосу. Представник Торгпредства Г. Беседовський просив уповноваженого Берзіна залишити О. Полоцького на роботі у Франції, який добре знав справу та був «першокласним політичним працівником»⁵⁰. Нове призначення було для нього справою новою і надто вразливою, тому він намагався відмежуватися від неї.

«Я зовсім не знаю цієї роботи, — писав він І. Кулику, — тому що завжди був лише на фінансовій роботі, з самого сімнадцятого року, а робота ця очевидно дуже складна, із складними взаєминами з різними органами, з літераторами, ученими, видавництвами, Москвою і місцевою владою»⁵¹.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 879, арк. 69.

⁴⁹ *Марочко В.І.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Марочко В.І., Хілліг Гьотц. – К.: «Науковий світ», 2003. – 302 с.

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2675, арк. 8.

⁵¹ Там само, 2674, арк. 15–16.

Запевнення на відсутність «особистого авторитету» серед Головліту, «Гарту», Вапліте, «Плугу» «кожного із літераторів окремо» не подіяли на рішення про його переведення. Натяк на те, що він навіть не заступник наркома освіти, був почутий — він став черговим заступником М. О. Скрипника, відтак і кандидатом до таборів ГУЛАГу у середині 1930-х рр.

Дипломатичне і торгове представництво України в Німеччині заслуговує окремого дослідження, тому що там одночасно діяло декілька українських радянських та громадських організацій: Повноважне представництво НКО УСРР, Об'єднане представництво української кооперації в Берліні, місія Українського Червоного Хреста, уповноважені від українських трестів. Українська дослідниця Н. В. Кривець вважає, що призначення у вересні 1921 р. В. Х. Ауссема завідуючим українським відділом по репатріації при відповідному представницькому бюро радянської Росії стало початком діяльності української дипломатичної місії в Німеччині, а з 8 квітня 1922 р. УСРР фактично здобула право на повноважне представництво в цій країні⁵². 16 жовтня 1922 р. було затверджено його штат: повпред В. Х. Ауссем, перший секретар Н. М. Калюжний, зав. консульським відділом М. Руденко, секретар Л. Леонідов, дипкур'єр В. Мороз⁵³. Повпред В. Ауссем працював в Берліні до реорганізації дипломатичної місії УСРР, тобто до створення повпредства СРСР, навіть очолював його декілька місяців, тому що у жовтні 1923 р. черговим повпредом в Німеччині став М. Б. Левицький, який встиг попрацювати в Чехословаччині та Австрії.

Представництво НКО УСРР в Німеччині, хоча його філії були в інших країнах, спочатку очолював Є. І. Касьяненко у 1921 р., а згодом майже три роки О. Х. Ауссем, якого змінив Г. М. Веллер. У травні 1924 р., покликаючись на відсутність активних контактів з німецькими видавничими фірмами, О. Ауссем переїхав до Праги, сподіваючись активізувати роботу, але 1 січня 1925 р. празьке відділення Представництва НКО УСРР було ліквідоване⁵⁴. О. Х. Аус-

⁵² *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К.: ІІУ НАНУ, 2008. – С. 249.

⁵³ Там само. – С. 258.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 16, оп. 1, спр. 4, арк. 23.

сема перевели до Генерального консульства СРСР в Парижі. 15 травня 1925 р. він написав Г. М. Веллеру короткого листа:

«Шановний Григорію Максимовичу! Давати грошові розпорядження по Наркомосу тепер, коли служу по НКЗС, мені незручно. Вам це питання треба врегулювати через Харків. Генеральний консул в Парижі Ауссем»⁵⁵.

Представництво НКО УСРР узгоджувало фінансові питання з Торгпредством СРСР в Берліні, якщо треба було переказати кошти чи отримати ліценцію, а організаційно-адміністративні управлінські питання з керівництвом Наркомосу УСРР. Його закордонне представництво діяло до кінця 1920-х рр., але під наглядом союзних дипломатичних і торгових представництв.

Таким чином, проаналізувавши кадрові призначення українського дипломатичного корпусу упродовж 1920-х рр., варто виокремити два конкретних періоди: перший стосувався 1919–1923 рр., коли повноважні представництва формувалися безпосередньо НКЗС УСРР та діяли за його вимогами і принципами, другий відбувався під егідою повпредств і торгпредств СРСР, серед службовців яких передбачався представник від УСРР. 1923–1929 рр. позначені функціонуванням союзних дипломатичних відомств, серед яких працювали на різних посадах колишні українські радянські дипломати, хоча багато з них представляв УСРР при торгпредствах СРСР. Вони не були професійними дипломатами за освітою, але виконували функції професійних дипломатів радянської України. Значна частина з них була страчена в роки сталінського політичного терору.

Статья посвящена изучению персонального состава, статуса и функций украинского советского дипломатического корпуса 1920-х годов.

Ключевые слова: дипломатия, УССР, НКВД, СНК.

The article is devoted to research of personal stuff, status and function of Ukrainian Soviet diplomacy in 1920-th.

Key words: diplomasy, USSR, IAPC, PCC.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 16, оп. 1, спр. 153, арк. 135.

Вплив настанов Й. Сталіна та Л. Троцького на утвердження політичної цензури в УСРР–РСФРР

Автор досліджує вплив Й. Сталіна та Л. Троцького на створення системи цензури в СРСР.

Ключові слова: цензура, література, мистецтво, свобода слова.

Процес становлення політичної цензури в СРСР та УРСР визначався вищим партійно-державним керівництвом країни. Зміни, що відбувалися у системі ідеологічного контролю, зумовлювалися фактором внутрішніх стосунків та зовнішніх впливів у ЦК ВКП(б) і КП(б)У¹.

Починаючи з другої половини 1920-х рр., у вищому державно-партійному керівництві загострився конфлікт за лідерство у партії, який визначив подальший політичний розвиток СРСР. Він ґрунтувався на особистому суперництві «наступників» В. Леніна — Л. Троцького та Й. Сталіна.

Не варто, напевно, коментувати їх непримиримість у різних сферах партійного та державного життя. Ми зробимо спробу проаналізувати погляди Л. Троцького та Й. Сталіна та їх ставлення до цензури ЗМІ, літератури та мистецтва.

Естетичні пріоритети представників вищого партійно-державного керівництва СРСР, їх участь в цензурному процесі та вплив на долю культурних діячів УСРР–УРСР та СРСР майже не розглядалися в історіографії. В працях, присвячених політичній цензурі, видавничій справі, мистецтву періоду 1920–1930-х рр. наводяться лише витяги із висловлювань В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна, А. Луначарського та ін. «про культурне будівництво в новій радянській державі»². Нечисленні цитати не дають повного

* *Бабюх В. А.* — кандидат історичних наук, Казанський державний технологічний університет.

¹ Див. докладніше: *Бабюх В.А.* Еволюція поглядів В. І. Леніна та А. В. Луначарського щодо функціонування політичної цензури // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* 36. ст. – К., 2008. – Вип. 35. – С. 9–21.

² *Блюм А.В.* Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929–1953. – СПб., 2000. – 312 с.; *Блюм А.* Министерство правды. Цензура: происхождение

розуміння політичних передумов організаційного становлення органів політичної цензури в СРСР та Радянській Україні.

Охарактеризувати погляди керівників більшовицької партії на цензуру намагався Г. Жирков, який проаналізував обмін думками вищого партійно-державного керівництва щодо свободи слова в СРСР³. Не висвітленими ж залишилися еволюція їх поглядів на цензуру та переростання у практичне застосування їх бачення системи ідеологічного контролю за суспільством.

Стаття стала спробою комплексного аналізу впливу поглядів на культурний процес основних претендентів на посаду керівника партії та радянської держави після смерті В. Леніна — Л. Троцького та Й. Сталіна, зв'язок їх суджень із політичними, економічними та соціальними процесами, що відбувалися в СРСР.

Лев Троцький та Йосип Сталін — дві, напевно, найбільш харизматичні та впливові особистості після В. Леніна у ВКП(б). Перший, самостійний політик, теоретик, який не завжди погоджувався з В. Леніном і, навіть, часто його критикував. Він стверджував, що «вождь» «швидше якобінець», ніж справжній марксист, бо підміняє не зовсім однорідні поняття, як то партійну організацію — партією, ЦК — партійною організацією, диктатуру — ЦК⁴. Другий — послідовний учень Леніна, який захоплювався ним, ще у період юності⁵, продовжувач його справи, дуже скоро зумів підпорядкувати партійні та державні інтереси своїм власним.

З такої точки зору цікавим видається процес формування їх поглядів на свободу слова, на подальший розвиток літератури та мистецтва, протиріччя та спільність думок.

Перебуваючи в еміграції, Л. Троцький не одноразово звертався до проблем свободи слова у європейських державах, давав неоднораз-

ние видов // Новое время. – 2002. – № 22. – С. 36–38.; Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М., 2002. – 400 с.; Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.). – М., 2002. – 271 с.; Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12–22.; Очеретянюк В. Загратована думка. – К., 2000. – 220 с.

³ Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособ. – М.: Аспект-пресс, 2001. – 368 с.

⁴ Троцкий Л.Д. О партии в 1904 г. – М.; Л., 1928. – С. 27.

⁵ Такер Р.С. Сталин. Путь к власти. 1879–1929. – М.: Прогресс, 1991. – С. 84.

начні оцінки розвитку літератури та мистецтва як у Європі, так і в Росії. Загалом, в його працях можна виокремити два аспекти: ставлення до цензури з точки зору політичної доцільності та естетично-політичний погляд на розвиток літератури і мистецтва.

Позиція Л. Троцького щодо політичної цензури почала формуватися під впливом боротьби з цензурою Російської імперії. Остання мислилася Л. Троцьким як зло, що заважало російській соціал-демократії. В статті «Штурм цензурних бастилій», він описав діяльність революційно налаштованих партій та організацій по видавництву партійної періодики, агітаційних матеріалів тощо. В 1905 р., коли, здавалося, царизм пішов на значні ліберальні поступки, проблема свободи слова була відкритою у Російській імперії. Л. Троцький вважав цілком прийнятним варіант, який запропонував петербурзький Союз робітників друку: ніяких обмежень соціал-демократичній пресі. Однак, мав здійснюватися контроль за монархічною пресою⁶. Такі подвійні стандарти були частиною поглядів практично усіх лідерів РСДРП. Нагадаємо, що й В. Ленін в цей же час приблизно так само оцінював право на свободу друку.

В міркуваннях щодо взаємостосунків преси та цензури Л. Троцький був ліберальнішим, ніж В. Ленін. Якщо останній вважав, що періодика та література повинні підпорядковуватись партії, то Лев Давидович покладав на пресу цілком прагматичні сподівання. Він вважав, що завдання періодичних видань (не народу — В. Б.) «привести до влади нову політичну партію». Для цього друковані органи повинні служити не існуючій владі, а революційним ідеям, в яких повинні черпати відповідні політичні завдання⁷. Тобто, засоби масової інформації, за Л. Троцьким, виступають лише знаряддям політичної боротьби, рупорами нової ідеології тощо, які повинні служити революційним ідеям. Якщо ж ЗМІ виголошують провладну позицію — це означає одне з двох: або їх потрібно закрити як такі, що суперечать соціал-демократії, або ж вони знаходяться під жорстким тиском провладної цензури.

Жовтневий переворот 1917 р. не просто зміцнив погляди Л. Троцького на політичну цензуру, а й закріпив в них більш жорсткі прин-

⁶ *Троцкий Л.* Штурм цензурных бастилий // *Л. Троцкий. Сочинения.* – М.; Л., 1927. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 76.

⁷ *Троцкий Л.* Сербская пресса // *Л. Троцкий. Сочинения.* – М., Л., 1926. – Т. 6. – С. 15.

ципи. Так, уже 4 листопада ЦВК більшовиків видав резолюцію, складену Троцьким, в якій повторювались основні положення ленінського «Декрету про друк» від 27 жовтня 1917 р. Зокрема, в ній говорилось, що закриття «буржуазних газет» викликане не лише боротьбою з контрреволюцією, але є необхідністю для встановлення нового режиму щоб

«капіталісти ... не могли б ставати одноособовими фабрикантами суспільної думки».

Відновлення «свободи друку» розглядалося Львом Давидовичем в резолюції як капітуляція перед капіталом, здача позицій революції⁸.

У книзі «Література і революція» Троцький тільки підтверджує власні погляди. Він не заперечує існування цензури в СРСР, але виправдовує її:

«І в нас є цензура, і дуже жорстка. Вона направлена не проти силогізму..., а проти союзу капіталу із забобонами. ... Ми боролись за силогізм проти самодержавної цензури, і ми були праві. Наш силогізм виявився не пустим. Він відбивав волю прогресивного класу і разом із цим класом переміг. Того дня, коли пролетаріат міцно перемаже в найбільш могутніх країнах Заходу, цензура революції зникне як непотрібна...»⁹.

Громадянська війна, що спалахнула на території колишньої Російської імперії у 1918 р. потребувала нових цензурних обмежень. Про це Л. Троцький, як організатор та ідейний натхненник створення Червоної Армії, знав ще з 1912 р., коли особисто зіткнувся з військовою цензурою в Болгарії. Він не дивувався тому, що софійська військова цензура забороняла друкувати відомості про комплектування і пересування військ, про розподіл бойових матеріалів, про військові плани тощо. За словами Л. Троцького ця цензура забороняла набагато більше, а саме все те, що

«здатне подати з негативної сторони будь-яку сферу болгарського суспільного життя, що в тій чи іншій мірі стоїть на суєтній війні»¹⁰.

⁸ *Троцький Л.* Резолюція ЦИК по вопросу о печати (4 ноября) // *Л. Троцький.* Сочинения. – М.; Л., 1925. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 113.

⁹ *Троцький Л.* Литература и революция. Печат. по изд. 1923 г. – М., 1991. – С. 29.

¹⁰ *Троцький Л.* Болгарская военная цензура // *День.* – 1912. – № 18.

Та вже у 1917–1918 рр. для нього було цілком природно створити навколо бойових дій громадянської війни завісу абсолютної таємності.

На перших порах основні завдання цензурних органів були визначенні стосовно оперативного управління штабу Вищої військової ради (до якої входив і Л. Троцький) від 29 квітня 1918 р.: «Про порядок опублікування в пресі інформаційних відомостей з питань формування і реорганізації нової армії і бойових дій військ», в наказі Наркомвійська від 8 травня 1918 р., в наказах московського окружного (обласного) комісаріату від 16 червня 1918 р. і в інших документах. В них закріплювалася неприпустимість потрапляння в газети відомостей про кількість і якість військ, зброї, способах зберігання і розподілу зброї, передислокації військ тощо¹¹. Приблизно ті ж завдання перед цензорами ставило «Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх органів друку», затверджене в червні 1918 р. Л. Троцьким. Останнє було конкретизовано в документі, схваленому Л. Троцьким та І. Вацетісом 23 грудня 1918 р.

Найбільшого успіху військова політична цензура досягла 6 жовтня 1918 р., коли при Польовому штабі Реввійськради республіки (РВРР) було створено військово-цензурний відділ, який спочатку входив до складу Реєстраційного управління Червоної Армії, а згодом став самостійним відділом при РВРР. На неї покладалося:

- а) попередній перегляд всіх творів друку, малюнків, фотографічних і кінематографічних знімків, призначених до випуску в світ, в яких повідомляються відомості військового характеру;
- б) перегляд, з метою контролю, творів, що вийшли в світ, вказаних у п. а;
- в) попередній огляд запропонованих до публікації різних наказів, офіційних повідомлень та ін., що містять військові відомості;
- г) перегляд міжнародних і, в міру потреби, внутрішніх поштових відправлень та телеграм;
- д) перегляд матеріалів, вказаних в п. а, при перевозі їх через кордони Республіки;

¹¹ Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917–1920 гг.). – М., 2002. – 271 с.

е) контроль за переговорами по міжміському телефону»¹².

Таким чином, військова цензура наділялась досить широкими повноваженнями, що включали в себе контролюючі та каральні функції, що раніше так дивувало Л. Троцького.

Не зважаючи на такі рішучі кроки по обмеженню матеріалів про військові дії на сторінках періодики, Лев Давидович розумів, що значення військової цензури для радянської влади не обмежується лише заборонами. Його попередні погляди на «свободу слова», як на засіб мобілізації суспільства, продемонстрував «Наказ голови Реввійськради Республіки по Червоній Армії» від 9 січня 1919 р., в якому говорилося:

«... Військова цензура існує для того, щоб перешкоджати проникненню в друк таких відомостей, які, будучи за своєю суттю військовою таємницею, могли б послужити зброєю в руках ворогів проти нас»¹³.

Голова Реввійськради оголосив догану органам цензури за те, що вони не пропустили в друк інформацію про захоплення білогвардійцями Пермі¹⁴. Це був унікальний випадок, коли цензори отримали від офіційного представника влади догану за перевищення порогу секретності, що як найкраще ілюструє всю суперечливість поглядів Л. Троцького на цензуру.

Не відкидаючи необхідності заборонної функції цензури, він, в той же час, ставить перед нею і відповідну виховну роль. На переконання Льва Давидовича агітація і пропаганда в пресі, як частина ідеологічного механізму, повинні виконувати ряд завдань, які ставить перед ними партія. Ці завдання він пов'язує із впливом на суспільство, окремих його членів, яким потрібно донести ідеї «радянського будівництва». Тому газета, за Троцьким, це не засіб отримання інформації, а засіб маніпуляції суспільною думкою, адже «вона покликана виховувати, піднімати, розвивати» і досягне мети лише у випадку, якщо буде «зачіпати масово-

¹² Измозик В.С., Павлов Б.В. Руководство РКП(б) и организация советской цензуры // Цензура в России: история и современность. – 2001. – Вып. 1. – С. 102.

¹³ Блюм А. Министерство правды. Цензура: происхождение видов // Новое время. – 2002. – № 22. – С. 12.

¹⁴ Там же. – С. 12–13.

го читача за живе»¹⁵. Очолювати процес «освіти трудящих мас» Л. Троцький закликає державно-партійний апарат влади, щоб без відома держави чи Комуністичної партії жодна стороння ідея не проникла в свідомість пролетаріату¹⁶. Саме така «монополія» на «просвітницьку роботу» і була найвищою цензурною метою більшовиків.

Виховна роль цензури не закінчувалась лише агітацією, пропагандою та впливом на широкі верстви населення держави. Л. Троцький вважав, що виховувати потрібно ще й тих, хто буде доносити ідеї партії до пролетаріату. Тому, в записці Л. Троцького в Політбюро ЦК РКП(б) «Про молодих письменників і художників» він закликає Головні цензурні управління вести реєстрацію письменників, а головне — реєструвати та критично оцінювати творчість тих, хто «завтра може перейти у ворожий або напівворожий табір, подібно Пильняку...». Таким чином, цензура, шляхом критики, заборон, дозволів, роз'яснювальної роботи серед авторів буде впроваджувати педагогічний, виховний елемент у розвиток творчості митця¹⁷. Вже в 1922 р. Л. Троцький ставив перед цензурним апаратом масштабні завдання, які згодом стануть звичними для Головліту — виховання самоцензури у письменників, поетів, художників тощо.

Окрім суто політичного погляду на проблеми цензури, Л. Троцький торкається й естетичних засад співіснування і взаємодії творчості та революції. У статтях він висуває ідею про важливість літератури для революції, про користь, яку автор може принести для будівництва держави «вірним агітаційним спрямуванням»¹⁸.

Пізніше, у книзі «Література і революція» погляди Троцького на літературу розкриваються в повному обсязі. Так, підкріплюючи

¹⁵ *Троцкий Л.* Газета и ее читатель // *Л. Троцкий. Сочинения.* – М.; Л., 1927. – Т. 21. – С. 152–153.

¹⁶ *Троцкий Л.* Ленинизм и библиотечная работа // *Л. Троцкий. Сочинения.* – М.; Л., 1927. – Т. 21. – С. 164.

¹⁷ Записка Л. Д. Троцкого в Политбюро ЦК РКП(б) «О молодых писателях и художниках» от 30 июня 1922 г. // *Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике 1917–1953.* / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М., 1999. – С. 36–37.

¹⁸ *Троцкий Л.* Надо учиться писать! // *Л. Троцкий. Сочинения.* – М.; Л., 1927. – Т. 21. – С. 215.

свої попередні тези, він підкреслює абсолютно ленінську тезу про неприпустимість самовільного розвитку літературного процесу:

«Цілком очевидно, що й в сфері мистецтва партія не може ні на один день дотримуватись ліберального принципу ... (дозвольте речам йти своїм ходом)».

І тут же Л. Троцький додає, що у партії не має чітких шляхів розвитку культури, але в його словах відчувається, що такі критерії скоро з'являться¹⁹. Таким чином, для нього аксіомою залишається те, що партія повинна, якщо не прямо командувати, то хоча б опосередковано керувати мистецтвом.

Основою мистецтва в Льва Давидовича стали зміст і політична орієнтація. Соціальна користь твору для нього важливіша художніх чеснот. Саме Троцький заклав традицію оцінювання художніх явищ не з естетичної, а суто політичної точки зору. Він пише, що

«література після Жовтня хотіла прикинутись, що нічого власне не відбулось... Але вийшло так, що Жовтень почав господарювати в літературі, сортувати і тасувати її...»²⁰.

Таке «господарювання» за Л. Троцьким призводить до створення політизованої та ідеологізованої концепції літератури. На його думку література 1920-х рр. не є «епохою нової культури» і поділяється на відповідні часу пласти: позажовтнева література, футуризм, мужиковствующа література, пролетарське мистецтво та соціалістичне мистецтво. Відповідно цим пластам, Троцький дає літературно-політичні характеристики письменникам і їх творам, називаючи «отгородившихся», «неистовствующих», «островитян», «пенкоснимателей», «присоединившихся», «путчиков», «сменовеховцев», «футуристов» тощо²¹. Цікавим видається те, що непримиренний ворог Л. Троцького Й. Сталін перейняв практично всі штампи та ярлики, запропоновані першим щодо митців та процесу розвитку літератури і більш послідовно впроваджував їх у життя.

Внутрішньопартійна боротьба другої половини 20-х рр. ХХ ст. та прихід до влади Й. Сталіна поставили Льва Давидовича в рам-

¹⁹ Троцький Л. Литература и революция. – М., 1991. – С. 172.

²⁰ Там же. – С. 33.

²¹ Там же. – С. 30–197.

ки цензурних заборон та фальсифікацій, над якими ще зовсім нещодавно він працював разом із В. Леніним. Сталін, прибираючи опонентів, першим кроком вважав розвінчання їх як «лідерів революції». Саме тому в 1932 р. в Берліні виходить книга Л. Троцького «Сталінська школа фальсифікації. Поправки і доповнення до літератури епігонів», в якій він описує як Сталін та його оточення змінювали історію. Троцькому довелося виправдовувати себе та своїх прибічників, описуючи Жовтневу революцію 1917 р. та період громадянської війни в Росії зі своєї точки зору²². Але його книга нашоувхнула на непробивну стіну сталінської цензури та «нової історії більшовиків», запропонованої Й. Сталіним.

Погляди Й. Сталіна на необхідність цензури формувалися під впливом поглядів В. Леніна і, як не дивно, Л. Троцького. В даній статті ми проаналізуємо та виділимо головні етапи у становленні Сталіна як цензора та напрями цензурного контролю, що стали пріоритетними за його керівництва.

Як і в більшості революціонерів того часу, погляди Йосипа Сталіна на свободу слова почали формуватися у процесі боротьби з царською цензурою. Особливу роль у становленні його ідей мали твори В. Леніна та переписка з ним. Загалом, вважаючи себе учнем і продовжувачем справи «вождя усіх трудящих», Сталін не просто підтримував погляди Володимира Ілліча на контроль над ЗМІ та видавництвом, але й зумів закріпити в них власне бачення творчого процесу та маніпулювання суспільством.

Одразу ж після Жовтневого перевороту 1917 р., коли постало питання про періодику різних політичних течій соціал-демократичної партії (маються на увазі «меншовики» — В. Б.), Й. Сталін рішуче виступив проти будь-яких поступок небільшовицькій пресі. Так, на засіданні ВЦВК соціал-революціонерів та соціал-демократів 6 листопада 1917 р. він запропонував у проекті резолюції чітко вказати «...свобода друку (всього друку) — ці умови не прийнятні»²³. Пізніше, після смерті Леніна та встановлення

²² Троцкий Л. Сталинская школа фальсификаций. Поправки и дополнения к литературе эпигонов. — М., 1990. — 336 с.

²³ О выступлениях Сталина на заседании ВЦИК по вопросу об арестованных и свободе печати 6 ноября 1917 г. // Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917–1956 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Л. В. Максименков. — М.: МФД: Материк, 2005. — С. 16.

одноосібної влади в СРСР, Йосип Віссаріонович продовжував повторювати відомі тези «вождя». Так, на зустрічі з іноземними делегаціями робітників 5 листопада 1927 р. він обурився питанню, про відсутність свободи слова в державі:

«Про яку свободу друку ви говорите? Свобода друку для якого класу — для буржуазії чи для пролетаріату? Якщо мова йде про свободу друку для буржуазії, то її немає у нас і не буде, допоки існує диктатура пролетаріату».

Сталін додав, що ніде в світі немає такої свободи друку для пролетаріату як в СРСР. На відміну від поглядів В. Леніна та Л. Троцького, він відкинув саму думку про те, щоб надати свободу слова усім класам²⁴, після встановлення «диктатури пролетаріату» та перемоги «світової революції». Такі висновки Й. Сталін зробив, напевно, після того як усвідомив, що «світову революцію» здійснити в найближчий час не можливо, тому відмовився від проголошених в декреті «Про друк» ленінських лозунгів.

Незважаючи на таку «близькість» до В. Леніна та усі претензії на учнівство, Йосип Віссаріонович все ж мав власні міркування про шлях розвитку цензури в СРСР. Вони почали змінюватись вже після Жовтневого перевороту 1917 р., коли Сталін входить до складу розгалуженого апарату, що з часом став Відділом агітації та пропаганди при ЦК ВКП(б). Контроль над Агітпропом був остаточно встановлений в 1921 р., коли на засіданні Політбюро 24 серпня та 13 вересня Сталіна обрали керівником відділу (не знімаючи його з посади Наркомнаца) та зобов'язали займатися відповідною роботою не менше півтори години на день²⁵.

За керівництва Й. Сталіна, який посадив у його апараті чимало вірних йому людей, Агітпроп став могутньою ідеологічною машиною. Саме завдяки управлінням відділом та допомозі ситуативних соратників Г. Зінов'єва та М. Бухаріна, Йосип Віссаріонович зумів прибрати з політичного шляху свого суперника Л. Троцького. Та найбільш корисною в керівництві Агітпропом для Сталіна стала можливість управління народними масами, маніпулю-

²⁴ *Сталин И.В.* Беседа с иностранными рабочими делегациями // И. В. Сталин. Собр. соч. в 16 т. – Т. 10. – С. 16.

²⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 163, д. 176, л. 8; д. 184, л. 22.

вання суспільною думкою. Так, в розмові з учасниками наради Агітпропів Йосип Віссаріонович на питання про методи роботи серед мас, дав доволі чітку відповідь:

«Що стосується трудящих нашої країни ... то тут ми повинні застосовувати метод переконання. Справа не в тому, що вказівки і директиви партії є вірними. Це, звісно, добре, але цього не достатньо. Справа тепер в тому, щоб переконати широкі маси трудящих в вірності цих директив і вказівок»²⁶.

Починаючи з 1923 р. Й. Сталін, як голова Агітпропу, активно сприяє розвитку робсількорівського руху. Він продовжує ідеї В. Леніна і Л. Троцького про партійність преси, про контроль над широкими верствами населення тощо. Його установки досить прості:

«Обирати робкорів на зібраннях робітників, чи підбирати їх редакціям? По-моєму, другий спосіб (підбір редакціями) є більш доцільним».

А керувати їх роботою і контролювати її повинні «редакції газет, пов'язані з партією»²⁷. Таким чином, передбачалося, що кореспондент буде членом партії, а якщо у його матеріали випадково закрадеться «не вірна» чи «шкідлива» ідея, то на сторожі завжди є редакція партійної газети, яка дотримується усіх вказівок Агітпропу. Пізніше, в кінці 1920-х рр., шляхом організації гучних судових процесів над редакторами центральних партійних газет «Правда», «Большевик», «Комсомольская правда» та ін. Й. Сталін усунув від роботи з періодикою усіх опонентів²⁸, виробив певні критерії оцінок пресою дій партії та «опозиції», перетворив газети в слухняний централізований рупор партії, характерний для монопартійної політичної системи.

Принцип «партійності» в літературі, на думку Й. Сталіна, був одним із найважливіших і повинен був сприяти виробленню у митців певної «самокритики» або ж самоцензури. Виступаючи на пленумі ЦК і ЦКК в квітні 1929 р., Сталін нагадує про ряд комуніс-

²⁶ *Сталин И.* Беседа с участниками совещания Агитпропов от 14 октября 1928 г. // И. В. Сталин. Собр. соч. в 16 т. – Т. 7. – С. 28–29.

²⁷ *Сталин И.* О рабкорах. Беседа с сотрудником журнала «Рабочий корреспондент» // И. В. Сталин. Собр. соч. в 16 т. – Т. 6. – С. 183.

²⁸ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв. – С. 298.

тичних гасел, які проголосила партія. Особливу увагу він приділяв «загостренню гасла самокритики»²⁹. Підхопивши це гасло, органи цензури зробили з нього відповідні висновки. Почалась реорганізація Головліту РСФРР в 1930 р.³⁰ та відповідні процеси у союзних республіках. Політбюро ЦК ВКП(б) 5 квітня 1931 р. видало розгорнуту директиву «Про посилення політконтролю за випуском періодичної і неперіодичної літературою», в якій давалися інструкції з охорони державних таємниць, з політико-ідеологічної цензури, про інститут політредакторів Головліту, із залучення до цензурської роботи членів партії та ін.³¹ Таким чином, щільний цензурний контроль насамперед призвів до виникнення самоцензури. Саме в період 1930-х рр. самоцензура перетворювалася у цілком закономірне явище. Відбувся перелом в свідомості мас. Кожен митець, працюючи над черговим твором, приміряв на нього цензурські параметри — пропустять-непустять. Цьому також сприяло й те, що поповнення науково-культурної інтелігенції відбувалось за рахунок робітничо-селянського населення, яке сприймало політику партії як належне. Частина старої інтелігенції, яка намагалася протистояти цензурі, якщо не йшла на відкритий конфлікт, то різними способами намагалася відстояти власні твори від засилля Головліту.

Одним із найпоширеніших методів боротьби з цензурою серед письменників були листи Й. Сталіну. До таких заходів митців спонукала ситуація в культурному житті країни, коли втручання Йосипа Віссаріоновича у видавництво, театр, художню, наукову літературу, кіно стануть набувати тотального характеру. Пріоритетними для митців ставали ті напрямки, жанри та стилі, які подо-

²⁹ *Сталин И.* О правом уклоне в ВКП(б). Речь на пленуме ЦК и ЦКК в апреле 1929 г. // *И. В. Сталин. Собр. соч.* в 16 т. – Т. 12. – С. 59–61.

³⁰ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О Главлите» от 3 сентября 1930 г. // *Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б)–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева.* – М., 2002. – С. 128–129.

³¹ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «Об усилении политического контроля всей периодической и непериодической печати» от 5 апреля 1931 г. // *Русская журналистика в документах. История надзора.* – М.: Аспект пресс, 2003. – С. 300–302.

бались особисто «вождю» і не виходили за рамки, визнаного ним, соціалістичного реалізму.

Цей період у становленні Й. Сталіна як головного цензора держави, характерний тим, що саме він виступає редактором і критиком більшості значних та талановитих митців як М. Булгаков, С. Єсенін, М. Цветаєва, А. Ахматова, Б. Пильняк тощо. В цьому світлі листи письменників і драматургів до Сталіна (особливо в кінці 1920-х рр. — В. Б.) з проханням про захист від свавілля цензури здавались наївними. Такі листи надсилали О. Безіменський³², К. Тренєв³³, Б. Пильняк³⁴, навіть щирий «товариш» Й. Сталіна — Дем'ян Бедний³⁵ та багато ін., але жоден з них не залишився не покараним в залежності від свого творчого доробку.

З початку 1930-х рр. більшість літераторів та драматургів зрозуміли, хто стоїть за всією цензурною роботою і визначає долю того чи іншого митця. В цей період змінюється тематика листів до Сталіна — від тепер на «вождя» покладали надію як на всезнаючого критика, прохаючи прочитати твори. Йосип Віссаріонович не досить охоче давав оцінки книгам і п'єсам. Так, в листі О. Горькому він дає оцінку п'єсі Спірідонова «26 комунарів», де недбало вказує на ідеологічні та художні огріхи. Завершує він свою оцінку зневажливим «Загалом, п'єса слабка. Ну досить»³⁶. Крім того, у збірниках документів з історії відносин влади та інтелігенції, підготовлених Фондом О. Яковлева приводяться його короткі оцінки творів, В. Кіршона, В. Біль-Білоцерковського, О. Безіменського, М. Ердмана³⁷ та ін. Таким чином Сталін як політик

³² РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, д. 1049, л. 62.

³³ Там же, д. 818, л. 75.

³⁴ Там же, д. 786, л. 52–53.

³⁵ Там же, ф. 74, оп. 1, д. 298, л. 2.

³⁶ Письмо И. В. Сталина А. М. Горькому от 11 июня 1929 г. // Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б)–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. – С. 113–114.

³⁷ Сталин — Осинскому о Биль-Белоцерковском от 25 января 1929 г.; Сталин — Мариэтте Шагинян по поводу ее книги «Гидроцентральный» от 20 мая 1931 г.; Сталин — Киршону о прочитанной пьесе «Суд» от 15 октября 1932 г.; Киршон — Сталину о своей новой пьесе. Ответ Сталина от 3 декабря 1933 г. // Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов

був перед усім редактором підготовлених для затвердження текстів³⁸, хоч і в певній мірі направляв письменників у русло, затверджене «лінією партії». Зокрема, це простежується у листі Й. Сталіна О. Горькому, в якому він пропонує письменнику «відповідний новий матеріал» для його п'єси про шкідників у радянському суспільстві³⁹.

Контроль Йосипа Віссаріоновича за творчістю провідних письменників, поетів, драматургів, кінематографа був підкорений одній меті — возвеличення «вождя та батька всіх народів» Йосипа Сталіна та його політичного курсу партії. Ті митці, які з певних причин не могли «догодити» «політичному смаку» Генерального секретаря, піддавались жорсткій розправі критиків. З легкої руки Сталіна їх таврували штампами Л. Троцького («отгородившийся», «неистовствующий», «островитян», «пенкосниматель», «присоединившийся», «попутчик», «сменовеховец», «футурист» та ін.), а потім переставили друкувати книги, ставити п'єси тощо.

Нерідко творча інтелігенція, яка потрапляла в опалу влади, писала листи до Йосипа Віссаріоновича з різними проханнями. Такі листи в періодиці 1930-х рр. називали листами-покаяння⁴⁰. Це не зовсім так, адже в умовах постійного політичного та творчого тиску для літератора це був сміливий крок, протест проти несправедливої критики, відстоювання можливості творити. Так, в листі до Й. Сталіна М. Булгаков дає зрозуміти, що як би його не критикували, не забороняли його твори, він не зможе писати по-іншому:

тов. – С. 139, 203, 259, 302; Письмо И. В. Сталина к К. С. Станиславскому, Письмо И. В. Сталина А. И. Безыменскому от 19 марта 1930 г. // Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б)–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. – С. 126–127, 158–159.

³⁸ Максименков Л. Сумбур вместо музыки. Сталинская культурная революция 1936–1938 гг. – М., 1997. – С. 3.

³⁹ Письмо И. В. Сталина А. М. Горькому от 24 октября 1930 г. // Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б)–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. – С. 129–130.

⁴⁰ Письмо Б. А. Пильняка И. В. Сталину от 4 января 1931 г.; Письмо М. А. Булгакова И. В. Сталину от 30 мая 1931 г.; Письмо Е. И. Замятина И. В. Сталину от июня 1931 г. // Там само. – С. 139–141, 147–150, 153–157.

«... я був один-єдиний літературний вовк. Мені радили пофарбувати хутро. Безглузда порада. Фарбований вовк, стрижений вовк, він все одно не схожий на пуделя»⁴¹.

М. Булгаков хотів працювати на користь СРСР, але у притаманній йому манері, не приховуючи правди, не возвеличуючи вождя. Якщо у Булгакова такі думки читаються між рядками, то Є. Замятін чітко говорить, що у нього є

«незручна звичка говорити не те, що в даний момент вигідно, а те, що ... здається правдою. Зокрема, я ніколи не приховував свого ставлення до літературного раб-ліпства, прислугування і перефарбовування...»⁴².

Контроль над творчою інтелігенцією на думку Йосипа Віссаріоновича був не достатнім та, що найголовніше, займав надто багато часу не лише у вождя, а й його оточення. Саме тому 23 квітня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) за ініціативи Й. Сталіна видає постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій», в якій проголошується створення єдиної спілки письменників. Подібні ідеї Генеральний секретар висловлював ще у 1922 р., коли до пропозиції Л. Троцького щодо молодих письменників і художників, Сталін вніс пропозицію створити «самостійну організацію», не прикріплену ні до якого «казенного відомства»⁴³. В нових умовах така перебудова літературних організацій була потрібна для того, щоб письменники не були відірвані «від політичних завдань сучасності»⁴⁴. Таким чином, це дозволяло контролювати не лише тексти, як це робили органи цензури, а й весь процес творчості від закладення ідеї твору до видання.

⁴¹ Письмо М.А. Булгакова И.В. Сталину от 30 мая 1931 г. // Там само. – С. 148.

⁴² Письмо Е. И. Замятина И. В. Сталину от июня 1931 г. // Там само. – С. 154.

⁴³ Записка И. В. Сталина в Политбюро ЦК РКП(б) по поводу предложенной Л. Д. Троцкого о молодых писателях и художниках от 3 июля 1922 г. // Источник. – 1995. – № 6. – С. 133–134.

⁴⁴ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О перестройке литературно-художественных организаций» от 23 апреля 1932 г. // Литературный фронт. История политической цензуры 1932–1946. Сб. док. / Сост. Д. Л. Бабиченко. – М., 1994. – С. 8–9.

Формування цензорського світогляду Й. Сталіна досягло свого піку в кінці 1930-х рр., коли він зрозумів, що будувати нову державу із старою історією та героями неможливо. Саме з цього періоду починається масштабна фальсифікація історичного процесу як СРСР, так і минулого Російської імперії.

Як зазначалось вище, першим, хто виступив проти такого перекручування та замовчування фактів історії, був Л. Троцький із власною книгою «Сталінська школа фальсифікації...». В ній Й. Сталін, спираючись на своє оточення у вигляді членів ЦК та Політбюро, подав історію Жовтневої революції 1917 р. так, як це було вигідно йому, з метою зганьбити «опозиційних» Л. Троцького, Г. Каменєва, Г. Зінов'єва та ін.⁴⁵

Як зазначає Г. Жирков, в другій половині 1930-х рр. «міфологізація» історії стала проходити швидкими темпами. Під керівництвом Й. Сталіна у розробці нової історичної схеми СРСР брали участь Л. Берія, К. Ворошилов, Є. Ярославський та ін. Сам вождь направляв роботу, систематизувавши власні твори по історії у збірку «До вивчення історії партії», до якої входили «Лист упорядникам підручника з історії ВКП(б)» (1937), уривок із постанови РНК і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР», звіт із «Правди» від 27 січня 1936 р. «В РНК і ЦК ВКП(б)» тощо⁴⁶.

Під впливом нової методології в історії Й. Сталін приходить до висновку, що потрібно створити нову офіційну версію історії Росії. Був оголошений конкурс на створення підручників для початкової школи. Генеральний секретар особисто перечитував усі проекти і відібрав два: перший — «Елементарний курс історії СРСР: для початкової школи в 2 частинах» під редакцією І. Мінца та М. Нечкіної, другий — «Елементарний курс історії СРСР з короткими відомостями по всесвітній історії» під редакцією професора О. Шестакова. Як зазначає Р. Медведєв, історія Росії відтепер викладалася як героїчна історія великої держави. Особливо велику увагу приділяли історичним портретам Олександра Невського, Мініна і Пожарського, Івана Грозного, Петра I, Олександ-

⁴⁵ *Троцький Л.* Сталинская школа фальсификаций. Поправки и дополнения к литературе эпигонов. – М., 1990. – 336 с.

⁴⁶ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв. – С. 274–275.

ра Суворова та ін. Одна з найкращих книг з історії Росії академіка М. Покровського була вилучена з обігу та бібліотек⁴⁷.

Піком розробки нової історії стала робота Й. Сталіна над «Коротким курсом історії ВКП(б)». В цьому процесі вождю стали в пригоді усі його навики партійного цензора та редактора. Багато хто з дослідників вважає, що генсек лише правив та редагував тексти історії. Але архівні матеріали свідчать про те, що саме Сталін практично «писав» цю історію⁴⁸ (він хотів показати себе великим теоретиком марксизму-ленінізму, нарівні із В. Леніним — *В. Б.*), саме він був фактичним автором, а численний творчий колектив — лише його помічниками⁴⁹.

Таким чином, в кінці 1930-х рр. суспільство отримало міфологізовану історичну концепцію, якої радянське суспільство притримувалось, нерідко під тиском цензури, увесь період існування СРСР.

Отже, простежуючи еволюцію поглядів на існування та функціонування політичної цензури в Л. Троцького та Й. Сталіна, не можна не відзначити їх відмінності від поглядів В. Леніна та А. Луначарського. Це свідчення того, що два останні ставили перед цензурою ряд завдань, які лише мали «захищати» суспільство від «небажаних та шкідливих» ідей. Лев Троцький та Йосип Сталін вбачали в цензурі механізм маніпулювання широкими верствами населення, сліпого виконавця поставлених завдань. Їх метою було підкорення кожного члена суспільства «служінню» державі та партії, перетворення періодики на її рупор, мистецтво — на інструмент, що буде ідеалізувати владу, партію та життя в радянській державі.

Якщо Л. Троцькому, як представнику старої соціал-демократичної школи, ще притаманний деякий лібералізм, то Й. Сталін не просто зумів поставити цензурну справу на служіння державі, а й перетворив себе на головного цензора та ідеолога в СРСР.

Автор исследует влияние И. Сталина и Л. Троцкого на создание системы цензуры в СССР.

⁴⁷ *Медведев Р.* Что читал Сталин? // Библиография. – 2002. – № 3. – С. 43.

⁴⁸ *И. В. Сталин в работе над «Кратким курсом истории ВКП(б)». Ч. 2.* // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 3–23.

⁴⁹ *Илизаров Б.С.* Сталин. Штрихи к портрету на фоне его библиотеки и архива // Новая и новейшая история. – 2000. – № 3. – С. 182–205.

Ключевые слова: цензура, литература, искусство, свобода слова.

The author investigated J. Stalin and L. Trotskiy influence on the creation of censorship system in the USSR.

Key words: censorship, literature, art, freedom of speech.

Олена Лисенко*

**Типологія поведінки сільських активістів
у контексті здійснення
суцільної колективізації
сільського господарства в Україні
(початок 1930-х рр.)**

У статті досліджується типологія поведінки сільських активістів під час проведення суцільної колективізації в Україні (початок 1930-х рр.)

Ключові слова: селянство, суцільна колективізація, активіст, сільрада, маргінали, гуманісти.

Проблема реакції селянства України на здійснення вищим політичним керівництвом СРСР колективізації сільського господарства актуалізувалася через дослідження глибинних механізмів становлення сталінської економічної політики та системи державного терору. Наслідки такої політики незалежна Україна постійно переборює у політичному, соціальному, економічному, культурно-освітньому сьогоденні.

Нові архівні документи надали настільки різнобічну інформацію, що подібною проблемою зацікавилися не лише історики, які намагалися реконструювати та класифікували її форми та різновиди. Інші вчені — психологи, соціологи, юристи — активно поча-

* Лисенко О. В. — аспірантка Інституту історії України НАН України.

ли вивчати поведінку особистості екстремальних умовах масової депортації, колективізації та опору сталінському режиму¹.

Прагнення вчених дослідити історичні події крізь призму соціальної історії із залученням здобутків психології, соціології, політології є не тільки виявом загальної закономірності розвитку сучасної історіографії. Це реакція на радянський історіографічний досвід минулого століття, у якому не знаходилося місця «живій» людині.

Тому нині є актуальним дослідження поведінки окремих соціальних груп, що займали активну політичну позицію у сталінських соціально-економічних перетвореннях. Саме поведінка позначала сукупність вчинків людини, її прояви надавала можливість проникнути у її духовний світ, була критерієм оцінювання рівня моральності і соціалізації особистості. Основним завданням істориків-дослідників стало виявити політичні, економічні, соціальні, культурно-освітні чинники, які кардинальним чином змінювали традиційну поведінку громадянина в конкретно-історичній епосі.

З середини 1920-х рр. Й. Сталін та його оточення почали поступово формувати систему загального та безмежного контролю державних органів над суспільством. Її основними проявами були тотальна ідеологізація життєдіяльності та напівфеодальна ієрархізація соціальних відносин, культивування страху перед ухиленням від «генеральної лінії» правлячої партії, програмування побуту та життєдіяльності окремої особистості та перетворення її на безособового індивіда, підкореного цілому. З цієї точки особистість та роль у соціальних перетвореннях сільського активіста викликає неабиякий інтерес.

Адже активна політична позиція сільських активістів стала одним з головних чинників реалізації господарчо-політичних кампаній на селі. Саме вони були виконавцями модернізації сільського господарства, переходу від дрібного, традиційного землеробства до «великих сільськогосподарських фабрик» оснащених механізацією. Вважаючи поняття «традиція» синонімом відсталості,

¹ *Афонін Е., Мартинов А.* Соціально-психологічний чинник трансформації і соціально-структура кризового суспільства // Соціальна психологія. – № 4. – 2009. *Лобода Ю.П.* Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) – Львів: Світ, 2009. – 280 с. та ін.

нераціональності та забобонів активісти стали вістрям та рушійною силою більшовицької владної політики на селі.

Новий фактичний матеріал та цікаві міркування, що розкривали соціально-психологічну сутність виконавців більшовицького соціально-економічного експерименту у сільському господарстві, знаходимо у працях С. Дровозюка², В. Васильєва³, С. Кульчицького⁴, Л. Гриневич⁵, І. Рибак та А. Матвєєва⁶, Р. Подкура⁷, І. Шульги⁸ та інших дослідників. Досліджуючи цю тему історики неодноразово замислювалися над важливими питаннями: «Хто вони, сільські активісти?», «Їх роль та місце у соціалістичних перетвореннях?», «Чи були вони гвинтиками бездушної машини?».

У 1929–1933 рр. минулого століття намагання вищого партійно-державного керівництва ліквідувати приватне землеволодіння й сконцентрувати основну масу селянських господарств у колгоспах не знайшли серед українських селян підтримки.

Ця ідея не була новою. В січні 1919 р. на Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун були спроби теоре-

² Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – № 9. – С. 360–372. *Її ж:* Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 67–79.

³ Васильєв В.Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 140–150.

⁴ Кульчицький С. 1933: трагедія голоду // Літературна Україна. – 1989. – 26 січня; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: «Альтернативи», 1999. – 335 с.

⁵ Гриневич Л. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима–весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології і поведінки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 290–292.

⁶ Рибак І.В., Матвєєв А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.

⁷ Подкур Р.Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – № 31. – С. 90–102.

⁸ Шульга І. Людодор на Поділлі. – К.: Респуб. асоц. українозн., 1993. – 235 с.

тичного обґрунтування колективізації. Для її практичного втілення було прийнято резолюцію «Про колективізацію землеробства». Незабаром Всеросійський з'їзд рад схвалив декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У тексті декрету, опублікованого газетою «Правда» 19 лютого 1919 р., зазначалася його суть: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуші і відживаючі»⁹.

Поодинокі комуни та колгоспи в Україні виникли переважно у поміщицьких маєтках, врятованих від поділу всілякими ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). Зокрема, перші спроби колективізації на Чернігівщині були ініційовані місцевими більшовиками після утворення радянської влади. Уже навесні 1919 р. з'явилися перші колективні господарства. Влітку по губернії було зареєстровано 46 радгоспів, 54 комуни, 69 артілей¹⁰. Однак, в умовах НЕПу вони були або збиткові, або працювали на межі рентабельності.

На листопад 1928 р. в окрузі було зареєстровано 76 колективних господарств: комун — 5, сільгоспартілей — 19, товариств по спільному обробітку землі 52¹¹. Землі у користуванні вищезазначених колективів на листопад 1928 р. було 5 897 дес., що складало 0,6%¹² від загальної площі.

Після проголошеного Й. Сталіним курсу на суцільну колективізацію керівники УСРР на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК КП(б)У взяли підвищені зобов'язання щодо здійснення «соціалістичної реконструкції села». С. Косіор заявив, що для «більшовиків немає нічого неможливого», і закликав до збільшення в 1930 р. посівної площі удвічі, а кількість колгоспів мала зрости у 3,5 рази¹³.

⁹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 343.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-5, оп. 1, спр. 4, арк. 30–31.

¹¹ ДАЧО, ф. П-10, оп. 1, спр. 748, арк. 20.

¹² Там само.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 331, арк. 1–24. Див. також: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – С. 47.

Після таких політичних обіцянок наркомзем СРСР накреслив для України план — весною 1930 р. повинно бути колективізовано 33,8% селянських посівів, до осені 1930 р. — 53,8%, до кінця п'ятирічки (осінь 1933 р.) — 95%¹⁴. Зокрема, по районах, які згодом увійшли до складу Чернігівської області рівень колективізації становив у 1930 р. — 20% господарств, у 1932 р. — 48%¹⁵, у 1933 р. — 61,8%, на перше січня 1934 р. — 71,6%, на 1 січня 1935 р. — 91,1%, на перше січня 1937 р. в колгоспи було об'єднано вже 94,4% селянських господарств¹⁶.

Політика масового розкуркулення, що була проголошена одночасно з початком кампанії колективізації зимою 1929–1930 рр. була покликана створити матеріально-технічну основу колгоспів та змусити селян у примусово-добровільно об'єднуватися у колективи. В умовах примусової колективізації розкуркулення було вагомим аргументом сталінського керівництва на користь вступу до колгоспу. Самим фактом розкуркулювання держава означала економічні та соціальні пріоритети і надавала широкі повноваження місцевим органам влади у проведенні колективізації та розкуркулення. Так, у доповідній записці інформаційному відділу ГПУ УСРР начальник Ніжинського окрвідділу ГПУ Самовський 20 березня 1930 р. інформував, що у с. Британи Комарівського району, за ініціативи уповноваженого окрпарткому Шевлюги, сільрадою, КНС і осередком ЛКСМ була винесена постанова про висилку за межі України групи бідняків і середняків, які нібито зривають колективізацію сільського господарства¹⁷.

Головною ударною силою у колективізації стали сільські активісти. Протягом 1920-х рр. більшовицьке керівництво намагалося через місцеві вибори, призначеннями, надсиланням робітників з великих промислових центрів «на допомогу селу» утвердити свій вплив на сільські органи самоуправління.

¹⁴ *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1994. – С. 31; *Васильев В., Виола Л.* Вказ. праця. – С. 47.

¹⁵ Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. – К., 1968. – С. 120.

¹⁶ *Коваленко О., Ткаченко В.* Політика розкуркулення і голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині // За них скажемо (Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С. 76.

¹⁷ ДАЧО, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44.

Практика направлення міських комуністів, комсомольців, робітників і студентів на проведення колективізації на певний термін мала з точки зору керівників ВКП(б) мала сенс. У відряджуваних осіб не було ніяких місцевих зв'язків, вони практично нічого не розуміли у селянській праці, селянських традиціях та звичаях. Тому для них було психологічно легко вирішувати проблеми реалізації настанов політбюро ЦК ВКП(б) щодо колективізації. Будучи з точки зору селян «чужаками», свій вплив на сільські органи самоуправління вони утверджували через адміністрування та залякування.

Загалом всі попередні цільові господарчо-політичні кампанії, на зразок «безбожної» чи створення комун, переслідували, окрім головної мети, виявлення осіб, здатних реалізовувати ідеологічні засади більшовизму серед сільського населення.

Юнацький революційний романтизм, бажання змінити «оточуюче похмуре життя» залучав до середовища активістів молодь. У 1929 р. в 6 900 комсомольських осередках на селі на обліку було 200 тис. комсомольців. Цього було достатньо, зазначав відомий український дослідник доктор історичних наук С. Р. Лях, щоб підтримувати певне ідеологічне і емоційне напруження на селі, але якихось реальних наслідків не мало: на комсомольців мало хто зважав. Це визнавали самі патрони комсомолу — функціонери партійних і радянських органів. Наприклад, в аналітичному огляді Уманського окрвиконкому за підсумками перевибірчої кампанії до сільських рад 1927 р. визнавалося:

«Роль комсомолу як організатор всієї молоді села ще й по цей час лишається невеликою [...]. Участь комсомольців в повсякденній роботі сільрад і взагалі в громадсько-політичному житті села ще невелика, господарськими справами села ЛКСМ цікавиться ще мало[...]»¹⁸.

Демобілізовані солдати Червоної армії, учасники громадянської війни, ставали ударною силою більшовиків на селі. З одного боку, вони визнавалися владою за повноправних громадян, а з

¹⁸ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 164.

іншого, їх визнавали за своїх більшість односельчан. Після служби в армії вони поверталися додому озброєними певним набором навичок успішної політичної поведінки, знанням риторики правлячого режиму, письменними, впевненими у собі. Про рівень їх впливовості свідчили результати виборів до місцевих сільських рад. Серед членів сільрад, обраних у 1927 р., чоловіки, які пройшли службу в Червоній армії, становили 26%, у 1929 р. — 35%. Серед голів сільрад їх у 1926 р. було 41%, а в 1929 р. — 50%¹⁹.

Вчителі, культурно-освітні фахівці, направлялися у сільську місцевість не лише для проведення роботи по ліквідації безграмотності, а й для масштабної політичної роботи.

Наступним джерелом активістів стали найбідніші селянські верстви. С. Р. Лях, вказував, що селянська біднота всіляко висувалася владою на роль провідної політичної сили, але реалізувати цей намір на селі було важко. Біднота отримувала від держави настільки значні матеріальні пільги, що це викликало нарікання з боку більшості сільського населення, і навіть ставало предметом глузувань, докорів на адресу «голодранців». Бідноту звинувачували у «дармоїдстві», «ледарстві». Полегшення для неімущої частини села оберталися побільшеним посиленням тягарем для решти селян.

Особливою категорією сільського населення були наймити. З точки зору впливу на місцевих селян, вони не мали особливих шансів в царині громадської роботи. Переважна більшість наймитів постійно міняла місце роботи, а отже, і проживання. Частина з них приходила на заробітки здалеку, і вони були чужими для місцевих мешканців. Наймити не мали авторитету господаря-землероба, який був особливо важливий для селянина. Нарешті, наймит економічно залежав від наймача, з чого могла випливати його громадська залежність.

Документи зберегли свідчення зневажливої оцінки здібностей наймитів як можливих депутатів рад не тільки з боку селян, а й з боку окремих представників радянських органів. В Криничанському районі Дніпропетровського округу при виборах сільрад у 1929 р. висловлювалися відводи кандидатурам із наймитів:

¹⁹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – С. 164.

«Він буде тільки до весни дома, а там піде служити і в сільраді працювати не буде», «Батрак у мене свиней пас, він у сільраді нічого не поймає»²⁰.

Фактично наймити були маргіналами у сільському середовищі.

Як показала практика 1920-х рр., не дивлячись на зусилля вищого та місцевого партійно-державного керівництва України та СРСР, сільські активісти не зуміли змінити традиційне селянське життя, зовнішній вплив не створив політичної підтримки більшовицьким ініціативам щодо перебудови сільського господарства.

Постійні акції, які проводилися сільськими активістами без відповідної підготовки, радше дискредитували ідеї більшовиків. Типовими були випадки у 1920-х рр., коли сільські активісти намагалися протягом короткого терміну змінити традиційний плин селянського життя. Зокрема, доктор історичних наук С. Р. Лях зазначав, що у 1920-х рр. до комуні ставилися як до «фабрики нової людини», як експериментального майданчика по розселенню, по перетворенню хлібороба у різновид індустріально-го робітника. Аргументами і критеріями в цій справі виступали не продуктивність праці і навіть не піднесення добробуту, а «свідомість», мораль. Типовим зразком рефлексії з приводу «кол-госпного будівництва» може слугувати такий газетний матеріал:

«Комуні імені Леніна» та «Червона зірка» на Харківщині є яскравим прикладом нового побуту. Перш за все, ці дві великі сільськогосподарські одиниці вільні зовсім від релігійних забобонів та рішуче одсахнулись од усіх релігійних обрядів. Народження, шлюб, смерть нового члена комуні зустрічається й проводиться без попа й кадила. Святкують комунари тільки революційні свята, на які запрошують до себе околиць селян та пояснюють їм значення колективізації й т.ін. Жіночої справи по колективах не існує. Колективне харчування звільняє жінку від віхтя та кухні, а ясла та дитячий будинок — від пелюшок. Жінка є повноправним членом колективу і вільний від праці час вона використовує на самоосвіту та вчиться керувати колективом. ...Праця в колективі є настільки організована, що кожний робітник вперед на декілька днів знає, що йому треба робити»²¹.

²⁰ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – С. 166.

²¹ Там само. – С. 152.

Й. Сталіну та його оточенню в умовах хлібозаготівельної кризи 1928 р. стало зрозуміло, що без прийняття кардинальних управлінських змін він втратить владу. Ставка була зроблена на здійснення реорганізацій економіки силовими засобами.

За допомогою засобів масової інформації влада створювала відповідну атмосферу. Масована кампанія, що розгорнулася в пресі, була покликана піднести бойовий дух та створити атмосферу найбільш сприятливу для виконання політико-господарчих кампаній. Майже в кожному номері Ніжинської газети «Нове село» за 1930 р. було вміщено публікації зі схожими на військові заклики заголовками —

- «Не дати глитайні зірвати пляни колективізації»²²,
- «В наступ на глитайню»²³,
- «За ліквідацію глитайні як кляси»²⁴,
- «Підглитайникам не місце в радах (Притулок злочинства)»²⁵,
- «Посилити темпи соціалістичної перебудови села»,
- «Завдамо рішучого вдару глитайні! Замінімо глитайське господарство радгоспами й колгоспами. Ліквідуємо глитайство — клясу дармоїдів, кровопивців, експлуататорів»²⁶,
- «З бойового фронту колективізації. Будемо переможцями і на господарчому фронті»²⁷.

Враховуючи наведені гасла, вище політичне керівництво СРСР видало своєрідний карт-бланш місцевим партійно-радянським органам на проведення колективізації та розкуркулення.

В умовах форсованої колективізації та розкуркулення проявилися, в першу чергу, людські якості сільських активістів. Одразу проявилася маргінальність більшості сільських активістів.

Під виглядом виконання директив партії та уряду, частина сільських активістів демонструючи владу відверто грабувала односельців та зводила особисті рахунки. Так, тимчасово вико-

²² Нове село. – 1930. (Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофнаради Ніжинщини) – № 524 – С. 2.

²³ Там само. – 1930. – № 532 – С. 1.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само – 1930. – № 545 – С. 2.

²⁶ Там само. – № 542 – С. 4.

²⁷ Там само.

нуючий обов'язки Чернігівського дільничного прокурора Кліменко у доповідній записці до Чернігівського та Олишівського райвиконкому зазначав, що

«до прокуратури поступили відомості, які свідчать про те, що деякі сільради стають на шлях масового продажу майна 7%, які не виконали повністю твердих завдань. Є випадки, сільрада за не здачу 7 пудів хліба штрафує й продає все майно [...]. В більшості сільрад при ліквідації куркульського господарства б'ють вікна, ламають двері, виганяють сім'ю куркуля з будинку, не надають будь якого приміщення, а заявляють: "Іди куди хоч, а дітей можеш потопити [...]"»²⁸.

Також непоодинокими були випадки простого присвоєння розкуркуленого майна. Так, у с. Комарівка Комарівського району постановою президії райвиконкому, без затвердження окрвиконкому конфісковано майно куркуля Івана Васильця і передано в користування колективу сільгоспартілі «Хвиля революції». Однак, майно фактично присвоєне членами правління артлі Василем Колодкою, Лукою Харченко і Омеляном Чумаком²⁹.

Привертає увагу ставлення сільських активістів до простих селян. Цілком очевидно, що людина, яка мала реальну владу та не була наділена високими моральними якостями, починала самотверджуватися за рахунок пригнічення ближнього. Подібні явища виникали на тлі культивування Й. Сталіним ідеї «класової війни», «знищення куркуля як класу» та створення «безкласового» соціально однорідного суспільства.

Ідея «класової війни» було одним із виправдань беззастережного виконання наказів та вказівок, незважаючи на будь-які етичні засади. Селянин, який не бажав йти у «світле майбутнє», для сільського активіста-маргінала був «класовим ворогом». Тому цілком закономірним було застосування знущань, катувань, а іноді й вбивства.

Особливий інтерес з точки зору антигуманного, деструктивного змісту історичного процесу становить тип активіста, що характеризувався ознаками садизму. Поведінці його представників притаманна жорстокість, хвороблива «карнавальність», вигаду-

²⁸ ДАЧО, ф. П-466, оп. 1, спр. 4, арк. 166.

²⁹ ДАЧО, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44.

вання різноманітних засобів і прийомів катування та приниження людської гідності.

У такий спосіб вони давали вихід власним емоціям, виявляли не тільки свідоме, а й підсвідоме. Гадаємо, цей аспект міг би стати предметом спеціального психолого-історичного дослідження.

Архівні документи переповнені фактами та вигадливими методами знущань на селянами, які застосовувалися сільськими активістами. Зокрема, у постанові Олишівського райпарткому від 25 грудня 1931 р., розглянувши справу с. Горбове, визнано грубе поводження членів бригади з окремими твердоздавцями на кшталт викидання з люльки немовляти в момент вилучення подушки з під голови дитини.

«Практика вилучення барахла замість незнайденого хліба, включаючи найдрібніші і зовсім непотрібні речі [...]. Поява на чолі бригади по хлібозаготівлі озброєного бригадира [...], майже систематичне пияцтво у середовищі активу»³⁰, –

викликали закономірне обурення та супротив селян.

У спецзведенні від 14 січня 1932 р. Бахмацького райвідділу ГПУ УСРР доповідалося райкому КП(б)У про незадоволення селян хлібозаготівлею, зловживаннями з боку влади, покарання за невиконання плану хлібозаготівлі та агітацію проти хлібозаготівлі. Так,

«в с. Фастівці, члени президії сільської ради Ганага Кирило, Шкерба (Щерба) Василь, член партії Муха Максим пішли до сьомої та восьмої дільниці перевіряти громадян щодо виконання хлібозаготівлі. Зайшли до твердоздатчика Ковтун Ганни, у якої була замкнута хата, почали бити двері в коридорі. Зачувши це, член двору Ковтун Параска прибігла від сусідів і запитала: “В чому справа? Що ви б’єте двері? Ось у мене ключ”. Бригада одімкнувши двері, в коридорі почала бити цю жінку, вимагаючи від неї гроші. Ганга Кирило почав давити горло, Шкерба (Щерба) Василь держав в руках шило — почав колоти боки, а Муха Максим, тримаючи в руках ножа, говорив: “Говори живо, а то все рівно тобі кінець життя”. Коли Ковтун Параска, втратила свідомість, бригада злякалася цього, її залишили і втекли [...]»³¹.

³⁰ ДАЧО, ф. П-466, оп. 1, спр. 9, арк. 174.

³¹ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Влада та народ: Зб. док. Чернігів., 2008. – С. 22.

У доповідній записці за період з 15 по 25 січня 1933 р. Чернігівського обласного прокурора Чернігівському обкому КП(б)У вказувалося про «перекручення лінії партії та уряду та зламання революційної законності в різних районах області». За інформацією обласної прокуратури типовим явищем стали допити, побиття селян, погрози зброєю та розстрілом. У с. Івашківка Чернігівського району хлібозаготівельна бригада,

«викликаючи селян до штабу, мордувала їх, що виявлялося в підвішуванні, обкурюванні димом. Окремих селян роздягали та саджали в холодні приміщення, незаконно затримували по 7 діб»³².

В інформаційному листі секретаря Чернігівського обкому КП(б)У Тодреса від 7 березня 1935 р., зазначалося, що у 1934 р. в Ічнянському районі в с. Гузовка директор МТС Селецький, голова сільради Христюк, парторг артiлі ім. Постищева Івченко стали на шлях насильницької колективізації та знущань над одноосібниками. Тих одноосібників, що не бажали вступати до колгоспів Селюцький, Христюк та Івченко примушували знімати взуття, виводили на двір і залишали стояти босими на снігу, незаконно забирали майно, розламували житло.

В Понорницькому районі в с. Осьмаки голова сільради Царенко (член ЛКСМ), голова артiлі Кравець (член КП[б]У) вирішили залучити одноосібників до колгоспів. З цією метою вони організували бригади, котрі почали ходити по всіх дворах одноосібників з пропозицією написати заяву про вступ до колективу. Для тих одноосібників, що відмовились вступати до колгоспів, були організовані так звані «комуни». Таких комун було організовано дві, одна в будинку психічнохворого Кота Єгора. В ці комуни стали примусово переселяти одноосібників, що відмовились вступати до колгоспів. В хатах одноосібників виймали вікна, двері, розвалювали печі³³.

Вміле нагнітання ажіотажу навколо політико-господарських кампаній взагалі та суцільної колективізації зокрема, відсутність нормативно-правової бази створювало сприятливі умови для

³² ДАЧО, ф. П-470, оп. 1, спр. 78, арк. 112–119.

³³ Там само, спр. 14, арк. 110–111.

різноманітних «перекручувань» та «перегинів». Так, у повідомленні до інформвідділу ГПУ УСРР від начальника Ніжинського окрвідділу ГПУ Самовського від 25 березня 1930 р. зазначається, що в окремих місцях уповноважені райкомів і райвиконкомів, а також активісти, що проводять на селі кампанію колективізації сільського господарства, перекручують лінію партії в цьому питанні, шляхом залякування селян примусово записують в колективи, незаконно вилучають і усуспільнюють майно та інвентар³⁴.

Типовими ставали випадки примусового записування до колективу. Так, уповноважений по проведенню кампанії колективізації сільського господарства в м. Носівка, по 4-ій ділянці голова СТВ Руденко обходив квартири бідняків і середняків, робив описи майна, не кажучи господарям для якої мети. Закінчивши опис, Руденко пропонував селянам розписуватися, а після розписки Руденко говорив:

«Поздоровляю тебе зі вступом в колектив»³⁵.

Привертає увагу випадок, що мав місце в с. Тертишники Носівського району 8 березня 1930 р. На зборах жінок розбиралося питання про колективізацію сільського господарства. Коли одна з присутніх на зборах біднячка запитала доповідача Блінова:

«Що робитимуть в колективах люди похилого віку, які не здатні до праці?».

Блінов відповів:

«Людей похилого віку будемо переварювати на мило».

Після такої відповіді, що викликала обурення присутніх на зборах жінок, почулись вигуки:

«Нам такий колектив не потрібен!»³⁶.

Але потрібно зауважити, що активісти не були однорідною масою. Замість проявів більшовицької «твердості» та «незламності», окремі активісти виявили сумніви, вагання, а то й прямий протест проти дій місцевого партійно-радянського апарату.

³⁴ ДАЧО, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 46.

³⁵ Там само, арк. 46–47.

³⁶ Там само, арк. 47.

Так, голова сільгоспартілі ім. Петровського на хуторі Ленден Комарівського району Захарій Опанасович Чуб відмовився проводити розкуркулення заявляючи:

«Я не ходив і не буду грабувати людей»³⁷.

Влада жорстко розправлялась із такими активістами-«гуманістами». У протоколах засідань первинних осередків та райкомів КП(б)У указувалося, що їх дії кваліфікувалися як «жалісливість», «м'який характер», «відсутність більшовицької твердості». Адже вони «не підходили» для виконання завдань тому були вичищені як «непридатний» матеріал.

Наявність у селянському середовищі цих двох типів сільських активістів вказує, що пояснення жорстокості активістів низьким рівнем освіти та культури не є переконливим. Адже та частина активістів, яка не виявила справжньої більшовицької «твердості», мала таку ж освіту, як і ті, які безпосередньо здійснювали катування. Якщо б готовність до безпосередньої участі у катуваннях і знущаннях визначалася виключно майновим станом, то тоді було б незрозумілим, чому активістами стали не всі бідні селяни, а тільки незначна, цілком конкретна частина.

Таким чином, одним із чинників проведення суцільної колективізації були сільські активісти. Протягом 1920-х рр. більшовицьке керівництво намагалося через місцеві вибори, призначеннями, надсиланням робітників з великих промислових центрів «на допомогу селу» утвердити свій вплив на сільські органи самоуправління. Також лави сільських активістів поповнювалися за рахунок сільської молоді (комсомольців), колишніх червоноармійців, бідняків та наймитів. Однак, з точки зору селян — ці люди знаходилися поза селянським світоглядним виміром. Маргінальність сільських активістів стала вирішальним у визначенні їх ролі у проведенні суцільної колективізації.

Наявність, принаймні, двох крайніх типів поведінки сільських активістів-«гуманістів» та з ознаками садизму — свідчить про неоднозначність середовища сільських маргіналів.

Дослідження всього спектру можливих типів поведінки сільських активістів дозволило б розкрити глибині механізми

³⁷ ДАЧО, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44 зв.

впливу на формування свідомості українських селян в умовах радянської дійсності.

В статье исследуется типология поведения сельских активистов во время проведения сплошной коллективизации в Украине (начало 1930-х гг.).

Ключевые слова: крестьянство, сплошная коллективизация, активист, сельсовет, маргиналии, гуманисты.

The article is dedicated to classification of village activists' behaviour during the total collectivization in Ukraine (at the beginning of 1930th).

Key words: peasantry, total collectivization, activist, soviet of the village, marginal, humanists.

*Ольга Мельничук**

Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР

У статті описано діяльність системи «Торгсин» в УСРР, показано значення грошових переказів для зростання доходів торговельної мережі. На основі архівних матеріалів, більшість з яких до наукового обігу введено вперше, висвітлено економічні та суспільні передумови викачування коштовностей та іноземної валюти у населення на користь держави, показано недоліки та зловживання. У висновку зазначається, що за допомогою системи «Торгсин» репресивними методами видобувалася валюта для потреб індустріалізації.

Ключові слова: торгівельна мережа, голод, структура, репресивні методи, грошові перекази.

В історії України Голодомор 1932–1933 рр. був явищем суперечливим та багатостороннім. Одним з його аспектів стала діяльність системи «Торгсину», розквіт припав на голодні 1930-ті рр. Адже її «золотий час» прийшов з погіршенням продовольчої ситуації на українських землях та репресивною політикою радянської влади.

* Мельничук О.Ю. — аспірантка відділу історії України 20–30 рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Доведені до відчаю, зморені голодом люди ладні були віддавати дорогоцінні сімейні реліквії в обмін на хліб, який можна було отримати у «Торгсин» в обмін на золото або іноземну валюту. Тому все частіше за кордон надсилалися листи до родичів та друзів з проханням переслати хоч незначну суму для виживання в умовах катастрофічного голоду. Таким чином, грошові перекази стали важливим джерелом доходу для системи «Торгсин».

Дана проблема в сучасній історіографії маловивчена. Основним джерелом дослідження системи «Торгсин» стали фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та державного архіву Київської області, які нещодавно були розсекречені.

Серед вітчизняних дослідників проблему вилучення грошей у селянства для потреб колективізації вивчав доктор історичних наук В. І. Марочко. Функціонування системи «Торгсину» в СРСР досліджувала один провідних фахівців Російській Федерації з історії 1930-х рр. СРСР О. Осокіна¹.

Всесоюзна контора по торгівлі з іноземцями («Торгсин») почала діяльність в УСРР у 1932 р. Спочатку вона повністю спрямовувалася на обслуговування іноземців, але згодом переорієнтувалася на прийом цінностей та закордонної валюти від радянських громадян в обмін на продовольчі товари.

Доведені до відчаю, зморені голодом люди шукали вихід для врятування сімей. Тому все частіше за кордон надсилалися листи до родичів та друзів з проханням переслати хоч незначну суму, адже для багатьох це був чи не останній шанс вижити.

З багатьох країн світу до України надсилали не лише грошові перекази, а й продуктово-речові посилки. Валютні перекази — до адресата потрапляли через систему «Торгсину» і Державний банк, продуктові посилки — через південні порти УСРР.

До березня 1932 р., всі перекази в закордонній валюті отримувало виключно центральне об'єднання «Торгсину» в Москві. Адресатам доводилося чекати на гроші протягом двох-трьох місяців. Таке зволікання було недопустимим в голодні 1930-ті рр. Крім того, за обслуговування проходження посилок відраховували 25, а подекуди й до 54 відсотків від початкової вартості.

¹ Осокіна Е. Золото для індустріалізації. Торгсин. – М., 2009. – 624 с.

В основному перекази до радянських громадян надходили з Австралії, Америки, Канади, Німеччини, Франції, Польщі, Палестини, Чехословаччини, Англії, Китаю, Скандинавії. Мали місце й внутрішні перекази. Валюта надсилалася до «Торгсину», котрий реалізовував її через Державний банк.

Про обсяги надходжень валюти в Україну та кількість переказів свідчать дані про отримання переказів громадянами УСРР станом на 1934 рік, що знаходяться в оперативному звіті ВУК «Торгсину»²:

КРАЇНА	Загальна кількість переказів	Загальна сума переказів, торгзінівські крб.
США	184 505	2 303 696
Англія	11 103	135 495
Франція	20 880	307 657
Німеччина	57 405	481 215
Польща	39 769	435 993
Литва	2 026	25 737
Китай	3 457	49 113
Монголія	635	5 575
Палестина	25 227	209 624
Туреччина	1 148	20 612
Персія	316	4 890
Італія	432	6 660
Чехословаччина	1 642	19 382
Інші країни	26 887	330 833
Всього	375 432	4 305 482

Цифрові дані демонструють, що найбільше переказів до України надходило з США, Німеччини, Франції, Палестини та Польщі.

² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 465.

Більшість переказоотримувачів за національністю була євреями, але у списках чимало й українських та російських прізвищ³.

Існувала думка про «гітлерівську допомогу голодуючим німцям на території України». Навіть на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, детально обговорювалося це питання. Аналіз показав, що перекази переважно здійснювалися родичами. Отже, простежується національна спрямованість допомоги: євреї Палестини врятували українських євреїв, українці, що жили за кордоном — родичів українців, німці з Німеччини та США піклувалися про німців УСРР⁴.

Процедура отримання переказу була наступною. Переказоотримувач одержував спочатку товарний ордер (бона), потім — «заборну книжку» або «товарну книжку». У кожній книжці був контрольний талон одноразового використання.

По одержанні переказу одержувач повинен був написати відповідну розписку. В архівах виявлені чимало вимог від громадян інших країн, які надсилали перекази, анулювати їх, якщо звістки про отримання не було. Такі випадки були частими, бо далеко не всі правила виконувалися робітниками торговельної мережі. В наступних випадках закордонні контори (наприклад, «Юніверсаль Парсель Сервіс» в Нью-Йорку, «Хіас» у Варшаві) писали запит в Державний банк. Вони вимагали підтвердженої інформації чи дійшов даний переказ чи посилка до адресата, вимагаючи розписки клієнтів або ануляції. Державний банк звертався, зокрема, до Київської обласної контори «Торгсину» по відповідні підтвердуючі документи.

Часто подібні запити направлялися декілька разів, але відповідь так і не надходила. В особливих випадках Держбанк УСРР надсилав запити до Москви. Були й виключення із правил, коли «Торгсин» міг виплатити переказ без ордеру. Зокрема, до керівника переказопосилочними операціями «Торгсин» надходили листи, що повідомляли про такі випадки:

«Повідомляємо Вас, що по даному переказу на ім'я Йосифа Стаднічука, ми порахували можливим виплатити 10 доларів без ордеру, однак просимо у випадку надход-

³ ДАКО, ф.912 с/р 610, оп. 2, спр. 7, арк. 15.

⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 469.

ження до Вас втраченого ордеру з замовленням клієнта на посилку, вважати дане доручення виконаним і посилку по ньому не надсилати»⁵.

У випадку смерті отримувача, переказ повинні були отримати його діти. До Державному банку часто надходили подібні листи⁶:

«...В виду смерти А. Ходарковського выдать в пользу сына его Б.Ходарковского по тому же адресу. Зав[едающий] пер[евод]пос[ылочным] отд[елом] Мныменко. Кореспондент Рубинорайн».

Теоретично, клієнт мав право переказати переслані на його ім'я кошти до інших філій «Торгсину», але на практиці це часто виконувалося несвоєчасно, або взагалі не виконувалося. До керівництва надходила велика кількість листів із скаргами від переказоотримувачів⁷.

В разі отримання переказу на ім'я конкретної особи Київська агенція «Торгсину» повідомляла клієнта спеціальним бланком, на звороті якого відразу ж пропонувалося зробити замовлення на висилання йому товарів посилкою. За пересилання та упакування товарів чистою вагою до 8,5 кг «Торгсин» вилучав з суми переказу 1 крб. 50 коп. і за 17 кг — 2 крб. 50 коп.

Клієнту на момент отримання ним переказу надавалося право його частину або всю суму направити в інше місто, родичам або друзям за відповідною адресою⁸. Якщо переказоотримувач бажав перерахувати кошти на інше відділення «Торгсину», він мав вказати на цьому ж бланку його адресу.

У випадку, якщо він бажав особисто отримати переказ, йому пропонувалося звернутися до агенції «Торгсину» при Держбанку, маючи при собі документи, що засвічували особу, місце проживання.

Разом з бланком до клієнта надсилався і прейскурант цін. При відсутності того чи іншого із вказаних замовлень товарів, «Торгсин» залишав за собою право замінити їх на відповідний за якістю товар⁹.

⁵ ДАКО, ф. 912 с/р 610, оп. 2, спр. 7, арк. 50.

⁶ Там само, арк. 691.

⁷ ДАКО, ф. 912 с/р 610, оп. 2, спр. 7, арк. 701.

⁸ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 49, арк. 16.

⁹ ДАКО, ф. 912 с/р 610, оп. 2, спр. 7, арк. 731.

Загалом переказоотримувачі прикріплювалися лише до тих магазинів, які були виділені для їхнього обслуговування. Ніяких відкріплень до інших магазинів, навіть в одному і тому ж місті не робилося.

Обслуговування клієнтів регламентувалися спеціальними інструкціями центральної контори «Торгсину». Зокрема вказувалося, що переказоотримувачів мали задовольняти найкращими товарами у достатній кількості та у найповнішому асортименті¹⁰.

Підбиваючи підсумки роботи мережі «Торгсин» за 1933 р., на засіданні правління від 17 січня 1934 р. обговорювалися недоліки роботи. Для їх виправлення вирішили організувати у складі Всеукраїнської контори спеціальний підрозділ по роботі з переказами, звільнивши його від усієї іншої роботи. Встановлювався порядок, що гарантував безперебійне обслуговування переказоотримувачів. Планувалося також посилити рекламування переказних операцій¹¹.

Акції популяризації діяльності «Торгсину» не лише серед населення Радянського Союзу, а й за кордоном. Представники торговельної мережі з'являлися в різних країнах світу. Функції представників «Торгсину» виконували співробітники акціонерних товариств «Амторг», «Аркос», «Амдерутра» або радянських торговельних представництв. Їх робота винагороджувалася з доходів «Торгсину». Вона була визначена двосторонніми угодами.

Хоча закордонна діяльність «Торгсину» була різноманітною за формою, але мета була єдиною: стимулювати надходження валютних переказів в СРСР. Реклама асортименту товарів, послуг та цін у торговельній мережі, угоди з банками та фірмами, операції з посылками та валютними переказами була головними формами роботи системи «Торгсин».

Однак, головним стимулом збільшення потоку переказів до Радянського Союзу було поширення звісток про голод, зокрема в Україні на початку 1930-х рр. З різних адміністративно-територіальних одиниць СРСР, охоплених голодом, надходили численні листи адресатам за кордоном з проханням про допомогу¹².

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 49, арк. 16.

¹¹ Там само, спр. 48, арк. 77.

¹² *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью торгсина // *Отечественная история.* – 1995. – № 2. – С. 86–104.

З «Торгсин» працювали різні іноземні банки, які проводили операції по відправленню грошових переказів. Зокрема, в США — це «Амальгабанк» в Чикаго та «Амалгалейтед Банк» в Нью-Йорку. Валютний курс був наступним — 1 англійський фунт коштував 6,55 крб. золотом, 1 долар США — 1,94 крб.¹³

У більшості випадків фізичні особи отримували мізерні перекази — 1–5, рідше 20 доларів, 50 франків, 5 фунтів стерлінгів. Але навіть такі невеликі гроші могли врятувати від голоду¹⁴.

Мали місце часті зловживання працівників «Торгсину». Так, касир агентства на перекази, отримувачі яких померли, міг виписати товарну книжку на власних рідних чи знайомих. Загалом такі операції проходили без покарання.

При перераховуванні переказів на інші міста доручення Державного банку не переглядалися. Підписи на отримані перекази при передачі у Державний Банк часто теж не перевірялися. При перерахунку переказів на інші міста в картці не писалася додаткова інформація. В таких випадках переказоотримувачі не інформувалися працівниками «Торгсин». Інформація направлялася лише у випадку, коли клієнт із закордону надсилав запит з оплаченою відповіддю¹⁵.

Через недоліки до «Торгсин» надходили численні скарги від клієнтів. Постановою Правління від 7 травня 1933 р. було затверджено інструкцію по задоволенню претензій переказоотримувачів на невидачу їм товарів на суми, що надійшли з-за кордону по причині втрати висланих на їхнє ім'я посилок, видачі товарних книжок не за призначенням. Наслідком недоліків було навмисне чи помилкове направлення товарів, чи втрата посилки через халатність співробітників «Торгсину», Державного банку чи пошти. Інструкція передбачала після отримання скарги про недостачу товарів в поштової посилці співробітник «Торгсин» повинен був отримати оформлений акт поштової контори, котрий підтверджував факт нестачі вкладення за описом. Про зникнення посилки потрібно було отримати довідку відповідної поштової контори про неотримання посилки чи невидачі. Якщо

¹³ ДАКО, ф.912 с / р 610, оп. 2, спр. 6, арк. 1–5.

¹⁴ Там само, спр.7, арк.22.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 47, арк. 73.

мала місце помилкова чи навмисно неправильна видача чи адресування переказу з вини співробітників «Торгсину» чи Банку, потрібно було отримати відповідний акт розслідування зі встановленням винних осіб.

Лише при наявності вказаних вище документів, повинна була проводитися видача товарів законному переказоотримувачу¹⁶.

Існувала велика кількість неоплачених переказів по різноманітним причинам: не розшук, виїзд в невідомому напрямку, смерть клієнтів, неявка за отриманням переказу тощо.

Документи зафіксували значну кількість переказів без вимоги отримання через смерть переказоотримувача. Тому Управління Закордонними операціями «Торгсину» впродовж 1934 р. надсилало спеціальні інструкції з відповідними вказівками¹⁷. Загалом за цей період через смерть клієнтів Київська обласна контора «Торгсину» не виплатила 234 перекази на суму 2506,26 крб.¹⁸.

Перешкоджали видачі переказів і органи ОДПУ СРСР. В 1933 р. співробітники ОДПУ СРСР примушували громадян відмовлятися від грошових переказів. Така практика була викликана агітаційною кампанією, яка розпочалася за кордоном і мала на меті допомогти голодуючим в СРСР. Однак, вищим партійно-державним керівництвом факт голоду в СРСР не визнавався. Тому по лінії органів державної безпеки було видано розпорядження про перешкоджання отримання грошових переказів громадянами. Співробітники ОДПУ СРСР застосовували погрози та репресії. Так, у листі, датованому червнем 1933 р., вказувалося:

«ОДПУ в Ленінграді змушує громадян, які мають торгсинівські книжки, списувати з поточних рахунків в Торгсині велику частину їхніх заощаджень під виглядом добровільної пожертви (деколи такі пожертви досягали всієї суми поточного рахунку в Торгсині). Громадяни під впливом репресій віддають все, що від них вимагають, а іноді й більше, тільки б їх не переслідували»¹⁹.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 6, арк. 13.

¹⁷ Там само, спр. 49, арк. 2.

¹⁸ ДАКО, ф. 912 с / р 610, оп. 2, спр. 13, арк. 69-93.

¹⁹ Осокіна Е.А. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86-104.

Погроза виключення з колгоспу також була однією з поширених засобів впливу на селян. Таким чином, допомога через мережу «Торгсину» не завжди була бажаною для радянських переказоотримувачів. Вилучену іноземну валюту виконавчі органи влади не збиралися повертати за кордон.

Подібна практика застосовувалася в Україні. Зокрема, в Житомирському відділенні по операціям була зафіксована значна кількість переказів, які не вимагалися до отримання. Здебільшого, це були перекази адресовані німцям-колоністам Житомирського та Коростенського районів. Окрім, силового тиску, громадяни не вимагали переказу через примусове виселення їх з постійних місць проживання чи добровільний виїзд за межі району.

Суми не отриманих переказів станом на 25 лютого 1935 р. по Київській області підраховувалися окремо по кожній з наступних причин:

- відмова клієнтів від отримання;
- не розшук клієнтів (відсутність адреси);
- по причині неявки клієнтів за переказами «до-вимоги»;
- виїзд клієнтів в невідомому напрямку;
- неявка клієнтів за отриманням (найпоширеніша причина).

Загалом неоплачених переказів нараховувалося 4328,07 крб.²⁰

З огляду масове неотримання переказів в США розпочалася кампанія проти відправлення переказів до Київської області. На претензії закордонних громадян Центральна контора «Торгсину» заявила, що переказів невиконаних з вини агенцій нема. Затримки по оплаті викликані відсутністю відповідей іноземних банків на запити «Торгсину» про уточнення реквізитів, смертю переказоотримувачів, не розшуком клієнтів, відмовою одержувача тощо²¹.

Таким чином, що отримання грошових переказів було додатковим джерелом отримання іноземної валюти, необхідної для проведення модернізації СРСР. Надходження коштів з-за кордону було зумовлене важкою продовольчою ситуацією в Україні.

²⁰ ДАКО, ф. Р-610, оп. 2, спр. 13, арк. 69–93.

²¹ Там само, арк. 81.

Тому громадяни СРСР та УСРР, зверталися про допомогу до родичів та друзів, які проживали за межами Радянського Союзу.

Але у системі діяльності «Торгсин» було чимало недоліків та прогалин, внаслідок чого громадяни взагалі не отримували навіть мізерних коштів. Паралельно, застосовуючи репресії та погрози громадян змушували відмовитися від грошової допомоги. Водночас, іноземна валюта залишалася у розпорядженні державних органів.

В статье описана деятельность системы «Торгсин» в УССР, показано значение денежных переводов для увеличения прибыли торговой сети. На основе архивных материалов, большинство из которых в научный оборот были введены впервые, освещены экономические и социальные предпосылки выкачивания драгоценностей и иностранной валюты у населения в пользу государства, показано недостатки и злоупотребления. В выводах указывается, что с помощью системы «Торгсин» репрессивными методами доставалась валюта для индустриализации.

Ключевые слова: торговая сеть, голод, структура, репрессивные методы, денежные переводы.

In article the author describes the activities of «Torgsyn» system in USSR, shows the significance of money transfers for increase of profit of trading network, covers economical and social preconditions of extraction of valuables and foreign currency from people in country favor, tells about defects and misuses of this business. It was analyzed on the basis of archive materials most of which are used for the first time. The conclusion is grounded that foreign currency was extracted by retaliatory measures using «Torgsyn» system for industrialization.

Key words: a trading network, famine, structure, retaliatory measures, money orders.

Юрій Шевчук*

Технологія здійснення репресій проти інтелігенції Житомирщини в 30-х рр. ХХ ст.

У статті на підставі архівних документів загальноукраїнського та регіонального рівнів, місцевої періодики висвітлюється репресивно-каральна політика радянської влади проти інтелігенції на Житомирщині в 30-х рр. ХХ ст. Окрему увагу приділено специфіці, технологічним методам та прийомам, регіональним особливостям, безпосереднім виконавцям цих репресивних акцій та операцій.

Ключові слова: інтелігенція Житомирщини, репресивно-каральна політика, регіональні особливості та специфіка державного терору, технологічні методи та прийоми.

30-ті рр. ХХ ст. за згубними наслідками від суцільної колективізації, голодомору, масових політичних репресій не можна визначити інакше, як національну катастрофу. Саме через це проблематика, пов'язана з дослідженням масових репресій, не втрачає актуальності та значимості й донині. Одним з найбільш складних завдань історичної науки залишається осмислення механізму здійснення державного терору, реконструкція технологічних прийомів та методів репресій. Це пов'язано з тим, що певна частина нормативних документів репресивно-каральних органів, архівно-кримінальні справи чекістів — безпосередніх виконавців репресивних операцій та акцій на місцях й дотепер зберігають обмежувальні грифи і залишаються недоступними для дослідників як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях. Однак, попри складність дослідження технологічних аспектів проведення масових політичних репресій 30-х рр. ХХ ст. протягом останніх років зусиллями науково-редакційної групи книги «Реабілітовані історією. Житомирська область» (побачили світ 2 із 7 запланованих книг серії) та житомирських краєзнавців, істориків були опубліковані дослідження, де ця проблематика знаходить певне відображення. Регіональні особливості, специфіка

* Шевчук Ю.В. — викладач Житомирського комерційного технікуму, аспірант НПУ ім. М. П. Драгоманова.

терору, технологія проведення масових репресій на Житомирщині висвітлюються в наукових розвідках, статтях В. Єршова, М. Лутай, Т. Рафальської¹.

Але варто зауважити, що у працях недостатньо висвітлені технологічні методи та прийоми проведення репресій у регіональному аспекті. Тому автор поставив за мету реконструювати роботу місцевих органів НКВС, акцентуючи увагу на специфіці, регіональних особливостях, технології та механізмі її здійснення на прикладі дослідження державного терору інтелігенції Житомирщини в 30-ті рр. ХХ ст. Для дослідження цієї проблематики автор використав документи, архівно-кримінальні справи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архіву УСБУ в Житомирській області, Державного архіву Житомирської області.

Насамперед слід зазначити, що кожен регіон мав регіональні особливості, специфіку у здійсненні масових політичних репресій. Стосовно Житомирщини, то дослідники одностайні у визначенні чинників, які впливали на проведення державного терору в регіоні.

Прикордонне географічне положення краю у 20–30-х рр. ХХ ст., багатонаціональний склад населення краю, значна кількість військових частин, наявність двох укріпрайонів (Новоград-Волинський та Коростенський) були зручним підґрунтям як для діяльності реальних супротивників радянської влади, так і для фабрикації репресивно-каральними органами різноманітних шпигунських, диверсійних, антирадянських організацій, нагнітання істерії ворого-шпигуноманії.

Партійна газета «Радянська Волинь» з нагоди утворення Житомирської області в передовій статті «Про зразкову Житомирську область» констатувала:

«Житомирська область — прикордонна область. Про це треба пам'ятати завжди».

¹ *Єршов В.* Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933–1941 рр. Ч. 1. 1933–1936 // Волинь. Житомирщина – 1995. – № 3; *Лутай М.* Назвемо усіх поіменно // Вісник Житомирського педуніверситету. – 2000. – Вип. 5; *Лутай М.* До історії німецької і чеської «військово-повстанських організацій» на Житомирщині // Наукові записки Вінницького педінституту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. Вип. 10. – Вінниця, 2006; *Рафальська Т.* «Великий терор» на Житомирщині: Специфіка та технологія // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3.

І зверталася із закликом до трудящих краю:

«...ще вище піднести більшовицьку пильність..., ще рішуче виявляти і викорчовувати з корінням троцькістсько-бухарінських гадів, буржуазно-націоналістичних виродків та інших оскаженілих псів фашистських розвідок»².

Переважна частина сучасної Житомирської області до червня 1925 р. входила до складу Волинської губернії, частково — до Київської. Із 1932 р. вона була складовою Київської та Вінницької областей. 22 вересня 1937 р. територія краю стала областю — адміністративно-територіальною одиницею УРСР³. Однієї з причин створення області — жорсткий контроль за здійсненням державного терору в регіоні.

Характерною рисою державного терору проти інтелігенції на Житомирщині була його планомірність, поетапність і безпосередній зв'язок з репресіями початку 1930-х рр. Й. Сталін та його оточення в добу «великого терору» фізично ліквідувала тих, кого не змогла знищити з різних причин на початку 30-х рр. ХХ ст.

На перебіг масових політичних репресій досліджуваного періоду впливала часта зміна керівництва ДПУ–НКВС України, яка відбувалася зі зміною союзного керівництва ОДПУ–НКВС. Так, В. Балицький очолював ДПУ–НКВС України з невеликими перервами з 1923 по червень 1937 р. Напередодні початку репресій доби «великого терору» на посаді наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького змінив І. Леплевський. Він почав діяльність у відповідності з наказом наркома внутрішніх справ М. Єжова від 14 червня 1937 р. за № 968⁴ і був слухняним виконавцем всіх репресивно-каральних операцій, вимагаючи цього від співробітників НКВС на регіональному рівні. 25 січня 1938 р. його усунули з посади наркома, а 28 липня 1938 р. розстріляли. Новим наркомом внутрішніх справ УРСР призначили О. Успенського, який займатиме

² «Про зразкову Житомирську область // Радянська Волинь. – 1937 – 24 вересня.

³ Реабілітовані історією: у 27-ми т. // Житомирська область: у 7 кн. – Житомир, 2006. – Кн. 1. – С. 10.

⁴ Галузевий Державний архів служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, спр. 9, арк. 4.

посаду наркома з січня по листопад 1938 р. Його також згодом, 27 січня 1940 р., засудили до розстрілу⁵.

Масові політичні репресії на Житомирщині 30-х рр. ХХ ст. на початкових етапах здійснювалися в контексті реалізації загальносоюзних репресивних акцій, які проводилися у Київській та Вінницькій областях. З моменту оформлення території краю як самостійної адміністративно-територіальної одиниці УРСР репресії почали набувати регіональної специфіки. Керівниками УНКВС Житомирської області під час державного терору були Л. Якушев (Бабкін) та Г. В'яткін⁶. Ці призначення відбувалися після відповідних ротацій наркомів на загальноукраїнському рівні.

Для розуміння технології проведення репресій необхідно розпочати із з'ясування підстав для арештів. Починаючи з найперших днів радянської влади, ідучи шляхом різноманітних обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах велетенську й доволі точну інформаційну систему. Збирання та систематизація відомостей про населення було чи не найпершим і чи не найголовнішим завданням органів держбезпеки. Арешти проводилися на основі саме цієї інформації. Насамперед, обліковували неблагонадійних, дані про яких класифікувалися за забарвленнями («Українська контрреволюція», «українська громадськість», «російська інтелігенція», «ПСР»...)⁷. Підставою обліку були соціальне походження, політичне минуле, приналежність до не більшовицької партії, народження за кордоном, зв'язок з родичами кордоном, проживання в прикордонній смузі.

Система обліків, анкетування й паспортизації населення 1920–1930-х рр. стала інформаційною основою державної політики масового терору проти всіх верств населення, в тому числі й

⁵ Див.: Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 29; Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ – 2000. – № 2/4(13/15). – С. 368.

⁶ Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 448, 578–579.

⁷ Див.: Білокінь С. Теорія й практика комуністичного терору в СРСР: виступ на громадському суді над КПРС, Київ, 7 листопада 2001 р. // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 151. – Червень. – С. 154.

стосовно інтелігенції. Житомирщина не була винятком із загального правила. Так, в «Інформації окружному КП(б)У в ЦК КП(б)У» за лютий–травень 1930 р., містився список антирадянського елемента по Волинській окрузі (вчителі, лікарі, агрономи, землеміри та інші). Це був своєрідний перспективний план у здійсненні репресій проти інтелігенції Житомирщини. В документі перераховані прізвища 109 інтелігентів й інформація-досьє на кожного із них. Згідно цього документу 18 осіб після арешту планували розстріляти (I категорія), 91 особу проектували до ув'язнення у виправно-трудові табори на термін 8–10 років (II категорія)⁸.

Як приклад наведемо уривок з документу, де перераховуються прояви «антирадянськості» першого ректора Волинського інституту народної освіти:

«Абрамович Петро Никандрович — 1881 року народження, із духовенства, професор ІНО. При Петлюрі організатор і керівник учительського інституту, — організатор “Просвіт” на Волині. Підтримував автокефальну церкву, в 1924 році був заарештований у справі Орлика, але був виправданий, підтримує письмовий зв'язок з Академією наук та із закордоном — Польщею та Німеччиною. Абрамович налаштований антирадянськи, був пов'язаний з учасниками СВУ — Чеховським, Хомичевським...»⁹.

Прізвище П. Абрамовича фігурувало в багатьох сфабрикованих кримінальних справах ДПУ–НКВС УСРР як «буржуазного українського націоналіста». Переховуючись від переслідувань, 1931 р. вчений виїхав до Харкова, де працював викладачем педагогічного інституту і був заарештований. Далі сліди вченого загубилися у таборах¹⁰.

У «Витязі зі списків підприємств, установ та організацій м. Житомира, підозрюваних в антирадянській агітації», датованому 1935 р. зазначалося:

«Компрометуючий матеріал на працівників [...]. Комітет Червоного Хреста [...]. Дорн Юліан Карлович — 1872 року

⁸ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. П.-85, оп. 1, спр. 695, арк. 27–39.

⁹ Там само. – Арк. 27.

¹⁰ Костриця М. Перший ректор Волинського ІНО // Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн. – Житомир, 2008. – Кн. 2. – С. 82.

народження, лютеранин. Уродженець с. Божемуйка Варшавської губернії. Освіта вища [...]. За фахом зубний лікар. В лікарні Червоного Христа працює з 1930 року. Весь час займається приватною практикою [...]. Часто викликається в НКВС стосовно золота, яке ймовірно і здавав [...]. Має за кордоном брата та сестру. В житті колективу не бере участі»¹¹.

Місцеві чекісти, використовуючи цей «компрогат», зробили його в 1937 р. «агентом німецької розвідки» й керівником «німецько-фашистського угруповання».

Так само діяли й районні спецпідрозділи ДПУ–НКВС регіону. Так, у «Списку членів партії, комсомольців та безпартійних, які були усунуті з ідеологічної та культурної роботи в 1933–1935 роках в Мархлевському районі за контрреволюційну антирадянську націоналістичну роботу» містилися «об'єктивні дані» на 56 вчителів та культпрацівників¹². На основі політичного компрогату здійснювалися чистки, звільнення з роботи, арешти в районах, які вважалися «засміченими класово-чужими елементами».

В добу «великого терору» підставою для арешту сільської інтелігенції слугувала довідка-характеристика відповідної сільської чи селищної ради. На кожну особу складалася фіктивна довідка, як правило, компрометуючого характеру, в якій зазначалися так звані «підстави» для арешту, що й обумовлювало арешт в подальшому.

Збереглося чимало свідчень місцевих чекістів про складання таких довідок. Наприклад, колишній оперуповноважений 3 відділення, 3 відділу УНКВС в Житомирській області Л. Молдавський (працював в обласному УНКВС з жовтня 1937 р. по вересень 1940 р.) свідчив:

«[...] Повинен сказати, що працівники райвідділів НКВС примушували тоді працівників сільрад підписувати характеристики на арештованих. Характеристики писали вони самі»¹³.

Підтвердження подібної практики знаходимо також в численних свідченнях голів колгоспів та секретарів сільрад, які вони давали під час перегляду кримінальних справ під час реабілітації в 1950–1960 рр.

¹¹ ДАЖО, ф. П.-124, оп. 1, спр. 138, арк. 163.

¹² Там само, ф. П-42, спр. 125, арк. 33–36.

¹³ Там само, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 3640, арк. 164–166.

Політичні репресії на Житомирщині здійснювалися поетапно. Кожен етап державного терору проти інтелігенції краю мав певні характерні риси, особливості. В першій половині 1930 рр. відтворити механізм дій репресивно-каральної системи на Житомирщині в повному об'ємі доволі складно, у зв'язку з тим, що адміністративно-територіальне оформлення краю як окремої області відбулося восени 1937 р. й архівні документи, джерела залишаються розпорошеними. Однак, попри складнощі у дослідженні технологічних аспектів проблематики масових репресій вивчення численних партійних документів, директив, наказів, циркулярів ОДПУ–ДПУ–НКВС СРСР та УСРР, регіональних архівно-кримінальних справ дозволяє стверджувати, що інтелігенція багатонаціональної Житомирщини була включена у переважну більшість репресивних акцій та кампаній, які здійснювалися на загальносоюзному та загальноукраїнському рівнях на початкових етапах державного терору.

У середовищі української науково-педагогічної інтелігенції відбувалися пошуки регіональних учасників у справах «Союзу визволення України», «Української військової організації». Представників інших категорій регіональної інтелігенції робили фігурантами інших сфабрикованих справ, які набули загальносоюзного та загальноукраїнського розголосу — «контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР (1930 р.), «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації “Весна”» (1931 р.). Так, у доповідній записці керівництва Житомирського оперсектору ДПУ голові ДПУ УСРР В. А. Балицькому у справі «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації “Весна”» від 1 квітня 1931 р. повідомлялося:

«Всього по Житомирському сектору проходить членів організації 154 чол., з них: військовослужбовців — 81 чол., різних цивільних осіб — 73 чол. Із числа членів організації заарештовано — 56 чол., з них: військовослужбовців — 31 чол., різних цивільних осіб — 25 чол. Із загальної кількості заарештованих зізналися 36 чол., з них: військовослужбовців — 21 чол., різних цивільних осіб — 15 чол.»¹⁴

¹⁴ Доповідні записки органів ДПУ УСРР за справою «Весна» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2 (19). – С. 266.

В переважній більшості це були представники військової, технічної та освітньої інтелігенції.

Чеську інтелігенцію Житомирщини долучили до «шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації Чеського генштабу» (1931 р.). Німецька освітянська інтелігенція стала об'єктом терору внаслідок здійснення операцій місцевими органами ДПУ по «очищенню прикордонної смуги», «вилученню контрреволюційного та антирадянського елементу» з Пулинського німецького району та знешкодженню одержувачів та популяризаторів так званої «гітлерівської допомоги».

Загальноукраїнського розголосу набула «справа педагогів Грюнке» у 1935 р. Фабрикуючи подібні справи, органи НКВС мали остаточно дискредитувати як саму «гітлерівську допомогу», так і її безпосередніх одержувачів. Сама ж «справа педагогів Грюнке» мала профілактично-виховний характер для німецької нацменшини.

Призначення начальником УНКВС Житомирської області Л. Якушева (Бабкіна) ознаменували початок чергового етапу державного терору в області. Про першого керівника обласного УНКВС вдалося віднайти доволі уривчасті відомості. Перебував на посаді начальника УНКВС в Житомирській області з 1 жовтня 1937 по 26 лютого 1938 рр. З 26 лютого 1938 р. — у резерві призначень НКВС СРСР. У травні 1938 р. Л. Якушева (Бабкіна) призначили заступником наркома внутрішніх справ Криму. Але 18 грудня 1938 р. був заарештований й знаходився у в'язниці у Москві. 20 червня 1939 р. його засудили на 20 років позбавлення волі з поразкою у правах на 5 років за порушення норм соціалістичної законності. Відбував покарання у північно-східному таборі НКВС на Колимі. У жовтні 1941 р. постановою Президії Верховної Ради СРСР судимість з нього була знята¹⁵.

Про бурхливу діяльність тандему у складі наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського та начальника обласного УНКВС Л. Якушева (Бабкіна) дав свідчення в ході досудового слідства його наступник на посаді Г. В'яткін:

«Ще до нашого приїзду Леплевським та апаратом на місцях були здійснені масові арешти населення і розправа через трійки. Так, наприклад, у Житомирській області до

¹⁵ Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця. – С. 578–579.

мого приїзду за 1937 та частину 1938 року було репресовано більше 20 тисяч і знаходилися у в'язницях не менше 3–4 тисяч. Справи ці велися по-ворожому, репресувалися поряд з куркулями та політбандитами невинні люди»¹⁶.

Ймовірно, саме за таке «сумлінне» виконання наказів центру Л. Якушева 19 грудня 1937 р. нагородили орденом Червоної Зірки.

Аналіз перебігу політичних репресій проти інтелігенції Житомирщини на підставі дослідження численних архівно-кримінальних справ, партійних директив та іншої джерельної бази дав нам можливість виокремити характерні регіональні особливості масового терору.

Репресивно-каральні акції на місцевому рівні здійснювалися планомірно. Репресіями керували так, як промисловістю або народним господарством. Масовий терор здійснювався згідно з постановами ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та директивами, наказами НКВС СРСР. Операції з викриття і знешкодження «класово-ворожого елементу» в середовищі інтелігенції Житомирщини починалися, як правило, з шельмування по партійній лінії, гучної замовної кампанії в місцевій пресі, звільнень з роботи, подальших арештів і засуджень. Так здійснювали репресії проти викладачів учительського та сільськогосподарського інститутів, була викрита контрреволюційна організація, що нібито існувала в Житомирському обласному українському театрі імені М. Щорса, фабрикувалася «справа хмелярів-шкідників», де «розсадником контрреволюційного шкідництва» у хмелярській галузі зробили науково-дослідну станцію. За подібною схемою викривали «ворогів народу» серед музейних працівників Житомирщини. Як правило, фабрикувалися індивідуальні або невеликі (кілька десятків осіб) групові справи.

Доля більшості заарештованих, в тому числі й інтелігенції, вирішувалась позасудовими органами — особливими нарадами, «двійкою» у складі наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР, «трійкою» при обласному управлінні НКВС у складі начальника управління, секретаря обкому КП(б)У, прокурора області. До створення Житомирської області кримінальні справи на громадян регіону розглядалися трійками при УНКВС в Київській та Він-

¹⁶ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1087, арк. 340.

ницьких областях. Перше засідання трійки при УНКВС Житомирської області відбулося 23 жовтня 1937 р. Слідство проводилося прискорено і в спрощеному порядку¹⁷. Вироки у справах за «національними лініями» (накази НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. (німці), № 00485 від 11 серпня 1937 р. (поляки) виносилися «двійкою» керівників НКВС СРСР і Прокуратури СРСР. Замість слідчих справ на їх розгляд надсилалися списки на осіб, що підлягали репресіям¹⁸. На аркуші паперу з лівого боку писалися біографічні дані заарештованого, з правого — суть справи, вказувалася стаття за якою проходив заарештований. Ці аркуші, зшиті для зручності в альбоми, за підписом начальника управління і прокурора направлялися в центр, де і вирішувалося доля арештантів. Як правило, мірою покарання був розстріл.

Політичні репресії проти національних меншин в СРСР регламентувалися не тільки партійними директивами чи оперативними наказами НКВС СРСР, а й директивними листами, телеграмами. Телеграма НКВС УРСР від 28 грудня 1937 р. за № 83921 заклала обласні управління НКВС

«негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив»¹⁹.

З отриманням телеграми почалася хвиля репресій проти євреїв, пов'язана з пошуком та викриттям сіоністського підпілля на Житомирщині.

За перебування Л. Якушева на посаді начальника УНКВС у Житомирській області було започатковано привласнення чужих речей та цінностей у заарештованих. Подібні факти серед співробітників НКВС області в добу «великого терору» були доволі поширеним явищем. Про це свідчать непоодинокі виступи чекістів Житомирщини на закритих зборах партійної організації УДБ УНКВС області, які проходили 16–23 грудня 1938 р. Один із співробітників засвідчив:

«Якщо говорити про мародерство, потрібно почати з 1937 року [...]. Спочатку місяців п'ять робота йшла чесно,

¹⁷ Див.: Реабілітовані історією. – Кн. 1. – С. 30.

¹⁸ Там само. – С. 32.

¹⁹ ГДА СБ України, спр. 312, арк. 38; Шаповал Ю. Україна ХХст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 45.

кожний боявся доторкатися до цього барахла. Після оформлення обласного управління НКВС, коли приїхав Якушев, це питання вирішилося і це було узаконено».

Чекіст резюмував:

«Я вважаю, що це не можна було назвати мародерством, оскільки це було узаконено начальством, причому самі не брали, а нам видавали»²⁰.

У стенограмі закритих партійних зборів чекістів області розкривалися жахливі факти. Працівників УНКВС у виступі пояснив справжні причини арешту окремих фігурантів справи «лікарів-стоматологів», яких звинуватили у приналежності до німецько-фашистського угруповання:

«Дорн і Курило Бронштейн були заарештовані тільки тому, що комусь із начальства потрібна була їх квартира і цінності, які знаходилися у них [...]. Немало добра забрала ця компанія»²¹.

У виступі іншого чекіста-партійця пояснювалося, як гроші витрачалися:

«[...] Гроші арештованих та барахло не тільки привласнювалося, але й [...] 10 тисяч [...] йшли на кутежі, банкети»²².

На перебіг масових політичних репресій на Житомирщині у 1938 р. вплинули кадрові перестановки у політичному керівництві УРСР. У Москві 24–25 січня 1938 р. відбулася нарада керівних працівників НКВС. У виступі М. Єжова було підбито підсумки масових операцій за 1937 р. і висунуто вимогу чергової реорганізації структури НКВС СРСР. Саме в цей час Й. Сталін вирішив направити в Україну М. Хрущова. 27 січня 1938 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, де М. Хрущова було обрано виконуючим обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У на зміну С. Косіору. Разом з ним, до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський, який перед тим очолював УНКВС Оренбурзької області²³.

²⁰ ДАЖО, ф. П-555, оп. 1, спр. 1, арк. 140.

²¹ Там само, арк. 160.

²² Там само, арк. 24.

²³ Рафальська Т. Вказ. праця. – С. 70.

Відбулися кадрові зміни й в УНКВС Житомирської області. За наказом НКВС СРСР № 485 від 26 лютого 1938 р. обласне УНКВС очолив Г. В'яткін, який працював разом з щойно призначеним новим наркомом внутрішніх справ УРСР²⁴.

Влучну характеристику «єжовських» кадрів залишив Антон Антонов-Овсієнко-молодший:

«Давно закінчено із традиціями ідеаліста Дзержинського. І з носіями традицій. Нікого не залишилося. Кабінети заповнили новобранці. Свіжі начальники привезли із сіл земляків, друзів дитинства»²⁵.

Кадрова ротация в системі НКВС на загальноукраїнському та регіональному рівні призводить до початку нової хвилі державно-го терору в області. Змінюється регіональна репресивно-каральна політика: різко зростає кількість репресованих і жорстокість по відношенню до них, в практику увійшло фабрикування виключно великих групових справ, виносилися лише розстрільні вироки.

Г. В'яткін обіймав посаду начальника обласного УНКВС з 26 лютого по 16 листопада 1938 р. Він намагався справити враження на підлеглих. Як свідчив один із чекістів у виступі на закритих партійних зборах:

«В'яткін завжди говорив, що [...] приїхав сюди з Успенським, [...] що вони були на прийомі в Москві у товариша Сталіна»²⁶.

Як гвинтик, який віддано служив системі, він цією системою всіляко заохочувався. В газеті «Червоне Полісся» від 29 травня 1938 р. була опублікована постанова окружної виборчої комісії Радомиської виборчої округи № 36 про реєстрацію Г. В'яткіна кандидатом в депутати Верховної Ради УРСР. В офіційній біографії висуванця повідомлялося про те, що той урядом нагороджений орденом «Знак Пошани» й медаллю «20 років РСЧА», а від наркома М. Єжова отримав знак «Почесного чекіста»²⁷. За короткий промі-

²⁴ Рафальська Т. Вказ. праця. – С. 71.

²⁵ Цит.: за Білоконь С. Соціальний портрет чекіста // Персонал. – 2003. – № 8. – С. 39.

²⁶ ДАЖО, ф. П-555, оп. 1, спр. 1, арк. 36.

²⁷ Червоне Полісся. – 1938. – 29 травня.

жок часу перебування на посаді начальника УНКВС області він отримує 15 червня 1938 р. підвищення у званні.

Г. В'яткін виявився ревним виконавцем сталінської репресивної політики. З особливим завзяттям Г. В'яткін виконував вказівки нового керівника НКВС УРСР. У ході досудового слідства він зазначав:

«[...] Успенський дав нам вказівки висунути на посади начальників відділів, заступників і помічників начальників відділень працівників знизу».

Це була лінія, запропонована О. Успенським:

«Помічників оперуповноважених робіть начальниками відділів, начальників відділень і райвідділень робіть начальниками відділів. Витягніть цих людей, вони завжди будуть виконувати всі ваші директиви, оскільки відчуватимуть, що саме ви їх вивели в люди»²⁸.

Нарком О. Успенський сам безпосередньо керував певними операціями, акціями, проводячи для цього наради в Житомирі. Так, приїхавши до Житомира 19 квітня 1938 р. на нараду по знешкодженню «неов'яцького контрреволюційного підпілля», О. Успенський зробив повідомлення про викриття ПОВ на Україні і заявив, що потрібно всіх поляків заарештувати. Він вказував:

«Спочатку взяти головку, дати “дах”, а потім вже підбирати. Подібна директива була дана по німцям й таким же чином операція по німця проводилася»²⁹.

Як свідчить аналіз численних архівно-кримінальних справ саме так і відбувалася фабрикація групових справ 1938 р. Спочатку шукали «головку» тобто керівне ядро тієї чи іншої міфічної організації, потім добирали «дах» згідно сценарної розробки. Виконання директиви О. Успенського зачепило регіональну інтелігенцію та представників низової ланки партійної номенклатури. Саме їх місцеві чекісти включали в керівне ядро міфічних організацій, які самі створювали.

Восени 1938 р. начальники УНКВС областей були викликані в Київ. Причина виклику зазначалася у матеріалах слідства у

²⁸ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1087, арк. 338.

²⁹ Там само, арк. 341.

справі Г. В'яткіна. Нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський сказав Г. В'яткіну :

«Якщо не хочеш, щоб я тебе негайно посадив, їдь і організуєш трійку, і потрібно стріляти не менше 500 чоловік вдень [...]. Якщо будеш мудрити. [...] Від нас не сховаєшся, дізнаємося, посадимо і розстріляємо»³⁰

І дійсно відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) № 1164/22 від 15 вересня 1938 р. і виданого слідом наказу НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 р. рішення нерозглянутих слідчих справ по контрреволюційних національних контингентах було передано на розгляд особливих трійок на місцях³¹. Був репресований й значний відсоток інтелігенції Житомирщини. Заарештований у листопаді 1938 р. Г. В'яткін на допиті зізнався:

«Найтяжчим із моїх злочинів було те, що сумніваючись в правильності обвинувачення заарештованих обласним управлінням осіб як учасників “польської організації військової” (ПОВ), німецької фашистської організації і чеської фашистської організації, я розстріляв їх і розстріляв за вироком трійки близько 4000 осіб, будучи невпевнений у провіні значної кількості цих людей»³².

Хвиля арештів серед чекістів, судові розслідування 1939–1940 рр. над безпосередніми виконавцями державного терору на Житомирщині та покази тих, хто залишився живими під час перегляду справ в добу хрущовської «відлиги» залишили по собі унікальний документальний матеріал для реконструкції технології проведення репресій.

Одним із методів отримання необхідних свідчень були тортури. Необхідно було принизити в'язня, нівелювати його особистість, зламати волю та опір. Тортури застосовувалися до в'язнів на всіх етапах терору середини 1930-х рр. і набули системного характеру.

Яскраво описав свій психічний стан під час перебування в катівнях ДПУ УРСР завідуючий чеської школою в колонії Зубів-

³⁰ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1087, арк. 339.

³¹ Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 77.

³² ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 2921, арк. 269–270.

щина на Коростенщині, один із фігурантів справи «шпигунської організації чехословацької розвідки (1931 р.) В. Пішель. Зокрема, він стверджував, що свідчення не відповідають дійсності, оскільки над ним знущалися і примушували писати свідчення під диктовку слідчі ДПУ УРСР:

«В січні 1931 року мене допитували протягом 14 діб, з них 11 діб мені не давали їсти та взагалі [...] не відпускали в камеру. Допит вели Бренер і Новаковський, а якщо вони припиняли допит, то мене садовили на стілець в коридорі під охорону солдата, який весь час клацав прицільною планкою гвинтівки. На допитах [...] обіцяли мене розстріляти. Новаковський навіть ставив мене до стіни та цілився з особистої зброї [...]. Декілька разів я падав зі стільця втрачаючи свідомість. Пригадую, що під час написання показів я засинав і мені вже було байдуже, що я писав. Інколи я не хотів ставити підпис і тоді знову чув погрози про розстріл. Після 14 днів таких допитів я захворів на запалення жовчного міхура і мене шпиталізували до лікарні. Ось за яких умов я й написав так звані свої свідчення»³³.

Про розповсюджену практику знущань повідомлялося у доповідній записці начальника управління Усть-Вимського ВТТ ОДПУ» від 10 квітня 1932 р.:

«З/к Коробейников Максим Федорович (колишній дивізійний інженер, засуджений у справі групи (Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації “Весна” – Ю. Ш.) засуджений до розстрілу із заміною 10 р. 11.01.1932 року, зібравши біля себе групу засуджених[...] став розповідати [...], що [...] ніякої контрреволюційної організації не існувало, і що ця справа була створена самим ДПУ для обробки громадської думки. У розповіді Коробейников розповсюджувався про “знущання”, яким вони піддавалися у відділеннях ОДПУ. Він говорив, що деякі заарештовані не тільки не спали, а навіть на стілець не сідали по 2, по 3 неділі, і що [...] він, Коробейников, сам не сідав і боровся із собою 17 днів. Також він говорив, що [...] деякі з тих, які знаходились під слідством не витримували і кидалися з третього поверху»³⁴.

³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 57288-фп, т. 23-В, арк. 5–6.

³⁴ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2 (19). – С. 381–382.

Один з керівників «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації “Весна”» по Житомирському сектору командир батальйону та начальник штаба полку Іван Павлович Зелінський, якого засудили на 10 років, детально описав ще один технологічний прийом, який використовували місцеві чекісти:

«В м. Житомирі, коли я перебував під слідством, слідчий Загур'ян під час допитів застосовував низку інквізиторських прийомів [...]. За наказом Загур'яна, комендант відводив того, хто не зізнавався у величезну порожню кімнату, ставив посередині під наглядом конвоїра і так примушував стояти декілька днів.

Потім, як би випадково, зайшовши в цю кімнату, слідчий робив здивовані очі і, приймаючи обурений вигляд, наказував заарештованого привести до себе в кабінет, і відразу по фальшивому телефону оголошував догану коменданту, а потім пропонував тому, хто перебував під слідством писати свідчення.

При добровільному зізнанні підслідному відразу ж пропонували чай, цигарки, бутерброд з ікрою й навіть вино. В деяких випадках того, хто не зізнавався слідчий садовив на високу підставку для квітів, де людина могла лише напівсидіти, в результаті таких сидінь та стоянь люди з допитів в камеру повертались із розрізаними чоботами від набряку ніг»³⁵.

Практика вибивання «щиросердних зізнань» через тортури в добу «великого терору» продовжилась. В оглядовій довідці архівно-кримінальної справи на заступника начальника УНКВС в Житомирській області А. Лук'янова містяться свідчення І. Андреева, колишнього старшого уповноваженого 3 відділу УНКВС області:

«Методи фізичного впливу застосовувалися всіма працівниками НКВС, включно з начальником управління. Мені доводилося бувати на нарадах у В'яткіна. Останній завжди говорив, що для того, щоб вороги дали свідчення до них потрібно застосовувати такі методи [...], інакше вони не дадуть покази. Про те, що всі застосовували методи фізичного впливу говорить той факт, що бувало, коли йдеш коридорами, то у кожній кімнаті — стогін та крики»³⁶.

³⁵ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2002. – № 2 (19). – С. 381.

³⁶ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1338, арк. 103.

Людей піддавали допитам цілодобово, слідчі змінювалися, а арештанту спати не давали. Це називалось «конвеєр». Внаслідок такого ставлення до в'язнів наступало фізичне виснаження від втоми. Безсоння, постійні погрози, нелюдські умови утримування у в'язниці, побиття приводили до розладів психіки. У справі «Української контрреволюційної національної військово-повстанської організації» (Волинський центр) заплутані відомості стосовно місця роботи заарештованого викладача Филимона Антоновича Піонтківського. В анкеті зазначено, що він викладач сільськогосподарського інституту, а в обвинувальному висновку — лектор учительського інституту. Ця плутанина пояснювалася у заяві до заступника прокурора Житомирської області Анастасії Петрівни Круковської, дружини Ф. Піонтківського:

«В травні 1937 р. чоловік захворів. Більше двох місяців був у лікарні в психіатричному відділенні. Згідно рішення лікарняної комісії оформився як інвалід першої групи на рік. І ось не зовсім здорового його арештували. Хвороба поновилася. Він був улаштований в тюремну лікарню»³⁷.

Про масові тортури свідчать вироки щодо співробітників УНКВС області в 1939–1940 рр.:

«Побиття арештантів не тільки не заборонялося керівництвом НКВС, а навпаки заохочувалось. Леснов* під час слідства визнав, що він бив арештованого Постоева**»³⁸.

Редактор Коростенської газети «Більшовицький форпост» Гаврило Кузьмич Мотієнка в деталях описав жорстокість працівників УНКВС області. У заяві до президії XVIII конференції ВКП(б) (січень 1941 р.) він зазначив:

«Лейтенант держбезпеки Малука***, знаючи, що я потерпаю від нетримання сечі, розколов до половини [...]

³⁷ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1338, арк. 3.

* *Матвій Єммануїлович Леснов-Ізраїлев* — начальник 4 відділу УДБ УНКВС по Житомирській області.

** *Постоев* – викладач Житомирського учительського інституту, «керівник Української контрреволюційної націоналістичної військово-повстанської організації».

³⁸ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 3499, арк. 277.

*** *Данило Йосипович Малука* – начальник відділення 4 відділу УДБ УНКВС по Житомирській області.

поліно дерева, розтягнув його і в щілину прищемив мій статевий орган. Мені зав'язали рот сорочкою й почали бити по коліну палицями. Бачачи, що знущання місцевих працівників у своїй жорстокості не мають меж, я, не тямлячи себе від болю, написав власноручні свідчення про [...] вербування в троцькістську контрреволюційну організацію»³⁹.

В оглядовій довідці на групу чекістів області М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова-Ізраїлева, Д. Малуки, М. Зуба, М. Люлькова, засуджених військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу на різні терміни ув'язнення в 1940 р., містяться витяги із свідчень:

«Арешти радянських громадян здійснювалися тільки на підставі [...] показів свідків та осіб, які були заарештовані, а також за таких обставин: німці, поляки, чехи, латиші та особи інших національностей заарештовувалися без наявності на них даних про злочинну діяльність, а згідно відмітки, яку робили начальники відділів УНКВС у списках, які надавалися установами, сільрадами, лісництвами [...]. На кожную особу складалася фіктивна довідка, де вказувалося, що вона є учасником польської, чеської, німецької або іншої антирадянської організації та проводить контрреволюційну діяльність. На підставі такої фіктивної довідки отримувалися санкції на арешт у прокурора»⁴⁰.

Начальник УНКВС у Житомирській області Г. В'яткін керівникам слідчих груп на місцях надавав всі повноваження для здійснення арештів та застосування різних заходів насилля до арештованих. Він сам приїздив у слідчі групи й показував співробітникам, як треба бити арештованих для того, щоб отримати від них «щирісердні визнання».

Таким чином, доба «великого терору» була не серією стихійних, неупорядкованих арештів і розстрілів, а єдиною організованою у всесоюзному масштабі операцією. Про організований характер великого терору свідчило існування «норм» роботи співробітників НКВС. Приймалися й «зустрічні плани», влаштовувалися змагання між чекістами за перевиконання «контрольних цифр». Найбільш сумлінні начальники вимагали від підлеглих «щиро-

³⁹ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 4841, арк. 61 зв. – 62.

⁴⁰ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1318, арк. 346.

сердних зізнань» від 8–10 осіб на добу, посилаючись на досвід інших апаратів НКВС:

«Начальники відділів та їх заступники, а також керівництво УНКВС вимагало від співробітників отримання визнавальних свідчень про приналежність до контрреволюційної організації від 5–6 заарештованих на добу. Заохочувались ті співробітники, які добивались таких свідчень від 6–8 арештованих [...]. З цією метою, для того щоб швидше отримувати визнання від декількох арештованих одночасно в УНКВС практикувались так звані “конференції”, коли одного арештованого били в присутності 10–15 інших. При чому кожний, хто погоджувався дати свідчення [...] повинен був підняти руку. Тих, хто руки не піднімав били до того часу, поки він погоджувався дати свідчення»⁴¹.

Випадки смертності арештованих від побиття приховувалися від інших співробітників УНКВС області, винних до кримінальної відповідальності не притягали, а померлих оформляли через трійку, як засуджених до розстрілу.

«За особистим розпорядженням Лук'янова* до затриманого Джуринського** були застосовані при його допиті такі заходи фізичного впливу — побиття, які привели до смерті Джуринського в кімнаті, де здійснювався його допит»⁴².

В документах групової архівно-кримінальної справи шести слідчих УНКВС області зафіксовані масові випадки побиття заарештованих:

«Ржепницький — редактор польської газети в м. Коростені; [...] Енслен^{3*} [...] Цеге Федір Карлович^{4*} після побиття викинувся у вікно. Лєснєв під час слідства визнав, що він бив арештованих — Бик-Юр'єва^{5*}, Постоєва»⁴³.

⁴¹ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1318, арк. 347.

* Лук'янов – заступник начальника УНКВС по Житомирській області.

** Джуринський — викладач Житомирського сільськогосподарського ін-ту.

⁴² ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 3499, арк. 185.

^{3*} Енслен – один із керівників міфичного Волинського фашистського центру.

^{4*} Цеге Ф.К. – помічник головного інженера Андрушівського цукрового заводу.

^{5*} Бик-Юр'єва — керівник есерівської організації на Волині.

⁴³ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1318, арк. 348.

Свідченням особливої жорстокості та потворності державного терору на Житомирщині були арешти й розстріли вагітних жінок. Протягом березня–квітня 1938 р. були заарештовані члени так званого «Волинського центру ПОВ». У кримінальній справі «ПОВ» проходило 100 осіб, з них 7 жінок. На день арешту керівниками «Волинського центру» були директор польської середньої школи № 14 В. Фойна, референт комбінату глухонімих Б. Красовський, викладач механічного технікуму С. Пашковський, вчитель школи села Голіївка Житомирського району Т. Зубрицький.

Серед учасників організації були вчителі польської школи № 14 м. Житомира, яким інкримінувалося пропаганда фашистських ідей серед учнів та їх батьків, виховання ненависті до радянської влади і патріотичних почуттів до фашистської Польщі.

Під час першого перегляду справи «Волинського центру ПОВ» в липні 1940 р. перевіркою книги хворих за 1938 р. в лікарні Житомирської тюрми встановлено, що 8 вересня 1938 р. в довідці за № 410 зареєстрована п'ятимісячна вагітність арештованої Наумович*, яка згодом була засуджена трійкою при Житомирському управлінні НКВС до розстрілу незважаючи на вагітність, що було порушенням КПК УРСР⁴⁴.

Також у УНКВС Житомирської області практикувалася фальсифікація протоколів. Арештованих, як правило, не допитували, а спочатку складали протокол допитів. Потім починався «допит», який зводився до побиття та умовлянь. Зокрема, у вироку вищезазначеної справи співробітників УНКВС області зазначалося:

«Малука, Манько** та інші співробітники УНКВС склали фальсифіковані протоколи допиту заарештованих, де вказувалося про їх причетність до контрреволюційних організацій, а також записували осіб, яких вони ніби самі залучили в організацію. На основі таких свідчень надавалися матеріали на трійку й більшість заарештованих були засуджені до ВМП і розстріляні. Леснов сфальсифікував великий протокол допиту Постоєва, який ним корегував-

* Наумович Альдана Янушівна — вчителька-вихователька польської середньої школи № 14.

⁴⁴ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1606, арк. 382.

** Данило Іванович Манько — заступник начальника 3 відділу УДБ УНКВС по Житомирській області.

ся понад місяць. Малука сфальсифікував протокол допиту професора Гінце Віктора Вікторовича і Енслена Фредоліна Еммануїловича. Коли Гінце дали підписати протокол, він його підписав, а потім, взявшись за голову, промовив: «Кого із мене зробили»⁴⁵.

Коли справи розглядалися виїзною сесією Військової колегії Верховного суду, то місцеві чекісти перед судовим засіданням викликали арештованих й вмовляли не відмовлятися від свідчень. Начальник відділу кадрів Коротченко, переодягнувшись у форму працівника ГУТАБу, обіцяв арештованим, якщо у суді вони підтвердять зізнання про контрреволюційну діяльність, то їх відправлять в хороший табір та нададуть можливість працювати за спеціальністю⁴⁶.

Співставлення різних протоколів допитів заарештованих дозволяє твердити про існування трафаретних протоколів. В залежності від обвинувачень заарештованого — «шпигунство», «терор», «шкідництво», «диверсія», «антирадянська пропаганда» слідчі типово формулювали питання і отримували необхідні відповіді. Під час допитів заарештованому могли пред'явити відразу декілька обвинувачень або змінювати їх в залежності від вказівок керівництва.

Впродовж вересня–листопада 1937 р. Бердичівським міським відділом НКВС було заарештовано 13 чоловік, в тому числі двох керівників відділу освіти Бердичева І. Губарева, Г. Гонту, трьох викладачів Бердичівського учительського інституту (О. Курило, В. Сокольвак, Ф. Стромидло), двох директорів шкіл (І. Венедиктов, К. Степанов), п'ять учителів (О. Дереш, М. Дудник, А. Мощук, Ф. Савчук, В. Сорокопуд), директора Бердичівського цукрового заводу О. Петрусь. Усі вони обвинувачувалися в участі в «українській націоналістичній організації», яка ніби «прагнула відокремити Україну від СРСР та реставрувати капіталізм з допомогою фашистської Німеччини»⁴⁷. Деталі фабрикації цієї справи довідуємося із свідчень та скарг одного із фігурантів міфічної організації — вчителя місцевої школи Миколи Віссаріоновича Дудника, якого

⁴⁵ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1318, арк. 348.

⁴⁶ Там само, арк. 350.

⁴⁷ Там само, спр. 735, арк. 189.

постановою трійки при УНКВС у Житомирській області ув'язнили у ВТТ на 10 років. У скарзі наркомун внутрішніх справ СРСР в 1945 році він зазначив:

«Слідчий Фельдман і старший слідчий Фадеєв звинувачення і постанову мені не пред'явили. Фельдман примусив підписати на себе вигадку про те, що я шпигун, бо мій батько також був шпигуном. Я, незважаючи на побиття та лайки, відмовився підписувати. Тоді Фельдман сказав мені, якщо ти не хочеш бути шпигуном, то ми зробимо з тебе українського націоналіста і знову побивши — примусив під диктовку написати і підписати на себе цілковиту брехню і вигадки»⁴⁸.

Протоколи допитів першої половини 1930 рр., як правило, це власноруч написані зізнання звинуваченого. Найчастіше докладні «покаяння» на сфабрикованому ДПУ УСРР тему. При уважному вивченні протоколів можна помітити відверті підробки. У чекістів це називалось «корегування». Співставляючи протоколи, які були написані від руки, а згодом надруковані на друкарській машинці, видно, як у останніх з допомогою зміни формулювання обтяжувалася провина арештантів. Так, у протоколах зізнання головного фігуранта справи «шпигунської організації чехословацької розвідки» (1931 р.) лектора Волинського інституту народної освіти, керівника чеського семінару А. Водседалека змінено термін перебування під арештом у чеській поліції з однієї неділі до трьох для збільшення терміну вербування у якості чеського резидента спецслужб⁴⁹.

На допитів А. Водседалек зазначив:

«Зізнання від 4–5 липня [...] фантазія на підставі помилкового переконання, що від мене хочеться в інтересах радянської влади за погодженням з ЦК. Слідчий [...] дав мені вказівки як треба побудувати цей протокол та я його за допомогою присутніх диктував»⁵⁰.

В добу «великого терору» практика фальшування слідчих матеріалів набула ще більшого поширення. Слідчі не гребували

⁴⁸ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 735, арк. 293–294.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 57288, т. 3, арк. 69–70.

⁵⁰ Там само, арк. 50 зв.

робити доповнення, викреслювання. Обвинувачених примушували підписувати чисті аркуші, потім підганяли текст під підпис, не зачитували протоколи. У протоколі допиту викладача української і російської мови Бердичівського учительського інституту Михайла Михайловича Полюги, одного з фігурантів міфічної справи «української контрреволюційної націоналістичної військовоповстанської організації» в Бердичеві часто траплялися недописані сторінки, відсутній підпис слідчого, не зазначено, хто проводив допит. Складається враження, що це поспіхом складена чернетка сфальсифікованого протоколу, яку забули дооформити. Збагнути сутність обвинувачення з уривчасто-клаптикових записів неможливо⁵¹.

Фальшувалися не тільки протоколи допитів, а й дати смерті засуджених. Не маючи ніякої звістки про рідних і близьких їм людей, родичі репресованих зверталися до різних інстанцій, благаючи повідомити про долю заарештованих та переглянути кримінальні справи. У п'ятдесятих роках минулого століття влада ще боялася повідомляти родичам розстріляних у 1937–1938 рр. справжню дату й причину смерті. Для уникнення бурхливої реакції народу на недалеке минуле, голова КДБ СРСР І. Серов 24 серпня 1955 р. віддав наказ № 108 сс про перекручення дати смерті⁵².

Про реакцію на фальшування дати смерті довідуємось із заяви дружини П. Постоєва, яка датована 5 липня 1956 р. Вона повідомляла, що отримала із Житомирського міського бюро загсу свідоцтво про смерть чоловіка. В довідці повідомлялося, що П. Постоєв помер 18 листопада 1943 р. в Житомирі. Розкривши підробку дати смерті, дружина засудженого зазначала:

«Він не міг померти 18 листопада 1943 року в Житомирі, тим більше, що тоді Житомир був тимчасово окупований німцями»⁵³.

Вражає також винятково примітивний рівень, на якому проводилося розслідування справ. У висновку справи викладачів Житомирського учительського інституту так званої «групи

⁵¹ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 725, арк. 1–24.

⁵² Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР – К., – 1999. – С. 54.

⁵³ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1338, арк. 25.

О. Пантелева» зазначалося, що арештантам було пред'явлено звинувачення, що вони були членами «контрреволюційної націоналістичної організації», в обвинувальному висновку — члени «націоналістичного угруповання», а в рішенні «трійки» — «учасники контрреволюційного троцькістського угруповання»⁵⁴.

Для полегшення орієнтації слідчих у оформленні обвинувальних вироків та «загальній політичній орієнтації» набула поширення на початку 1930-х рр. практика тиражування обвинувальних вироків гучних справ. Так, обвинувальний висновок у справі «шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації чеського генштабу» (1931 р.), був викладений в окремій брошурі. Розмножені друкарським способом та розіслані у територіальні підрозділи «якісні» обвинувальні висновки, мали бути взірцем для наслідування та копіювання: «Кращий досвід, навіть у сфері репресій, треба підтримувати, перш за все шляхом тиражування»⁵⁵.

У фабрикації справи «Волинського центру ПОВ» співробітники НКВС Житомирщини не тільки використали концепцію справи «ПОВ», розробленої Центром в 1933–1934 рр., а й сам механізм фабрикації справи — досвід «зачистки» Інституту польської пролетарської культури в Києві, де «весь склад інституту від директора до посудомийки був підібраний однотайно»⁵⁶.

Подібна практика була застосована до вчителів польської середньої школи № 14, яка за результатами неодноразових обстежень та перевірок раз по раз виявлялася засміченою «польськими націоналістами». Польська середня школа № 14 у Житомирі подібно Інституту польської культури в Києві була «зачищена повністю» — від директора школи до завгоспа.

Невисокий інтелект оперативників призводив до абсурдних звинувачень. Так, директора учительського інституту Ківу Марковича Табакмахера звинуватили, що він «збирався організувати збройне повстання, захопити владу й запросити Гітлера у Воруку-

⁵⁴ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 14878, арк. 392.

⁵⁵ Див.: *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті роки). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, – 2003. – С. 62.

⁵⁶ Див.: *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 329.

ту»⁵⁷. Підставою для арешту й подальших звинувачень студента ІІ курсу ЖУІ С. Докійчука був компромат нібито знайдений під час обшуку. Так, колишній голова сільради С. Скоромохи засвідчив, що бачив у заарештованого книгу А. Гітлера «Mein Kampf» українською мовою⁵⁸. Слід зазначити, що в протоколі обшуку не зафіксовано вилучення книги. Та й де вона могла взятися у 19-річного юнака із поліської глибинки. У протоколі допиту головного інженера Городницького фарфорового заводу Олександра Йосиповича Брауна, якого органи НКВС зробили «німецьким шпигуном», згадується книга Гітлера, яку малоосвічені людиці називають «Mein leben» («Моє життя») ⁵⁹.

Таким чином, аналіз репресивної політики проти інтелігенції Житомирщини дав можливість виокремити певні регіональні особливості здійснення масових політичних репресій в 1930-х рр., реконструювати механізм його здійснення, охарактеризувати технологічні методи та прийоми, назвати безпосередніх учасників та виконавців каральних акцій на місцевому рівні.

Політичні репресії регіональної еліти відбувалися на підставі обліків, попередньої розробки й прямої фальсифікації шляхом складання фіктивних довідок. Політичні репресії проти інтелігенції Житомирщини на початкових етапах та в добу «великого терору» відбувалися в контексті загальносоюзних та українських репресивних акцій та операцій. Правовим підґрунтям репресивних акцій були постанови ВКП(б) та накази, директиви, розпорядження НКВС СРСР. Інтелігенція багатонаціональної Житомирщини була включена в переважну більшість міфічних справ.

В добу «великого терору», коли була утворена Житомирська область, масові репресії проти інтелігенції набувають певної специфіки та регіональних особливостей. Нове керівництво НКВС УРСР та керівництва УНКВС області вносили певні корективи у здійснення репресій, додаючи їм специфічних регіональних рис. У 1937 р. операції з викриття і знешкодження «класово-ворожого елементу» в середовищі регіональної інтелігенції починалися з шельмування по партійній лінії, гучної замовної кампанії в пресі,

⁵⁷ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 10040, арк. 161.

⁵⁸ Там само, спр. 14878, арк. 289-290.

⁵⁹ Там само, спр. 3640, арк. 18-24.

звільнень з роботи, подальших арештів і засуджень. Фабрикувалися індивідуальні та невеликі за чисельністю групові справи, де інтелігенція включалася в керівне ядро міфічних організацій. У 1938 р. репресії проти інтелігенції набули жорстоких та потворних форм. Фабрикуються виключно великі групові справи з переважаючими розстрільними вироками.

Дії репресивно-карального апарату Житомирщини були складовою репресивного механізму загальносоюзного та республіканських рівнів. Вони включали безпідставні арешти, фальсифікації протоколів допиту, порушення норм процесуального законодавства, застосування незаконних методів слідства (побиття, вбивства під час арештів, арешти вагітних жінок, мародерство, доведення заарештованих до божевілля).

На основе архивных документов всеукраинского и регионального уровней, местной периодики автор статьи исследует репрессивно-карательную политику советской власти против интеллигенции на Житомирщине в 30-х годах XX ст. Особое внимание уделено специфике, технологическим методам и приемам, региональным особенностям, непосредственным исполнителям этих репрессивных акций и операций.

Ключевые слова: интеллигенция Житомирщины, репрессивно-карательная политика, региональные особенности и специфика политического террора, технологические методы и приемы.

On the basis of archival documents all Ukrainian an regional levels, local currents issues the author of the article studies the repressive policy of the soviet power against the intelligentsia on territory of the Zhitomir region in the 30^s of the XXth century. A particular emphasis is made on the specific features and peculiarities, technological methods and ways, the executors of those repressive actiouns.

Key words: intelligentsia of the Zhitomir region, repressive policy, the specific regional character and peculiarities, technological methods and ways.

Деякі аспекти політичних переслідувань представників кооперативного руху у другій половині 1930-х рр.

У статті досліджуються причини масових політичних переслідувань представників кооперативного руху. Публікуються невідомі факти із історії репресій співробітників Вінницької обласної споживспілки у другій половині 1930-х рр.

Ключові слова: ДПУ, НКВС, політичні репресії, терор, органи державної безпеки.

На початку 1930-х рр. ХХ ст., внаслідок цілеспрямованої політики більшовиків щодо визначення ролі і місця кооперативного руху споживча кооперація СРСР опинився у повному підпорядкуванні партійних та державних органів. Діяльність потужної економічної організації цілком залежала від політичної волі ЦК ВКП(б). Споживча кооперація втратила адміністративну та економічну самостійність. Важелі демократичного самоврядування і членського контролю набули формального значення, всі фінансові ресурси кооперативних установ опинилися під контролем держави і направлялися на модернізацію економіки СРСР. Політична лояльність стала провідним і обов'язковим критерієм оцінки її кадрового потенціалу. Як наслідок, на зламі 1920–1930-х рр. кооперативна спільнота була значно «очищена» і стала майже повністю пролетаризованою. А. Мікоян на XVII з'їзді ВКП(б) заявив:

«Дві третини всіх торговельних працівників в містах [...] вступили на торговельну ниву після XVI партійного з'їзду, в селах [...] складають навіть 80%»¹.

Таким чином, система споживчої кооперації України на початку 1930-х рр. перетворилася в органічну структуру соціалістичної економіки, отримала монопольне становище на селі і стала слухняним виконавцем рішень партійних органів. Тому розглядати

* Рекрут В.П. — кандидат історичних наук.

¹ Речь товарища Микояна на XVII съезде ВКП(б) (Заседание 29 января 1934 г., вечернее) /<http://www.hrono.ru/vkpb-17/7-5.html>

проблеми взаємовідносин між владою і споживчою кооперацією потрібно в контексті рішень більшовицької партії та всебічного контролю виконавчою владою на місцях.

У вітчизняній історичній науці висвітленню політичних репресій у 1930-х рр. в Україні надавалося величезного значення. За даними Є. К. Бабич і В. В. Потоки, у роки незалежності опубліковано понад 4000 збірок офіційних документів, монографій, спогадів, матеріалів конференцій, статей тощо². Варто назвати наукові праці І. Біласа, С. Білоконя, Ю. Шаповала, Р. Пирога, О. Бажа-на, В. Васильєва, Р. Подкура, колективну монографію «Політичний терор і тероризм в Україні», регіональні дослідження з науково-документальної серії «Реабілітовані історією» тощо. Всі вони, в значній мірі, викрили злочинну діяльність сталінського тоталітарного режиму та відкрили маловідомі сторінки історії радянської держави.

Однак, нині взагалі відсутнє цілісне дослідження, яке торкалося б процесів застосування політичних репресій щодо споживчої кооперації у період 20–40-х рр. ХХ ст. Крім декількох окремих наукових публікацій М. Алімана, С. Гелея, В. Блізняка і А. Клеви, О. Нестулі, Т. Оніпко, В. Чумаченка, висвітлення долі керівників центральної, обласних, районних спілок та звичайних кооператорів залишилося поза історичним вивченням³.

У наукових розвідках, що стосуються Вінниччини, дослідники В. Васильєв, В. Воловик, А. Давидок, К. Завальнюк, С. Калитко, П. Кравченко, О. Лошицький, І. Мазило, А. Малигін, П. Павлович, І. Паламар, Р. Подкур та ін. зібрали величезний масив фактичного матеріалу, розкрили механізм застосування репресій, назвали прізвища виконавців та визначили кількісні показники репресованих громадян краю. Але серед названих вище авторів ніхто не торкався політичних репресій у системі споживчої кооперації області. Тому на сучасному етапі розвитку історичної науки такі дослідження не втрачали актуальності.

² Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упор.: Є. К. Бабич, В. В. Потока; Авт. вступ. ст. С. Білоконь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

³ Вісті Центральної спілки споживчих товариств (Київ). Діловий випуск, 2006. – № 42.

У середині 1930-х рр. провали у здійсненні індустріалізації, невиконання темпів суцільної колективізації, голод, зростаюче незадоволення широких верств населення змусили вище політичне керівництво країни пояснювати громадськості причини поразок. «По-більшовицькому» визнаючи помилки, начебто мотивовані посиленням боротьби світового капіталізму проти СРСР, Й. Сталін і його прибічники висунули декілька міфів, базованих на «загостренні класової боротьби всередині країни» та наявності «антирадянських політичних організацій», активної «контрреволюційної діяльності шпигунів, шкідників» тощо. Радянська пропаганда затаврувала їх як «ворогів народу». Каральні органи отримали завдання розгорнути політичні репресії. Низка гучних публічних судових процесів породила невпинно наростаючий психоз боротьби з «ворогами народу»: «колишніх білих», «петлюрівців», «японо-німецько-польських шпигунів», «диверсантів» і «шкідників».

«Ворожа рука» бачилася у будь-якій сфері життя країни. Іноді кооперативні магазини відмовлялися торгувати «чужою за походженням» ковбасою на кшталт «брауншвейська, краківська, гамбургська»⁴. Шпальти періодичних видань рясніли войовничими закликами: «випікати», «викорінювати», «роздирати», нещадно знищувати «гадів», «іуд». Лунали закликали до посилення революційної пильності і своєчасного виявлення «ворогів».

Автор передовиці «Советской торговли» — член правління Центроспілки М. Епштейн — закликав «на ділі щодня по-справжньому вивчати людей. Ворога потрібно розпізнати, як не спритно він маскувався б» та створити такі умови в системі торгівлі, щоб

«в кожному магазині, складі, сільських і міських торговельних установах [...] класовий ворог був викритий своєчасно»⁵.

Радянська пропаганда, звертаючись до партійного і громадянського сумління, зуміла створити з громадянина потенційного інформатора, запровадивши інституції робсількорів й різного роду дописувачів. На законодавчому рівні була закріплена кримі-

⁴ Речь тов. Микояна на XVII съезде ВКП(б) /<http://www.hrono.ru/vkpb-17\7-5.html>.

⁵ Советская торговля (Москва), 1936. – № 7-8. – С. 5.

нальна відповідальність за недонесення. Власне, країна чітко виконувала установку, оприлюднену у доповіді А. Мікояна до 20-ї річниці ВНК-ДПУ-НКВС:

«Кожний громадянин — співробітник НКВС»⁶.

Вбивство 1 грудня 1934 р. С. Кірова поклало початок жакли-вих за змістом і формою репресій проти власного народу. Постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» та низка наступних рішень ЦК ВКП(б) надала широких повноважень позасудовим органам — «Особливій нараді», «трійкам», «двійкам».

Нагадаємо, що саме у 1935–1936 рр. набула найвищої гостроти і напруги боротьба більшовицької партії проти прихильників Л. Д. Троцького. Зрозуміло, що за таких обставин всі громадяни, які колись мали контакти з Левом Давидовичем або прилюдно висловлювалися на підтримку його політичної лінії, стали потенційними «ворогами народу» і були приречені на знищення.

Неблагонадійними особами стали громадяни, котрі не пройшли процедури партійних та кадрових чисток, запроваджених у 1934–1936 рр. Так, «генеральна чистка» ВКП(б) позбавила членства в партії понад 600 тис. осіб, серед яких значну кількість склали кооператори, у більшості з керівного складу⁷. Без сумніву, більшовицьке керівництво вкрай стурбували результати перепису класового і партійного стану працівників торговельних організацій країни, котрий був проведений у 1935 р. Аналіз показав, що до 1936 р. змінився якісний склад співробітників, втрачалася перевага робітничо-селянського прошарку серед торговельних кадрів. Так, в системі торгівлі УСРР працювали 21,2% осіб, які походили з робітників (у 1932 р. таких налічувалось 21,9%), службовців — 24,8%, селян — 25,9%, учнів і студентів — 7,2%, демобілізованих з лав Червоної армії — 3,2%, ремісників — 5,7% (в 1932р. — 2,6%), колишніх торговців — 0,6% (в 1932 р. — 0,4%) та інших — 11,4%⁸. В категорію «інші» зараховувалися при-

⁶ Шановал Ю. «Великому террору» НКВД — 70 лет // Украина криминальная. — 2007. — 28 августа.

⁷ Речь товарища Микояна на XVII съезде ВКП(б) (Заседание 29 января 1934 г., вечернее) /http://www.hrono.ru/vkpb-17\7-5.html

⁸ Советская торговля (Москва). — 1936. — № 7–8. — С. 63.

ватні підприємці, служителі культу, громадяни непролетарського походження, службовці царських установ, учасники Української революції 1917–1920 рр. тощо.

Найбільшу загрозу для влади складало суттєве зниження партійного впливу в керівному апараті (5,9% проти 11,9% у 1932 р.) та різке зниження кількості членів ВКП(б) у сільській мережі споживчої кооперації (до 4,9% у 1935 р. проти 13,7% у 1932 р.)⁹.

На початку 1930-х рр. керівники кооперативних установ постійно обвинувачувалися у провалі товарного постачання, продовольчого забезпечення та громадського харчування робітничого класу й трудової інтелігенції, каралися за допущення розтрат і збитків тощо. Відтак, порушення стали кваліфікуватися як «шкідництво», і система споживчої кооперації України та її кадровий потенціал потрапили під прискіпливий контроль партійно-радянського апарату. Установка Й. Сталіна: «Перевиховувати кадри (торговельні) по-більшовицькому, зробити з них справжніх радянських більшовицьких торговельників», — вимагала негайного набуття реального змісту в системі споживчої кооперації України¹⁰.

Ще 9 лютого 1936 р. НКВС СРСР направило у периферійні органи держбезпеки шифротелеграму, якою передбачалося розпочати операцію «по ліквідації агентурних справ по троцькістах і зінов'ївцях, не обмежуючись вилученням активу»¹¹. Сповідалося про виявлення єдиного організаційного «троцькістського» центру в Москві та існування розгалуженої мережі цієї організації у регіонах СРСР.

Поштовхом для проведення кампанії масових арештів став гучний московський процес над 16 членами «Об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру», який відбувся у серпні 1936 р. Учасникам процесу інкримінувалося вбивство С. М. Кірова, «контрреволюційна діяльність», «розпуск СРСР», «повернення капіталізму», «змова з метою вбивства Й. Сталіна»¹². Список для засудження колишніх соратників по партії Сталін осо-

⁹ Советская торговля (Москва). – 1936. – № 7–8. – С. 63.

¹⁰ Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. – С. 126 / <http://www.sakharov-center.ru>.

¹¹ Дело «Анτισоветского объединенного троцкистско-зиновьевского центра» / <http://www.krugosvet.ru/articles>.

¹² Правда (Москва). – 1936. – 15, 25 августа.

бисто затверджував. Перший список на 585 осіб був поданий М. Єжовим й А. Вишинським у політбюро ЦК ВКП(б) 4 жовтня 1936 р.¹³ Серед засуджених за списком «585» були декілька українських кооператорів, котрих арештували за причетність до «контрреволюційної троцькістської терористичної організації». У числі перших колишніх керівників «Укоопспілки», репресованих більшовицьким режимом, став Михайло Васильович Михайлик (голова президії «Укоопспілки» у 1931–1933 рр.)¹⁴. Тоді він займав посаду голови президії Сталінської облспоживспілки. Арештований на початку вересня 1936 р., колишній керманіч УКС, прокурор України та нарком юстиції М. Михайлик відкинув усі звинувачення. Але після інтенсивної «обробки» 1 жовтня арештований подав письмову заяву наркомові внутрішніх справ УСРР В. Балицькому, у якій виклав «про свою вину і що ... призвело до цього»¹⁵. На допиті, який провів начальник 1-го відділу СПО УДБ НКВС УСРР С. Брук, М. Михайлик визнав повністю винним у «належності до контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації»¹⁶. Згодом він назвав осіб, які начебто залучили його до «організації» та тих, кого він особисто «завербував». Вирок Військової колегії Верховного суду Союзу РСР був однозначний — розстріл. Вирок був виконаний 10 березня 1937 р. в Москві¹⁷.

Загалом «великий терор» став апогеєм масових репресій більшовицької влади проти власного народу. Згодом у «Закритій доповіді» на XX з'їзді КПРС М. Хрущов відзначав, що кількість заарештованих за обвинуваченнями у контрреволюційних злочинах збільшилась у 1937 р., порівняно з 1936 р., більш, ніж у 10 разів¹⁸. Саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосовувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у ворожих діях. У тому ж 1937 р.

¹³ Васильев В., Шаповал Ю. Этапы «большого террора»: Винницкая трагедия / Зеркало недели. – 2002. – № 31.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. П., спр. 7108.

¹⁵ Там само, арк. 26.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, арк. 348.

¹⁸ Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях. Доклад // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3.

більшовики позбавили життя колишніх керівників «Укоопспілки» М. Й. Калмановича (очолював президію ВУКСу з грудня 1922 до квітня 1923 рр.), М. Г. Бляхера (з червня 1933 по лютий 1934 рр.), В. Д. Кузьменка (з березня 1934 по грудень 1936 рр.), І. А. Гаврилова (з січня по липень 1937 р.).

У 1938–1940 рр. були репресовані В. П. Затонський (керівник президії ВУКСу з березня до листопада 1922 р., розстріляний у 1938 р.), О. Б. Генкін (з січня 1925 по січень 1930 рр., розстріляний 26 лютого 1939 р. в Москві), помер у 1940 р. повністю деморалізований й позбавлений усіх партійних та інших постів О. Г. Шліхтер (очолював «Вукоопспілку» з травня до жовтня 1923 р.)¹⁹. Під тиском НКВС на грані життя і смерті балансував арештований у травні 1938 р. голова президії «Укоопспілки» М. М. Макеєнко (керманіч кооператорів УРСР з липня 1937 по травень 1938 рр.). Лише постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. про припинення масових операцій надали йому шанс залишитися живим²⁰.

Масові репресії в Україні проти керівників споживчої кооперації у 1936–1937 рр. мали цілеспрямований характер. Виконуючи політичне замовлення лідера ЦК ВКП(б), керівництво НКВС СРСР ставило за мету провести масові арешти серед управлінського апарату кооперативних установ і організацій УРСР, забезпечити «зінання» арештованих і, таким чином, отримати компрометуючий матеріал на вище та місцеве партійно-радянське керівництво. Матеріали могли стати підставою для проведення масштабних операцій з «викриття» і ліквідації мережі контрреволюціонерів: «троцькістів», «правих», «націоналістів», «боротьбістів» серед партійно-радянської номенклатури республіки.

На початку 1930-х рр. Й. Сталін жорстко оцінював діяльність споживчої кооперації, вказував на її нерозпорядливість і найбільшу «засміченість буржуазними елементами». Відверто наголошуючи, що «в кооперації засів непманський дух і його треба з неї вибити», він фактично дав наказ до застосування масових репресій²¹.

¹⁹ Вісті (Київ). Діловий випуск, 2006. – № 42.

²⁰ Центральний державний архів громадських організацій в Україні (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 31765.

²¹ *Сталін*. Сочинення. – Т. 12. – М.: 1949. – С. 355.

Дійсно, кооперація до 1936 р. постійно не виконувала планові завдання з товарообігу, зірвала плани капітального будівництва нової мережі торговельних закладів, розтрати і крадіжки сягали величезних цифр (180 млн. крб. у 1935 р.)²². Причини негараздів ЦК ВКП(б) за тезою вождя «кадри вирішують все» перекладала на плечі керівників та їхній «небільшовицький підхід» до вирішення справ. Для звинувачень були всі підстави, адже, за даними офіційної статистики, в Україні лише 57,7% працюючих у споживчій кооперації мали пролетарське коріння і майже 64% були за віком від 30 до 60 років, тобто добре пам'ятали дорадянський стан торгівлі і могли зробити відповідні висновки.²³ Без сумніву, вони були на користь дореволюційної кооперації. Водночас, в апараті кооперації у порівнянні з 1932 р. у 2 рази зменшилася кількість членів ВКП(б), а в сільській мережі значно знизився вплив партійців на роботу установ (зменшилася майже у 3 рази кількість членів партії). Це інтерпретувалося як можливість поширення «антирадянських настроїв» і «концентрації контрреволюційних сил». Тому за логікою чекістів кожний другий з українських кооператорів (понад 112 тис. осіб) міг бути потенційним «ворогом народу»²⁴.

Важливим моментом для посиленої уваги чекістів був існуючий порядок щодо підбору і розміщення кооперативного апарату на місцях. Всі призначення — звільнення кооперативного керівництва проходили тільки на підставі узгодження і затвердження кандидатур через парткоми і партбюро відповідних рівнів. Кожен керівник-кооператор добре знав, що його доля залежала від волі партійного керівника. В свою чергу, партійний керівник ніс персональну відповідальність за призначення (рекомендацію) на посаду того чи іншого керманіча кооперативної установи. Співробітники НКВС добре знали про «змичку» керівництва регіонів і кооперативних діячів, адже відміна карткової системи не вирішила всі життєві проблеми з забезпеченням продуктами харчування і промисловими товарами. З ліквідацією такої організація «Торгсин» у 1936 р. всі імпорتنі та гостродефіцитні товари у стали фондами кооперації. Тому питання дефіциту успішно міг вирі-

²² Советская торговля. – 1938. – № 4–5. – С. 25.

²³ Там само. – 1936. – № 7–8. – С. 63, 64.

²⁴ Там само. – С. 63.

шити лише керівник кооперативної установи, котрий знав, де знайти якісне взуття, гарний одяг, міг допомогти у придбанні велосипеда чи швейної машинки тощо.

Жодний офіційний чи неофіційний захід в області не обходився без участі споживчої кооперації у формі забезпечення «громадського харчування». Як правило, на всіх рівнях системи управління між партійно-радянськими та кооперативними керівниками мали місце «неформальні» відносини. Співробітники органів держбезпеки прекрасно були проінформовані про їх формат.

Виявлення «ворогів народу» серед керівників-кооператорів дозволяло органам держбезпеки на підставі їх свідчень будувати схеми «злочинного» зв'язку з партійно-радянським та вищим кооперативним керівництвом. Аналіз кримінальних справ М. Михайлика, В. Кузьменка і І. Гаврилова показав, що їхні «зіння», отримані при застосуванні методів фізичного впливу, підтверджували чекістські міфи про існування «терористичного центру», організацій «правих», «націоналістів» й іншого «підпілля». Водночас, добути матеріали тягнули за собою цілий ланцюжок інших справ, у яких були використані «свідчення» арештованих про зв'язок з партійно-радянськими керівниками вищого рівня. Лише з 3-х вищеназваних справ органи НКВС отримали компромат проти значної кількості високопосадовців, зокрема В. Ахматова, Я. Ліфшиця, Г. Пятакова, О. Зоріна, М. Голубенка, В. Логінова, Ю. Коцюбинського, І. Мусульбаса, А. Хвилі, П. Любченка, Ю. Войцехівського, В. Криха, О. Триліського, М. Кілерога, В. Затонського, М. Хатаєвича, М. Постоловського, О. Одінцова, Н. Скалиги, О. Певзнера, О. Рекіса, В. Балицького, О. Лісовика, М. Зінченка, І. Кудріна, В. Порайка, М. Голуб'ятникова, Ф. Кузоятова, І. Федяєва, М. Хатаєвича, О. Рикова, М. Бухаріна, М. Томського та ще декількох десятків осіб з вищих ешелонів партійно-радянського керівництва²⁵. Також в обласних і окружних спілках системи споживчої кооперації була «виявлена» значна кількість так званих «контрреволюціонерів», котрі також змушені були назвати прізвища цілої низки учасників різних «антирадянських формувань». З матеріалів справ М. Михайлика і В. Кузьменка Вінницьке управління НКВС використа-

²⁵ ГДА СБ України, ф. П, спр. 7108, 40219; ЦДАВО України, ф. 263, оп. 1, спр. 31765.

ло «свідчення» проти першого секретаря обкому В. Чернявського, завідуючого радторгвідділом обкому Н. Баруна. Зокрема, останній визнав, що розміщав троцькістські кадри в системі торгівлі (І. Мондрус, А. Хаїт, А. Файн, Я. Дехтярьов) та затвердив «шкідницький» план будівництва і розширення мережі хлібопекарень в області, поданий І. Мондрусом і Я. Дехтярьовим²⁶.

Розгортання масових репресій змусило керівництво НКВС УСРР створити підрозділ, який обробляв всі протоколи допитів, систематизував названі при допитах прізвища і негайно направляв вищому керівництву для прийняття відповідних рішень. Колишній помічник оперативного уповноваженого Й. Губенко свідчив так:

«При СПУ НКВС УСРР у той час була спеціальна група, яка вела облік всіх осіб, які називалися у свідченнях арештованих, робила копії і витяги із свідчень для залучення у справах інших арештованих»²⁷.

У такий спосіб був створений інформативний ланцюг, який надавав можливість робити процес боротьби проти «ворогів народу» безперервним.

Керівництво УДБ НКВС СРСР та України намагалося швидко відреагувати на невдоволення партійного вождя Й. Сталіна, котрий постійно критикував роботу споживчої кооперації. У 1936–1938 рр. масові репресії торкнулися усіх обласних спілок України, але однією з перших стала Вінницька обласна споживспілка. Вона була створена у лютому 1932 р. і головою президії став Веніамін Анатолійович Горловський. Але фактичне банкрутство системи на початок 1934 р. змусило ЦК КП(б)У відізнати його з цієї посади і направити на іншу ділянку кооперативної роботи на Чернігівщину. Вже звідти він потрапив в «Укоопспілку» і в травні 1938 р. був арештований у «справі М. Макеєнка». Слідство намагалося довести його вину у «шкідництві» й «тероризмі», користуючись лише добутими насильницьким шляхом «свідченнями» декількох раніше репресованих і страчених громадян. На засіданні Військового трибуналу Київського воєнного округу підсудні заявили про застосування проти них фізичного впливу і відмовилися визнати

²⁶ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2743, арк. 70, 71, 81.

²⁷ Там само, спр. 4725, т. 2, арк. 242.

провину, що й змусило трибунал повернути справу на дорозслідування і тим зберегти життя частині фігурантів. Однак справу В. А. Горловського розглянула Особлива нарада при НКВС СРСР, за рішенням якої у січні 1940 р. його розстріляли²⁸. На нашу думку, його служба в царській армії в чині прапорщика та участь у партії «інтернаціоналістів» стали вирішальними в трагічній долі.

Зміна керівництва у Вінницькій облспоживспілці цілком залежала від волі політбюро КП(б)У. Наступним керманичем вінницьких кооператорів став Ізраїль Соломонович Мондрус, котрого партійні органи у вересні 1934 р. направила з Києва для ліквідації «прориву». Професійний економіст і досвідчений кооператор, колишній член правління «Укоопспілки» І. Мондрус активно взявся за реорганізацію системи та покращення її господарсько-фінансової діяльності. Дійсно, на початок 1936 р. йому вдалося подолати фінансову кризу, виконати планові завдання та вивести спілку у число кращих в Україні. І. Мондрус активно проводив кадрову політику на оновлення керівників усіх ланок. На пленумі правління облспоживспілки 7–9 липня 1936 р. майже повністю змінив склад президії правління. За його ініціативою до Вінниці прибув на посаду першого заступника голови А. Хаїт, в члені президії були включені Ж. Гряво, К. Плікше та Л. Талейсник²⁹. Змінилися і керівники ключових обласних баз і організацій. Зокрема, об'єднання «Плодоовоч» очолив А. Файн, який раніше працював у кооперативному союзі УМЧЕКО (Молдавська АСРР). Він прибув до Вінниці на запрошення голови президії³⁰. На кооперативній роботі в МАСРР А. Файн мав значні «політичні неприємності» через причетність у 1918–1919 рр. до партії анархістів. У партійних органах він числився як «прихильник троцькізму».

Однак усі новації І. Мондруса влітку 1936 р. стали предметом прискіпливої оцінки з боку обласного управління НКВС, зокрема його керівника майора держбезпеки Д. Соколінського. Він теж зацікавився минулим І. Мондруса. Вже у вересні 1936 р. Вінницьке управління НКВС отримало інформацію, що І. Мондрус — «заклятий троцькіст» і «дворушник» [заява члена ВКП(б) з 1917 р. Я. Ва-

²⁸ ЦДАВО України, ф. 263, оп. 1, спр. 31765, т. 2, арк. 53–55.

²⁹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 21115, арк. 10.

³⁰ Там само, спр. 7001, арк. 273.

сильєва] — проводив «контрреволюційну роботу в Укоопспілці та Вінницькій облспоживспілці», «згуртував» навколо себе «зграю» закоренілих «ворогів народу»³¹.

Зазначимо, що саме у той час відбувалося всенародне засудження діяльності Л. Троцького і його прибічників та розгорталася масштабна партійна чистка у лавах ВКП(б). Її результати та заходи щодо посилення пильності мали розглядатися на XIII пленумі обкому КП(б)У 10–11 жовтня 1936 р.

Напередодні форуму обласна газета «Більшовицька правда» передрукувала з всесоюзної «Правди» статтю, в якій звучав відвертий заклик до застосування нищівних репресій проти троцькістів:

«В згоді з Іудою Троцьким практично керували троцькістсько-фашистським терором у нашій країні презрєнні Зінов'єв, Каменєв, Смірнов і вся їхня брудна група! Як справжні покидьки революції, троцькісти скотилися до тероризму, шкідництва, шпигунства й диверсій на користь іноземної буржуазії. З троцькістської бандою ... ми повинні покінчити»³².

Без сумніву, член бюро обкому, начальник УНКВС Вінницької області Д. Соколінський, який мав доповідати на пленумі, спланував арешт високопоставленої особи. Вночі 10 жовтня 1936 р. був заарештований голова президії облспоживспілки І. Мондрус³³. Зрозуміло, що учасники пленуму були поінформовані про арешт. Для місцевого обласного партійно-радянського і господарського активу він став сигналом про нові політичні переслідування. У виступі керівник УНКВС майор державної безпеки Д. Соколінський прямо вказав, що партійна пильність «передбачає бажання будь-що ворога розкрити» і, повчаючи приголомшених партійців, заявив:

«Ми повинні за ними спостерігати, ворога потрібно знайти»³⁴.

Головним аргументом для слідчого Я. Денау став факт понад десятилітньої давності. На початку 1924 р. І. Мондрус, перебуваю-

³¹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 7001, арк. 56, 57, 219–230 зв., 233–242, 243–247, 258–261.

³² Більшовицька правда (Вінниця). – 1936. – 9 жовтня.

³³ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 7001, арк. 5.

³⁴ ДАВО, ф. П-136, оп. 1, спр. 189, арк. 104.

чи на студентських канікулах у рідному Конотопі, прийшов на партійні збори у залізничне депо і запропонував проголосувати за «троцькістську резолюцію»³⁵. Тоді ініціативою Л. Троцького в країні проходила партійна дискусія про подолання «штилю» та «повного застою» в партії.

«Курс на партапарат, — говорилося в резолюції, — на його панування в партії і бюрократизація його, система призначення, переслідування вільнодумців з практичних питань членів партії, вирішення всіх питань зверху — сприяли росту пасивності, механічному виконанню, застою партійного життя і кар'єризму та іншим шкідливим явищам у нашій партії»³⁶.

Витяг з резолюції свідчив, що частина членів партії ще намагалася протистояти створенню партноменклатурної бюрократії, котра поступово перебирала на себе всю повноту влади. Підтримавши резолюцію, І. Мондрус на довгі роки засвідчив свою неояльність до «генерального курсу ЦК ВКП(б).

І. Мондрус, на відміну від багатьох інших, не визнав вини у «контрреволюційній діяльності», «шкідництві» та «участі в терористичній організації». Навіть допити із застосуванням фізичного впливу (в жовтні–грудні 1936 р. його допитували 25 разів) і очна ставка з М. Михайликом, котрий дав свідчення про залучення І. Мондруса до «терористичної організації», не змогли зламати його волі³⁷. Він стверджував, що у минулому поділяв погляди Л. Троцького, але після виключення його з партії у 1924 р. повністю змінив переконання і безповоротно став у ряди «більшовиків-ленінців-сталінців». Відновивши членство в партії у 1925 р., він приховав справжні причини виключення з партійних рядів, але у подальшій діяльності чітко і віддано виконував усі «настанови великого Вождя». Тому тверда позиція підсудного вплинула на Військову колегію Верховного суду СРСР, котра на виїзному засіданні 1 квітня 1937 р. у Києві не наважилися прийняти постанову про розстріл І. Мондруса і засудила його до 10 років утримання у в'язниці³⁸. Однак, це не гарантувало йому шансів на життя.

³⁵ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 7001, арк. 116.

³⁶ Там само, арк. 29.

³⁷ Там само, арк. 82 – 86.

³⁸ Там само, арк. 292.

Як правило, подібні засуджені у місцях позбавлення волі потрапляли під особливий контроль адміністрації і їх життя закінчувалося трагічно. Так сталося і з І. Мондрусом. У Вологодській в'язниці протягом травня–листопада 1937 р. його 4 рази покарали і передали «справу» на розгляд «трійки» при управлінні НКВС Вологодської області за те, що він голосно говорив у камері, самовільно відкрив квартиру і на цигарковому папері писав вірші³⁹. Про «контрреволюційність» і поширення «троцькізму» можна зробити висновок з рядків його віршів, на нашу думку, найбільш «крамольного» змісту, які звучали так:

«Как тяжело любя Отчизну,
Прослыть врагом ее борьбы,
Стать жертвой лжи отбросов жизни,
Ошибкой строгого судьи».

Не порушуючи кримінальної справи і без проведення слідства, «трійка» 23 листопада 1937 р. констатувала: «Перебуваючи в ув'язненні, продовжував вести активну боротьбу проти Радвлади, пропагуючи серед з/к к/р троцькізм і розповсюджуючи наклепницькі вигадки про керівників ВКП(б) і Радвлади», — і прийняла рішення: «Розстріляти»⁴⁰. Так трагічно закінчилося життя І. Мондруса — голови президії Вінницької облспоживспілки 1934–1936 рр., котрий прожив від роду 35 років та вірно служив більшовицькій партії.

Арештом І. Мондруса обласні чекісти розгорнули масштабні арешти серед кооперативного руху Вінниччини. Наступним мав бути арештований А. Файн. Але відкликання у резерв «Укоопспілки» на вимогу голови правління В. Кузьменка, а потім перехід на роботу в апарат Центроспілки відклали його арешт.

Першого заступника голови президії облспоживспілки А. Хаїта заарештували 26 січня 1937 р. за зв'язок з полтавськими «троцькістами», їх матеріальну підтримку («подарував» 3 пальто) та співпрацю з І. Мондрусом.⁴¹ Впродовж слідства арештований також не визнавав вини у причетності до «троцькізму». Спроба слідчого довести, що він разом з І. Мондрусом займався «шкідниц-

³⁹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 7001, арк. 308, 310.

⁴⁰ Там само, арк. 312.

⁴¹ Там само, спр. 21115, арк. 2, 20.

твом» у забезпеченні прикордонних райспоживспілок товарною масою також не мала успіху. Однак 10 квітня 1937 р. матеріали на А. Хаїта були передані у Київ на розгляд до УДБ НКВС УРСР, котре визнало, що «вина обвинувачуваного ... в інкримінованому йому злочині не доведена», і повернуло справу на дослідження⁴². А. Хаїта звільнили з в'язниці з підпискою про невиїзд. За час проведення додаткового слідства протягом 20 діб слідчий Кац виявив, що влітку 1936 р. обвинувачений «зірвав постачання населення охолоджувальними напоями» та неодноразово висловлювався в «троцькістському дусі». Вирішальним аргументом у розслідуванні став факт його перебування у 1919 р. у лавах РСДРП (меншовиків). Справа була передана на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР⁴³. Навіть застереження лікаря про наявність у А. Хаїта низки хвороб (туберкульозу, виразки шлунку і грижі) не стали на заваді у прийнятті вироку⁴⁴. Особлива нарада 9 серпня 1937 р. винесла постанову про засудження до ув'язнення у виправний трудовий табір терміном на 5 років⁴⁵. У таборі (бухта Нагаєво), А. Хаїт помер 19 жовтня 1938 р.⁴⁶

Наступні арешти членів президії Вінницької облспоживспілки Ж. Гряво і К. Плікше тісно пов'язані з операцією НКВС щодо ліквідації «антирадянських націоналістичних елементів»⁴⁷. 30 листопада 1937 р. в управління НКВС була направлена шифротелеграма № 49990, якою пропонувалося з 3 грудня приступити до арешту «всіх латишів, підозрюваних у шпигунстві, диверсіях» тощо. Однією з вимог була тотальна «очистка» від латишів установ оборонного значення та зони особливого режиму, до якої відносилася прикордонна Вінниччина.

Їх арештували 4 грудня 1937 р. і, внаслідок застосування методів фізичного впливу, вони вже на першому допиті визнали вину. Жан Гряво [член ВКП(б) з 1919 р.] визнав себе учасником

⁴² ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 21115, арк. 77.

⁴³ Там само, арк. 107-109.

⁴⁴ Там само, арк. 115.

⁴⁵ Там само, арк. 116.

⁴⁶ Там само, арк. 118.

⁴⁷ Там само, спр. 18696, спр. 4654.

⁴⁸ Там само, арк. 14.

«латвійської націоналістичної контрреволюційної організації» і проводив «шкідницько-підривну роботу» в системі облспоживспілки та готував «диверсійну групу» для роботи під час війни⁴⁸. К. Плікше [член ВКП(б) з 1925 р.] додатково зізнався, що він створив «повстансько-диверсійну групу для активної боротьби з радянською владою»⁴⁹. Очевидна абсурдність цих зізнань не стала пересторогою для винесення вироку: «Розстріляти». Обоє страшили у м. Вінниці 28 лютого 1938 р.⁵⁰

Отже, протягом 1936–1938 рр. майже весь склад президії правління Вінницької облспоживспілки був фізично знищений. Аналіз наукової літератури і дослідження архівно-кримінальних справ репресованих діячів споживчої кооперації України показують, що всі потерпілі, як правило, були представниками «непролетарських» партій. В подальшому вони стали членами ВКП(б).

На думку більшості істориків, в основі репресій лежали політичні рішення Й. Сталіна та його оточення. Здійснюючи «соціальну інженерію» радянського суспільства, лідер ВКП(б) намагався знищити політичних реальних і потенційних супротивників. Паралельно відбувалася «кадрова ротація» у системі управління держави зі заміною старих керівників на нових з числа молодшої генерації «більшовиків-сталінців».

В статье исследуются причины массовых политических преследований представителей кооперативного движения. Публикуются неизвестные факты из истории репрессий сотрудников Винницкой областной потребительской кооперации во второй половине 1930-х гг.

Ключевые слова: ГПУ, НКВД, политические репрессии, террор, органы государственной безопасности.

In the article are discussed main pre-conditions of mass political terror implementation in Ukrainian Consumers' Co-operation system. It is also highlighted unknown facts of repressions against board of Vinnitsa Oblspozhyvspilka during second half of 30's years XX century.

Key word: GPU, NKVD, political repressions, terror, state security service.

⁴⁹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4654, арк. 11.

⁵⁰ Там само, спр. 18696, арк.63; спр. 4654, арк. 146.

**Політичні переслідування краєзнавців
м. Кам'янця-Подільського у 1933 р.
(за матеріалами архівно-кримінальної справи № 275629)**

У статті досліджуються матеріали архівно-кримінальної справи на підставі яких були засудженні до різних термінів ув'язнення активні члени організації краєзнавчого руху на Кам'янеччині. Автор наголошує, що ця справа відбиває ставлення існуючої влади до поціновувачів рідної історії, культури, мови, які зазнали політичних репресій.

Ключові слова: краєзнавство, контрреволюційна діяльність, переслідування, утиск, фальшування, репресії.

У рамках державної програми розвитку краєзнавства в Україні проводиться активний пошук нового фактологічного матеріалу для дослідження розвитку краєзнавства за радянської доби, особливо 1920–1930-х рр. Ця робота розгорнулася практично в усіх регіонах України і за відносно короткий період дала вагомий результат. З цієї проблеми опубліковано сотні наукових праць, захищено понад 40 кандидатських і докторських дисертацій, які вимальовують загальний портрет українського краєзнавства у досліджуваний період.

У цьому сенсі велике значення мають праці докторів історичних наук, професорів А. А. Непомнящого¹, Л. В. Баженова², О. М. Бута та П. В. Доброва³, В. С. Прокопчука⁴, В. С. Савчука⁵ та ін. Плідно

* Савчук В.О. — канд. іст. наук, доцент, проректор із міжнародних відносин і зв'язків з органами самоврядування, державної влади та засобами масової інформації Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка.

¹ Непомнящий А.А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь: Таврида, 1998. – 208 с.

² Баженов Л.В. Становлення та розвиток історичного краєзнавства Правобережної України у XIX – на початку XX ст. – Хмельницький: Доля, 1995. – 255 с.

³ Бут О.М., Добров П.В. Соціально-економічний аспект у вивченні історії міст і сіл // Історія України маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Рідний край: К.; Донецьк, 2001. – Вип. 15. – С. 3–9.

⁴ Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20 рр. XX – початок XXI ст. / Наук ред. П. Т. Тронько; Міносвіти і нау-

працюють в цьому напрямі історики Інституту історії України НАН України під керівництвом академіка НАН України П. Т. Тронька. О. Г. Бажаном, Р. В. Маньковською, В. Ю. Васильєвим оприлюднені низка наукових праць, що характеризували регіональний аспект історико-краєзнавчого руху в Україні, показали його основні тенденції та напрями.

Історики в рамках державної програми «Реабілітовані історією» поступово цілеспрямовано розробляють такий новий корпус джерел як архівно-кримінальні справи краєзнавців, окремих організаторів краєзнавчого руху. Їх аналіз дав підставу твердити, що краєзнавці 1920-х – 1930-х рр. зазнали безпідставних звинувачень, шельмувань, політичних репресій. Надзвичайно важливо в умовах незалежності України не тільки відновити їх чесні імена, але й донести до широкого загалу фахівців їх науковий доробок. Їх наукові ідеї мають і до сьогодні непересічне значення.

Все це повною мірою стосується Кам'янець-Подільського краєзнавства, яке у 1920-х – поч. 1930-х рр. активно проявило себе на загальноукраїнському тлі. Про оригінальність його організаційної побудови йшлося на засіданнях Українського комітету краєзнавства, членом якого на першій конференції з краєзнавства у 1925 р. був обраний ректор Кам'янець-Подільського ІНО В. О. Геринович. Він був автором низки праць, які сформували наукові підвалини краєзнавства як руху. У 1927 р. він репрезентував українську науку на Всеслов'янському конгресі, що проходив у Варшаві.

Кам'янець-Подільське наукове товариство, науково-дослідна кафедра народного господарства історії і культури, яка спершу діяла при ІНО, а згодом сільськогосподарському інституті, окружний комітет краєзнавства об'єднали навколо себе поціновувачів історії, культури, етнографії краю налагодили активну співпрацю з провідними науковими центрами України, СРСР і за кордоном. Безумовно, така активність кам'янець-подільських краєзнавців, більшість із яких розпочали працю на цій ниві у добу УНР, не могла не викликати занепокоєння владних структур.

ки України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. – 600 с.

⁵ Савчук В.С. Естественнаучные общества Юга Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX вв. — Д.: Вид-во ДДУ, 1994. – 232 с.

Ініціативність кам'янець-подільської інтелігенції, вихованої на національно-культурних пріоритетах, сповідування загальноцивілізаційних принципів, не сприйняття політичних пріоритетів радянської влади викликали не тільки обурення останньої, але й окремі кроки в обмежені інтелектуальної свободи. Зрештою, більшість учасників краєзнавчого руху у 1932–1933 рр. була притягнута до кримінальної відповідальності. Матеріали були об'єднанні у справу № 275629.

На основі матеріалів цієї справи автор робить спробу узагальненого аналізу методики фальшувань, що лягли у безпідставне звинувачення владою намагань кам'янець-подільської інтелігенції у сферах збереження історико-культурної спадщини, розвитку мови, популяризації народного мистецтва тощо.

Зазначимо, що ця кримінальна справа була відкрита 7 березня 1933 р. і завершилася 11 листопада цього ж року. У двох її томах нараховується 852 аркушів. Слідчими Кам'янець-Подільського прикордонного загону було висунуто обвинувачення проти А. В. Розенкранца — викладача інституту соціального виховання, В. П. Храчевича — професора кафедри зоології інституту птахівництва, Ф. С. Панасюка — директора ботанічного саду, Ф. Д. Наливайко — асистента кафедри фізіології інституту технічних культур, С. А. Плюйка — професора сільськогосподарського інституту, Г. Д. Будка — викладача інституту соціального виховання, М. Т. Геращенко — професора інституту птахівництва, М. В. Курневича — викладача інституту соціального виховання, М. Є. Савченко — викладача Артемівського інституту соціального виховання та інших. Всього 11 осіб.

Спочатку слідство проводилося проти окремих осіб, однак уповноважений секретного політичного відділу Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ Співак прийняв рішення на основі попереднього рішення матеріали всіх 11 справ за статтею 54-11 об'єднати в одне впровадження. На його думку, всі вони були членами однієї «контрреволюційної організації», яка ставила за мету «збройне повалення радянської влади і відновлення буржуазно націоналістичної «Незалежної соборної України»⁶. До цієї справи для аргументованості звинувачень були долучені

⁶ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 1, арк. 26.

протоколи допиту колишнього ректора ІНО В. О. Гериновича та І. А. Любарського — професора Кам'янець-Подільського ІНО, а з літа 1932 р. професора Інституту професійної освіти і завідуючого сектором загального мовознавства науково дослідного інституту мовознавства при ВУАН. Слідчий Співак у постанові від 4 листопада, затвердженій заступником начальника 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону Пісаревим, зазначав, що слідчі матеріали — покази Гериновича Володимира Олександровича, Любарського Івана Антоновича і Марцинюка Антона Андрійовича про діяльність Кам'янецької групи «УВО» (Української військової організації) і заарештованих Розенкранца Андрія Володимировича, Курневича Михайла Васильовича, Геращенка Миколи Тимофійовича та інших за звинуваченням за статтею 54-11 об'єднати в одну справу⁷. В другому томі цієї справи містяться документи з реабілітації вище названих осіб у травні 1958 р.

Варто зауважити, що питанням репресій кам'янець-подільської інтелігенції у 1920-х – 1930-х рр. присвячено немало праць. Цій проблемі присвятив окрему главу у монографії «Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ століття» В. С. Прокопчук⁸. Однак, із вище перерахованих заарештованих осіб у цій праці лише побічно згадуються прізвища В. О. Гериновича, І. А. Любарського і В. П. Храневича. Частково зупиняються на окремих фрагментах біографії професорів сільськогосподарського інституту М. Т. Геращенко і В. П. Храневича М. І. Алещенко та В. А. Нестеренко⁹. Ці ж автори дослідили внесок В. П. Храневича, як ученого зоолога. Одночасно з цим торкнулися окремих фрагментів ходу слідства і висунутих звинувачень проти В. П. Храневича у 1933 р.¹⁰

⁷ ДАХМО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 1, арк. 2.

⁸ *Прокопчук В.С.* Репресії проти краєзнавців 20-х – 30-х рр. // *Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій занепаду — до відродження розквіту.* – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2005. – С. 54–135.

⁹ *Алещенко М.І., Нестеренко В.А.* Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту // *Освіта, наука і культура на Поділлі.* – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 2. – С. 205–210.

¹⁰ *Алещенко М.І., Нестеренко В.А.* Професор В. П. Храневич – відомий вчений-зоолог Поділля // *Там само.* – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 190–196.

Участь у розбудові краєзнавства Кам'янець-Подільського державного українського університету розкрив О. М. Завальнюк¹¹. О. М. Завальнюк і М. Б. Петров першими в українській історіографії розкрили постать В. О. Гериновича, віхи його біографії та внесок у розробку історико-краєзнавчих проблем¹². Фрагментарно до постатей заарештованих у вище названій справі привертається увага В. О. Савчуком¹³. Такий же підхід до оцінки цих постатей спостерігається у публікації Л. А. Посвістак, яка також констатує лише факт їх арешту і приналежності їх до Української військової організації¹⁴.

Як бачимо, не дивлячись широке коло авторів, які досліджували постаті репресованих подільських науковців-краєзнавців, необхідний більш глибокий аналіз архівно-кримінальної справи № 275629. Він яскраво демонструє, що причиною фабрикації архівно-кримінальної справи стала участь осіб у краєзнавчому русі. Влада не приховувала негативного ставлення до такого руху, не дивлячись на велику кількість гасел підтримки, проголошених на сторінках газет і журналів державними і політичними діячами.

Це засвідчили, зокрема, поставлені питання організаторам краєзнавчого руху на Поділлі В. О. Гериновичу і І. А. Любарському. У протоколі допиту від 16 грудня 1932 р., який проводили начальник другого відділення секретно політичного відділу ДПУ УСРР Долинський та оперуповноважений цього ж відділу Соколов йдеться про те, що Кам'янець-Подільський університет був

¹¹ *Завальнюк О.М.* М. Т. Геращенко – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 22–30.

¹² *Завальнюк О.М., Петров М.Б.* «Винним себе визнав...» (В. О. Геринович) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний Край, 1991. – С. 178–183.

¹³ *Савчук В.О.* Політичні репресії 20-х – 30-х рр. і науково-освітня інтелігенція м. Кам'янець-Подільського: спроба історичної реконструкції та сукупного аналізу // Реабілітовані історією. У 27 т. / Ред.: М. П. Вавринчук (гол.), В. С. Гришук та ін.; Упоряд.: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Хмельницький, 2008. – Кн. 1. – С. 798–809.

¹⁴ *Посвістак Л.А.* Витоки і першопричини репресивної політики щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в кінці 20-х – 30-х роках ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13. – С. 437–443.

«пристанищем цивільної і військової націоналістичної інтелігенції, а згодом став центром всієї контрреволюційної роботи». Як зазначалося у протоколі допиту, у 1922 р. в м. Кам'янці-Подільському зорганізувалося наукове товариство при ВУАН. До його складу увійшли Сіцинський, Герасименко, Філь, Шумлянський, Зборовець, Курневич, Кондрацький, Неселовський, Геращенко і Баєр. Товариство очолив Сіцинський. Воно ставило за мету об'єднання представників професури, вчительства і студентства, служило «науковою» базою «для зв'язку з селом», куди для «наукової» праці направлялися члени товариства тобто «члени контрреволюційної організації».

Надзвичайно цікавим для слідства було з'ясувати зв'язки товариства. На запитання: «Чи здійснювала організація інші зв'язки поза Кам'янцем?» арештовані відповіли, що влітку приїздили до наукового товариства «наукові» експедиції члени інституту матеріальної культури, члени «контрреволюційної організації» з Києва — археолог Рудинський, антрополог Носов. Кам'янець-Подільський також відвідали члени Етнографічної комісії ВУАН Квітка і Курило. Вони як члени «контрреволюційної організації» приїздили для налагоджування контактів. Між Кам'янець-Подільською організацією, що концентрувалася при науковому товаристві і Вінницькою організацією існували тісні контакти, які здійснював Севастьянов. Товариство виїздило на село для запису прислів'їв, копіювало розписи хат, а «фактично для ведення контрреволюційної підпільної роботи». Виїзди здійснювали часто Гагенмейстер, Філь, Герасименко¹⁵.

Також у 1924 р. в Кам'янці-Подільському була створена науково-дослідна кафедра природи, історії і культури Поділля, яку очолив Клименко. На кафедрі працювали Сіцинський, Неселовський, Філь, Зборовець, Любарський, Курневич, Семенов. Слідчі вважали, що її завданням було через підготовку «наукових» кадрів втягнення членів «контрреволюційної організації» в наукову роботу¹⁶.

При наступному допиті 26 грудня, слідчі стали категоричними і агресивними у звинуваченнях. Ставилося запитання про роль Кам'янець-Подільської філії «УВО в організації повстанського ру-

¹⁵ ДАХМО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 1, арк. 8–9.

¹⁶ Там само, арк. 9–10.

ху на Поділлі». У квітні–травні 1931 р. в Кам'янець-Подільському районі відбулися масові волинки, заворушення і повстання, спричинені форсованим здійсненням колективізації. Особливо масовими вони були на Дунаєвеччині, в селах Нестеривці, Тернава і Лисець. Для їх придушення були залучені регулярні військові частини.

У протоколі допиту слідчі пов'язали селянські повстання та проведення краєзнавчих екскурсій і культпоходів і інтерпретували як «проведення у 1930 р. агітаційної роботи на селі членами контрреволюційної організації», а діяльність геологорозвідувальної партії — як створення повстанських осередків¹⁷.

Трагічними за наслідками для краєзнавчого руху стали свідчення І. А. Любарського. Він народився в сім'ї селянина с. Сенькове Куп'янського повіту, закінчив Київську духовну семінарію. У 1919 р. був обраний приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету. З середини 1932 р. працював у Кам'янець-Подільському ІНО. Цей науковець брав участь у всіх науково-краєзнавчих проектах наукового, краєзнавчого товариства, науково-дослідної кафедри, підготував і опублікував низку праць із філології. В результаті упередженого слідства його обвинувачували у контрреволюційній діяльності. Його допитував оперуповноважений секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Пустовойтов, який попередив затриманого про «відповідальність за неправдиві свідчення». Водночас він запевнив арештанта, що слідству відомо про його «участь у контрреволюційній організації, яка готувала повалення радянської влади».

На запитання слідчого, чи відомо затриманому про «розвідувальну роботу організації», І. А. Любарський дав необхідні свідчення. Однак, за поданою інформацією можна зрозуміти, які надлюдські методи фізичного, психологічного впливу застосовувалися у ході слідства. Начебто, під час відзначення ювілею М. С. Грушевського нібито голова НТШ у Львові К. О. Студинський ставив завдання В. О. Гериновичу займатися збором шпигунських свідчень на користь поляків. Одним із ключових моментів реалізації цього завдання стала поїздка В. О. Гериновича у 1927 р. до Польщі на Всеслов'янський з'їзд географів і етнографів. Нібито під час

¹⁷ ДАХМО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 1, арк. 11.

цієї поїздки В. О. Гериновичу ставив завдання на розвідувальну діяльність у прикордонній території Радянської України його вчитель, відомий науковець, професор Роммер.

В. О. Геринович нібито під час краєзнавчих поїздок обстежував прикордонні польсько-українські пункти, вивчав стан шосейних і ґрунтових доріг, встановлював наявність джерел питної води, виявляв приміщення і будови, придатні для лазаретів. В цьому йому допомагали Неселовський, Ільченко, Гагенмейстер і Марценюк. Причому, плани «розвідувальної та дослідницької праці» складав Геринович. Сам І. А. Любарський обстежував села Черче і Княгинин з лінгвістичного боку. В цій поїздки з ним був і Геринович, який вивчав профілі місцевості, колишні помістя польських магнатів, розташовані в прикордонній смузі. Тут він разом з Р. Р. Заклинським, начебто, гуртували бойовий актив на випадок військових дій¹⁸.

Цікавою була інтерпретація слідства діяльності краєзнавчих осередків м. Кам'янця-Подільського як філіалу «УВО». Про це свідчить відповідь І. А. Любарського на запитання: «Що відомо йому про діяльність Кам'янецької групи організації?». До її складу, на думку слідчого, входили В. О. Геринович, який влітку 1932 р. виїхав до Москви, Н. Ф. Гаморак — професор інституту технічних культур, О. С. Мельник — професор інституту птахівництва, викладачів Інституту соцвиху Ільченко та Миронця. Знані представники історико-краєзнавчого руху залучали до нього студентську молодь. Такі дії тех. трактувалися як «розгалуження контрреволюційної діяльності».

У протоколі допиту арештованого Мефодія Єфремовича Савченка від 25 липня 1933 р. відчувався весь трагізм людської особистості, яка намагалася служити суспільству. Зазначимо, що М. Є. Савченко — інтелігент радянської формації — закінчив сільськогосподарський інститут у Кам'янці-Подільському. У 1926–1928 рр. навчаючись, був секретарем окружного краєзнавчого комітету, згодом викладав у Кутковецькому сільськогосподарському технікумі Чемеровецького району. Намагаючись уникнути переслідувань і «опіки» владних структур, переїхав до м. Артемівська, де був заарештований органами ДПУ.

¹⁸ ДАХМО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 1, арк. 21–22.

У протоколі допиту він також підтвердив «наявність у Кам'янці-Подільському контрреволюційної націоналістичної організації на чолі з професором В. О. Гериновичем», котра використовувала у цілях краєзнавче товариство, яке «фактично було ширмою для контрреволюційної роботи під виглядом краєзнавчої діяльності, чим розповсюджувало ідеї контрреволюційної організації на периферії» з метою «ігнорування заходів уряду, культивування і насадження націоналістичних теорій, виховання кадрів буржуазно-націоналістичному дусі»¹⁹.

М. Є. Савченко теж визнав, що його «контрреволюційна шкідницька робота, як секретаря краєзнавчого товариства» полягала у наступному: 1) на засіданні комітету краєзнавчого товариства він підтримував пропозиції Гериновича про випуск шкідливих книг «Кам'янецьчина». Тут пропагувалися буржуазно-націоналістичні теорії, з класово ворожих позицій висвітлювалася історія Кам'янецьчини з гетьманами, отаманами, гайдамаками, що збурювало націонал-патріотичні почуття кам'янчан; 2) за дорученням Гериновича через працівника окружного відділу народної освіти домігся державних коштів для оплати видання в кількості 500 примірників книг «Кам'янецьчина», що розповсюджувалися серед населення. Гроші, отримані за реалізацію книг, брав особисто Геринович на потреби організації; 3) облік праці і членства товариства ставив так, щоб вони сприяли поповненню краєзнавчого товариства необхідними людьми для організації і прикривали контрреволюційну діяльність на периферії в краєзнавчих осередках; 4) з метою контрреволюційної роботи в краєзнавчому товаристві Геринович налагодив зв'язок з петлюрівською еміграцією за кордоном через сина члена організації Ю. Сіциньського, який емігрував у Прагу²⁰.

У протоколі допиту за 27 липня 1933 р. М. Є. Савченко свідчив, що низовими контрреволюційними структурами були саме краєзнавчі осередки, які спеціально організовувалися уповноваженими краєзнавчого комітету. Для контрреволюційної роботи осередків використовувалися експедиції з кінозйомок, геологічні досліді. Керівниками периферійних структур у м. Смотричі був

¹⁹ ДАХМО ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 130.

²⁰ Там само, арк. 133.

син попа Георгіїв, у с. Баговиця Староушицького району, колишній офіцер Драгобецький в м. Китайгород, вчитель Кабачинський котрий раніше служив у галицькій армії²¹.

Як отримувалися подібні свідчення від заарештованих по цій справі демонструвала заява Сергія Антоновича Плюйка генеральному прокурору СРСР. Він писав, що слідчий викликав його декілька ночей підряд. Під час допиту він не давав можливості спати, вживати їжу, примушував стояти на одному місці по декілька годин підряд через це ноги його опухали, він не міг поворухнутися з місця. Доведений такими методами слідства до відчаю, він підписав необхідні для слідчого свідчення²². Аналогічні методи застосовувалися до професора К. Т. Геращенка. Його під час допиту слідчий довів до стану повного нервового розладу і він змушений був підписати протокол.

Однак, фабрикація справи просувалася повільно. Слідство не раз входило з клопотанням до прокурора про продовження термінів. Зрештою, слідчі підготували обвинувальний вирок про міфічні злочини представників краєзнавчого руху, який підписав прокурор Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ. Арештовані обвинувачувалися у спрямуванні краєзнавчої діяльності на: а) збереження і згуртування української націоналістичної інтелігенції; б) концентрації шовіністичних соціально чужих радянській владі кадрів студентства в інститутах і виховання їх в дусі підготовки до озброєного повалення радянської влади; в) шкідництво по лінії сільського господарства на базі організаційної діяльності в сільськогосподарському інституті; г) насадження і згуртування повстанських осередків на периферії через наукові експедиції й екскурсії членів контрреволюційної організації, організації збройного повстання у квітні-травні на Кам'яниччині придушеного органами ДПУ²³.

Постановою «трійки» ДПУ УСРР А. В. Розенкранц, М. Т. Геращенко, С. А. Плюйко, Ф. С. Панасюк, Ф. Д. Наливайко, М. В. Курневич, В. П. Храчевич засуджені на 5 років позбавлення волі, Г. Д. Будко — до 3 років. М. Є. Савченко був висланий на 3 роки у Західно-сибірський край.

²¹ ДАХМО ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-5966, т. 2, арк. 141-142.

²² Там само, арк. 242.

²³ ДТам само, арк. 191-192.

Однак, засудженням кам'янець-подільських науковців-краєзнавців не припинився розгром краєзнавчого руху. Наприкінці грудня 1933 р. методична рада Кам'янець-Подільського Інституту соцвиху прийняла постанову «Про шкідницькі настанови підручника Храневича В.П. «Курс загальної зоології» в світлі марксистсько-ленінської методології». В ній акцентувалася увага, що підручник був виданий українською мовою. Водночас Інститут наукової мови у Києві був найактивнішим «осередком СВУ». Підкреслювалося, що підручник написано за «буржуазною методологією», у завуальованому вигляді підручнику проводилася шкідницька лінія «любарщини». Шельмування підручника продовжувалося 13 липня 1934 р. на зборах студентів-заочників біологічного факультету. У прийнятій резолюції вказувалося, що підручник насичений «націоналістичною термінологією», «помітна тенденція до затушування здобутків соціалістичної науки Радянського Союзу», недооціненні досягнення братерської РСФРР. Збори ухвалили вважати «підручник шкідливим і недопускати його до викладання у навчальних закладах»²⁴.

Таким чином, архівно-кримінальна справа кам'янець-подільських краєзнавців яскраво позначила ставлення владних структур до краєзнавчого руху на поч. 30-х рр ХХ ст. Для компрометації активних поборників історії, культури рідного краю влада застосувала весь арсенал карально-репресивних органів. Більшовики намагалися витіснити національно-свідому інтелігенцію з культурного простору, застосовуючи фальсифікації, грубий політичний тиск, фізичну розправу. Особливо слід нагоосити, що частина засуджених краєзнавців були виховані на пріоритетах політичних уподобань радянської влади і кваліфікувалися як «соціалістична інтелігенція».

В статье исследуются материалы архивно-уголовного дела, на основании которых были осуждены на разные сроки тюремного заключения активные члены краеведческого движения на Каменетчине. Автор акцентирует, что это дело отражает отношение существующей власти к ценителям родной истории, культуры, языка, которые подверглись политическим репрессиям.

²⁴ *Алещенко М.І., Нестеренко В.А.* Професор В. П. Храневич — відомий вчений-зоолог Поділля. – С. 195.

Ключевые слова: краеведение, контрреволюционная деятельность, преследования, притеснение, фальсификация, репрессии.

The author analyses the criminal case which served as a warrant for sentencing the active members of the regional studies movement of Kamianetchins to various durations of custody. Moreover, the author stresses that the case reflects the attitude of the current authorities to the connoisseurs native history, culture, language, which were unwanted by the totalitarian system and were subjected to the political purges.

Key words: regional studies, counterrevolutionary activities, persecution, oppression, adulteration, purges.

Роман Подкур*

Взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938–1939 рр.)

В статті досліджуються взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в контексті припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.).

Ключові слова: прокуратура, «великий терор», чистка, «єжовці», НКВС, «Реабілітовані історією».

«Великий терор» 1937–1938 рр. в історичній пам'яті суспільства став символом репресій радянської доби. Оцінка наслідків для України масштабних арештів 1937–1938 рр. розпочалася після розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та матеріалів вищого партійно-державного керівництва СРСР. На основі нових архівних даних вчені та громадськість сподівалися отримати науково-статистичні підтвердження злочинів сталінської диктатури, закріпити у суспільній свідомості негативне ставлення до комуністичної практики та ідеології «радянського зраз-

* Подкур Р.Ю. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ка», повернути із забуття сотні тисяч прізвищ людей, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

В Україні від 1992 р. почала реалізовуватися Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАНУ, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Проміжним результатом програми станом на 2010 р. стало видання 57 томів серії (планується понад 100 томів), каталогізація відомостей понад 700 тис. репресованих громадян, виявлення та оприлюднення тисяч нових документів про злочини більшовицького режиму. Загальним результатом наукового опрацювання проблеми державного терору радянської доби стали понад 6 тис. праць¹.

У другій половині 1980–190-х рр. у вітчизняній історіографії «великий терор» інтерпретувався як «кривава вакханалія» командно-адміністративної системи, підкреслювалася безконтрольність, нестримність масових репресій. Публікація нових архівних матеріалів² призвели до кардинально нових висновків про перебіг «великого терору»³. Вчені дійшли висновку цілеспрямованій, запланованій державними органами, злочин. Бюрократично організований та здійснений із дотриманням таємниці та максимально можливим контролем⁴.

Сучасні дослідники довели необхідність розрізняти широко-масштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-державної, військової, культур-

¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упоряд.: Є. Бабич, В. Патока; Авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-доп. бібліограф. покажчик / Упоряд.: Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; Авт. вступ. ст. Ю. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.

² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр./ Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «КМА», 2010. – Кн. 1 – 614 с.; Кн. 2. – 598 с.

³ Див. докладніше: *Хлевнюк О.В.* Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 479 с. та ін.

⁴ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Кн. 1. – С. 7.

ної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій йшли паралельно, однак вони мали різні задачі і мету⁵.

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові соціальні й національні групи населення, частина громадян розстрілювалася⁶.

«Сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті мав рацію Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-державних лідерів мали виховне значення для нових керівників⁷. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їх «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

Загальні результати «великого терору» у цифрах точно визначити складно. На показники впливають кілька факторів: *по-перше*, статистичні відомості НКВС СРСР не завжди збігалися з початком масових репресивних акцій (липень 1937 р.); *по-друге*, керівник КДБ СРСР при Раді Міністрів СРСР І. Серов у 1954–1955 рр. здійснив масштабну «розчистку» архіву органів державної безпеки. Російський дослідник Н. Петров констатував зменшення/знищення архівно-кримінальних справ з 1 млн. 783 тис. у 1954 р. до 75 тис. у 1991 р., які зберігалися у центральному архіві КДБ СРСР⁸.

⁵ Верт Н. Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 72.

⁶ Див.: Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт-упоряд.: Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзивіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

⁷ Верт Н. Введение. – С. 72.

⁸ Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – М.: Материк, 2005. – С. 161–162.

Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство «Меморіал» оприлюднило наступні статистичні підсумки «великого терору» у СРСР протягом жовтня 1936 – листопада 1938 рр.: за справами ГУДБ НКВС СРСР заарештовано не менше 1 млн. 710 тис. осіб, засуджено — 1 млн. 440 тис., розстріляно — не менше 724 тис. Додатково «міліцейськими трійками» як «соціально-шкідливий елемент» засуджено близько 400 тис., депортовано 200 тис., засуджено судами за загальнокримінальні злочини не менше 2 млн., із них до таборів направлено 800 тис.⁹

Російський дослідник О. Мозохін навів таку статистику жертв «великого терору» в УРСР. У 1937 р. заарештовано 159 573 особи, у 1938 р. — 106 119¹⁰. Український історик В. Нікольський подав дещо інші цифри — за 1937–1938 рр. засудили 198 918 громадян УРСР, із них розстріляли 123 421 особу (або 62%)¹¹.

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, наведені у «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 року по 1 липня 1938 року», корелюються з даними О. Мозохіна. О. Успенський прозвітував про 159 773 заарештованих осіб у 1937 р. та 105 193 — у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом № 00485, перебувало — 28 822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекали вироку 1001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1180 осіб, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4430 осіб, слідчі мали спрямувати у судові інстанції справи на 22 452 особи¹².

Наприкінці 1938 р. Й. Сталін вирішив припинити масові репресивні акції проти населення країни. Імовірно, він був переконаний, що широкомасштабний державний терор досяг мети — радянське суспільство, нажахане перспективою смерті або таборів, було готове виконати найменшу забаганку вождя. Нові чиновни-

⁹ http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html

¹⁰ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – М.: Кучково поле, 2006. – С. 335, 339.

¹¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 402.

¹² Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. – С. 273–277.

ки, зобов'язані лідерів ВКП(б) стрімким кар'єрним зростом, здавалися спроможними реалізувати ідеї кардинальної модернізації економіки країни та «світової революції».

За твердженням російського історика О. Хлевнюка, Й. Сталін поволі готувався до виходу з «великої чистки»¹³. Ще 8 квітня 1938 р. М. Єжова призначили за сумісництвом наркомом водного транспорту СРСР¹⁴. Сумісництво посад керівними працівниками — типове явище для сталінського періоду. М. Єжов, будучи наркомом внутрішніх справ СРСР, суміщав ще посаду заступника голови комітету резервів при Раді праці та оборони¹⁵. Однак до наркомату водного транспорту перевели чимало відповідальних працівників із НКВС СРСР, які складали близьке оточення М. Єжова. Будучи добре обізнаним із причино-наслідковими зв'язками кадрових переміщень Й. Сталіна, М. Єжов¹⁶ зрозумів це як сигнал про зміну ставлення до нього. Призначення у серпні 1938 р. заступником наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії лише впевнило його у підозрах щодо намірів вождя.

На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 8 жовтня 1938 р. було створено міжвідомчу комісію у складі Л. Берії (НКВС СРСР), А. Вишинського (прокурор СРСР), М. Ричкова (голова Верховного Суду СРСР), Г. Маленкова (секретар ЦК ВКП(б), партійний куратор адміністративних органів), якій доручалося підготувати проект постанови «про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства»¹⁷. Тер-

¹³ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 342.

¹⁴ Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 3, д. 998, л. 21. Опубл.: Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Сост.: В. Н. Хаустов и др.; Междунар. фонд «Демократия» (Россия); Изд-во Йельского ун-та (США). – М.: Материк, 2004. – С. 516.

¹⁵ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Под. ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского; Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ. – М.: Звенья, 1999. – С. 185.

¹⁶ У березні 1935 р. – лютому 1936 р. М. Єжов обіймав посаду завідувача відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б) (див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 185).

¹⁷ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина... 1937–1938. – С. 562.

мін дії комісії у проекті постанови, власноруч написаному Л. Кагановичем, не обумовлювався. Його визначив Й. Сталін — 10 діб¹⁸. Формально комісію очолив М. Єжов, проте всі розуміли, що головною особою, яка спрямовувала її дії, був генеральний секретар ЦК ВКП(б). Проміжним результатом роботи Комісії політбюро ЦК ВКП(б) щодо вироблення постанови про припинення «спрощеного слідства та суду» була постанова політбюро від 15 листопада 1938 р. про затвердження директиви СНК СРСР та ЦК ВКП(б) наркомам НКВС, начальникам УНКВС, прокурорам всіх рівнів, головам Верховного Суду СРСР, Верховних судів союзних і автономних республік, Військової колегії Верховного Суду СРСР, трибуналів військових округів. Постановою заборонявся з 16 листопада 1938 р. розгляд справ на засіданнях «трийок» військових трибуналів і Військової колегії Верховного Суду СРСР, надісланих у спрощеному порядку. Прокурорів зобов'язували простежити за «точними і негайним виконанням постанови» і доповісти в НКВС СРСР та Прокурору СРСР¹⁹.

Через два дні 17 листопада 1938 р. політбюро затвердило спільну постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства»²⁰ Головні звинувачення до співробітників органів державної безпеки зводилися до

«припинення агентурно-інформаційної роботи, бажання діяти спрощеним способом, шляхом практики масових арештів, не переймаючись повнотою і високою якістю розслідування», «вимагання від керівництва додаткових лімітів для проведення масових арештів»²¹.

Як наслідок,

«слідчі обмежувалися отриманням від звинувачуваного зізнання у провіні, зовсім не переймалися щодо підкріплення зізнання необхідними документальними даними (свідчення свідків, акти експертизи, речові докази тощо)».

¹⁸ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 344.

¹⁹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина... 1937–1938. – С. 606.

²⁰ Там же. – С. 607–611.

²¹ Там же.

Сама кримінальна справа оформлювалася без урахування процесуальних норм — слідчі спочатку робили замітки зі свідчень заарештованого, потім писали один загальний протокол; у протоколі дослівно не фіксувалися свідчення арештованого; типовими були випадки, коли протокол писався лише після зізнання; у справу підшивалися не підписані, покреслені протоколи, незавірнені обвинувальні вироби тощо.

Вище партійно-державне керівництво країни звинуватило також і співробітників прокуратури СРСР, які

«не вживали необхідних заходів для ліквідації вказаних вад, зводячи свою участь у розслідуванні до простої реєстрації і штампування слідчих матеріалів».

Прокурорські органи, вказувалося у постанові,

«не тільки не припиняли порушення революційної законності, а й фактично узаконювали ці порушення»²².

Готуючи вказану постанову, сталінське оточення у повній мірі скористалося численними фактами «помилки» у виконанні оперативних наказів НКВС СРСР та директив прокуратури СРСР про масові репресивні акції. Головною проблемою для чекістів був брак часу на слідство, вимоги керівництва НКВС СРСР у реалізації затверджених лімітів на арешт та розстріл, швидкому проведенні «національних операцій».

На мою думку, Й. Сталін розумів, що вказані у постанові прорахунки пов'язані зі спрощеним веденням слідства. Однак такий порядок санкціонувало політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. при розгляді проекту оперативного наказу НКВС СРСР № 00447²³, і звинувачення всіх співробітників радянських правоохоронних структур у «контрреволюції» підірвало б віру у правильність дій вищого політичного керівництва країни. Тому у постанові щодо визначення винуватців мав місце певний нюанс. Сталінському тлумаченню ідеї використання спрощеного слідства була притаманна наступна логіка:

- спрощене слідство партійно-державне керівництво СРСР дозволило для радикальної боротьби з антирадянськими

²² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина... 1937–1938. – С. 609.

²³ Там же. – С. 273.

- елементами та національною контрреволюцією, які перешкоджали будівництву соціалістичної держави;
- співробітники органів державної безпеки та прокуратури, намагаючись швидко виконати оперативні накази НКВС СРСР та реалізувати ліміти, недотримувалися визначеного у наказах порядку арештів та слідства;
 - спрощене слідство не означало припинення активної агентурно-інформаційної роботи;
 - вадами спрощеного слідства скористалися «вороги народу», які «пробралися в органи НКВС СРСР та прокуратури» — вони «перекручували радянські закони, фальсифікували слідчі документи, притягували до кримінальної відповідальності і безпідставно арештовували громадян, порушували справи проти невинних людей, уживали заходів щодо порятунку від арешту співучасників по злочинній контрреволюційній діяльності»;
 - «вороги народу» у НКВС СРСР та прокуратурі намагалися уникнути партійного контролю, продовжуючи свою антирадянську підривну діяльність;
 - завдяки сигналам громадськості та вірних «ідеям комунізму» співробітників органів НКВС СРСР ЦК ВКП(б) та уряд поклали край злочинам і розпочали перевірку контрреволюційної діяльності окремих співробітників;
 - усі, хто непричетний до антирадянської діяльності та потраждав від «контрреволюціонерів-чекістів», будуть виправдані та звільнені.

Постанова забороняла органам НКВС СРСР та прокуратури проведення будь-яких масових операцій, пов'язаних з арештами та виселенням. Відновлювалася дія ст. 127 Конституції СРСР щодо арешту згідно з постановою суду чи з санкції прокурора. Ліквідувалися судові трійки, створені згідно з оперативними наказами НКВС СРСР, трійки при обласних, крайових і республіканських управліннях міліції. Органи прокуратури та НКВС СРСР мали дотримуватися вимог Кримінально-процесуального кодексу. Тепер прокурори, які наглядали за слідством в органах НКВС СРСР, повинні були затверджуватися у ЦК ВКП(б) за поданням обкомів, крайкомів, ЦК національних компартій і прокурора СРСР.

26 листопада 1938 р. постанова РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та веден-

ня слідства» була дубльована наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 00762, в якому скасовувалися оперативні накази про проведення масових репресивних акцій та встановлювався порядок передачі завершених слідчих справ — тепер вони направлялися через прокурора на розгляд суду.

Нарком доручив начальникам обласних УНКВС забезпечити оперативних співробітників примірниками Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів. Заступнику начальника 1-го спецвідділу Г. Петрову доручалося протягом 10 днів вирішити питання про їх додатковий тираж для термінової роздачі співробітникам центрального та територіальних апаратів НКВС СРСР.

Л. Берія запропонував наркомам союзних та автономних республік, начальникам територіальних апаратів УНКВС СРСР провести оперативні наради щодо вивчення постанови РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», наказів НКВС СРСР, які регламентували дії органів НКВС СРСР в умовах припинення масових репресивних акцій²⁴. Реалізація постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР і наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. приголомшила чекістів. Співробітників НКВС СРСР накрила хвиля звинувачень у «порушенні соціалістичної законності», причетності до «змови у НКВС СРСР», «троцькізмі» тощо.

Прокурор СРСР А. Вишинський 26 листопада 1938 р. теж направив доповідну записку Й. Сталіну з проханням затвердити проект наказу Прокуратури СРСР №1/001562 про реалізацію постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. Окрім дотримання чинного законодавства стосовно ведення слідства, А. Вишинський категорично забороняв давати санкцію на арешт «по телефону, за довідками, меморандумами тощо», вимагав на кожен арешт наглядового впровадження. У випадку помилкового арешту прокурор мав негайно змінити міру запобігання. Наказом також встановлювалася процедура підготовки справ на розгляд Особливою нарадою при НКВС СРСР. Справа мала відповідати процесуальним нормам підготовки на судовий розгляд. Й. Сталін погодився із проектом наказу Прокуратури СРСР²⁵.

²⁴ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина... 1937-1938. – С. 612-615.

²⁵ Там же. – С. 618-622.

Місцеві партійні та прокурорські органи, маючи у розпорядженні вище згадані постанови, розпочали масову «античекістську кампанію». Співробітників місцевих апаратів органів державної безпеки масово звинувачували у порушенні соціалістичної законності, безпідставних арештах та розстрілах, використанні тортур на допитах тощо. Кампанія набрала такого розмаху, що почала дезорганізувати роботу органів державної безпеки. Керівники УНКВС повідомляли наркому НКВС СРСР про «важкі настрої співробітників», «масові очікування арешту», факти самогубства²⁶.

Заступник наркома НКВС УРСР А. Кобулов у грудні 1938 р. писав наркому НКВС СРСР Л. Берії:

«Вся робота органів НКВС по слідству береться під сумнів, культивується думка, що більшість арештованих надали свідчення під впливом фізичного методів впливу [...]. Під час повторних допитів, в першу чергу намагаються добитися, що арештований дав свідчення в результаті побиття. Ці свідчення старанно записуються у протокол»²⁷.

Л. Берія направив листа А. Кобулова Прокурору СРСР А. Вишинському з категоричною вимогою втрутитися в ситуацію. Подібна доповідна записка у грудні 1938 р. із скаргою на дії прокуратури надійшла від начальника УНКВС Ленінградської області С. Гоглідзе. А. Вишинський у директиві прокурорським працівникам Ленінградської області та УРСР вказав, що прокурорський нагляд повинен здійснюватися у такій формі, щоб не компрометувати слідство²⁸.

Й. Сталін розумів, що санкціоновані вищим партійним СРСР спрощений порядок слідства та тортури дають підстави для арешту практично кожного співробітника місцевих апаратів НКВС СРСР. Тому він направив 10 січня 1939 р. секретарям обкомів, крайкомів, національних компартій, наркомам НКВС, начальникам УНКВС шифровану телеграму, де пояснив, що використання тортур було санкціоновано ЦК ВКП(б)²⁹. 27 січня 1939 р. секретаря-

²⁶ Хаустов В. Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008. – С. 255–256.

²⁷ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 363.

²⁸ Там же.

²⁹ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУРК «Смерш». 1939–1946. – М., 2006. – С. 14–15.

рям обкомів була розіслана директива про ознайомлення з шифротелеграмою від 10 січня обласних прокурорських співробітників, а 27 лютого — директива про ознайомлення голів обласних, крайових та республіканських судових органів³⁰.

Однак, телеграма Й. Сталіна не припинила наступ партійних та прокурорських органів на співробітників місцевих апаратів органів держбезпеки. Тому 20 лютого 1939 р. був виданий спільний наказ наркома НКВС СРСР Л. Берія та Прокурора СРСР А. Вишинського №00156 «Про заходи із забезпечення виконання Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р». Він був підготовлений за результатами спільної наради від 19 лютого 1939 р. НКВС СРСР та прокуратури СРСР за участі співробітників центрального та місцевих апаратів НКВС та прокуратури. У постанові відзначалася незадовільний прокурорський нагляд за слідством, неприпустиму затримку у перевірці справ НКВС, затягування з передачею справ за підсудністю. Від співробітників прокуратури вимагали не перевищувати десятиденний строк розгляду справ, які передавалися з місцевих апаратів НКВС, не повертати справи в органи держбезпеки для досліджування через незначні, формальні причини,

«особливо, коли недоліки слідства можуть бути ліквідовані безпосередньо самими прокурорами без повернення справи на досліджування»³¹.

Але скарги на прокурорський нагляд продовжували надходити. Тому Л. Берія 2 березня 1939 р. знову звернувся до Прокурора СРСР А. Вишинського та наркома юстиції СРСР М. Ричкова з листами, однаковими за змістом. Він назвав «шкідливими» дії співробітників прокуратури, які відвідували камери, фотографували підозрілі місця на тілі арештантів, встановлювали факти тортур та побиття, захочували ув'язнених писати скарги на вчинки слідчих. В тюрмах арештанти розпочали акції протесту та голодування³². Л. Берія просив припинити прокуратуру і органи юстиції переслідувати співробітників місцевих апаратів НКВС СРСР.

³⁰ Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУРК «Смерш». 1939-1946. – С. 20, 24.

³¹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. – Кн. 2. – С. 406-408.

³² Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 363.

Численні конфлікти між співробітниками регіональних апаратів органів прокуратури та державної безпеки були зафіксовані в УРСР. На спільній нараді НКВС та прокуратури УРСР 2 березня 1939 р. за участю начальників УНКВС та обласних прокурорів заступник наркома НКВС УРСР М. Горлінський прямо заявив, що після отримання постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. апарати УНКВС Ворошиловградської, Дніпропетровської, Сталінської областей повністю припинили допити арештантів. Водночас тільки за УНКВС Дніпропетровської області числилося понад 6 тис. заарештованих громадян. Слідчі замість розслідування та доведення їх контрреволюційної діяльності розпочали масове опитування свідків, які або відмовлялися від попередніх свідчень, або розповідали про «громадсько-політичну діяльність» підозрюваного. М. Горлінський навів приклад: один зі слідчих опитав понад 60 осіб, оформив 6 протоколів, де заарештовані отримали лише позитивні відгуки. Слідчий пояснював, що інших матеріалів не виявив.

Начальники оперативних відділів УНКВС доповідали, що переважна більшість арештантів відмовилася від попередніх свідчень. Після аналізу ситуації по територіальних апаратах М. Горлінський зробив висновок, що співробітники «після виявлення ворогів народу у НКВС почали боятися арештованих»³³. Водночас окремі співробітники органів державної безпеки проявляли «нерішучість» у звільненні завідомо невинних громадян. М. Горлінський відзначав, що «декотрі апарати продовжують тримати людей, на яких є лише прізвище, назване ворогом народу»³⁴.

Чи не головним завданням територіальних органів державної безпеки стало розслідування справ громадян, заарештованих до 17 листопада 1938 р., коли ще діяли накази НКВС СРСР про масові репресивні акції. При розслідуванні цих справ Л. Берія вимагав точного дотримання радянського законодавства та відомчих інструкцій НКВС і прокуратури СРСР. Створені відповідно до наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. спеціальні слідчі групи з кваліфікованих співробітників оперативних відділів мали у короткі терміни розглянути матеріали. НКВС УРСР ство-

³³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 28, арк. 46.

³⁴ Там само, арк. 48.

рив такі слідчі групи у центральному апараті, обласних УНКВС та найбільших міськвідділах НКВС — в Ізюмі, Макіївці, Білій Церкві, Умані, Старобільську, Первомайську, Кривому Розі.

Станом на 17 листопада 1938 р. у провадженні НКВС УРСР перебували справи на 15 143 особи³⁵. Однак наказ НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. передбачав повернення до УНКВС справ, які вже розглянули трійки НКВС/УНКВС, міліцейські трійки чи Особлива нарада при НКВС СРСР, але вирок стосовно засуджених ще не був виконаний. За період із 17 листопада 1938 р. по 10 лютого 1939 р. додатково до УНКВС УРСР надійшло справ на 10 808 осіб³⁶. Отже, усього додатковому розгляду підлягала доля 25 951 особи.

Через три місяці, станом на 20 лютого 1939 р., у провадженні органів НКВС УРСР перебувало справ на 24 602 обвинувачених. Завершено справ на 11 471 особу, із них звільнено 4006 осіб³⁷. За січень 1939 р. було розглянуто справи на 5538 осіб, із них звільнено 1772; за 20 днів лютого розглянуто справи на 3276 осіб, звільнено — 1032 особи³⁸.

Тільки в УНКВС по Дніпропетровській області з 1 грудня 1938 р. по 20 лютого 1939 р. було переглянуто 1003 справи на 1274 особи. Із них звільнено 556 осіб, на Особливу нараду при НКВС СРСР направлено 11 осіб, до військового трибуналу — 297, обласного суду — 410 осіб³⁹.

Але у доповідній записці від 1 березня 1939 р. заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР молодший лейтенант державної безпеки Смирнов доповідав керівництву НКВС УРСР, що типовим явищем був повільний розгляд справ працівниками прокуратури. Тому за січень та першу декаду лютого 1939 р. Дніпропетровський обласний суд розглянув усього 53 справи на 56 осіб, із них виправдав 16 осіб, засудив 41 особу, направив до досліджування справ на 15 осіб.

Головними причинами відправки на дорозслідування стали неякісний допит свідків (не висвітлено обставин злочину, опису-

³⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 49, арк. 93.

³⁶ Там само, ф. 16, оп. 32, спр. 49 арк. 95.

³⁷ Там само, ф. 16, оп. 32 спр. 36, арк. 220.

³⁸ Там само, ф. 16, оп. 32 спр. 49, арк. 119.

вані події не мали датування, не вказано місце події); недопитані свідки, на яких посилалися у свідченнях; у справі відсутні матеріали про перші місяці утримання під вартою. Керівництво УНКВС по Дніпропетровській області визнало, що у більшості випадків повернення справ було вмотивованим⁴⁰.

Подібна ситуація, як зазначав заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Смирнов, була характерна для всіх УНКВС УРСР. За інформацією УНКВС по Полтавській області, обласна прокуратура зі справ на 524 обвинувачених передала за січень — першу декаду лютого 1939 р. лише справи на 233 особи. Із них судові органи розглянули лише справи на 58 осіб. По центральному апарату НКВС УРСР 368 справ було направлено у прокуратуру, із них повернулося для дорозслідування 46 справ на 61 особу. У судові органи прокуратурою було спрямовано справи на 112 осіб⁴¹.

Причиною неякісного оформлення справ стала низька кваліфікація слідчих, більшість з яких не мали досвіду слідчої роботи, або працювали лише в умовах спрощеного слідства. Такий досвід, наголошував у лютому 1939 р. у доповідній записці начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській області О. Михайлов, рівнозначний відсутності будь-яких знань,

«оскільки слідчих треба не тільки перенавчати, а й боротися за викорінення старих, непотрібних методів спрощенства».

Іншою причиною стала складність окремих справ, розслідування яких вимагало певних навичок оперативно-слідчої роботи, замовлення експертиз, пошуку архівних документів⁴².

Міжвідомчі суперечності між прокуратурою та органами державної безпеки кардинально вирішувалися у найкоротші строки. На згадуваній уже спільній оперативній нараді НКВС та прокуратури УРСР від 2 березня 1939 р. керівники центральних апаратів відомств, начальники УНКВС та обласні прокурори якраз намагалися ліквідувати виниклі проблеми перегляду «старих справ». Основним «камнем спотикання» було повернення справ

³⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 36, арк. 221.

⁴⁰ Там само, арк. 222.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само, спр. 48, арк. 138.

на дорозслідування. Прокурор УРСР Л. Яченін розповів про настанови, які він отримав на спільній нараді НКВС СРСР та прокуратури СРСР у Москві. За словами Л. Яченіна, прокурор СРСР А. Вишинський стосовно розгляду справ вказав, що

«потрібно по-партійному, сміливо, як більшовикам оцінити всю суму зібраних доказів по справі, по-партійному вклинитися у справу, зібрати все, що потрібно, щоби довести обвинувачення і коли все зроблено, ставити питання прямо, якщо винний — судити, якщо — ні, вирішувати справу по суті»⁴³.

Настанови наркома НКВС СРСР Л. Берії у переказі Л. Яченіна були наступними:

«Є такі справи, де є 10 свідчень, а їм гріш ціна. Водночас є 10 побічних свідчень, які мають велике значення. [...] Там, де у нас складається враження, що особа винна — ми повинні оформляти її на Особливу нараду»⁴⁴.

Цитовані настанови А. Вишинського, Л. Берії та Л. Яченіна є типовими для керівників сталінського штибу. Вони оперують політичними категоріями (партійний розгляд, більшовицький погляд тощо), правові чинники перегляду залишилися поза їх увагою. Режим не збирався ґрунтовно переглядати результати «великого терору» та займатися реабілітацією його жертв. Навіть сам цей термін не застосовувався стосовно звільнених громадян. У документах відзначався лише факт припинення справи «за відсутністю складу злочину» чи «відсутністю компрометуючої інформації».

Про небажання переглядати справи на репресованих громадян свідчить і статистика розгляду скарг прокурорськими органами УРСР. Загалом до органів прокуратура УРСР за період з 1 січня 1939 р. по 1 березня 1940 р. надійшло 170 855 скарг (до республіканських органів — 46 695, до обласних прокуратур 16 областей — 124 160, з них 31 632 скарги (25,5%) залишилися без наслідків, 34 220 (27,6%) передали іншим органам через те, що вони не стосувалися постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.).

⁴³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32 спр. 28, арк. 60.

⁴⁴ Там само.

Для перегляду 46 695 скарг прокуратура УРСР затребувала 1 940 слідчих справ (4,2%), обласні прокуратури з 124 160 скарг — 2 8296 справ (22,8%). До 16 квітня 1940 р. в обласні прокуратури з 28296 надійшло лише 12 672 справи (44,8%), з яких 10 030 справ були перевірені. При цьому тільки у 2 390 справах був заявлений протест прокуратури⁴⁵. Таким чином, кульмінація втручання прокурорських співробітників у роботу органів НКВС СРСР вже пройшла.

Для прискорення перегляду справ заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов, підтримуючи політичні вказівки керівників прокуратури та НКВС СРСР, запропонував ліквідувати міжрайонні слідчі групи. Справи арештованих планувалося розглядати силами територіальних апаратів, де проводилося слідство. А. Кобулов поінформував присутніх членів наради, що за наказом Л. Берії три чверті слідчих буде переорієнтовано на перегляд «старих справ». На думку наркома внутрішніх справ СРСР, саме ці справи заважали продовжувати слідчу роботу щодо виявлення контрреволюціонерів⁴⁶. Терміном завершення перегляду А. Кобулов визначив 1 квітня 1939 р.

Про політичну спрямованість процесу розгляду «старих справ» свідчить жорсткий контроль із боку центрального апарату НКВС УРСР за справами на звільнених громадян. Його співробітники постійно здійснювали перевірки територіальних апаратів НКВС УРСР на предмет, представники яких соціальних груп були звільнені, які злочини їм інкримінувалися, які були докази їх злочинної діяльності, підстави звільнення? Так, після перевірки начальником 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Павличевим справ звільнених громадян заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов у квітні 1939 р. «розносив» начальника УНКВС по Чернігівській області П. Дмитрієва за звільнення з-під арешту понад 70 осіб «колишніх політичних бандитів, повстанців, білих офіцерів, куркулів, жандармів, поліцейських, кадрових есерів». А. Кобулов розпорядився розпочати додаткове слідство. Для його прискорення він наказав розподілити по 1–2 справи серед кваліфікованих слідчих Чернігівського УНКВС. Для збирання доказів

⁴⁵ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Кн. 2. – С. 394, 412–413.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 28, арк. 65.

про «контрреволюційну роботу» вже звільнених громадян слідчі повинні були додатково допитати свідків, активізувати агентурну мережу. А. Кобулов вимагав у найкоротші терміни знайти підстави для повторного арешту та засудження⁴⁷.

Така практика яскраво свідчить, що припинення масових репресивних акцій не означало скасування арештів за соціальною чи національною ознакою. Сталінський режим у латентній формі продовжував здійснювати політику «соціальної інженерії».

Таким чином, завершення «великого терору» готувалося Й. Сталіним заздалегідь. Попри різке припинення репресій удалося уникнути загальної інерції у проведенні арештів, виконанні вироків тощо. Це свідчить про жорсткий контроль і «слухняність» інструменту сталінського терору — НКВС СРСР.

Ініційований вищим партійно-державним керівництвом перегляд справ стосувався лише обмеженого кола заарештованих громадян — тих, хто на момент оприлюднення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. перебував під слідством і засуджених осіб, вирок стосовно яких ще не був виконаний Сталінський режим не збирався переглядати всі справи постраждалих від «великого терору». Метою перегляду справ було послаблення соціального невдоволення від сваволі НКВС СРСР та отримання формальних підстав для «чистки» серед самих чекістів. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія продовжував латентні арешти потенційних «ворогів народу».

Численні конфлікти між органами прокуратури та державної безпеки стали наслідком державного терору. Співробітники прокуратури НКВС СРСР були нажахані можливою відповідальністю за цілеспрямовані злочини, санкціоновані вищим політичним керівництвом СРСР. Тому після припинення «великого терору» в умовах чинного радянського законодавства вони боялися зробити «прокурорську помилку».

В статье исследуются взаимоотношения органов государственной безопасности УССР и прокуратуры в контексте прекращения «большого террора» (ноябрь 1938–1939 гг.).

Ключевые слова: прокуратура, «большой террор», чистка, «ежовцы», НКВД, «Реабилитированные историей».

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 49, арк. 180–182.

The article is dedicated to the relationships of state security institutions of Soviet Ukraine and public procurator's office in the context of the end of «Great Terror» (November 1938–1939).

Key words: public procurator's office, «Great Terror», purge, «ezhovtsy», NKVD, «Rehabilitate by history».

Володимир Дмитрук*

Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.)

У статті досліджується ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до Української греко-католицької церкви, конкретні кроки щодо ліквідації парафій УГКЦ, арешти священників та віруючих.

Ключові слова: УГКЦ, репресії, релігійні громади, православ'я, Теодор Ромжа.

Ліквідація Української греко-католицької церкви, репресії проти її священнослужителів і віруючих, партійно-державна політика щодо релігії повоєнного періоду з різних позицій висвітлювалися в багатьох наукових дослідженнях¹, збірниках документів і матеріалів², розглядалися на різноманітних тематичних конфе-

* *Дмитрук В.І.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Українська греко-католицька церква. – Львів: Логос, 1992. – 144 с.; *Добош О.* Унія на Україні. Вік ХХ. – Кам'янець-Подільський: Дзвін, 1996. – 144 с.; *Бажан О., Данилюк Ю.* Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000. – 332 с.; *Пащенко В.* Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002.; *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

² *Мартирологія українських церков: В 4-х т.* – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. – Т. 2: Українська католицька церква; *Сергійчук В.* Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – 494 с.; *Ліквідація УГКЦ (1939–1946).* Документи радянських органів державної безпеки / Упоряд.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. 1. – 920 с.; *Ліквідація УГКЦ (1939–1946).* Документи радянських

ренція³. Попри підвищений інтерес щодо репресій проти греко-католиків 1944–1946 рр. в Західній Україні, в даній статті особливу увагу приділено долі УГКЦ на Закарпатті.

Встановлення радянської влади на західноукраїнських землях і Закарпатті обумовило чітко організований і спланований наступ на Українську греко-католицьку церкву. Формальним приводом для цього стали співробітництво УГКЦ з фашистською окупаційною владою, підтримка «українського буржуазно-націоналістичного підпілля», використання будь-якої можливості для створення соборної, незалежної Української держави. Крім того, УГКЦ була українською національною церквою, носієм української національної ідеї.

Втілюючи в життя план ліквідації греко-католицької церкви на Галичині, вище партійно-державне керівництво СРСР і УРСР, радянські спецслужби не залишили поза увагою і Закарпаття, де УГКЦ мала тривалі й усталені традиції та сильні позиції. Характерно, що наступ на УГКЦ у цьому регіоні розпочався ще наприкінці 1944 р. Для цього використовувалося зорієнтоване на Москву православне духовенство. Яскравим прикладом є лист заступника єпископа й адміністратора православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії, ігумена Ф. Сабова, ігумена Свято-Миколаївського монастиря, архімандрита О. Коболюка та інших до Й. Сталіна від 18 листопада 1944 р., в якому говориться про те, що місцеве населення свою долю пов'язує лише з Москвою⁴.

Конкретніше сформулювала свою позицію делегація православного духовенства Мукачівсько-Пряшівської єпархії, очолювана Ф. Сабовим у Москві 7–13 грудня 1944 р. Вона звернулася до патріаршого місцеблюстителя, митрополита Алексія з проханням про підтримку Російською православною церквою перед Синодом Сербської православної церкви їхнього клопотання про передачу православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії в канонічне підпорядкування Московській патріархії⁵.

органів державної безпеки / Упоряд.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; Заг. ред. В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. II. – 804 с.

³ Див.: Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2006. – Кн. I. – 768 с.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 887, арк. 26–27.

⁵ Там само, арк. 23–25.

Про необхідність надання широкої допомоги єпархії висловлювався у листі до голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. - Карпова від 11 жовтня 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по УРСР П. Ходченко, який зазначав, що без цього буде неможливо піднести авторитет православної церкви в регіоні⁶. Причому, втручання владних структур у церковні справи давало бажані для них результати. Якщо в жовтні 1944 р. на Закарпатті налічувалося 88 православних парафій і 463 греко-католицьких, то в другій половині 1946 р. вже відповідно — 152 і 399⁷. Підтримка православних парафій була одним із обов'язків місцевих партійних і радянських органів⁸.

Можна навести ряд інших прикладів, які свідчать, що у ствердженні православ'я на Закарпатті в усьому домінували лише волюві рішення. Зокрема, в серпні 1946 р. на прохання патріарха Алексія було передано РПЦ Успенський монастир на Чернечій Горі в м. Мукачевому. Повідомляючи про це заступника голови Ради Міністрів України Л. Корнійця, голова Ради у справах РПЦ при союзному уряді Г. Карпов писав:

«Вилучення Успенського монастиря (у греко-католиків – Авт.) буде сприяти зміцненню православної церкви в Закарпатській області й дасть можливість покласти початок руху за розрив унії з Ватиканом і возз'єднання уніатської церкви з православною»⁹.

Уже наступного року в Успенському монастирі було відзначено свято Успіння за участю ієрархів РПЦ, гостей із зарубіжних православних церков¹⁰. Це повинно було яскраво продемонструвати, що православ'я на Закарпатті поступово набирає силу, знаходить все більше прибічників. Разом із тим, у своїх внутрішніх документах вище політичне та місцеве керівництво республіки, апарати уповноважених рад у справах релігійних культів і Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР не могли не визнати, що:

⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 4, арк. 71–73.

⁷ Государственный архив Российской Федерации (*далеє* – ГАРФ), ф. 6991, оп. 1, д. 33, л. 57.

⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 24, арк. 149.

⁹ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 114, л. 82.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 34, арк. 25.

«... в Закарпатській області рух до переходу в православ'я призупинено»¹¹.

Що готові були протиставити владні структури міцній і впливовій позиції УГКЦ в Закарпатській області? Про це ми довідуємося зі звіту уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР, датованого січнем 1947 р., який передбачав цілий комплекс ідеологічних, організаційних і репресивних заходів¹². Містив цей цинічний за своїм змістом документ один особливий пункт — пункт 16, в якому ставилася вимога:

«Стосовно єпископа Ромжі та його оточення необхідно вжити більш рішучих заходів»¹³.

Результатом цієї вимоги стало те, що 27 жовтня 1947 р. на підводі, якою їхали єпископ греко-католицької церкви Теодор Ромжа та ще кілька священників, наїхала військова автомашина, пасажири якої, на перший погляд, із незрозумілих причин утекли з місця події. Єпископа та його сподвижників із різними пораненнями було доставлено до Мукачівської лікарні. Самопочуття владика визначалося лікарями цілком задовільним, і раптом у ніч на 1 листопада він помер¹⁴.

Навіть неупередженим оком можна побачити, що травмування і смерть єпископа Теодора Ромжі, висвяченого за кілька днів до приходу на Закарпаття Червоної Армії, були невинуватими. Впливовий, авторитетний, енергійний, з широкими зв'язками у світі, він служив серйозною перепорою для реалізації планів владних структур і спецслужб з остаточного викорінення УГКЦ у регіоні. Підтримка десятків тисяч віруючих давала йому можливість рішуче відстоювати власні погляди, активно боротися за їхні права. Саме тому до єпископа Ромжі й було «вжито більш рішучих заходів», на яких наполягав офіційний Київ.

Характерно, що причетність до вбивства єпископа радянських спецслужб не викликала вже й тоді сумніву, породжувала відверте обурення навіть у тих священнослужителів і віруючих, які пе-

¹¹ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 32, л. 43.

¹² ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 15, арк. 107–109.

¹³ Там само, арк. 108.

¹⁴ Там само, спр. 26, арк. 94–95.

рейшли в православ'я. Показовим у цьому плані є лист православних єпископів Західної України до першого секретаря ЦК КП(б)У, Голови Ради Міністрів України М. С. Хрущова, датований січнем 1948 р. У ньому говорилося:

«Ми, відповідаючи перед Великим Патріархом Всієї Росії за розвій молоді православної церкви на західних землях України і Закарпаття, занепокоєні фактом, що дуже нашкочив православ'ю. А саме, всім вже відомий упланований органами МДБ Закарпатської області напад на тамтешнього єпископа католицької церкви Теодора Ромжу осінню 1947 р., коли від побоїв чотирьох (нападників — *Авт.*) єпископ не умер, то ті самі придумали таке. Повідомили міську лікарню про випадок, що, мовляв, автомашина наїхала на підводу, де їхав єпископ і ще шість чоловік духовенства. Хворих було завезено до лікарні, де єпископу стало легше, він, як зізнались свідки, попросив вина і закурив папіроску. Боячись компрометації, органи МДБ наказали уколом струїти єпископа Теодора. Одна медсестра зі східних областей це зробила, не допускаючи нікого з місцевої медичної обслуги. Після уколу єпископ серед крику загинув»¹⁵.

У першій половині 1947 р. М. Хрущов, як свідчив П. Судоплатов в опублікованих мемуарах, звернувся до Й. Сталіна та міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова з проханням ліквідувати верхівку греко-католицької церкви на Закарпатті й, перш за все, Т. Ромжу. Принципову згоду Й. Сталіна було отримано, після чого підготовку операції було доручено особисто міністру державної безпеки України С. Савченку. Перший її етап пройшов невдало для її організаторів. Наїзд військового автомобіля на підводу призвів лише до травмування єпископа. Тоді до Ужгорода прибув начальник токсикологічної лабораторії Міністерства державної безпеки СРСР І. Майрановський, який і передав медсестрі Мукачівської лікарні — агенту місцевого управління держбезпеки, ту фатальну ампулу з отрутою¹⁶.

За проведення акції з ліквідації Т. Ромжі С. Савченко отримав підвищення і згодом опинився в Москві, заступаючи В. Молотова

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 587–588.

¹⁶ Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – М.: ТОО «Гейя», 1996. – С. 300–301.

в Комітеті з інформації при Раді Міністрів СРСР. Водночас нові перспективи відкрилися в організаторів і координаторів роботи з ліквідації УГКЦ на Закарпатті. Уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Ходченко не приховував задоволення, заявляючи, що

«до цього часу головним гальмом в успішному проведенні місіонерської роботи православної церкви серед віруючих уніатів був глава цієї церкви — єпископ Ромжа, а значить із його смертю — це гальмо фактично усунене»¹⁷.

Релігійна ситуація на Закарпатті активно обговорювалася на засіданні Ради у справах Російської православної церкви і релігійних культів при Раді Міністрів СРСР 29 жовтня 1947 р., тобто ще в ході операції з ліквідації Т. Ромжі. Прийнята з цього приводу постанова визначала:

«Доручити голові Ради у справах Російської православної церкви т. Карпову Г. Г. переговорити з патріархом Московським і всія Русі Алексієм про заходи Московської Патріархії стосовно уніатської церкви в Закарпатській області УРСР»¹⁸.

Наприкінці 1947 р. діяльність із ліквідації греко-католицької церкви на Закарпатті значно активізувалася. Інформації уповноважених рад у справах РПЦ і релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР нагадували за своїм змістом швидше зведення з театру бойових дій, ставили й вирішували питання передачі храмів православним громадам, кадрового зміцнення зорієнтованих на контроль за релігією та церквою структурних підрозділів партійних і радянських органів¹⁹.

Приблизно так само виглядав, погоджений із М. С. Хрущовим, «Календарний план проведення заходів з ліквідації греко-католицької церкви в Закарпатській області УРСР» на 1948 р., який доводив, що наступ на УГКЦ вступив у завершальну стадію²⁰.

Безпосереднє керівництво реалізацією накреслених заходів покладалося на П. Ходченка, чії дії чітко регламентувало розпо-

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 34, арк. 60.

¹⁸ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 147, л. 71.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 19, арк. 36–44.

²⁰ Там само, спр. 49, арк. 20–24.

рядження Ради Міністрів СРСР від 21 грудня 1947 р. № 19002-рс, підписане заступником голови уряду К. Ворошиловим²¹, а також на архієпископа Львівського і Тернопільського та Мукачівсько-Ужгородського Макарія.

Маючи повноваження від органів державної влади та управління, Московської патріархії, архієпископ Макарій енергійно взявся за доручену справу. Зокрема, він зініціював передачу РПЦ Ужгородського собору й капітули, де 26 лютого 1949 р. відправив першу архієрейську службу²². Одночасно з цим було заявлено про припинення діяльності єпархіального управління УГКЦ. Наскільки «добровільно» проходив цей процес розкриває у своєму дослідженні о. Даниїл Бендас:

«Коли режимові стало зрозумілим, що о. Мурані (капітулярний вікарій — *Авт.*) ніколи не пристане на їхні умови, голова Закарпатської обласної ради Іван Туряниця 14 лютого 1949 р. видав розпорядження про введення в дію рішення облвиконкому від 25 липня 1947 р. про передачу Ужгородського кафедрального храму і всіх приміщень, якими користувались члени Мукачівської капітули, разом з усім рухомим майном, Російській Православній Церкві. 16 лютого місцеві урядовці разом з працівниками НКВС (*МВС – Авт.*) увірвались в єпископські палати і намагалися брутальним способом змусити о. Миколу Мурані підписати складене ними послання (пізніше воно було розіслано всім греко-католицьким священикам) такого змісту: “Дорогі браття в Христі! Дня 16. 11. 1949 р. по прошенію вірників Кафедральний наш храм в Ужгороді и зданіе Єпархіального Правління передані во владеніе православної церкви...”»²³.

Зрозуміло, що написати такого листа о. М. Мурані не міг. Цю версію підтверджує о. Стефан Бендас²⁴.

Примусова ліквідація капітули значно полегшила владним структурам реалізацію завдань із ліквідації УГКЦ на Закарпатті.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 48, арк. 5–6.

²² Там само, спр. 64, арк. 10.

²³ Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Л., 2000. – № 2. – С. 297.

²⁴ Там само. – С. 297–298.

Зокрема, відпала необхідність у розгортанні діяльності Ініціативної групи з возз'єднання греко-католицької церкви з православною, на керівника якої вже було підготовлено кандидатуру архідиякона Іринія Кондратовича²⁵.

Загнані в кут греко-католицькі священники були змушені переходити в православ'я. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий констатував, що до другого кварталу 1949 р. возз'єднання Греко-католицької церкви з РПЦ завершилося. Хоча це було перебільшенням. Так, формально возз'єдналися з РПЦ всі 394 греко-католицькі парафії. Однак неоднозначну позицію займали священники. Лише 116 із 235 прийняли нав'язане рішення. Ідею возз'єднання не підтримав жоден із членів капітули, проти неї виступали монахи ордену Василя Великого, деякі благочинні²⁶.

Єдиним засобом в арсеналі партійних і радянських органів, спецслужб, щоб нейтралізувати непокірних, залишалися репресії, які перманентно проходили починаючи з 1945 р. Тоді за ґрати потрапили прелат-протоіерей Мукачівської єпархії Олександр Ільницький, о. Стефан Фенцик, ієромонах Теофан Іван Скіба. У другій половині 1946 р. за сфальсифікованими звинуваченнями було заарештовано вісім греко-католицьких священників (оо. А. Азарій, Т. Дурневич, М. Микула, І. Міня, М. Монді, І. Попович, С. Уйгелі, К. Феделеш). 1947 р. цей трагічний список поповнило ще сім священників. 1948 р. органами державної безпеки було ув'язнено дванадцять священників. Усього в 1945–1948 рр. жертвами репресій стало 32 греко-католицьких парохи²⁷. Загалом же в жорна тоталітарної системи на Закарпатті потрапило близько 170 греко-католицьких священників: 18 із них померло під час допитів, 147 — вивезено на заслання, 40 із них загинуло в концентраційних таборах²⁸.

За таких умов 35 священникам, що перейшли в православ'я, не залишалося ніякого іншого виходу як 28 червня 1949 р. проголо-

²⁵ Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії. До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. – 1999. – № 1. – С. 38.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 53, арк. 32.

²⁷ Бендас Д. Репресії радянської влади... – С. 290–299.

²⁸ Українська греко-католицька церква. – Л.: Логос, 1992. – С. 56.

сити про ліквідацію Ужгородської унії 1646 р. та возз'єднання Греко-католицької церкви на Закарпатті з РПЦ²⁹. Про цю подію віруючі вперше дізналися лише 28 серпня 1949 р. на урочистому богослужінні в Мукачівському Свято-Миколаївському монастирі на Чернечій Горі, коли І. Кондратович проголосив що

«[...] віднині й повік ми — православні чада святої Матері нашої Руської Православної Церкви»³⁰.

Однак і на цьому в справі ліквідації УГКЦ не було поставлено останньої крапки. Рішення, прийняті 28 червня 1949 р., не визнавали священники й монахи Імстичівського греко-католицького монастиря. В уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Ходченка залишилися такі враження про його відвідування:

«Виявляється, що це єдине місце в Закарпатській області, де ще є монахи-уніати. Але що це за монахи! У мене склалося тверде переконання, що це скупчення українських буржуазних націоналістів і при тому не без того, щоб вони не мали певних зв'язків з бандерівцями, які просочуються сюди з суміжних західних областей [...]»³¹.

Уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області А. Шерстюк писав до свого київського та московського керівництва:

«Після припинення діяльності єпархіального управління уніатської церкви Імстичівський монастир став опорним центром стійких і активно протидіючих православній церкві уніатських священників і уніатів взагалі [...]»³².

Незабаром подані А. Шерстюком пропозиції стосовно монастиря в найкоротші терміни «проштампував» Закарпатський облвиконком, який 17 вересня 1949 р. виніс рішення № 0360. За ним будівлі Імстичівського монастиря передавалися під монастир РПЦ³³.

Зліквідувавши греко-католицьку церкву на Західній Україні й Закарпатті, вище партійно-державне керівництво СРСР вису-

²⁹ Українська греко-католицька церква. – С. 55.

³⁰ Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії... – С. 38.

³¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 64, арк. 24–25.

³² Там само, спр. 75, арк. 26.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 12, арк. 99.

нуло категоричну вимогу аналогічних дій і від тих країн, які після Другої світової війни опинилися в зоні його впливу.

Однак у листі голови Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова від 20 грудня 1949 р. наступнику М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникову говорилося, що

«[...] деякі групи духовенства обмежились формальним возз'єднанням, вважаючи його тимчасовим, і тому зберігаючи деякі католицькі — латинські обряди, а окремі колишні уніатські священники навіть не припинили поминання римського папи [...]»³⁴.

Таким чином, говорити про ліквідацію УГКЦ було не лише передчасним, а й недоцільним. Українська греко-католицька церква, хоча й існувала в підпіллі, продовжувала жити та боротися за реалізацію своїх прав. Так, практично не припинялася широка петиційна кампанія, яку проводили католики східного обряду, починаючи вже з другої половини 40-х рр. На адресу вищого політичного керівництва, урядів СРСР та УРСР, засобів масової інформації, міжнародних організацій надходили десятки листів, у яких віруючі вимагали повернення відібраних храмів, звільнення з ув'язнення священників, дозволу на проведення богослужінь.

Особливо посилилися заворушення серед католиків східного обряду в середині 50-х рр., коли із заслання почали повертатися греко-католицькі священники. На 6 серпня 1956 р. з 344 репресованих священників УГКЦ в західні області України й Закарпаття повернулося 243³⁵.

Незважаючи на категоричну заборону, звільнені з ув'язнення священники не полишали своїх вірних, здійснювали богослужіння, виконували необхідні треби.

Для того, щоб унеможливити діяльність священників УГКЦ, реально відірвати їх від віруючих, застосовувалися найрізноманітніші заходи — від порушення кримінальних справ до адміністративного покарання.

У другій половині 40-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. унаслідок активної протидії УГКЦ, відвертого невдоволення віруючих релігійна ситуація в Україні набула загострення. Будь-яка щонай-

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 12, арк. 3.

³⁵ Там само, спр. 4263, арк. 204.

менша іскра могла викликати вибух серед греко-католиків, які від незалежних від них причин були змушені обернутися в православ'я.

Отже, викладені матеріали дають підстави для таких основних висновків:

- ліквідацію Української греко-католицької церкви на Закарпатті було здійснено штучним шляхом з ініціативи вищого партійно-державного керівництва СРСР при найактивнішій участі радянських спецслужб, які використовували найрізноманітніші засоби впливу на священнослужителів і віруючих;
- активним учасником ліквідації УГКЦ на Закарпатті була Російська православна церква, яка співпрацювала з органами державної влади, фактично перетворившись на «гвинтик» тоталітарної системи;
- усі проведені акції повністю йшли в розріз із канонічними вимогами й досягалися лише шляхом насилля та залякування кліру і віруючих;
- у реалізації поставленої мети не останню роль відіграли репресії щодо священнослужителів і віруючих, які активно виступали проти нав'язаної згори ідеї возз'єднання Української греко-католицької церкви з Російською православною церквою;
- заходи вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, радянських спецслужб зрештою все ж не призвели до остаточної ліквідації УГКЦ, оскільки остання продовжувала діяти в підпіллі.

В статье исследуется отношение высшего партийно-государственного руководства СССР к Украинской греко-католической церкви, конкретные шаги по ликвидации параший УГКЦ, аресты священников и верующих.

Ключевые слова: УГКЦ, репрессии, религиозные общества, православие, Теодор Ромжа.

The article is dedicated to the attitude of higher party authority of the USSR towards Ukrainian Creek Catholic Church as well as to specific steps for liquidation of its parishes, arrests of priests and believers.

Key words: Ukrainian Creek Catholic Church, persecutions, religious associations, Theodor Romzha.

Римокатолицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.)

У статті досліджується ставлення вищого політичного керівництва СРСР до римо-католицької церкви.

Ключові слова: церква, римо-католики, католицизм, державно-церковні стосунки, репресії.

Антирелігійна політика радянської держави і правлячої Комуністичної партії базувалася на системі терору і фізичному знищенні мільйонів представників духовенства і віруючих, широко-масштабній агресивній антирелігійній пропаганді, що йменувалась «войовничим атеїзмом» і фактично виконувала функції ідеологічної індоктринації населення¹. У програмних документах Комуністичної партії цілеспрямовано проголошувався курс на утвердження масового атеїзму, викорінення релігії як «опіуму народу» і знищення її як «авгієвої стайні». «Ми з релігією боролись і боремося по-справжньому», — писав у 1921 р. В. Ленін².

Загалом у радянській політиці щодо релігії і церкви у досліджуваний період можна виділити такі два основні етапи: 1939–1943 рр., 1943–1948 рр. Переконливу аргументацію на користь

* Байдич В.Г. — здобувач Камянець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

¹ Серед чисельної літератури про радянський тоталітаризм передвоєнного і воєнного періоду і його політику щодо релігії й церкви див. основні праці, в яких, попри фокусування авторів на Руській Православній Церкві, автори досліджують механізми та практику партійно-державної антирелігійної політики, зокрема, й в Україні: *Поспеловский Д.В.* Русская Православная Церковь в XX веке: М.: Республика, 1993; *Его же:* Тоталитаризм и вероисповедание. – М.: ББИ, 2003; *Регельсон Р.* Трагедия Русской Церкви. 1917–1945. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996; Про антирелігійну політику комуністичного режиму в Україні див.: *Пащенко В.О.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. – К., 1993, а також праці *В. Ульяновського, Б. Андрусишина.*

² *Ленін В.І.* До четвертих роковин Жовтневої революції // ПЗТ. – Т. 44. – С. 137–138.

саме такої періодизації подав один із провідних сучасних російських дослідників державно-церковних відносин в СРСР В. Шкаровський, наголошуючи, що вона багато в чому співпала з переломними етапами в історії радянської держави і суспільства:

«І таке співпадання не є випадковим, оскільки церковна політика [держави] кожного разу у свій спосіб відображає внутрішню політику владних структур загалом»³.

Запропонована періодизація є цілком слушною для дослідження державно-церковних відносин в СРСР на макрорівні, або ж у контексті стосунків між державою і домінуючою в СРСР Руською (до 1943 р. — Російською) православною церквою. Однак, на мікрорівні, у випадках великої кількості інших, чисельно менших релігійних організацій, що представляли етнічні меншини, або не були суцільно інтегровані в російську історичну і культурну традицію, або ж взагалі були нехристиянськими, радянська влада вдавалася до диференційованих підходів з врахуванням, насамперед, її політичних пріоритетів на тому чи іншому, коротшому чи довшому історичному етапі. Це стосується, насамперед, становища Римо-католицької церкви в СРСР, ставлення до якої завжди визначали політичні цілі і завдання партійно-державного радянського режиму, міжнародний політичний контекст.

Тотальний наступ більшовицького режиму одразу ж після захоплення влади на домінуючу в країні Руську православну церкву, не залишав шансів на виживання й меншим релігійним організаціям. Наступ на них розгорнувся у 1921 р. Але дослідники відзначали, що увага більшовицької влади і, насамперед, її каральних органів, дедалі більше починає зосереджувалася на діяльності Римо-католицької церкви, її духовенства і віруючих дещо раніше — вже у 1920 р.

У період між лютневою революцією і жовтневим більшовицьким переворотом 1917 р., Римо-католицька церква на теренах колишньої Російської імперії змінила свою структуру відповідно до політичних змін, що принесла зі собою Перша світова війна. До складу Римо-католицької церкви входило 6 дієцезій: Могилів-

³ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – С. 9.

ська архієпископія (центр у Санкт-Петербурзі), Ковенська, Луцько-Житомирська, Кам'янець-Подільська, Мінська та Тираспольська (центр у Саратові). У 1921 р. було створено Апостольський вікаріат для Сибіру і Кавказу (останній — для вірмено-католиків), 1923 р. — Владивостокська дієцезія. У 1926 р., у розпал радянських репресій проти Католицької церкви, Ватикан таємно створив додаткові апостольські адміністрації в Москві, Ленінграді, Казані, Самарі та Сибіру. Безпосередньо території України охоплювали стара Луцько-Житомирська і відновлена у 1918 р. Кам'янець-Подільська (існувала від XIV ст.) дієцезії. Юрисдикція Тираспольської (або як її ще називали Саратовської) дієцезії поширювалася, зокрема, й на Південь України, Крим, Донбас, Слобожанщину. Найбільша кількість католицьких парафій історично була зосереджена на Півдні (Бердянський, Катеринославський/Дніпропетровський, Сімферопольський, Миколаївський, Одеський деканати). Після усталення кордону між Польщею і СРСР після підписання Ризького мирного договору (1921 р.) від Луцької дієцезії, що відійшла до Львівської митрополії (1926 р.), була відділена Житомирська, яка опинилася в межах підрадянської України. Центр і єпископська резиденція Кам'янець-Подільської дієцезії також були перенесені з радянської території за Збруч до Бучача (1921 р.), а у 1926 р. ця частина дієцезії була підпорядкована Львівському архієпископу (1926 р.)⁴.

У міжвоєнний період до 80 % віруючих РКЦ за національною ознакою становили поляки. На Півдні і Сході України, Північному Заході Росії і Поволжі римо-католицькі громади склалися переважно з осіб німецької національності. У міжвоєнний період римо-католики СРСР зазнавали жорстоких репресій і депортацій не лише за релігійною, а у 1936–1938 рр. і з початком радянсько-німецької війни у 1941 р. — і за національною ознакою.

Радянська влада була послідовна у політиці, спрямованій на знищення Католицької церкви в СРСР, духовенство і віруючі якої трактувалися як «агенти Ватикана». Ватикан радянською пропагандою визначався зовнішньополітичним ворогом СРСР. Така

⁴ Див.: *Szuba Z. Katolicy obrządku iacińskiego i Polacy w ZSRR — stan obecny // Polacy w kościele Katolickim w ZSRR, pod red. ks. E. Walewandra. – Lublin, 1991. – S. 283–288.*

інтерпретація з'явилася після переговорів між папським нунцієм Е. Пачеллі (майбутній папа Пій XII) і радянським послом М. Крестинським, наркомом іноземних справ Г. Чичеріним у Берліні впродовж 1924–1928 рр. про дипломатичне визнання Ватиканом СРСР і врегулювання правового статусу Католицької церкви в СРСР. Однак вони не дали позитивних результатів⁵.

Ще у 1923 р. було ліквідовано ієрархію РКЦ внаслідок проведення у Москві т. зв. «процесу Цепляка-Будкевича». Перед радянським правосуддям постав архієпископ Я. Цепляк та 14 католицьких священників. Главу римо-католиків в СРСР засудили до смертної кари. Згодом замінили на депортацію до Латвії, звідки він у 1924 р. виїхав до Польщі. Ватикан спробував у 1926 р. таємно відновити католицьку ієрархію на теренах СРСР, але новопоставлені єпископи дуже скоро були ув'язнені.

Впродовж 1920–1930-х рр. влада проводила також цілеспрямовану політику щодо закриття католицьких парафій, храмів, репресій і арештів проти духовенства і віруючих⁶. За внутрішньою церковною статистикою після Ризького миру 1921 р. на підрадянських теренах залишилося 504 парафіяльних храми РКЦ з приписаними до них 141 храмами-філіями, 533 каплиці і 58 ораторій⁷. За даними НКВС в межах РРФСР на 1928 р. кількість католицьких храмів скоротилася вже до 128⁸. Загалом на кінець

⁵ Див. докладніше: *Graham R.A. Vatican Diplomacy.* – Princeton, 1959; *Stehle H. Geheimdiplomatie im Vatikan: Die Päpste und die Kommunisten.* – Zürich, 1993; *Карлов Ю.* Дипломатические контакты России со Святым Престолом // *Католическая энциклопедия.* – Т. 1. – М., 2002. – С. 1647.

⁶ Див. докладніше: *Рубльова Н.* Анतिकостьольна кампанія в УРСР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 388–405; *Її ж:* Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4; *Стронський Г.* Римо-католицька Церква в Радянській Україні у 20–30-ті роки ХХ століття. – Львів: Ковчег, 2000. – Ч. 2. – С. 149–164; *Осипова И.* «В язвах своих сокрой меня...»: Гонения на Католическую Церковь в СССР. По материалам следственных и лагерных дел. – М: Серебряные нити, 1996.

⁷ *Elenchus cleri et ecclesiarum Archidioecesis Mohyloviensis in Russia in diem 5 Decembris 1932.* – S. 59.

⁸ *Одинцов М.* «Хождение по мукам» // *Наука и религия.* – 1990. – № 5. – С. 56, 19.

1936 р. кількість храмів на території СРСР порівняно з дореволюційними показниками скоротилась на 28,5 %, у тому числі в Україні — на 9 %, в Азербайджані — 4,3 %⁹. Релігійне життя дедалі більше переходило у підпілля. Так, у Києві у 1924–1929 рр. католицька семінарія діяла нелегально при храмі св. Олександра¹⁰.

Про темпи наступу репресивного режиму на Римо-католицьку церкву свідчила статистика. На кінець 1930-х рр. у більшовицькій Росії було ліквідовано усі католицькі храми за винятком двох — св. Людовика Французького в Москві та Лурдської Богоматері в Ленінграді, які функціонували для працівників дипломатичних місій. Ці два храми працювали під захистом французького і американського посольств в СРСР до 1945 р. і обслуговували їх двоє священників-іноземців, капеланів при посольствах західних країн.

Стрімко скорочувалася і кількість римо-католицького духовенства в країні. У 1933 р. у Житомирській єпархії РКЦ налічувалося 17 священників, Кам'янецькій — 13; у наступному році їх стало відповідно 16 і 9¹¹. На 1935 р. величезна Могилівська архієпископія, що простяглася від берегів Білого моря до кордону із Китаєм і Японією, мала лише 16 католицьких священників¹². За неповними даними в СРСР у період з 1918 по 1939 рр. загинуло приблизно 470 католицьких священників¹³. Переважна більшість їх була звинувачена у «контрреволюційній фашистській діяльності» на користь Ватикану.

На 1939 р. Римо-католицька церква в СРСР як організаційна структура фактично повністю була знищена. Кількість віруючих римо-католиків, які проживали на території СРСР не піддається обрахуванню через брак достовірних статистичних даних і ко-

⁹ *Поспеловский Д.* Русская Православная Церковь в XX веке – С. 168.

¹⁰ Про історію Києвсько-Житомирської дієцезії див.: *Білоусов О.* Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. – Житомир, 2000.

¹¹ *Dzwonkowsky R.* SAC, Kościół katolicki w ZSRR, 1917–1939: Zarys historii. – Lublin, 1997. – S. 38.

¹² *Задворный В., Юдин А.* История Католической Церкви в России. Краткий очерк. – М., 1995. – С. 27.

¹³ *Dzwonkowsky R.* SAC, Losy duchowienstwa katolickiego w ZSSR, 1917–1939. Martyrologium. – Lublin, 1998 – S. 121.

ливається у різних дослідженнях від 5 до 2 млн. осіб. Дослідники, визначаючи статистику, були обмежені у розрахунках певними географічними ареалами і неповними даними¹⁴.

Депортації представників народів СРСР за національною ознакою у 1939–1941 рр. змінили географію поширення римо-католицизму в СРСР вглиб Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу. Повна ізоляція підрадянських католиків від зовнішнього світу і неможливість для них підтримувати зв'язки з церковним центром та одновірцями, відсутність ієрархії, духовенства, храмів, нелегальне сповідання віри — все це свідчило про ефективність дій тоталітарного режиму з «остаточного вирішення питання» як щодо римо-католицизму, так і релігії в СРСР в цілому¹⁵. Оптимізму не додавала реалізація у вересні 1939 р. радянсько-німецького пакту Молотова-Рібентропа. Тоді до складу СРСР увійшли численні нові структури Римо-католицької церкви, а також на Східній Галичині — Української греко-католицької церкви, що могли б підтримати вогнище віри там, де її вже сповідували нелегально. Але для радянської репресивної машини «радянська» анексованих територій було питанням «технології» і часу. На приєднаних територіях було запроваджено радянське законодавство, в односторонньому порядку скасовано конкордат з Ватиканом, ліквідована папська нунціатура.

Позаяк, щодо періодизації періоду репресій проти релігії і церкви СРСР у міжвоєнний період М. Шкаровський погоджувався з думкою британського дослідника В. Флетчера, що вже у 1939 р. спостерігався відхід радянського керівництва від різко антицерковного курсу, хоча чимало дослідників і не погоджують-

¹⁴ Див.: *Линценберген О.* Римско-Католическая Церковь в России. История и правовое положение. – Саратов: Поволжская академия гос. службы, 2001. – С. 303; *Dzwonkowszki R.* Odrodzenie Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w ZSRR // *Polacy w kościele Katolickim w ZSRR*, pod red. ks. E. Walewandra. – S. 213–214.

¹⁵ Див. докладніше: *Шкаровський М.В., Шикер А.К.* Римско-католическая церковь на Северо-Западе России в 1917–1945 гг. – СПб., 1998. Про втрати Римо-католицької церкви на території України див. збірник документів та передмову до нього Н. Рубльової // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – С. 17–48.

ся з цією думкою¹⁶. Однак прирощення Радянського Союзу на західноєвропейському напрямку новими територіями з багатомільйонним населенням, що мало відмінну політичну культуру і традиції, не могло не виявити передчасність ліквідації в СРСР у 1938 р. такого органу як Постійна комісія з культових питань при Президії ВЦВК, що задавав напрями державної політики стосовно релігії і церкви в СРСР. До того ж, на анексованих територіях репресії і депортації щойно розпочиналися і енергія радянських каральних органів до великої міри була зосереджена саме тут.

Початок радянсько-німецької війни у червні 1941 р., стрімке просування військ вермахту вглиб європейської частини СРСР і тривалий період окупації України, Білорусії, Балійських республік, частини РРФСР створили умови для відновлення релігійного життя. У римо-католицькому середовищі на окупованих нацистами землях відкрито проявилися антирадянські настрої, спричинені масовими репресіями у міжвоєнний період. Частина духовенства нерідко брала участь в антирадянській пропагандистській діяльності окупаційної влади. Інколи німецька влада опосередковано сприяла активізації релігійного життя. Зокрема, за наказом командуючого 11-ю німецькою армією, генерал-полковника Е. Шоберта від 15 серпня 1941 р. громадяни німецького походження, які опинилися на території бойових операцій, були взяті під захист німецького Рейху, що дозволило поодиноким вцілілим місцевим німецьким римо-католицьким священикам одразу ж безперешкодно приступити до виконання обов'язків¹⁷.

У багатьох випадках віруючі римо-католики у місцях компактного проживання самостійно відкривали храми, згуртовувалися у парафії, не зустрічаючи протидії з боку окупаційної влади. На території Кам'янець-Подільської області у 1941 р. відновили діяльність 18 римо-католицьких парафій, у 1942 р. — 10. Загалом за роки німецької окупації з червня 1941 р. до весни 1944 р. на території цієї області римо-католики мали у користуванні 26 храмів і каплиць¹⁸. На Житомирщині і Поділлі активну діяльність

¹⁶ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве... – С. 8; Fletcher W. The Russian Orthodox Church Underground, 1917–1970. – Oxford Univ. Press, 1971.

¹⁷ Лиценбергер О. Цит. соч. – С. 309.

¹⁸ Державний архів Хмельницької області, ф. 338, оп. 9, спр. 1, арк. 6.

розгорнув єпископ Луцький А. Шельонжик. Зосередившись на пасторській праці на територіях за Збручем, єпископ спрямував туди священників С. Добжанського, Л. Вродарчука, А. Хомицького, М. Фолцика, Ф. Оленя, Й. Козинського, призначивши вікарієм для дієцезії в Кам'янці священника А. Кукурузинського¹⁹.

На західноукраїнських землях, в Галичині і на Волині, в умовах ескалації україно-польського конфлікту етнонаціональний і релігійний чинники виявилися тісно переплетеними, і представники католицького духовенства обох обрядів — греко- і римокатолицького — нерідко виявлялися так чи інакше втягнутими у цей конфлікт²⁰. Якщо греко-католицьке духовенство було активним чинником боротьби загонів УПА, то римокатолицьке — польської Армії Крайової. Етнонаціоналізм у поєднанні з релігією — український і польський — виявився вкрай нищівною силою, руйнівні наслідки якої до сьогодні відчуються у пам'яті україно-польського населення порубіжних земель.

Без особливих ускладнень була відновлена діяльність римокатолицьких громад на Півдні України: в Одесі, Кишиневі. Траплялось, що німецьке римокатолицьке духовенство прибувало на окуповані території і розпочинало відновлювати душпастирську діяльність серед католицького населення слідом за окупаційними військами. У такий спосіб від 1941 р. працював в Одесі і навколишніх селах Страсбурзі, Карлсруе, Катериненталі, Мюнхені прелат з Нюрнберга Н. Пігер. Загалом римокатолицьким місіонерам легше було працювати саме на територіях дислокації румунських і угорських військ, тобто на Півдні України. На територіях окупованих військами німецького вермахту перебування без дозволу окупаційної влади загрожувало смертною карою. В дозволах влада відмовляла навіть римокатолицьким єпископам, які з вимушеної еміграції намагалися повернутися на терени своїх дієцезій.

Певну кількість кліриків поспішно скеровував на ці землі для душпастирської роботи Ватикан:

«Для Святого Престолу і для духовного добра віруючих є вкрай необхідно, щоб хто-небудь виїхав до Росії, балтійських держав і в Україну. Якщо німці там остаточно утвер-

¹⁹ Білоусов О. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. – С. 262–263.

²⁰ Див.: Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1998. – С. 251.

дяться, то буде неможливо вислати туди представника Святого Престолу. Тому єдиним шляхом для здійснення цього завдання є використання італійських або угорських військ, які ідуть на Схід... Все це треба зробити дуже швидко, аби не втратити жодної можливості, яку маємо сьогодні, а завтра можемо вже втратити»²¹.

Саме таким чином прибув для керівництва релігійним життям на Півдні України колишній ректор Тираспольської духовної семінарії М. Глазер. У цьому ж регіоні до кінця окупації душпастирювали італієць П. Леоні і француз Ж. Ніколя. Із вцілілих після радянських переслідувань священників до душпастирської праці приступив священник Грейнер, який до смерті у 1943 р. служив біля Одеси в с. Ландау. Були випадки, коли католицькі священники зазнавали арештів з боку німецької влади. Більшість же римо-католицького духовенства зайняла в роки війни на окупованих територіях СРСР вичікувальну позицію²².

Тим часом, в ході війни змінилася релігійна політика в СРСР, насамперед стосовно Руської православної церкви. Переломною у цьому контексті стала вереснева 1943 р. зустріч Й. Сталіна з ієрархами Руської православної церкви і, як її результат, миттєве скликання Помісного собору РПЦ, першого після Собору 1917–1918 рр., відновлення її повноцінної ієрархічної структури і обрання патріарха, залучення церкви до благодійної і патріотичної діяльності. Після цієї зустрічі знову почали відкриватися храми, створюватись парафії.

Зустріч знаменувала початок нового етапу у державно-церковних стосунках в СРСР, коли держава силою обставин вимушено дещо пом'якшувала політику щодо РПЦ, без закріплення деяких поступок церкві на рівні законодавства, що дозволяло їх в будь-який слушний момент відновити вповні норми закону. Як стало відомо набагато пізніше зі свідчень очевидців і учасників цієї зустрічі Й. Сталін, ідучи на певне послаблення антицерковної політики, переслідував зовнішньополітичні цілі з переустрою

²¹ Цит. за: *Роод В.* Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией/Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. Пер. с немецкого. – Львів: Свічадо, 1995. – С. 148.

²² Див. докладніше: *Лиценбергер О.* Цит. соч. – С. 310; *Юдин А.* Кашуба // *Католическая энциклопедия.* – Т. 2. – М., 2005. – С. 951.

на користь СРСР повоєнної Європи, відводячи у досягненні цих планів важливу роль Руській православній церкві. Його цікавили зв'язки РПЦ із православними церквами у Східній та Центральній Європі для використання їх у створення блоку автокефальних церков під егідою Московського патріархату (тобто підконтрольного СРСР). Водночас Й. Сталіна цікавили зв'язки РПЦ з православними церквами Середземноморського регіону (Греція, Туреччина, Ізраїль), які він також планував використати у зовнішньополітичних цілях після закінчення війни²³.

Тоді ж у вересні 1943 р. Й. Сталін провів зустріч з представниками Грузинської православної церкви (йшлося про відновлення її автокефального статусу) і мусульманських організацій СРСР. На цій зустрічі Сталін також озвучив ідею щодо піднесення Москви до рангу столиці «вселенського православ'я», мотивуючи це необхідністю протидії претензіям Рима²⁴. Отож, про полегшення існування Римо-католицької церкви в СРСР мови не йшло.

У грудні 1943 р. Й. Сталін віддав наказ підготувати довідку про стан Римо-католицької церкви на теренах СРСР. Довідка «Про стан римо-католицьких костелів на території СРСР» від 4 травня 1944 р. була підготовлена за наказом Л. Берії начальником 2-го управління НКДБ СРСР Федотовим. З неї випливало, що РКЦ в СРСР була повністю знекровлена за роки більшовицького терору, оскільки легально діючими в країні залишалися лише два храми в Москві і Ленінграді для обслуговування дипломатичного корпусу. Однак у записці зверталася увага, що у розпорядженні Ватикану залишилися чисельна Греко-католицька церква на Західній Україні та Закарпатті²⁵.

²³ Див.: *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве... – С. 195–216; *Русская православная церковь. XX век*, гл. редактор архим. Тихон (Шевкунов). – М., 2008. – С. 327–332.

²⁴ *Голованов С., свящ.* Католичество и Россия (Исторический очерк). – СПб, 1998. – С. 43.

²⁵ Деякі джерела подають інші дати щодо цього документа. Зокрема, наказ Сталіна про підготовку доповідної записки датують травнем 1944 р., а саму записку 6 листопадом 1944 р. (*Русская православная церковь. XX век*. – С. 353). *Шкаровский М.* у цит. вище праці (С. 297, прим. 2) з посиланням на архівні документи з Державного архіву Російської Федерації подає наведені у тексті дати.

З записки випливало, що на цьому етапі СРСР вбачав у Ватикані супротивника на міжнародній арені. І він мав на це підстави, оскільки у Ватикані і в міжвоєнний період, і в роки війни саме комунізм вважали більшим злом від гітлерівського нацизму. Ще у 1937 р. папською енциклікою «*Divini Redemptoris*» було засуджено і піддано анафемі комунізм та політика державного атеїзму в СРСР (окремий розділ енцикліки мав заголовок «Про атеїстичний комунізм»), а католикам було заборонено спілкуватись з комуністами.

З 1943 р. Ватикан почав проводити активну зовнішню політику, намагаючись стати посередником між державами нацистського блоку і західними союзниками, щоби пом'якшити умови капітуляції Німеччини. Задля протидії у повоєнній Європі поширенню комунізму Ватикан був зацікавлений в існуванні сильної Німеччини, «великої Польщі», відновленні кордонів по довоєнній лінії, посунувши «санітарний кордон» із СРСР якомога далі на Схід. Це докорінно суперечило сталінським планам поширення радянського впливу якомога далі на Захід. Як зазначав посол Німеччини при Ватикані Е. Вейцзекер у доповідній записці від 28 жовтня 1943 р., папа Пій XII уникав того, що могло б створити прикросі для Німеччини. Адже німецький католицизм залишався відданим Німеччині і, на думку папи, «є найнадійнішим бастионом проти більшовизму»²⁶. Крім того, впродовж війни Ватикан послідовно засуджував комуністичний режим як атеїстичний, обстоюючи право особи на свободу віросповідання.

Наприкінці війни Радянський Союз намагався знайти шляхи до відновлення контактів із Ватиканом. З одного боку, до цього спонукали практичні міркування: просування радянських військ на Захід, в райони традиційного впливу католицизму. З іншого, стратегічні плани Й. Сталіна на якомога більше послаблення повоєнної Німеччини, унеможливлення її відродження як потужної європейської держави. Однак Ватикан на натяки радянських дипломатичних служб щодо можливості започаткування діалогу не реагував²⁷.

Питаннями становища римо-католицьких парафій на території СРСР займалися органи державної безпеки, від літа 1944 р.

²⁶ Винтер Э. Политика Ватикана в отношении СРСР. 1917–1968. – М.: Прогресс, 1977. – С. 175–176, 178.

²⁷ Шкаровський М. Цит. соч. – С. 296–298.

новостворена Рада у справах релігійних культів РНК СРСР (далі — РСРК). Різкий антикомуністичний курс Ватикану наприкінці війни, різновекторність політичних інтересів СРСР і Ватикану свідчили про неминучість подальшого загострення відносин між СРСР і Ватиканом, заручниками яких стали структури Римо-католицької церкви в СРСР.

Новий етап у житті римо-католицьких громад СРСР почався із початком визволення радянськими військами окупованих територій України, Білорусії, Прибалтики. Відновлене за роки окупації релігійне життя на цих теренах вимагало від партійно-державного апарату нестандартних рішень. Стало очевидним, що ліквідація релігійних громад, як це було зроблено у міжвоєнний період, у нових суспільно-політичних реаліях воєнного часу буде неможливо.

Від кінця 1943 р. та впродовж 1944 р. РНК СРСР прийняв більше 10 постанов, що конкретизували напрями державної політики щодо релігійних організацій та регулювали коло питань, пов'язаних із функціонуванням громад, діяльністю духовенства²⁸. Зокрема, у постанові РНК СРСР від 19 листопада 1944 р. «Про порядок відкриття церков». Якщо громадам РПЦ дозволи надавалися на рівні обласних і республіканських виконавчих органів Ради у справах РПЦ (далі — РС РПЦ), то всі інші релігійні організації мусили звертатися тільки до союзної РСРК, що гарантувало владі не тільки проведення уніфікованої політики щодо тих чи інших релігійних організацій на усій території СРСР, але й уможливило ефективний тотальний контроль за їх діяльністю.

Аналізуючи правове поле, в якому діяли релігійні організації, слід враховувати той важливий факт, що жодного загальносоюзного законодавчого акта про культу не було ухвалено в СРСР до 1990 р.²⁹ Держава залишала собі простір для маневрування, диференційованого підходу до кожної конкретної релігійної організації, зважаючи на конкретні обставини. Так, наприклад, на території Білорусії після її визволення було закрито всі католицькі хра-

²⁸ Аналіз урядових документів союзного та республіканського рівнів щодо релігії і церкви у досліджуваній період див.: *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – С. 104–111.

²⁹ *Поспеловский Д.* Цит. соч. – С. 172.

ми і перший легальний було відкрито лише у 1980 р. Водночас у Латвії і Литві збереглося чимало парафій, а у Вільнюсі та Ризі з дозволу влади діяли навіть римо-католицькі семінарії, яким було дозволено готувати кадри виключно для потреб місцевих дієцезій. Духовні семінарії в Україні та Білорусії було ліквідовано. Найбільшим католицьким спільнотам у Вінницький, Кам'янець-Подільській (Хмельницькій), Житомирській областях України після 1945 р. вдалося зареєструвати по кілька парафій (Бар, Житомир, Мурафа, Шаргород, Жмеринка, Городок, Полонне, Бердичів)³⁰. Не під силу було владі перешкодити реєстрації римо-католицьких громад в Галичині. Однак політика влади щодо римо-католицьких структур у республіках Прибалтики, з одного боку, і Білорусі, України, Молдавії, з другого, була відмінною. Менш жорсткою у першому випадку і спрямованою на максимальне придушення, в другому. Однак в обох випадках структури РКЦ на звільнених від окупантів землях не мали більше можливостей підтримувати відносини з Римом, залишилися позбавленими повноцінного ієрархічного і адміністративного устрою, переходячи переважно на нелегальне існування.

Знаковим з точки зору незмінності пріоритетів партійно-державної політики щодо релігії і церкви та провісником нових репресій стала постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію науково-просвітницької пропаганди» від 27 вересня 1944 р. У постанові не вживалося словосполучення «антирелігійна пропаганда», а лише ставилося завдання «широкої пропаганди природничо-наукових знань у справі подолання пережитків безкультур'я, забобонів, марновірства», змістом якої мало бути «матеріалістичне пояснення природи, роз'яснення досягнень науки, техніки, культури»³¹. Поява постанови була викликана не лише необхідністю окреслити межі «лібералізації» свободи віросповідання, але й підтвердити дещо розгубленому такими різкими змінами партійно-комсомольському активу незмінність принципового курсу партії щодо релігії і церкви. Невдовзі по закінченні війни у 1945 р. з'явилася наступна постанова партії, де вже відкрито вказувалося про завдання посилення антирелігійної пропаганди.

³⁰ Дзвонковський Р. Відродження Католицької церкви... – С. 215–218.

³¹ Русская православная церковь. XX век. – С. 356.

Доля Римо-католицької церкви в СРСР залежала не лише від загального курсу партії щодо релігії, але й від дедалі більшої ескалації протистояння між СРСР і Ватиканом, країнами «західної демократії». Вже 2 березня 1945 р. за наказом Й. Сталіна і В. Молотова головою РС РПЦ при РНК СРСР Г. Карповим була підготовлена доповідна записка, що містила пропозиції з послаблення позицій Ватикану на міжнародній арені і скорочення кількості католицьких структур в СРСР. У записці було запропоновано приєднати греко-католицькі парафії до РПЦ, тобто ліквідувати Греко-католицьку церкву на території України. Пропозиція була реалізована на Львівському соборі у 1946 р. і на Закарпатті у 1949 р.³²

Стосовно римо-католицького духовенства владою було взято курс на формування корпусу лояльно налаштованих до СРСР священників. Про це йшлося у розісланій уповноваженим РСРК в Україні, Білорусії, Литві та Естонії секретній директиві голови РСРК І. Полянського № 134/цт від 8 травня 1945 р. Йшлося про вивчення настроїв у середовищі римо-католицького духовенства, їх ставлення до відсутності зв'язків з Римом і можливості використання їх для створення «автокефальної», незалежної від Римо-католицької церкви в СРСР³³.

Уповноважений РСРК при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий інформуючи 5 вересня 1945 р. центр про хід виконання цієї директиви наголошував на передчасності її запровадження на території України, оскільки в республіці не завершено процес репатріації населення польського походження, а тому й мережа римо-католицьких структур не набула остаточних обрисів. Проте П. Вільховий запропонував вдосконалити механізм вербування римо-католицького духовенства: надавати підтримку духовенству прорадянської, антиватиканської орієнтації; заснувати «Братство католиків Радянського Союзу», яке зірвало б зв'язки з Ватиканом, відмовилося від латинської мови у богослужіннях і ла-

³² Розгляд ліквідації радянським режимом УГКЦ у 1946 р. виходить за рамки даної статті. Докладніше див.: *Боцюрків Б.* Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Перекл. з англ. – Львів: Свічадо, 2005.

³³ *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2: Документи і матеріали. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Т. 2. – С. 311, 317–320.

тинського обряду, увійшло у спілкування з РПЦ і, врешті, стало основою проголошення автокефальної Римо-католицької церкви в Україні³⁴.

За Ялтинською угодою після Другої світової війни в межах СРСР опинилося понад третини території передвоєнної польської держави. Від передвоєнного адміністративного устрою РКЦ в Польщі на ці території припадали частини Віленської, Львівської, Ломжинської, Пінської та Перемишльської дієцезій. У межах БРСР опинилося біля 350 парафій, в т.ч. з Віленської дієцезії, УРСР — 560³⁵.

Трагічно склалася доля римо-католицьких громад в Україні після підписання 9 вересня 1944 р. між урядом СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення угоди «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі». Акція, що тривала до серпня 1946 р. і яку прикривали евфемізмом «обмін населенням», була по суті примусовою депортацією тисяч сімей за етнічною ознакою. Опір цій акції чинило як українське, так і польське населення по обидва боки кордону, тому вона була проведена з надзвичайною жорстокістю³⁶. Всього з України до Польщі було депортовано 789 982 особи³⁷, з них духовенства різних віросповідань — 2 927 осіб³⁸. До цієї кількості треба додати також велику кількість польського населення, яке змушене було полишити українські землі внаслідок україно-польського конфлікту.

³⁴ Державний архів Волинської області, ф. 4648, оп. 4, спр. 2, арк. 37.

³⁵ *Hlebowicz A. Polskie duchowieństwo katolickie na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej // Polacy w Kociele Katolickim w ZSRR. – S. 175.*

³⁶ Про депортації польського населення України див. збірки архівних документів: *Депортація українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») / Упоряд. Ю. Сливка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998.*

³⁷ *Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про нацистською переселення більшовицькою владою польського населення УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – К.: Видав. спілка, 1999. – С. 20–21.*

³⁸ *Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. – Warszawa, 1987. – S. 111, 132.*

Матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України) дозволяють побачити кількісні зміни, що відбулись у структурі РКЦ в Україні внаслідок евакуації населення польського походження з України у 1944–1946 рр. (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість римо-католицьких храмів, монастирів і їх насельників на території Західних областей УРСР, 1944–1946 рр.³⁹

ОБЛАСТЬ	Х Р А М І В					МОНАСТИРІВ			МОНАСТИРІВ		
	Було на 1.1.1944	Закрито на 1.6.1946	Пустуючі	Зруйновані	Діючі на 1.6.1946	Було на 1.1.1944	В них насельників		Було на 1.1.1946	В них насельників	
							ченців	черниць		ченців	черниць
Волинська	91	24	24	40	3						
Дрогобицька	114	49	26	3	36	1	9				
Рівненська	57	23	21	7	6						
Станіславська	118	19	75	7	17	11					
Тернопільська	274	113	78		83	11	192	179			
Львівська	300		268	14	18	17	177	418		1	9
Чернівецька	53	7	42	2	2	3	5	80			
РАЗОМ	1007	235	534	73	165	43	383	677		1	9

Отже, з 1007 римо-католицьких храмів, що діяли в західних областях УРСР на момент початку проведення висилки польського населення, на час завершення акції вціліли лише 165, припинили існування усі 43 монастирі, а з 1060 ченців і черниць залишилося 10 осіб.

Впродовж депортаційного періоду всі три римо-католицькі єпископи, які залишилися в СРСР — Віленський архієпископ

³⁹ Див.: Вайналович А. Цит. праця. – С. 615–616.

⁴⁰ Hlebowicz A. Polskie duchowieństwo katolickie na Białorusi... – S. 176.

Р. Ялбжиковський, Луцький єпископ А. Шельонжек, Львівський архієпископ Є. Базяк — забороняли підлеглому духовенству залишати парафії доти, доки там залишатимуться віруючі⁴⁰. Єпископа А. Шельонжека, якому було вісімдесят років, було заарештовано у Луцьку на початку 1945 р. Він провів в ув'язненні півтора роки і лише завдяки втручання дипломатичних представників США в СРСР, за допомогою до яких звернувся Ватикан, А. Шельонжека було депортовано 15 травня 1946 р. до Польщі. Архієпископ Є. Базяк виїхав зі Львова наприкінці квітня 1946 р. з останнім транспортом, яким вивозили депортованих поляків, перенісши свою резиденцію в межах того ж таки Львівського архієпископства, але з польського боку кордону, до Любачева⁴¹. 7 липня 1945 р. залишив Вільнюс архієпископ Р. Ялбжиковський.

У такій ситуації повноту влади і відповідальності мушили брати до рук священики. У Віленській і Пінській дієцезіях вдалось зберегти тяглість інституту генеральних вікаріїв, однак в Україні це виявилось неможливим і вся відповідальність за релігійне життя римо-католиків лягла на плечі парафіяльного духовенства⁴². Одним з таких священиків став священик-капуцин С. Кашуба (1910–1977), який у повоєнні роки працював на Волині і Поліссі. Під час німецької окупації у 1941 р. його було заарештовано, але невдовзі звільнено. З приходом радянських військ у 1944 р. він категорично відмовився повертатися до Польщі, залишився працювати у Рівному (1945–1958) і таємно надав духовну опіку віруючим у багатьох місцевостях Західної України, Литви, Латвії. У 1960-х рр. він відбув п'ять років на поселеннях у Казахстані за нелегальну душпастирську діяльність і до кінця життя продовжував служіння Церкві. Католицька церква Польщі у 1992 р. розпочала підготовку процесу до беатифікації С. Кашуби⁴³.

З розгортанням нової хвилі репресій римо-католицькому духовенству із західних областей України і Білорусії інкримінувалась участь у польській Армії Крайовій, надання їй підтримки, ан-

⁴¹ *Szuba Z.* *Katolicy obrządku łacińskiego...* S. 286–287.

⁴² *Hlebowicz A.* *Polskie duchowieństwo katolickie na Białorusi...* – S. 179–180.

⁴³ *Яноха А.* *Отець Серафим-Алоїз Кашуба (1910–1977).* – Білий-Дунаєць, 1999; *Варахим І.* *Духовний силует Слуги Божого о. Серафима Кашуби OFMCar.* – Білий-Дунаєць, 2000.

тирадянська діяльність, саботаж переселенької акції. Саме ці звинувачення були висунені групі священників, яких було заарештовано у січні 1945 р. разом з єпископом А. Шельонжиком — В. Буковінському та К. Галензовському. Тоді ж було заарештовано інших співробітників єпископа: Б. Джепецького та С. Шпита в Житомирі, А. Кукурузинського та Беня в Кам'янець-Подільському, Ю. Кучинського у Дніпродзержинську та ін.

Комісар державної безпеки С. Савченко з приводу арешту цієї групи римо-католицького духовенства доповідав М. Хрущову у доповідній записці від 3 лютого 1943 р., що

«активну підтримку польським націоналістичним організаціям в їх діяльності, яка спрямована на зрив Люблінської угоди, всюди надавало римо-католицьке духовенство, серед якого виявлено велику кількість учасників ПЗП-АК, ендеків і членів інших антирадянських організацій. Ряд римо-католицьких ксьондзів (заарештованих нами: архієпископ Шельонжек, ксьондзи Буковінський, Галензовський, Гладішевич, Бохонек, Хвірут та ін.) проводили активну антирадянську націоналістичну пропаганду під час служби божої в костьолах. Під час арешту деяких з них і під час обшуків в деяких костьольних приміщеннях були конфісковані документи підпільних польських організацій, нелегальні газети, листівки, зброя, друкарські машинки й засоби радіозв'язку»⁴⁴.

Зазначених С. Савченком священників було переведено наприкінці січня 1944 р. до київської в'язниці НКВС і, за винятком єпископа А. Шельонжика, якого визволили американські дипломати, згодом засуджено до ув'язнення у таборах на різні терміни: Б. Джепецький провів у таборах 15 років, А. Кукурузинського — 10 років (повернувся до Польщі у 1957 р.)⁴⁵.

Відомий у Львові в повоєнні роки і в перших роках незалежності України, а у час війни монах-францисканець Р. Керницький (1912–1995) був заарештований вже в липні 1944 р. разом зі штабом Львівського осередку Армії Крайової (АК). У 1944–1947 рр. утримувався у таборі для інтернованих бійців АК в Росії поблизу

⁴⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1446, арк. 44–45.

⁴⁵ *Szuba Z. Katolicy obrządku łacińskiego... – S. 286.*

міста Рязань, у 1947–1948 рр. — у таборі для офіцерів АК у Грязовці. Після звільнення у березні 1948 р. повернувся до Львова, відмовившись категорично повертатись до Польщі, і розпочав своє багатолітнє служіння у львівському римо-католицькому кафедральному соборі. 16 січня 1991 р. Р. Керницький був номінований єпископом-помічником Львівським⁴⁶.

Після звільнення радянськими військами м. Одеси за звинуваченням в антирадянській діяльності, агентурній роботі на користь Ватикану і шпигунській роботі на території СРСР було заарештовано священників-іноземців, які душпастирювали у місцевому храмі Л. Леоні та Ж. Ніколя. Обвинувальний вирок від 13 вересня 1945 р. передбачав покарання за сумнозвісними статтями 58-6 та 58-10 ч. 2 КК РРФСР. Вироком Особливої наради при НКВС СРСР П. Леоні було засуджено до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах, а Ж. Ніколя — до 8 років⁴⁷.

Статистичні дані РСРК по УРСР за перші повоєнні роки дали змогу прослідкувати динаміку скорочення кількості римо-католицьких парафій і діючого духовенства, за якою стоять масові репресії і депортації віруючих РКЦ (див. табл. 2).

Статистичні дані українських радянських контролюючих органів засвідчують скорочення за перші чотири повоєнні роки (1945–1949 рр.) на території УРСР кількості зареєстрованих римо-католицьких громад з 1194 до 218 (у 5,5 разів), а духовенства з 772 до 72 осіб (у 3,3 рази). Але уповноважені РСРК по Українській РСР й надалі ставили завдання із закриття костелів, які не мали постійного священника (тобто практично ще в три рази), а діючим священникам — заборонити обслуговувати будь-які інші парафії, окрім власної, контролювати недопущення ведення духовенством релігійної освіти дітей, не дозволяти мирянам проводити традиційні різноманітні релігійні зібрання у гуртках терціаріїв, ружанців, «католицької дії», особливо ж за відсутності священника⁴⁸.

⁴⁶ Див. докладніше: [Б.р., б.м.] *Barcik S.J. Rafał Władysław Kiernicki franciszkanin (1912–1995)*.

⁴⁷ *Данилюк Ю. Сліди «злочину» вели у Ватикан...// 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2–4. – С. 336.*

⁴⁸ Інформаційний звіт про роботу Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР за квітень–червень 1949 р. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 220–223.

Таблиця 2

**Кількість римо-католицьких громад і духовенства
на території УРСР у 1945–1949 рр.⁴⁹**

ОБЛАСТЬ	Перебуває на обліку		Перебуває на обліку		Перебуває на обліку		Перебуває на обліку	
	Станом на:	01.07.1945 р.	01.07.1947 р.	01.07.1948 р.	01.07.1948 р.	01.07.1948 р.	01.07.1949 р.	01.07.1949 р.
	громад	священників	громад	священників	громад	священників	громад	священників
Закарпатська	*	*	63	39	62	32	62	28
Дрогобицька	*	*	32	22	29	20	14	17
Львівська	*	*	13	10	12	9	12	8
Тернопільська	*	*	11	6	10	6	10	6
Житомирська	24	11	37	3	31	2	27	2
Чернівецька	1	немає	16	2	16	2	15	2
Станіславська	*	*	4	3	4	2	4	2
Волинська	*	*	2	2	2	2	2	2
Кам'янець-Подільська	31	5	34	1	32	1	30	2
Вінницька	33	немає	34	немає	30	1	31	1
Рівненська	*	*	5	2	6	1	6	1
Одеська	2	2	2	немає	2	1	2	1
Київська	1	немає	1	немає	1	немає	1	немає
Дніпропетровська	2	немає	2	немає	2	немає	1	немає
Харківська	1	немає	1	немає	1	немає	1	немає
РАЗОМ	1194	772	257	90	240	79	218	72

Наведені дані свідчать про початок від 1944 р. нової хвилі масових репресій проти віруючих і духовенства Римо-католицької церкви. Переслідуваному духовенству, як правило, висувалося звинувачення в участі в Армії Крайовій, веденні антирадянської діяльності, агентурній роботі на користь Ватикану або ж зриву радянської політики з «репатріації» польського населення.

⁴⁹ Таблицю укладено за: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 171–175; спр. 5069, арк. 249–266; спр. 5667, арк. 220–223.

* На 1 липня 1945 р. загальна кількість римо-католицьких парафій і духовенства у західних областях України не специфікується по областям, а подається сукупно: 1099 парафій і 754 священника.

У 1948 р. розпочалася друга хвиля репресій проти римо-католицького духовенства. Зовнішнім фактором, що змушував каральні органи переслідувати римо-католиків за фактом їх віросповідної приналежності, польського походження або навіть вищої освіти, став черговий виток напруги у стосунках між СРСР і Ватиканом після опублікування ватиканською Священною канцелярією у липні 1949 р. декрету, де вкотре засуджувався комунізм як політична система, заборонялося віруючим вступати до лав комуністичних партій, поширювати комуністичні пресові видання. Близько половини католицьких священників, які працювали на території України, під час цих репресій було ув'язнено. Друга хвиля повоєнних репресій радянського режиму проти Римо-католицької церкви тривала до смерті Й. Сталіна у 1953 р.

Аналізуючи становище Римо-католицької церкви в СРСР у 40-х рр. ХХ ст. в контексті еволюції політики радянського режиму щодо релігії і церкви можна зробити наступні висновки. Перший — стосується уточнення періодизації основних етапів цієї політики. Погоджуючись, загалом, зі згадуваною вище схемою М. Шкаровського, яка стосується державно-церковних відносин в СРСР, вважаємо необхідним деталізувати і уточнювати її у випадку кожної конкретної релігійної організації. Так, якщо репресії проти церковних організацій вщухли на 1939 р., то у досліджуваному випадку Римо-католицької церкви вже на 1937 р. можна говорити про повну ліквідацію її структур і ієрархії на теренах СРСР. З вересня 1939 по червень 1941 рр. проводилася чергова хвиля репресій проти Католицької церкви, пов'язана з анексією СРСР територій Східної Галичини, Східної Прибалтики, Бессарабії і Буковини, де проживала велика кількість римо-католиків, а в Західній Україні — і греко-католиків.

З початком звільнення окупованих нацистами радянських земель — від кінця 1943 і впродовж перших місяців 1944 рр. — зусилля радянської влади були спрямовані на з'ясування реальної картини релігійно-церковного життя за часів окупації. Впродовж 1944 р. римо-католицькі громади не зазнавали суттєвих утисків як громади релігійні, на відміну від римо-католицького духовенства, яке з приходом радянських військ, як правило, піддавалося арештам і з'ясуванню характеру їх діяльності на окупованій території. У період між 1944 р. і вереснем 1946 р. до різкого

скорочення римо-католицької мережі, кількості віруючих і духовенства спричинила примусова депортація («репатріація») польського населення України до Польщі, втеча великої його кількості вглиб Польщі внаслідок україно-польського конфлікту, за яким з обох боків стояли націоналістичні збройні формування, а також цілеспрямована політика СРСР з максимального витіснення населення польського походження і римо-католицьких структур за межі СРСР, до Польщі.

Хронологічно можна виділити два найінтенсивніших періоди репресій проти Римо-католицької церкви у другій половині 40-х рр. ХХ ст.: з 1944 по 1946 рр. і з 1948 до 1953 рр., до смерті Сталіна. Під час першої хвилі репресованим римо-католикам висували звинувачення співпраці з польською Армією Крайовою, у колабораціонізмі і шпигунстві на користь тих чи інших «імперіалістичних держав», але, насамперед, їх трактували як «агентів Ватикану». Під час другої хвилі репресували і карали римо-католиків переважно за віросповідною, етнонаціональною і соціальною ознакою. У випадку польського населення у мотивах переслідування з боку радянських каральних органів релігійний і етнонаціональний чинники були тісно взаємопов'язаними.

Досліджений матеріал дозволяє також зробити висновок про диференційовані підходи в радянській партійно-державній політиці щодо Римо-католицької церкви, які змінювали відповідно до регіону. У прибалтійських республіках ця політика була менш жорсткою, ніж в Україні і Білорусії.

Врешті, політику СРСР щодо Римо-католицької церкви неможливо зрозуміти і неправомірно розглядати без аналізу стосунків між СРСР і Ватиканом у цей період. Ставлення до РКЦ в СРСР обумовлювалося, насамперед, політичними міркуваннями і набагато менше завданнями політики державного атеїзму.

В статье исследуются отношения высшего партийно-государственного руководства СССР к римо-католической церкви.

Ключевые слова: церковь, римо-католики, католицизм, государственно-церковные отношения, репрессии.

The article is dedicated to the attitude of higher party and state authority of the USSR towards Roman-Catholic Church.

Key words: church, Roman Catholics, Catholicism, state-church relationships, persecutions.

Облік як форма контролю та стеження за репатріантами у повоєнному СРСР

У статті досліджується форми контролю та стеження за «остарбайтерами» як нелояльною до радянської влади категорії населення у повоєнному Радянському Союзі.

Ключові слова: нацизм, остарбайтери, репатріанти, фільтрація, Надзвичайна комісія, облік.

Понад півстоліття тема «остарбайтерів» («східних робітників») практично не знаходила належного висвітлення у вітчизняній історичній науці. Через відсутність доступу дослідників до необхідних архівних джерел, існуючі в колишньому СРСР ідеологічні та інші перепони, вона практично залишалася невідомою для широкого кола громадськості, розглядалася у виданих збірниках документів, колективних академічних працях, окремих наукових розвідках, присвячених Другій світовій війні, лише складовою частиною злочину нацистів на окупованій території й обмежувалася загальним описом тогочасних подій¹. Акцент робився на героїку, вирішальний внесок СРСР у перемогу над ворогом,

* Гальчак С.Д. — кандидат історичних наук, старший викладач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

¹ Нюрнбергский процесс: Сб. матер. Т. 1. – М.: Гос изд-во юрид. лит-ры, 1955. – С. 787–808; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матер. – К.: Політвидав України, 1963. – С. 488; Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 130–159; История Второй мировой войны, 1939–1945. В 12-и т. / Глав. ред. комис.: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), В. Г. Куликов (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973–1982; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. У 3-х т. / Редкол.: Назаренко І.Д. та ін. – К.: Політвидав України, 1967 – 1969; Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.; Коваль М.В. Історія пам'ятає кривавий шлях фашистів на Україні. – К., 1965; *Он же*. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – С. 20–28; Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 88–112.

керівну та мобілізуючу роль комуністичної партії у боротьбі із гітлерівськими загарбниками.

Нові життєві реалії визначили не тільки необхідність реабілітації жертв політичних репресій, але й всебічного наукового осмислення історичної правди про життя колишніх каторжан, які десятиліттями незаслужено несли тавро «фашистських наймитів».

Певних успіхів у цьому плані домоглися останнім часом українські дослідники. Зокрема, проблемам депортації присвятила наукові статті «Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз»² та «Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини»³ Т. В. Пастушенко. У першій — дослідниця намагалася дати відповідь на питання скільки ж всього громадян Києва та області було вивезено нацистами до Німеччини на примусову працю, а також як співвідноситься у процентному вираженні кількість депортованих до кількості тих, хто залишився на рідній землі після відступу Червоної армії? Причому до числа насильно вивезених вона включає не лише корінних мешканців, але й біженців з інших територій, котрих окупація застала на Київщині, а також військовополонених червоноармійців, які одними із перших опинилися в нацистському рабстві. Через брак достовірної документальної бази дослідниця веде мову лише про наближені показники.

Значно конкретніша її оповідь про примусове вивезення робочої сили з Броварського району Київської області.

Ряд важливих даних про кількісні показники депортованого у нацистський рейх населення Поділля міститься у монографії С. Д. Гальчака «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху»⁴.

² Пастушенко Т.В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – Вип. 28. – С. 99–115.

³ Пастушенко Т.В. Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини // Літописна скарбниця: нариси з історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Уклад. І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003 / Броварська минувшина. – Кн. 2. – С. 147–159.

⁴ Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – 344 с.

М. П. Куницький у своєму дослідженні «Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)»⁵, реалізуючи поставлені завдання, намагався дати відповідь й на питання скільки наших співвітчизників не повернулися на Батьківщину?

Зрозуміло, їхня кількість ретельно вираховувалася радянською стороною. Як і кількість тих, котрі повернулися в країну громадянства. Причому, як показує аналіз архівних документів, він вівся особливо ретельно, переслідуючи конкретну політичну мету.

Однак праць, присвячених розкриттю даної сторінки історичного минулого СРСР, небагато. У пропонованому дослідженні автор ставить за мету на основі архівних документів, що стосуються колишніх «остарбайтерів» з Подільського регіону, в певній мірі заповнити існуючі «білі плями».

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з історії Другої світової війни, сприятимуть більш широкому пізнанню суспільно-політичних процесів, явищ, подій минулого століття, вивченню нелегкої долі колишніх невільників рейху — жертв двох тоталітарних режимів.

Із завершенням війни мільйони радянських громадян — тих, хто із зброєю в руках здобував перемогу, як і тих, хто не з власної волі опинився у нацистському рабстві, поверталися до рідних домівок. Усі потребували допомоги, насамперед, матеріальної...

Однак не лише невирішені матеріальні проблеми постали тоді на порядку денному. Органи влади чи не більше турбував облік радянських громадян, котрі опинилися за межами СРСР та репатріюються у рідні краї.

Ще 12 лютого 1944 року, коли Червона армія вела визвольні бої на радянській території і майже все Поділля перебувало під контролем нацистських загарбників, коли в ролі репатріантів виступали лише «внутрішні переміщені особи», а про «класичних» взагалі не йшла мова, випереджаючи можливий розвиток подій, з'явилася директива першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хру-

⁵ Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.

щова, котра зобов'язувала секретарів обкомів партії розпочати збирання відомостей про вивезення в Німеччину українського населення. В ній, зокрема, йшлося:

«Організуйте збір матеріалів про вигнання в Німеччину українського населення. Зберіть яскраві факти знущання над нашими людьми; факти і достовірні документи вербування та насильного вивезення населення в містах і селах; достовірні накази, розпорядження, таємне листування німців із цього питання; кількість вигнаних в Німеччину по обласному центру, містах, селах і області в цілому; оригінали листів із Німеччини; фотознімки.

Найяскравіші оповіді очевидців, котрі повернулись із німецької неволі, а також лікарняні акти про травми, отримані на роботах у Німеччині.

Особливо зверніть увагу на збір матеріалів про вигнання в рабство дітей і підлітків, якщо можливо, дати в загальних цифрах їхній вік і кількість вигнаних.

Всі матеріали необхідно доставити в ЦК КП(б)У не пізніше 1 березня»⁶.

Однак у той період директива не була актуальною. Місцеві партійні структури, не маючи необхідних даних, її фактично проігнорували. Проте вже наступного року, а то й раніше, порушені в ній проблеми заявили про себе на повен голос.

Величезне число осіб, що поверталися на Батьківщину з нацистського рабства, стало несподіванкою для місцевих органів відновленої радянської влади, у т. ч. й на Поділлі. Щоб уяснити яких же саме кількісних змін зазнало населення Вінниччини в результаті гітлерівської навали, в кінці 1944 р. з Вінниці в райони області було надіслано телефонограму, котра зобов'язувала голів райвиконкомів зібрати відомості про кількість насильно вивезених німецько-румунськими загарбниками мирних громадян⁷. Узагальнені у червні 1945 року дані виявилися приголомшувачими — 61 256 осіб⁸ депортовано ворогом і використовувалися ним у його інтересах (насправді ж даний показник лише наближався до реального).

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк.1.

⁷ Державний архів Вінницької обл. (ДАВО), ф. Р-2700, оп. 5, спр. 382, арк. За.

⁸ ДАВО, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 382, арк. 4.

На Кам'янець-Подільщині —

«для організації обліку громадян, насильно вивезених у Німеччину, [було] створено обласну комісію під керівництвом першого секретаря обкому партії Устенка і відповідні районні комісії під керівництвом перших секретарів [...]»⁹.

Робота комісій відзначалася високою організованістю, відповідальністю за справу, ретельністю, скрупульозністю перевірки і дала дуже близький до істини, але ще більш шокуючий результат — 117 тис. громадян¹⁰.

Це серйозно підривало ідеологічний постулат, що радянські люди всі, як один, захищали рідну Вітчизну, що вони не могли працювати на ворога. Але найголовніше, — що приблизно таку ж кількість людей потрібно було приймати назад додому: трудо-влаштувати їх, забезпечувати житлом, соціальною увагою, допомагати матеріально. До цього в таких масштабах на місцях, як уже згадувалося, просто не були готовими. Та й післявоєнна розруха суттєво обмежувала можливості...

Важливим етапом обліку подолян (як насильно вивезених у Німеччину осіб, так і тих, хто повернувся на батьківщину) стала робота Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

21 квітня 1945 р. її голова М. Шверник видав розпорядження про початок цієї роботи. Загалом належало встановити, яких саме матеріальних збитків завдано гітлерівцями народному господарству, культурно-освітній мережі окупованих територій, яким репресивним та каральним заходам піддавалось місцеве населення. Належало встановити імена злочинців та пособників, у тому числі власників промислових підприємств, начальників таборів, бауєрів, котрі експлуатували «східних робітників» у Німеччині, знущались над ними (тут досить важливими були свідчення самих «остарбайтерів»), а для цього їх потрібно було опитати).

⁹ Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. Р-338, оп. 14, спр. 2, арк. 1.

¹⁰ Там само, спр. 3

У відповідь на дане розпорядження Вінницький обком КП(б)У надіслав 4 травня 1945 р. секретарям райпарткомів листа за номером 06/298 такого змісту:

«Із зайняттям Червоною Армією німецької території звільнені і звільняються радянські громадяни, котрі перебували у німецькій неволі. Багато уже повернулись і в нашу область.

На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р. і у відповідності з нотою Народного Комісара Закордонних Справ тов. Молотова від 11/V-1943 р. Вам належить здійснити поіменний облік рабовласників, винних в експлуатації і знуцаннях громадян Вашого району для притягнення їх до суду, а також для пред'явлення німецьким загарбникам позову на відшкодування затрат, здійснюваних на лікування та виплату пенсій радянським громадянам у зв'язку з втратою ними працездатності в німецькій неволі.

Роботу по опитуванню репатрійованих із Німеччини слід проводити через районні організації із залученням працівників слідчих органів і громадськості.

Заповнені опитувальні аркуші мають бути підписані опитуваними і завірені сільрадою чи райвиконкомом...

Крім опитувальних аркушів бажано зібрати заяви з описом умов життя, знуцань, які німецькі рабовласники здійснювали над радянськими громадянами...»¹¹.

Опитувальний аркуш містив 17 пунктів. Помимо стандартних анкетних даних репатріанту потрібно було відповісти й на такі питання:

«Хто із німців (угорців, румунів та ін.) керував вигнанням, хто їм допомагав?»,

«Де працював (детальна назва підприємства, прізвище та ім'я власника, господаря, господарки, їх прикмети)?»,

«Короткий виклад умов праці і життя в неволі (вид роботи, кількість годин робочого часу, оплата, харчування, житло, забезпечення необхідними речами — взуттям, одягом та ін., охорона і т.д.)»,

«Короткий виклад фактів знуцання, насильства, катувань, побоїв та інших злочинних дій власників підприємств, їх службовців, господарів, господарок та інших осіб стосовно до вигнаних у німецьку неволю»¹².

¹¹ ДАВО, ф. П-136, оп. 13, спр. 67, арк.1.

¹² Тамсамо, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 341, арк.1.

Заповнюючи опитувальний аркуш, репатріант таким чином, немов на перекличці, заявляв про себе, підтверджував своє прибуття на батьківщину.

Взагалі у центр уваги діяльності Надзвичайної державної комісії, створених під її егідою республіканських, обласних, районних комісій сприяння по обліку збитків та злодіянь ставився саме облік. Помимо матеріальних збитків на місцях ретельно підраховувалась кількість убитих та замучених гітлерівцями мирних громадян, військовополонених, обліковувалось насильно вивезене у німецьке рабство цивільне населення.

В результаті підрахунків, кількість насильно депортованого цивільного населення Вінниччини на каторжні роботи в Німеччину становила уже не 61 256, а 74 344 особи¹³, що, однак, теж не відповідало істині, але значно наближалось до неї.

Оскільки в умовах сталінського тоталітарного режиму зрадником Батьківщини міг вважатися кожен, хто побував за кордоном, в інтересах держави, а точніше, правлячого в країні більшовицького режиму, на обліку мали перебувати всі реальні, приховані чи потенційні вороги народу (колишні «остарбайтери» негласно якраз і відносились до цієї «неблагополучної» категорії). Ось чому облік диктувався ще й потребами безпеки держави.

Важливі функції у цій справі покладались на приймально-розподільчі пункти. Вони вели не лише кількісний, але й поіменний облік прибулих репатріантів.

Якщо ж комусь із звільнених з німецького рабства вдавалося добратись додому самотужки, прослизнути повз увагу фільтраційно-контролюючих органів, тому теж потрібно було ставати на облік. Причому без зайвих зволікань, до чого зобов'язували розпорядження місцевих органів влади.

Так у постанові, прийнятій 9 березня 1945 р. Жмеринським райвиконкомом і адресованій головам сільських Рад депутатів трудящих:

«На основі постанови РНК СРСР... про репатріацію радянських громадян, райрада депутатів трудящих під Вашу особисту відповідальність пропонує направити всіх громадян, котрі прибули з Німеччини, в райвиконком для реєстрації в 3-денний строк. І в подальшому не дозволяти прожи-

¹³ ДАВО, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 382, арк. 5.

вання вищевказаних осіб на території с/ради без помітки н-ка Жмеринського пункту прийому репатрійованих»¹⁴.

У кожній сільраді складалися списки насильно депортованих у Німеччину місцевих громадян, а також прибулих звідти.

Щоб легше було здійснювати облік репатріантів, їх адміністративно «прив'язували» до конкретної місцевості, точніше, вони мали право повертатися лише в місця довоєнного проживання, де їх добре знали. Дане рішення приймалося на урядовому рівні:

«У період німецької окупації території СРСР у німецьке рабство була вигнана велика кількість радянських громадян. Після звільнення від німецьких окупантів території Української РСР частина громадян інших союзних республік опинилась в областях УРСР і до цього часу не повернулась у місця попереднього проживання.

Мають місце випадки, коли радянські люди, що повертаються на Батьківщину з німецького рабства, як через перевірчо-фільтраційні пункти НКВС СРСР, так і фронтово-пересильні пункти, в дорозі розвантажуються і залишаються жити в різних областях і районах УРСР.

Керуючись постановою РНК СРСР від 6 січня 1945 р. за № 30-12т «Про організацію прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян», яка зобов'язує всіх «військово-визволеваних, непридатних для військової служби, а також осіб непризовного віку і жінок, після відповідної перевірки відправляти, як правило, у місця їх постійного проживання», РНК УРСР пропонує виявити проживаючих у Вашій області згадуваних радянських громадян і сприяти поверненню їх до місць свого постійного проживання, — йшлося, зокрема, у директиві заступника Голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця, адресованій 16 травня 1945 р. голові Вінницького облвиконкому М. Годову. — Ця вказівка поширюється й на радянських громадян інших областей Української РСР»¹⁵.

Про ретельність виконання розпоряджень органів влади на місцях свідчить хоч би фрагмент із інформації Кам'янець-Подільського облвиконкому про проведену в 1945 р. роботу «по організації і матеріальному забезпеченню, прийому, трудовому і госпо-

¹⁴ ДАВО, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 386, арк. 451.

¹⁵ Там смо, спр. 380, арк.79.

дарському влаштуванню репатрійованих радянських громадян на території області»:

«[...] В райвиконкомах, міськвиконкомах, у сільських і селищних радах є первинні списки реєстрації громадян, що повернулися. Крім того на кожному приймально-розподільчому пункті встановлено суворий облік всіх прибуваючих у нашу область громадян, а також громадян інших областей, які проїжджають через вище вказані приймально-розподільчі пункти»¹⁶.

В результаті, ті, хто не бажав повертатися в рідні краї, практично не мали шансів залишитись в обраному ними місці. Так, уродженка м. Свердловська (Росія) Віра Максимівна Мельникова була забрана на німецьку каторгу у м. Вінниці. Після війни знову повернулася у місто над Бугом. Проте дозволу на помешкання тут не отримала, а була відправлена в м. Свердловськ. Уродженка с. Малинок Погребищенського р-ну Євфросинія Дем'янівна Митзанська до 1949 р. не прибула у визначене їй місце проживання — в рідне село. З подачі Погребищенського райвідділу УМВС весь цей час перебувала у розшуку.

Особливо ретельний облік репатріантів вівся органами держбезпеки, які допускали, що серед тих, хто повернувся до місць постійного проживання, могли бути зрадники Батьківщини, посіпаки, ворожі агенти. Тому найголовніше — виявити їх, присікти можливі ворожі дії. При цьому краще когось перепроверити, ніж залишити поза увагою.

«ЗАПИСКА по "ВЧ"»

Заст. народного комісара держбезпеки УРСР
генерал-майору Єсипенку.

Про хід реєстрації і перевірку репатріантів Вінницької області станом на 30 серпня ц. р.

Кількість репатріантів, прибулих і взятих на облік — 13 996 осіб, з них прибулих не за призначенням — 15 осіб.

Кількість отриманих реєстраційних матеріалів — даних по області не маємо.

- а) Профілактовано — 3 113 осіб.
- б) Належать фільтрації — 10 882.

¹⁶ ДАХО, ф. Р-338, оп. 14, спр. 2, арк.1.

Із числа профілакованих:

а) Арештовано всього — 31 особу.

З них передано для ведення слідства органами НКВС — 12 осіб, органами НКДБ — 19 осіб.

Начальник управління НКДБ по Вінницькій області
підполковник Касаткін.

31 серпня 1945 р.»¹⁷

Якщо проаналізувати іншу записку по «ВЧ», підготовлену через півтора місяця заступником начальника управління НКДБ по Вінницькій області полковником Антоновим, то побачимо, що головні цифри-показники суттєво зросли. Так, при кількості прибулих репатріантів 17 426 арештовано — 52 особи (зокрема, органами НКДБ — 30 осіб), агентів гестапо і СД — 19 осіб, зрадників Батьківщини і посібників окупантів — 25 осіб; взято в оперативне опрацювання по справах-формулярах — 26 осіб, по обліково-спостережних справах — 48 осіб, на допоміжний облік — 402 осіб¹⁸.

В полі зору контролюючих органів перебували всі категорії репатріантів. Причому контроль за їх обліком посилювався. 30 березня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР видав наказ «Про організацію централізованого оперативного обліку репатрійованих радянських громадян». Згідно нього,

«кожен репатріант, що прибував на перевірчо-фільтраційний пункт, у перевірчо-фільтраційний чи виправно-трудо-вий табір, до місця постійного проживання чи на спецпоселення, а також той, що перебував у трудовому батальйоні, мав бути зареєстрованим протягом 24 годин з моменту прибуття чи виявлення»¹⁹.

На прибулих з розгромленої нацистської Німеччини радянських громадян заповнювались облікові картки. Заповнення здійснювалось у такому порядку:

«перевірчо-фільтраційні пункти склали облікові картки у двох екземплярах — для 1-го спецвідділу МВС СРСР і внутрішнього обліку; районні перевірчо-фільтраційні комісії на

¹⁷ ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 20/4, арк. 1.

¹⁸ Там само, арк. 3–6.

¹⁹ Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944–1951). – Мн.: НАРБ, 1998. – Кн. 3. – Ч. 1. – С. 9.

осіб, котрі не пройшли реєстрації на перевірко-фільтраційному пункті, складали облікові картки в трьох екземплярах: для 1-го спецвідділу МВС СРСР, для 1-го спецвідділу МВС союзної республіки, що не мала обласного поділу, автономної республіки, краю, області і для внутрішнього обліку в райміськвідділах МВС; оперативні групи перевірчих комісій МВС–МДБ “Смерш” заводили облікові картки по трудових батальйонах у двох екземплярах: для 1-го спецвідділу МВС СРСР і 1-го спецвідділу МВС–УМВС республіки, краю, області; перевірко-фільтраційні і виправно-трудова табори МВС заповнювали облікові картки в двох екземплярах для 1-го спецвідділу МВС СРСР і для внутрішнього обліку; спецкомендатури МВС складали облікові картки на осіб із числа репатріантів, що прибули у спеціальні поселення МВС»²⁰.

В облікових картках обов'язково відображались відомості про переміщення репатріантів: прибуття та вибуття з різних причин — у зв'язку з переводом, звільненням, арештом, втечею, смертю.

На осіб, котрі пройшли перевірку у перевірко-фільтраційних пунктах і прибули до місця постійного проживання, облікові картки оформлялись за формою, встановленою наказом НКВС СРСР від 21 липня 1945 р. Форма передбачала відповіді на 12 запитань і відтиск вказівного пальця правої руки. Отже, колишні «остарбайтери», як і у нацистській Німеччині, були проідентифіковані ще раз. На всяк випадок...

Як бачимо, щоб оволодіти ситуацією, на місцях спорадично взялися за підрахунок демографічних змін, які сталися в результаті нацистської окупації краю. Отримані дані вразили своїми розмірами. Забезпечити нормальні умови життя такої кількості тих, хто повертався з німецького рабства, в обох областях просто не могли. Крім того, серйозно похитнувся постулат більшовицької ідеології, що радянські люди всі, як один, захищали соціалістичну Вітчизну.

Облік репатріантів продовжувався й після їх прибуття на батьківщину. Причому, він був повсюдним і постійно вдосконалювався. Оскільки усі прибулі з розгромленої нацистської Німеччини негласно вважались неблагополучною категорією населення, крім господарських та суто статистичних завдань він ще й диктувався «потребами безпеки держави». Врешті, облік репатрі-

²⁰ Белорусские остарбайтеры. Репатриация (1944–1951). – С. 9.

антів став витонченою формою тотального контролю та стеження за ними.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття аспектів адаптації колишніх «східних робітників» у радянському суспільстві, їхня соціальна реабілітація, повернення із небуття в умовах незалежності Української держави.

В статье исследуются формы контроля и наблюдения за «остарбайтерами» как нелояльной к советской власти категории населения в послевоенном Советском Союзе.

Ключевые слова: нацизм, остарбайтеры репатрианты, фильтрация, Чрезвычайная комиссия, учет.

The article investigates the forms of control and monitoring Ostarbeiter as disloyal to the Soviet power category of the population in the postwar Soviet Union.

Key words: Nazism, Ostarbeiter immigrants, filtering, Emergency Commission, records.

*Олег Бажан**

ПЕТРО ШЕЛЕСТ: ВИГНАННЯ З ПОЛІТИЧНОГО ОЛІМПУ

Статтю присвячено одному з драматичніших епізодів у політичній кар'єрі українського партійного діяча Петра Шелеста. Аналізується механізм та технологія усунення від влади першого секретаря ЦК КПУ на початку 1970-х рр.

Ключові слова: Петро Шелест, автономіям, маланчукізм, націонал-комунізм.

Процес лібералізації радянського режиму, який розпочався відразу після смерті Й. Сталіна справив значний вплив на політичну й моральну-психологічну атмосферу в Україні. Початковий період десталінізації українського суспільства характеризувався припиненням масового терору, кампаній боротьби з буржуазним націоналізмом, уповільненням процесу русифікації, зростанням

* *Бажан О.Г.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

питомої ваги українців як в керівництві республіки, так і всього СРСР. У червні 1953 р. на пленумі ЦК КПУ з посади першого секретаря ЦК КПУ звільнено росіянина Л. Мельникова, звинувативши його русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів на Західній Україні. На цьому пленумі за рекомендацією Президії ЦК КПРС керівником республіканської партійної організації вперше обрано українця — Олексія Кириченка (якщо не враховувати короткий термін перебування на цій посаді у 1920-х роках Д. Мануїльського). Підтримка українською політичною верхівкою М. Хрущова в його прагненні здобути владу у Москві призвело до посилення українського фактора як у суспільно-політичному житті республіки, так і всього СРСР.

Зростання ролі національного елементу в партійному і державному апаратах, в управлінні господарським і культурним життям закріпив XVIII з'їзд Компартії України, що відбувся у березні 1954 р. Питома вага українців у новообраному ЦК КПУ збільшилася з 62 % до 72 %. Ігноруючи попередню практику партійного будівництва, пленум ЦК КПУ від 26 березня 1954 р. обрав до складу Президії ЦК майже виключно українців — О. Кириченка, М. Гречуху, Н. Кальченка, О. Корнійчука, Д. Коротченка, І. Назаренка, М. Підгорного.

Тенденції до «коренізації» спостерігалися і в державному апараті. У 1953 р. заступниками Голови Ради Міністрів УРСР став драматург О. Корнійчук та син відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника — Семен. Згодом збільшилася частка українців і у середній ланці управління республікою.

Зміцнила позиції українська політична еліта і в Москві. У червні 1957 р. під час боротьби з такою званою антипартійною групою на чолі з Г. Маленковим відчутна допомога першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка Микиті Хрущову сприяла його кар'єрному росту. Захопивши всю повноту влади, М. Хрущов у грудні 1957 р. рекомендував О. Кириченка на посаду секретаря ЦК КПРС — другої людини в партії. У 1957–1958 рр. кандидатами у члени Президії ЦК КПРС обрано Голову Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка і нового першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, який очолював Компартію України з грудня 1957 р. до липня 1963 р. Активний провідник політики М. Хрущова в Україні М. Підгорний влітку 1963 р. стрімко «пішов вгору», ставши секретарем ЦК КПРС.

Широка хвиля «українізації» партійних та державних структур республіки була результатом зусиль М. Хрущова, спрямованих на подолання надмірного централізму і розширення сфери політичної активності національних еліт. Така спрямованість союзного уряду простежувалася під час святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Урочисті збори, виставки, концерти тривали впродовж першої половини 1954 р. Проте центральною подією ювілейних торжеств, стала передача Криму, до складу УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про передачу Кримської області із складу РРФСР у склад УРСР», обґрунтовуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримом і Україною.

Водночас акція передачі Криму до УРСР, що мала продемонструвати «вияв дружби і довір'я російського народу до українського» і підкреслити особливий статус України у складі СРСР, посилювала автономістські домагання нового українського керівництва. Виявом прагнення економічного автономізму стало рішення ЦК КПУ у 1957 р. про передачу Українському Держплану функції планування та контролю над всією республіканською економікою. Найвищий розквіт українського офіційного автономізму припадає на 1963–1972 рр., коли першим секретарем КП(б)У був Петро Шелест. Прийшовши до влади на хвилі повоєнної українізації, П. Шелест виступав за надання більших прав республіці у внутрішній та зовнішній економічній політиці, а в період згортання ліберальних реформ в СРСР в середині 1960-х рр., толерантно ставився до національно-культурного відродження в Україні.

Незважаючи на наступ московських консерваторів в середині 1960-х рр., посилення реакції в усіх сферах життя, П. Шелест намагався відстоювати економічні інтереси України перед центром, зокрема в збереженні вугільної промисловості Донбасу, прихильно ставився до українського національно-культурного відродження. У умовах суцільної політики русифікації вагомими були його виступи, спрямовані на підвищення статусу української мови на V з'їзді письменників України (листопад 1966 р.), перед студентами Київського університету у 1968 р. З дозволу партійної верхівки у 1965 р. були зроблені деякі спроби поширення української мови у вищій школі. Зокрема, виступаючи на нараді ректо-

рів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., секретар ЦК Компартії України з ідеології Андрій Скаба дав вказівку про перехід викладання у ВНЗах республіки українською мовою в тримісячний термін. Аналогічні рішення прийняли деякі органи державного управління. В свою чергу Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР розробило заходи, згідно з якими передбачалося запровадити у вузах, на курсах і в академічних групах факультативне вивчення української мови. Українська мова мала стати мовою наукових журналів, підручників і посібників. Незважаючи, що накреслені плани на практиці реалізовані не були, вони засвідчили сміливі спроби українського керівництва хоча б частково протистояти процесу русифікації в республіці.

Зрозумів і схвалив П. Шелест ініціативу української інтелігенції щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва. Він не лише підтримав висунуті пропозиції громадськості, а й висловив сподівання, що внаслідок проведення наполегливої роботи буде створений величний козацький меморіал на острові Хортиця. Прийнята з цього приводу постанова Ради міністрів УРСР (вересень 1965 р.) оголошувала острів Хортиця в м. Запоріжжі державним історико-культурним заповідником, на території якого передбачалося закладення і впорядкування тематичного садово-декоративного парку історії запорізького козацтва¹.

Проукраїнський курс керівника республіканської партійної організації знайшов своє відображення і в авторській книзі «Україно наша радянська», що побачила світ у 1970 р. На перший погляд відверто ідеологічно-пропагандистська праця П. Шелеста наочно демонструвала увагу республіканської партійно-державної еліти до соціально-економічних проблем України, зацікавлення її історією та культурою. Іноді П. Шелест виступав на захист окремих українських діячів культури, що зазнали ідеологічних гонінь, зокрема І. Дзюби, І. Світличного.

Водночас П. Шелест залишався типовим виразником радянської командно-адміністративної системи. Саме за часів його керів-

¹ Див докл.: Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. XX ст. Зб. док. та матер. – К., 1997. – 474 с.

ництва республікою (в серпні–вересні 1965 р. та січні–квітні 1972 р.) відбулися масові каральні операції, спрямовані проти українського національного руху. У серпні 1968 р. П. Шелест виступив одним з ініціаторів придушення «Празької весни», яка на його думку, сприяла поширенню антирадянських настроїв в Україні².

Однак проведення П. Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні питань не могли сподобатися союзному керівництву. Крім того, генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв ніколи не приховував своєї симпатії до представника так званого «дніпропетровського клану» Володимира Щербицького, якому всіляко сприяв у просуванні кар'єрними сходінками. Колишній партійний функціонер Юрій Єльченко в одному із інтерв'ю стверджував:

«Ми знали, що у Брежнєва Володимир Васильович був більш, ніж поважаною людиною, вихідцем з одного — Дніпропетровського — «партійного гнізда». Не виключено, що Брежнєв бачив у ньому і свого наступника. Однак на шляху стояв Шелест»³.

Опального при М. Хрущові першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ В. Щербицького за вказівкою нового лідера радянської держави у жовтні 1965 р. вдруге призначили головою Ради міністрів УРСР (прикметним є той факт, що Шелест заперечував проти призначення В. Щербицького керівником республіканського уряду, оскільки на цю посаду раніше був висунутий Олександр Ляшко). Наступного року Щербицького обирають кандидатом, а у квітні 1971 р. членом політбюро ЦК КПРС. Подібний крок Кремля збентежив Петра Шелеста. У щоденнику він зазначив:

«Зі мною про вибори Щербицького розмови не було... Обрання Щербицького до складу Політбюро — це сигнал не на мою користь. Хоча Брежнєв це і прикриває значимістю для республіки, але республіка завжди мала свою значимість, а такого не було, щоб у складі від республіки двоє було чоловік у політбюро членами»⁴.

² Перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест в чехословацьких подіях 1968 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 70–79.

³ *Шелест Петро*. «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К., 2003. — С. 761.

⁴ Там само. — С. 342.

Політичну рокировку у керівництві Української РСР було розпочато Леонідом Брежнєвим під час роботи травневого 1972 р. пленуму ЦК КПРС. 19 травня 1972 р. у перерві між засіданнями Л. Брежнєв у розмові П. Шелестом несподівано запропонував йому «підвищення» — посаду заступника голови Ради міністрів СРСР:

«Ти, Петре Юхимовичу, уже 10 років першим секретарем КПУ, може пора тобі змінити обстановку. Коли довго працюєш на одному місці, притупляється чуття, набридаєш ти людям, а вони тобі... Треба змінити обстановку. З твоїм досвідом ти потрібен тут, у Москві. А там треба омолодити кадри, треба готувати зміну. Давай згоду все буде добре — це я тобі говорю».

Особистій пропозиції Генсека Петро Шелест не міг відмовити. Після завершення пленуму відбулося засідання політбюро ЦК КПРС, на якому було ухвалено рішення:

«Затвердити тов. П. Ю. Шелеста заступником голови Ради Міністрів СРСР, звільнивши його від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України»⁵.

Невдовзі 25 травня 1972 р. відбувся пленум ЦК КПУ з порядком денним:

«Про першого секретаря ЦК КПУ України».

Рішення партійного форуму виглядало таким чином:

«У зв'язку з призначенням тов. Шелеста П. Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України. 2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В. В. Просити ЦК КПРС затвердити п.2 цієї постанови»⁶.

Пленум ЦК КПУ проходив у відсутності Петра Шелеста, якого напередодні терміново викликав до столиці М. Суслов, мотивуючи тим, що:

«у Москві багато роботи у зв'язку з приїздом американського президента Ніксона».

Петро Шелест наказ головного ідеолога ЦК КПРС прибути до Кремля на сторінках власного щоденника пояснив так:

⁵ Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду...». – С. 375–376.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 11, арк. 3.

«Мабуть, до них дійшов настрої і висловлювання серед членів ЦК КПУ і партійного активу щодо мого такого “висування” і використання кадрів. Ось вони і вирішили “зманеврувати”, відкласти Пленум ЦК і провести його за моєї відсутності. Усе це виглядало несолідно, по-дурному, боягузливо, по-зłodійськи»⁷.

Зміщення П. Шелеста і заміна його слухнянішим В. Щербицьким зумовили подальші кадрові зміни, які здійснювалися під приводом «оздоровлення апарату ЦК КПУ». На жовтневому 1972 р. пленумі ЦК КПУ був увільнений від обов'язків секретаря ЦК Компартії України з ідеологічних питань Ф. Овчаренко, звинувачений у «непослідовності і безпринципності». Його наступником було обрано теоретика і борця з українським націоналізмом Валентина Маланчука. Вже з перших кроків перебування на високій партійній посаді В. Маланчук усіляко прагнув підтвердити репутацію «патріота-інтернаціоналіста» тому рішуче взявся за ліквідацію навіть тих незначних здобутків, здійснених з ініціативи української інтелігенції у сфері національно-культурної політики в 1950–1960-х рр. Період перебування В. Маланчука на посаді головного ідеолога ЦК КПУ (1972–1979 рр.) отримав назву «епоха маланчукізму», для якої характерними були різке зростання політичних репресій, жорсткий ідеологічний пресинг на творчу інтелігенцію, нищівні руйнації в українській національній культурі. В. Маланчук став одним з ініціаторів розгортання кампанії по боротьбі з націонал-комунізмом, здійснення заходів, спрямованих на штучне звуження сфери вжитку української мови, дискримінацію забороною Української автокефальної православної церкви, натхненником перманентних ідеологічних «чисток» в Спілці письменників України, академічних установах республіки.

Пертурбації в ідеологічному апараті ЦК КПУ підготували підґрунтя для початку кампанії шельмування «незручного» й «небажаного» в Україні політика, яка розпочалася восени 1972 р. з критики книги П. Шелеста «Україно наша радянська». 12 вересня 1972 р. на адресу ЦК КПУ надійшли висновки вчених Академії наук України щодо книги П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська» за підписами директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР академіка М. Шамоти, академіка-секретаря Відділен-

⁷ Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду...». – С. 377–378.

ня економіки, історії, філософії та права АН УРСР Бориса Бабія, заступника директора Інституту історії АН член-кореспондента АН УРСР Арнольда Шевелева. Здійснивши «об'єктивний аналіз» поважні вчені звернули увагу, що у книзі «допущено ряд методологічних, ідейних помилок та серйозних недоліків». Зокрема, автори розлогої рецензії вказували на той факт, що в книзі занадто уваги приділяється минулому України, ідеалізується українське козацтво та Запорізька Січ, спостерігається відхід від партійних позицій, відсутній чіткий класовий аналіз й оцінка окремих історичних явищ, не розкрито послідовність розвитку співробітництва українського народу з російським, надмірно ставиться наголос на досягненнях УРСР, «слабко пов'язуючи їх з успіхами усієї країни» тощо⁸. Підсумовуючи висловлені зауваження, науковці-гуманітарії дійшли висновку, що книга П. Шелеста не може використовуватися в науково-дослідницькій та пропагандистській роботі, а її розповсюдження серед читацького загалу є вкрай не бажаним. У зв'язку з цим рецензенти вважали, що

«про недоліки згадуваної книги доцільно було б у прийнятній формі ознайомити партійний і господарський актив, наукову громадськість, а можливо, широкі кола читачів».

Висновки спеціалістів з АН УРСР стосовно книги П. Шелеста стали предметом спеціального розгляду в ЦК КПУ 20 лютого 1973 р. Після обговорення було ухвалено відповідну постанову ЦК КПУ, в якій накреслено подальший план дій: публікація в журналі «Комуніст України» аргументованої редакційної рецензії на книгу П. Шелеста «Україно наша радянська», після чого провести роботу по вилученню її з бібліотечних фондів республіки⁹.

Отримавши дозвіл з Кремля на проведення вже публічної політичної розправи проти колишнього керівника республіки, у квітні 1973 р. у друкованому органі ЦК КПУ журналі «Комуніст України» з'явилася рецензія «Про серйозні недоліки однієї книги», в якій Шелест був звинувачений в «національній обмеженості» і «місництві».

Одночасно за наказом голови Державного комітету РМ УРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі Білогуро-

⁸ Національні відносини в Україні у ХХ ст. – К., 1994. – С. 398–406.

⁹ Там само. – С. 406–407.

ва видана тиражем 100 тис. примірників книга П. Шелеста у стислі терміни повинна була зникнути з продажу та бібліотек. Однак траплялися й казуси. Не знаючи про таємний циркуляр стосовно заборони книги опального політика, працівники Київського обласного книготоргу в 1973 р. помилково відібрали екземпляри «Україна наша радянська» для продажу учасникам наради республіканського партактиву. Лише після втручання співробітників Комітету держбезпеки книга до продажу не була допущена. Полювання на книгу П. Шелеста тривало і в наступні роки. Наприкінці липня 1975 р. голова КДБ при РМ УРСР В. Федорчук інформував В. Щербицького про виявлення на базі Київського облкниготоргу 714 екземплярів та відповідно 5 примірників крамольної книги на складі книжкового магазину № 37 м. Харкова¹⁰.

«Антишелестівська» кампанія знайшла продовження на квітневому пленумі ЦК КПУ 1973 р., присвяченому «завданням партійних організацій республіки по дальшому покращенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». Лейтмотивом доповіді, зробленої першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицьким 17 квітня 1973 р., стала критика колишнього політичного керівництва, на чолі з П. Шелестом, яке начебто допустило помилки в кадровій політиці, суттєві прорахунки в національно-культурній сфері, вчасно не помітило поширення «бацил» буржуазного націоналізму в наукових установах, творчих спілках, громадських організаціях. Поряд із закликами «посилити політичну пильність, рішуче припиняти спроби пропаганди націоналістичних поглядів, давати відсіч проповідникам націонал-комунізму» В. Щербицький вкотре зупинився на ідеологічних хибах книги П. Шелеста «Україно наша Радянська», яка нібито побачила світ без відома ЦК КПРС та ЦК КП України. Він поінформував учасників партійного пленуму про мотиви появи рецензії на крамольну книгу у журналі «Комуніст України»:

«Зробити це було необхідно не тільки тому, що значна кількість положень цієї книги неправильні, не сприяють інтернаціональному виханню кадрів, а деякі наші працівники без необхідності політичного аналізу стали ними користуватися, але і тому, що цю книгу можуть використовуватися у

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 10, арк. 23.

антирадянській пропаганді закордонні націоналістичні центри. Цей факт повинен послужити ще одним нагадуванням про величезну відповідальність і авторів та видавців, незалежно від їх становища»¹¹.

Естафету критики Петра Шелеста на поважному партійному зібранні підхопив перший секретар Харківського обкому КПУ І. Соколов, який у виступі зупинився на «ганебному» стилі роботи колишнього керівника республіканської партійної організації, «допущених помилках у мовній практиці, намаганні до галасу, парадності, самовихвалянні, шкідливому випинанню старовини»¹². Голова Комітету народного контролю УРСР О. Маленкін та перший секретар Одеського обкому КПУ П. Козир закликали притягнути П. Шелеста до суворої партійної відповідальності за серйозні недоліки у підборі кадрів та помилки в національному питанні¹³. Звинувачення щодо примирливого ставлення П. Шелеста до проявів націоналізму та шкідливості книги «Україно наша Радянська» прозвучало у виступах секретарів Дніпропетровського та Львівського обкомів КПУ А. Ватченка та В. Куцєвола¹⁴. Міністр вищої та середньої спеціальної освіти Ю. Даденков засудив вказівки П. Шелеста, висловлені ним під час відвідин Київського держуніверситету, друкувати підручники для вищої школи в республіці лише українською мовою¹⁵. Злива критики на адресу колишнього першого секретаря ЦК КПУ пролунала із вуст першого секретаря Кримського обкому КПУ М. Кириченка:

«Я хочу сказати про те, чому ми всі були свідками, про публічні виступи на нарадах, пленумах. Поки йшла розмова про господарські справи — нічого. Як тільки доходить до політичного розбору, тов. Шелест обриває, досить Вам, завершуйте. Я пригадую на одній з таких нарад у виступі говорив про шкідливий, націоналістичний до мозку кісток вірш “Мати” Миколи Руденка, який паплюжить нашу радянську дійсність. Я почав його читати, члени Політбюро, Володимир Васильович мене підтримав, а тов. Шелест

¹¹ ЦДАГО України, ф.1, оп. 2, спр. 67, арк. 45.

¹² Там само, арк. 82.

¹³ Там само, арк. 100.

¹⁴ Там само, арк. 124.

¹⁵ Там само, спр. 68, арк. 115.

обірвав — давайте завершуйте. Я очікував, що товариші з відділу пропаганди та агітації зацікавляться викличуть мене, розберуться. Ні, як буцімто нічого не сталося... чи по Запорізькій Січі. Ми вважаємо, що всьому повинна бути міра, щоб був класовий і дійсно партійний підхід. Для чого будувати там такий великий меморіал? Нам потрібно виховувати молоде покоління на бойових та трудових традиціях, подвигах героїв Громадянської та Великої Вітчизняної воєн»¹⁶.

Серед тих, хто найбільш ревно викривав помилки минулого, був перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Віктор Добрик. З трибуни пленуму він з особливою гордістю говорив, що ще в 1970 р. настійно радив П. Шелесту долучити до кримінальної справи Валентина Мороза, Івана Дзюбу та Івана Світличного, і «запроторити антирадянщиків». Відомо, що на той час ця ініціатива не знайшла підтримки у першого секретаря ЦК КПУ, який порадив В. Добрику:

«[...] ви займайтесь своїми націоналістами, а наших не чіпайте. Ми самі ними займаємося».

Поінформував учасників пленуму В. Добрик і про невдоволення П. Шелеста його критичною оцінкою фільму «Білий птах з чорною ознакою»¹⁷:

«Після виступу на XXIV з'їзді партії лунає дзвоник: “Слухайте, вам, що — робити нічого? Бачили знайшовся ще один ідеолог, Ватченко в Дніпропетровську, а Добрик в Івано-Франківську. Чого ви лізете не у свої питання? Займайтесь Добрик, своєю справою”. Я кажу — “Петро Юхимович, це справа першого секретаря обкому, тим паче тут”. “Слухайте, якщо вам набридло спокійно жити, так займайтесь тим, чи ви займаєтесь [...]”»¹⁸.

Інформацію про проведення в Українській РСР пленум ЦК КПУ було вміщено на шпальтах всесоюзної партійної газети «Правда». Зазначені у повідомленні формулювання:

¹⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп. 2, спр. 68, арк. 133.

¹⁷ Лідер партійної організації Івано-Франківщини вважав, що при перегляді фільму «Білий птах з чорною ознакою» «у окремих глядачів складається неправильне розуміння історичних подій і ганебної ролі українських націоналістів». Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 67, арк. 132.

¹⁸ Там само. – Арк. 193.

«Учасники Пленуму гостро засудили прояви національного хизування і обмеженості в окремих керівних працівників, їх безпринципність і зазнайство, нетерпиме ставлення до думки інших, схильність до самореклами» —

переконали П. Шелеста у причетності до організованого цькування його персони Л. Брежнева та М. Суслова.

Необґрунтовані звинувачення, фізична та моральна втома, тиск на членів родини¹⁹ спонукала Петра Шелеста написати заяву про звільнення з посади заступника голови Ради міністрів СРСР та обов'язків члена політбюро КППС, яку було задоволено 27 квітня 1973 р. на Пленумі ЦК. У першій декаді травня 1973 р. в газеті «Правда» був оприлюднений указ Президії Верховної Ради про звільнення П. Шелеста від обов'язків заступника голови Ради міністрів СРСР у зв'язку з виходом на пенсію.

Залишення великої політики Петром Шелестом «за станом здоров'я» та «у зв'язку з виходом на пенсію» викликало неоднозначну реакцію серед населення України. Так, професор Львівського державного університету Пащук у колі колег стверджував:

«ЦК КППС дуже гарно сформулювало відхід Шелеста, так як в противному випадку це могло викликати негативну реакцію громадської думки, створити прецедент розпочати нове цькування та гоніння українців під приводом боротьби з націоналізмом. Навіть буржуазній пропаганді немає чого говорити так як пенсія є пенсія. На жаль ці процеси в цілому є нездоровими... коли повністю спостерігається недовіра до всього українського [...]».

Його колега по Львівському університету професор В. Петров відставку П. Шелеста прокоментував таким чином:

«Шелест допустив в республіці ряд помилок, особливо ідеологічного порядку. З ним вчинили досить гуманно так

¹⁹ У щоденнику П. Шелеста за 6 грудня 1972 р. зазначено: «Іде гоніння і на родину; піддають безперервним перевіркам різними комісіями роботу моїх синів, сумніву — їхню кваліфікацію, ділові якості, навіть учене звання молодшого сина. Накладають заборону на його виїзд у закордонне відрядження з науковою метою. Обливають брудом мою дружину, пліткують, що ніби вона їздила у туристичні екскурсії за кордон за державний рахунок. Це найбільш нахабна брехня і плітка» (*Шелест Петро*. «Справжній суд історії ще попереду...». – С. 396).

як відродження націоналізму на Україні співпадає з його діяльністю в якості секретаря ЦК КПУ».

Більшість «респондентів», висловлення яких у прихований спосіб фіксували органи КДБ, вважали, що усунення П. Шелеста з партійної роботи призведе до посилення політичних репресій серед осіб,

«які проявляють підвищену увагу до своєї “національності”».

На думку старшого інженера Київського інституту автоматики Кохана вихід на пенсію П. Шелеста є

«завчасно підготовленою акцією, направленою на розгром національного руху на Україні, який в останні роки почав проявляти серйозну політичну опозицію, а Шелест створив для розвитку цієї сприятливі умови за що і поплатився [...]. Стаття про книгу “Україно наша радянська” стала бібліографічною рідкістю і створила навколо Шелеста в очах націоналістично налаштованих осіб ореол однодумця»²⁰.

Відійшовши від активної політичної діяльності П. Шелест майже рік не працював.

«Зі сторони спостерігаю і аналізую все, що відбувається, роблю висновки, порівняння [...]. За всім стежу — багато читаю, роблю помітки, все це потрібно для життя», —

зазначено у його щоденнику за червень 1973 р. Бажання продовжити працювати за фахом і поза політикою змусила П. Шелеста звернутися до Л. Брежнєва. Останній через ланцюжок — секретар ЦК КПРС Дмитро Устинов — міністр оборонної промисловості Петро Дементєв, допоміг влаштуватися головою дослідно-конструкторського бюро автоматики на одному з підмосковних заводів Міністерства авіаційної промисловості. Пропрацювавши понад десять років, наприкінці 1984 р. за два місяці до 70-річчя, вийшов на пенсію.

Пора вимушеного мовчання і забуття для П. Шелеста закінчилася лише в часи горбачовської «перебудови». Після тривалої перерви П. Шелест приїхав до Києва, почав давати інтерв'ю для преси та телебачення, брати участь у публічних заходах. У 1995 р. побачили світ його спогади «... Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС». У 1991 р. вітав проголошення незалежності України. Помер П. Шелест 22

²⁰ ГДА СБ України. Колекція документів.

січня 1996 р. у Москві, але за його заповітом 13 червня 1996 р. перепохований у Києві на Байковому цвинтарі.

Статья посвящена одному из драматических эпизодов в политической карьере украинского партийного деятеля Петра Шелеста. Анализируется механизм и технология отлучения от власти первого секретаря ЦК КПУ в начале 1970-х гг.

Ключевые слова: Петр Шелест, автономизм, маланчукизм, национал-коммунизм.

The article is dedicated to one of the dramatic event in the political career of Ukrainian party figure Petr Shelest. It analyzed how the first secretary of Central committee of KPU was ousted from his office.

Key words: Pert Shelest, autonomy, malanchukism, national-communism.

Леонід Місінкевич*

Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби

У статті висвітлюється діяльність громадських організацій, Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», науковців і краєзнавців щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, відновлення історичної правди та об'єктивної оцінки подій сталінського беззаконня та свавілля.

Ключові слова: контрреволюційні злочини, реабілітація, жертви політичних репресій, позасудові органи.

Останнє десятиріччя ХХ століття увійшло історію України як період проголошення незалежності суверенної держави, який сприяв переосмисленню історичних подій, відновлення прав співвітчизників, що зазнали жорстоких репресій. Чимало громадян активно долучилися до надзвичайно важливої справи — реабілітації жертв політичних репресій, яка ятрила свідомість не одного покоління українців.

* Місінкевич Л.Л. — канд. істор. наук, професор кафедри філософії та політології Хмельницького університету регіонального управління та права.

Горбачовська «перебудова» започаткувала створення громадських об'єднань. В Україні перші неформальні об'єднання виникли 6 серпня 1987 р. в м. Києві. Тут був започаткований Український культурологічний клуб. У м. Львові 19 жовтня того ж року було засноване Товариство Лева. Ці неформальні об'єднання розвивалися межах чинного законодавства, а основними питаннями їх діяльності стали нагальні проблеми розвитку суспільства¹.

Суспільно-політичні зміни, започатковані у республіці, вселяли віру в об'єктивне розкриття таємниць сталінського беззаконня. Ініціатором таких дій стала Київська організація спілки письменників, яка звернулася до міського комітету партії з проханням про впорядкування місць поховань Биківнянського могильника та встановлення пам'ятника жертвам політичних репресій. Зацікавленість громадськості до масових поховань у Дарницькому лісі спонукали секретаря ЦК Компартії України Ю. Єльченка, першого секретаря Київського міськкому партії К. Масика та голову КДБ при Раді Міністрів УРСР М. Голушка 22 грудня 1987 р. порушити клопотання перед ЦК Компартії України про утворення Урядової комісії, яка без упередженості встановила б обставини масових поховань у 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва. Державна комісія, очолювана міністром внутрішніх справ І. Гладушом, не спромоглася об'єктивно встановити обставин масових поховань у Биківнянському лісі².

Прагнення владних структур приховати злочинні діяння сталінізму були оприлюднені в пресі. Публікації викликали хвилю протестів громадськості Києва. 6 грудня 1988 р. громадські організації «Меморіал», «Спадщина», «Громада», «Небайдужі», «Зелене милосердя» та представники творчих спілок провели збори, у резолюції яких була викладена вимога правдивої інформації щодо масових поховань у Биківнянському лісі та створення меморіалу, який «відповідав би історичній правді»³.

¹ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: Особистості: в 4-х т. / Харківська правозахисна група. Т. 1. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 13.

² Бажан О. Биківня: в зоні особливого мовчання // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 20–22.

³ Звернення учасників зборів громадськості м. Києва до Верховної Ради УРСР з вимогою об'єктивного вивчення обставин масових поховань поблизу

Зважаючи на зростаюче невдоволення громадськості столиці, Рада Міністрів УРСР видала розпорядженням від 8 грудня 1988 р. про проведення додаткового вивчення документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва⁴.

22 березня 1989 р. газета «Вечірній Київ» у публікації «Народження правди» оприлюднила результати кримінального розслідування Биківнянської справи прокуратурою м. Києва. Зокрема, зазначалося — під Биківнею поховані страчені жертви сталінського свавілля. Цю інформацію підтвердила слідча група Урядової комісії на підставі опитування більше 250 свідків, проведених 15 відтворень обставин подій, 7 криміналістичних експертиз. При проведенні експертиз було встановлено, що предмети, які виявлені в місцях захоронення, належали особам, репресованим за «контрреволюційну діяльність», засуджених поза судовими органами або Військовою колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу⁵.

11 липня 1989 р. у пресі з'явилося повідомлення сектора інформації Ради Міністрів УРСР: «На підставі зібраних матеріалів Урядова комісія дійшла висновку, що в районі селища Биківня в 1936–1941 рр. проводилися поховання репресованих і страчених у Києві осіб. Слідством встановлено прізвища деякого з похованих, які були реабілітовані. Усього в цій місцевості було виявлено 6 783 поховання»⁶.

селища Биківня, 6 грудня 1988 р. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 45–46.

⁴ Розпорядження Ради Міністрів Української РСР про проведення Урядовою комісією додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дарницького лісопаркового господарства м. Києва, 8 грудня 1988 р. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 46–47.

⁵ Записка заступника прокурора УРСР С. Ф. Литвинчука та прокурора слідчого управління Прокуратури УРСР, керівника слідчої групи В. Д. Кулика Урядової комісії Української РСР про попередні результати розслідування кримінальної справи № 50-0092 щодо обставин масових поховань громадян в районі селища Биківня // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 64–65.

⁶ *Лисенко М.* Биківня: злочин без каяття: літературно-публіцистичний нарис. – Бровари: Криниця, 1996. – С. 34.

Урядова комісія пропонувала відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років», спорудити пам'ятник жертвам репресій у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва⁷. Упродовж шести років ініціатори та активісти вивчення Биківнянської трагедії прагнули не тільки з'ясувати правду про події далеких 1930–1940-х рр., а й спорудити на місці захоронення репресованих меморіальний комплекс. У 1994 р. громадськість Києва разом з керівництвом Інституту історії України НАН України звернулася до адміністрації Президента України з пропозицією спорудження меморіального комплексу в Биківнянському лісі. 11 серпня 1994 р. у розпорядженні Президента України «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня», визначалися конкретні завдання Кабінету Міністрів України для увічнення пам'яті жертв сталінізму, похованих у Биківні⁸. 30 квітня 1995 р. був відкритий Меморіал, який вшановував пам'ять безневинно страчених.

Матеріали Урядової комісії з поховання репресованих, засуджених до розстрілу в 1936–1941 рр. у с. Биківня, сприяли підготовці Радою Міністрів УРСР рекомендаційного листа від 10 липня 1989 р., в якому зверталася увага окремих виконкомів рад на недостатнє інформування громадян про організацію роботи щодо увічнення пам'яті жертв репресій та виявлення місць захоронень. Пасивність виконкомів місцевих рад сприяла виникненню самодіяльних груп, які проводили самостійні розкопки та розповсюджували неправдиву інформацію, що породжувала різні пересуди⁹.

Уряд вимагав активізації діяльності місцевих комісій через включення до їх складу авторитетних ветеранів, народних депу-

⁷ Висновки і пропозиції Урядової комісії УРСР щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва. Не пізніше 10 липня 1989 р. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – С. 82.

⁸ Урядовий кур'єр. – 1994. – 12 серпня.

⁹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХм.О), ф. Р-1823, оп. 3, спр. 259, арк. 199.

татів та представників правоохоронних органів і громадських організацій. Це сприяло б активізації пошуку місць захоронення, визнання їх офіційними кладовищами з подальшим виконанням робіт щодо впорядкування і встановлення пам'ятників.

Виконкомам місцевих рад та комісіям спільно з правоохоронними органами за участю громадськості пропонувалося продовжити пошук можливих місць захоронення, не допускаючи самовільних розкопок. Рекомендувалося зосередити увагу на уважному розгляді звернень громадян щодо увічнення пам'яті жертв репресій та задоволення прав і законних інтересів реабілітованих та членів їх сімей¹⁰.

Лист Ради Міністрів УРСР активізував роботу облвиконкомів і правоохоронних органів з увічнення пам'яті жертв репресій. До прикладу, управління КДБ по Хмельницькій області в 1989 р. разом з представниками громадськості виявили на Хмельниччині три місця захоронення жертв сталінських злочинів: два у м. Кам'янці-Подільському та одне у м. Хмельницькому. Там встановлені меморіальні дошки, а на околиці м. Кам'янця-Подільського — меморіал Вічної пам'яті. У м. Хмельницькому неподалік від колишнього будинку, де розміщувався Проскурівський окружний відділ НКВС, споруджений Меморіал скорботи, який увічнює пам'ять про страчених хмельничан¹¹.

Управлінням КДБ по Хмельницькій області внесена пропозиція обласній раді народних депутатів встановити 19 жовтня — єдиний День пам'яті жертв репресій. У цей день 1937 р. був підписаний перший протокол засідання «трійки» Кам'янець-Подільського управління НКВС про масовий розстріл 102 осіб за сфальсифікованими обвинуваченнями¹².

Увічнення пам'яті жертв сталінських злочинів було проведено в усіх областях України. До прикладу, на Вінниччині у 1990–1992 рр. пам'ятники репресованим встановили у селах Кошаринець Барського¹³, Вербовій Томашпільського¹⁴, Держанівці Хмель-

¹⁰ ДАХм.О, ф. Р-1823, оп. 3, спр. 259, арк. 200–201.

¹¹ Там само, ф. Р-338, оп. 25, арк. 49.

¹² Крохмалюк В. Що пропонують чекісти? // Радянська Україна. – 1990. – № 257. – 13 листопада.

¹³ Мрачковська Л. Пам'ятник репресованим // Вінницька правда. – 1991. – 14 лютого.

¹⁴ Васильчук А. Жертвам сталінізму // Вінницька правда. – 1990. – 13 квітня.

ницького¹⁵ районів. У м. Бершаді репресованих у 1930-х рр. священнослужителів увічнено в меморіальному комплексі¹⁶. 25 квітня 1993 р. у м. Вінниці на цвинтарі «Підлісний» перед фасадом комплексу-храму відкритий пам'ятник жертвам сталінського геноциду. Фінансували виготовлення та встановлення пам'ятника товариство «Меморіал» та міська рада народних депутатів¹⁷.

Серед численних організацій, спрямованих на захист прав та інтересів колишніх політрепресантів, на зламі 1980–1990-х рр. на теренах України особливе місце належало історико-культурному товариству «Меморіал», яке розпочало діяльність у 1988 р., а організаційно оформилося у березні 1889 р. Фундаторами товариства були відомі громадсько-політичні та культурні діячі, письменники О. Деко, В. Маняк, С. Макеев, Ю. Прилюк, Є. Пронюк, юристи П. Братасюк і О. Ємець, політологи М. Лисенко, А. Лупиніс, О. Сергієнко, кінорежисер В. Кузнецов, журналіст Ж. Мосенкіс, режисер, громадський діяч Л. Танюк та інші¹⁸.

Після оформлення республіканського товариства «Меморіал» їх відділення почали формуватися в регіонах. Зокрема, у квітні 1989 р. за ініціативою доцента історичного факультету Харківського університету, народного депутата України В. Мещерякова, викладачів інституту механізації та електрифікації сільського господарства П. Цимбала та вищого командного училища ракетних військ ім. Крилова Х. Чаковського започаткувало роботу Харківське відділення «Меморіалу», яке об'єднало у лавах близько 400 членів. Вони з представниками громадськості здійснювали пошук місць поховань жертв репресій, збирали і оприлюднювали архівні документи і спогади, чинили тиск на органи влади про необхідність оприлюднення інформації про масові політичні репресії¹⁹.

Товариство «Меморіал» сприяло формуванню ветеранських організацій правозахисного характеру з колишніх політрепре-

¹⁵ Поминальний день // Подоля. – 1992. – 4 липня.

¹⁶ Пам'яті В. Лопушанського // Новий час. – 1993. – 4 вересня.

¹⁷ Пастушенко Л. Увічнено пам'ять невинних жертв // Демократична Україна. – 1994. – 30 квітня.

¹⁸ Кондрацький А.А. Часопис кийвського політрепресантства (коротка історія Київського товариства політ'язнів та жертв репресій 1988–2001 рр.). – К.: Укр. Центр духов. культури, 2003. – С. 12–13.

¹⁹ Державний архів Харківської області, ф. П-2, оп. 5, спр. 98, арк. 80–81.

сантів Києва, Львова, Одеси, Слов'янська Донецької області. Так, у серпні 1989 р. в м. Києві була створена ініціативна група в складі С. Малєєва, Л. Городіна, Н. Бородуліна, В. Ольшевського, В. Сідерського, Є. Михайлика та інших, які розпочали роботу над утворенням Київського товариства політв'язнів та жертв репресій. Публікація С. Малєєва в газеті «Прапор комунізму» «Створюється товариство...» стала відправним моментом в об'єднанні 96 політв'язнів, які в січні 1990 р. на установчих зборах проголосили утворення товариства²⁰. Для його роботи міськвиконкомом було виділене приміщення, де двічі на тиждень проводився прийом громадян, потерпілих від репресій.

Реабілітаційні процеси сприяли формуванню громадських організацій, зокрема таких: Товариство української мови, «Народний рух України», «Товариство Лева» у Львові. На тлі офіційно зареєстрованого Львівського товариства «Меморіал» було організовано роботу Клубу репресованих, до складу якого увійшли найрадикальніші учасники опору комуністичній системі. Цілеспрямована робота Клубу, щотижневі зустрічі колишніх політрепресантів сприяли подальшому згуртуванню політв'язнів, репресованих тоталітарним режимом, і трансформації його у Львівську обласну Спілку політичних в'язнів України, яку очолив Іван Губка. Надалі регіональні товариства політв'язнів були об'єднані у квітні 1991 р. установчим з'їздом у Спілку політичних в'язнів України²¹. У грудні 1992 р. на спільному засіданні проводів Спілки політичних в'язнів України і Всеукраїнського товариства репресованих відбулося об'єднання двох організацій в єдине Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих на чолі з двома співголовами І. Губкою та Є. Пронюком²².

Діяльність громадських та релігійних організацій спрямовувалася на увічнення імен сотень тисяч осіб, які потрапили в жорна більшовицьких репресій. Важливою була ініціатива громадсь-

²⁰ Створюється товариство... // Прапор комунізму. – 1989. – 2 грудня.

²¹ Українські політичні в'язні і крах більшовицької імперії / Упоряд. І. Губка. – Львів: Укр. технології, 2001. – С. 20–21, 26.

²² Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих: історія створення та діяльність / Упоряд. Є. Пронюк. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2007. – С. 19.

кості, зокрема віруючих окремих храмів. Доцільно згадати про багаторічні пошуки архієпископа Черкаського і Канівського Сафронія, які дали можливість встановити близько 300 імен священників, що були вислані з України, а пізніше розстріляні. Заслугувала на увагу діяльність Свято-Тихонівського богословного інституту, заснованого з благословення Святішого Патріарха Алексія, у встановленні імен репресованих священнослужителів та віруючих. Завдячуючи наполегливості віруючих, навчальний заклад зумів нагромадити та систематизувати унікальні матеріали, які містили 10 тисяч біографічних довідок та 1400 фотографій репресованих за віру Господню²³.

Процес реабілітації жертв терору радянської доби викликав підтримку громадськості, особливо істориків, які найбільше були зацікавлені у відновленні історичної правди та об'єктивної оцінки подій сталінського беззаконня і свавілля. В їх наукових пошуках відобразилося прагнення віднайти вагоме місце важливій справі дослідження політичних репресій і реабілітаційних процесів. Це певним чином спонукало до перегляду планів науково-дослідницької тематики з урахуванням нагальних потреб новітніх досягнень вітчизняної історіографії. У дослідженнях була започаткована абсолютно нова для вітчизняної історіографії проблематика «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України» під керівництвом академіка НАН України П. Т. Тронька та кандидата історичних наук Ю. Данилюка²⁴.

Започаткована тематика з великим інтересом сприймалася науковцями. До прикладу, у Полтавській області спільними зусиллями Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, Полтавської обласної спілки краєзнавців, обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури,

²³ *Місінкевич Л.* Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствердження державного атеїзму в 20–30-х рр. ХХ ст. // *Історія України: мало-відомі імена, події, факти / Ін-т історії України НАН України та ін.* – К.: Рідний край, 2005. – Вип. 31. – С. 75–76.

²⁴ *Подкур Р. Ю., Рубльов О. С.* Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) // *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.)*. – Житомир: «Полісся», 2007. – С. 11.

Управління Служби безпеки України була підготовлена книга про реабілітованих полтавців²⁵. Книга «Репресоване краєзнавство», що вийшла у світ за участю Інституту історії України НАН України та Служби безпеки України, вперше дала можливість довідатися про трагічні долі академіків Ф. Шміта, М. Слабченка, М. Біляшівського, М. Яворського, професорів О. Гермайзе, О. Янати, В. Гереновича та багатьох інших²⁶.

Прагнучи надати системного характеру в дослідженні політичних репресій, президент Національної академії наук України академік НАН України Б. Патон, голова Служби безпеки України Є. Марчук та голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців академік НАН України П. Тронько звернулися до Президії Верховної Ради України з пропозицією про підготовку багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Ця пропозиція була підтримана Президією Верховної Ради України. 6 квітня 1992 р. за № 2256-XII прийнята постанова, яка започатковувала складну та багатопланову роботу. На її виконання 11 вересня 1992 р. відповідну постанову за № 530 «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією» ухвалив Кабінет Міністрів України²⁷. Остання передбачала цілий комплекс науково-методичних і організаційних заходів щодо розв'язання питань матеріально-технічного забезпечення підготовки унікальної праці.

Підготовка видання покладалася на Національну академію наук, Держкомвидав, Службу безпеки України та Всеукраїнську спілку краєзнавців. Інститут історії України НАН України здійснював науково-методичне керівництво написання томів, які мали виконуватися в областях під керівництвом обласних редакційних колегій. Постановою уряду була затверджена Головна редакційна колегія, до складу якої увійшли провідні вчені, керівники міністерств, правоохоронних органів. Очолив її академік НАН України П. Тронько. Редколегії належало здійснити розробку та

²⁵ Реабілітовані історією: Зб. наук. праць / Відп. ред. П. Т. Тронько та ін. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с.

²⁶ Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Редкол.: П. Т. Тронько (гол.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.

²⁷ Тронько П.Т. В ім'я історичної правди // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 4.

сформувати джерельну базу дослідження з подальшою підготовкою науково-документального видання. Серія книг «Реабілітовані історією» мала ввести в інформаційний обіг і оприлюднити раніше закриті для дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів та відкрити можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави і пов'язаних з нею масових незаконних репресій. Передбачалося повернути народу забуті імена державних діячів, творців культури, вчених та тисяч громадян, яких знищила тоталітарна система.

Незаконно репресовані громадяни України мали бути реабілітовані не лише формально за висновками правоохоронних органів, за справами, які з СБ України, прокурорських та судових органів поверталися в архіви і про них забували. Передбачалося публічно оприлюднити списки реабілітованих, відновлюючи пам'ять про загиблих громадян України, повертаючи родинам добрі імена батьків, дідів та прадідів. Публікація їх прізвищ передбачала можливість відновити чесні імена жертв тоталітаризму.

На першому організаційному етапі діяльності Головна редакційна колегія вирішувала два важливі завдання. По-перше, розробку методичних рекомендацій з підготовки томів. По-друге, формування науково-організаційних структур на місцях. Упродовж жовтня 1992 р. – червня 1993 р. колегія відпрацьовувала «Методичні рекомендації», апробовані в Інституті історії України НАН України, Інституті українознавства НАН України та інших наукових установах і вищих навчальних закладах.

Заплановане видання за спрямуванням, формою та змістом не мало аналогів не лише в республіках колишнього СРСР, а й у світовій практиці. Багатотомна наукова праця мала містити узагальнення, які дозволяли б з'ясувати природу тоталітарного устрою і водночас служила своєрідним меморіалом тим, хто став жертвою немилосердної системи²⁸.

²⁸ Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» за 1993 – 2000 рр., арк. 3.

Розпочинаючи роботу над випуском серії книг «Реабілітовані історією», оцінюючи тогочасні умови жорстокої економічної кризи, бурхливі політичні пристрасті, головна редакційна колегія усвідомлювала, що завершення складної і важливої державної програми може бути успішним лише за умови зацікавленого об'єднання в Україні всіх політичних, громадських, наукових і творчих сил. Реалізуючи ці завдання, редакційна колегія звернулася через пресу за підтримкою до керівників міністерств і відомств України, уряду Республіки Крим, державних адміністрацій областей, міст Києва і Севастополя, народних депутатів усіх рівнів, керівників підприємств, організацій та представників бізнесу щодо підтримки редакційних колегій, комісій та авторських колективів на місцях.

У ході підготовки проекту до активної співпраці, поміркованості у предметних дискусіях, розсудливих та виважених оцінок запрошувалися всі політичні партії, рухи, громадські організації, творчі спілки та священнослужителі. Сподівання на всебічну допомогу і підтримку були висловлені на адресу наукових працівників, викладачів вищих навчальних закладів, дослідників, краєзнавців, роботи яких могли стати основою багатотомної праці. Особливу надію головна редакційна колегія поклала на колишніх політв'язнів, усіх тих, чий долі знівечив тоталітарний режим. Їхні об'єктивні свідчення могли надати виданню виняткової достовірності розпочатого дослідження. Організатори запрошували до співпраці журналістів, працівників засобів масової інформації, чий талант міг донести до народу правду про трагічні сторінки історії. Спільна праця мала стати єднальним моментом злагоди, взаєморозуміння і консолідації в суспільстві²⁹.

При запровадженні Державної програми «Реабілітовані історією» Раді Міністрів Республіки Крим, державним адміністраціям областей, міст Києва й Севастополя доручалося сформувати редакційні колегії томів, які очолили заступники адміністрацій з гуманітарних питань. До їх складу увійшли науковці, викладачі вищих навчальних закладів, працівники архівних та культурно-освітніх установ, органів Служби безпеки, внутрішніх справ, суду,

²⁹ Звернення головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» / П. Т. Тронько // Поділля. – 1993. – № 26. – 30 квітня.

прокуратури, громадських організацій. До цієї справи залучалися творчі спілки, громадські об'єднання колишніх політв'язнів, репресованих, широкі кола краєзнавців, зацікавлених громадян³⁰.

Обласним редакційним колегіям підпорядковувалися штатні редакційно-видавничі підрозділи, які нараховували залежно від обсягу роботи від 4 до 8 осіб. До роботи залучалися провідні українські вчені, знані фахівці з історії України радянської доби. Серед них доктори історичних наук Р. Лях, З. Лихолобова, В. Бут, П. Бачинський, С. Білокінь, О. Довганич, О. Настуля, П. Тронько, О. Турченко, О. Гончар, Є. Складенко, В. Іваненко, Г. Швидько, В. Ченцов, доктор політичних наук В. Войналович, кандидати історичних наук О. Бажан, В. Васильєв, О. Єрмак, М. Кучерепа, Д. Омельчук, Р. Подкур та інші.

Одним із перших 24 листопада 1992 р. розпорядженням Представника Президента України у Херсонській області був затверджений склад обласної редакційної колегії книги «Реабілітовані історією» у складі 13 осіб. Закарпатська обласна редакційна колегія започаткувала роботу 13 січня 1993 р. розпорядженням Представника Президента України М. Крайла. До її складу увійшли кращі наукові сили області, серед яких 2 доктори та 5 кандидатів історичних наук, представники обласної організації Всеукраїнського товариства в'язнів та репресованих, громадських організацій, національно-культурних товариств, обласного державного архіву та комісій за відновлення прав реабілітованих, працівники суду, прокуратури, обласних управлінь служби безпеки та внутрішніх справ³¹.

Одеська обласна редакційна колегія була сформована розпорядженням обласної державної адміністрації від 14 вересня 1996 р. за № 130/А — 96 «Про організацію виконання постанови Кабінету Міністрів України «Про підготовку та випуск серії книг «Реабілітовані історією». До її складу увійшло 11 осіб, серед яких четверо докторів та стільки ж кандидатів наук. Роботу редколегії

³⁰ Тронько П.Т. Наш священний обов'язок // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - № 1/2. - С. 5.

³¹ Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Миколаївської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 1.

очолила кандидат філологічних наук Л. Ковальчук, доцент Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова³².

Враховуючи обсяг та складність дослідницької роботи, відділ регіональних проблем Інституту історії України НАН України 14 вересня 1993 р. підготував програму та методичні рекомендації для підготовки науково-документального видання, які були схвалені Головною редколегією³³. Затверджена програма видання і структурний підхід до оформлення томів у п'яти розділах відображали як загальні, так і специфічні особливості регіонів, місцеві події того часу. Для систематизації роботи з репресованим контингентом Головною редколегією була розроблена спеціальна уніфікована картка, яка характеризувала особу репресованого³⁴. Основними джерелами дослідницької роботи стали архівно-кримінальні справи обласних управлінь СБУ та фонди обласних державних архівів.

Вісімнадцятирічна діяльність обласних редколегій книг «Реабілітовані історією» та науково-редакційних відділів дали можливість провести значну науково-пошукову та дослідницьку роботу. Майже всі обласні науково-редакційні групи закінчують підготовку томів, а створені на місцях картотеки даних про громадян, що постраждали від політичних репресій, дають підстави стверджувати: обсяг зібраних матеріалів у областях України різний, але попередні підрахунки визначають чисельність репресованих у понад 700 тисяч³⁵, зокрема у Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Одеській та Хмельницькій областях їх кількість перевищує 219 тисяч осіб³⁶.

³² Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Одеської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 2-3.

³³ Програма і методичні рекомендації підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – К., 1993. – 35 с.

³⁴ Пам'ятка щодо зібрання і вивчення матеріалів для тому «Реабілітовані історією. Київська область». – С. 9-10.

³⁵ Книга памяти жертв политических репрессий в СССР: Аннотированный указатель. – СПб: Рос. нац. б-ка, 2004. – Режим доступу: <http://vizs.nlr.ru/project/books/uk2003/index.html#content>

³⁶ Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Лист Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» начальнику

Редакційно-видавничою групою Миколаївської редакційної колегії «Реабілітовані історією» опрацьовано 15 тисяч архівно-слідчих справ обласного управління Служби безпеки, 2 511 кримінально-слідчих справ обласного архіву та 4 700 архівно-кримінальних справ архіву управління оперативної інформації УМВС України в Миколаївській області. Вони стали науковою базою для підготовки і випуску у світ 14 науково-інформаційних бюлетенів, де подані бібліографічні довідки про жителів Миколаївщини, які зазнали репресій. Редколегією вперше опубліковано і введено у науковий обіг понад 400 документів для ознайомлення широкому загалу громадськості³⁷.

З ініціативи редколегії «Реабілітовані історією» Закарпатської області у квітні 2001 р. проведена наукова конференція «Політичні репресії громадян Закарпатської області: їх зміст та деякі підсумки підготовки обласної книги «Реабілітовані історією». Її учасники підвели підсумки наукових досліджень, прорецензували окремі наукові розвідки. З області вийшли у світ 9 окремих видань, в яких відображена репресивна політика сталінізму на Закарпатті. Серед них: «Крізь пекло ГУЛАГів: документи, спогади, нариси», «У сутінках забуття» — документальні матеріали про репресованих делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, «У жорнах сталінських репресій» — з історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х рр. ХХ ст., «В тенетах «Смершу», матеріали про репресованих діячів Карпатської України та інші³⁸.

Члени обласної редколегії Вінницької області у 2000–2001 рр. взяли участь у міжнародній науково-практичній конференції «Політичні репресії на Поділлі», в обласній науково-практичній конференції «Голодомор як засіб політичного терору»³⁹.

Галузевого державного архіву Служби безпеки України Богунову С.М., арк. 1–2.

³⁷ Там само. Звіт Миколаївської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 1–2.

³⁸ Там само. Звіт Закарпатської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 6–7.

³⁹ Там само. Звіт Вінницької обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 1–2.

Вагомий внесок для увічнення пам'яті жертв тоталітарного режиму зробили науковці та краєзнавці Хмельницької області. Результати їхніх досліджень знайшли своє відображення у Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Знищення опозиції в 20–30-х рр. XX століття як засіб формування тоталітарної системи в Україні», що відбулася 14 квітня 2006 року в Хмельницькому інституті імені Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Володимира Міжрегіональної Академії управління персоналом. Тут щорічно впродовж останніх трьох років відбуваються наукові конференції, під час яких на широкому фактичному матеріалі висвітлювалися історико-правові, соціально-демографічні та економіко-правові аспекти голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій⁴⁰.

Творчий колектив книги «Реабілітовані історією» з Теофіпольського району Хмельницької області, працюючи чотири роки з документами державного архіву області, архіву управління Служби безпеки, міліції та суду, вивчив та узагальнив матеріали справ про репресованих земляків, які дали цілісну картину жахливих репресій, що чинилися проти населення прикордонного району. Сотні мешканців були обвинувачені у шпигунстві, диверсіях та інших «діях». Архівні документи дозволили відстежити процес фальсифікації 15 справ «контрреволюційних організацій» Теофіпольщини. Серед них «Святецька контрреволюційна повстанська шпигунсько-диверсійна організація», за наслідками «діяльності» якої було ув'язнено та вислано в Сибір близько 400 осіб⁴¹. Факти, які викладені у книзі, — гірка правда, що видрукувана у двох томах загальним обсягом 75,3 умовного друкованого аркуша. Створений доробок став актом увічнення пам'яті імен тих, кому в трагічні часи навішували ярлики «ворогів народу», інших політично неблагонадійних елементів.

Обласні редколегії, організуючи масові пропагандистські заходи, вносять свої пропозиції державним органам влади. Так, за участю редколегії серії книг «Реабілітовані історією» Терно-

⁴⁰ Місінкевич Л. Увічнення пам'яті жертв політичних репресій // Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – Кн. 1. – С. 866.

⁴¹ Стасюк І.А. Трагічні долі репресованих теофіпольців. Історико-меморіальне видання. В 2 т. – Хмельницький: «Поділля», 2000. – Кн. 1. – С. 37.

пільської області відкрито музей репресованому режисеру театру «Березіль» Лесю Курбасу в с. Старий Скалат Підволочиського району, встановлено пам'ятник художнику Якову Струхмачуку в с. Росохуватець Козівського району, передано ряд цікавих документів до обласного краєзнавчого та місцевого музеїв, встановлені меморіальні дошки письменнику Ю. Виливчуку, політичному діячеві В. Чорноволу, іншим політичним в'язням та репресованим⁴².

Вихід у світ у серпні 1994 р. науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» безпосередньо пов'язаний з реалізацією Державної програми «Реабілітовані історією». Засновниками часопису виступила Національна академія наук України, Служба безпеки України, Державний комітет з питань преси та Головна редакційна колегія видання «Реабілітовані історією». Виходячи у світ за виключно спонсорські кошти, видання не має аналогів на пострадянському просторі. Упродовж останнього десятиліття журнал став єдиним спеціалізованим виданням, де публікуються наукові розробки з історії колишніх спецслужб, дослідження щодо становлення та функціонування радянської тоталітарної системи. Ці матеріали дають можливість глибше зрозуміти процеси колективізації, розкуркулення, масові депортації, причини і наслідки голодоморів, переслідування інакомислячих та інші негативні прояви тоталітарної системи⁴³.

Для виявлення таких джерел Головна редакційна колегія «Реабілітовані історією» спільно з редакцією журналу провела низку наукових експедицій в архіви Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, Донецька, Львова, Луцька, Полтави, Чернігова, які дозволили виявити близько 2 тисяч документів, що дали можливість з'ясувати важливі проблеми в історії України, проаналізувати витоки та етапи становлення тоталітарної системи, з'ясувати її трагічні наслідки для України і світового співтовариства⁴⁴.

⁴² Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Тернопільської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 2.

⁴³ *Скляренко Є.* Видання, пов'язані з реабілітацією жертв політичних репресій в Україні // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти / Ін-т історії України НАН України та ін.* – К., 2004. – Вип. 25. – С. 350–351.

⁴⁴ *Місінкевич Л.* Реалізація в областях Державної програми увічнення пам'яті жертв політичних репресій // *Історія України. Маловідомі імена, події,*

Результати копіткої наполегливої роботи державних органів, науковців, ентузіастів «Меморіалу», товариств політв'язнів та жертв репресій, журналістів відобразилися у численних публікаціях на сторінках періодичних видань на кшталт списків реабілітованих, нарисів, статей та ґрунтовних розповідей про них. За останні десять років за програмою «Реабілітовані історією» видані десятки книг: збірників статей, нарисів, художніх творів, спогадів репресованих та їх дітей, збірників документів та архівних матеріалів, 32 числа наукового часопису «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ».

До прикладу, у 1994 р. у Рівненській області випущена книга «За відсутністю провини», в якій вміщені короткі відомості про жителів 15 районів та міста Рівне, що зазнали політичних репресій і були офіційно реабілітовані до 1959 р.⁴⁵ У наступні роки було видрукувано 4 випуски книг «Із криниці печалі», в яких опубліковані місцеві матеріали про масові репресії на Рівненщині у 1944–1953 рр. На архівних документах, спогадах та листах розкрита депортація населення області у віддалені райони колишнього Союзу, відображений хід «розкуркулення».

З ініціативи добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» та редакційної колегії «Реабілітовані історією» проведена пошукова робота, яка дозволила оприлюднити у двотомнику «Одеський мартиролог» списки на 33012 осіб, безвинно репресованих у період сталінських репресій⁴⁶.

У книзі пам'яті жертв політичних репресій «Вінницький мартиролог» вміщено бібліографічні довідки майже на 7 тисяч реабілітованих⁴⁷. Донецьке культурно-освітнє товариство «Меморіал» засвідчило свою роботу виданням у 1995 р. першої книги «Правда через роки» із загальноукраїнської серії «Реабілітовані історією». За сім років обласна редакційна колегія та науково-редак-

факти / Ін-т історії України НАН України та ін. – К.: Рідний край, 2004. – Вип. 25. – С. 391.

⁴⁵ За відсутністю провини. Довідник про репресованих жителів Рівненщини, реабілітованих у 50-ті роки. – Рівне: Азалія, 1994. – 63 с.

⁴⁶ Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. – Одеса: ОКФА, 1997. – Т. 1. – 752 с.

⁴⁷ Вінницький мартиролог: Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20–50-і рр. ХХ ст.). – Вінниця: Велес, 2001. – С. 181.

ційна група підготували і видрукували п'ять випусків книг, в яких вміщені наукові статті істориків, спогади реабілітованих, документи про репресивні дії влади, уперше введені в науковий обіг.

Понад трьох тисяч біографічних довідок про реабілітованих у Запорізькій області опубліковано у двох книгах «Повернені імена», виданих у 1998–2000 рр. Окрім них, з'явилося близько сотні публікацій у періодичних виданнях, п'ять випусків збірника «Спокута». Репресії часів сталінізму на Дніпропетровщині показані у книгах «Свідчення з минувшини», випущених обласною редакційною колегією⁴⁸.

Інститутом історії України НАН України та Головною редакційною колегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» підготовлена книга «Пам'ять Биківні», де були опубліковані списки мешканців м. Києва, розстріляних у казематах НКВС⁴⁹. Усі вони обвинувачувалися за різними пунктами 54 статті КК УРСР та 58 статті КК РРФСР, що передбачали головним чином вищу міру покарання — розстріл. Відповідно до документів, що зберігаються в ЦДАГО України, встановлено, що в 1937–1938 рр. у тюрмах НКВС м. Києва розстріляно 2 266 осіб, які найімовірніше поховані в 19–20 кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства — селище Биківня. Про 1 641 репресованого вміщені відомості у книзі «Пам'яті Биківні».

Обласними редколегіями вперше досліджено, узагальнено і оприлюднено велику кількість документів про незаконні репресії, що згубили і покалічили життя ні в чому не винних співвітчизників. Вийшли друком сотні книг, документальних добірок, статей у періодичних виданнях з розповідями про загиблих у роки репресій. Відновлено світлу пам'ять безневинно постраждалих, яким на місцях поховань встановлені меморіальні дошки, пам'ятні знаки таobelіски.

Головна редколегія «Реабілітовані історією», узагальнюючи шістнадцятирічну діяльність сотень істориків, архівістів, бібліотекарів, музейних працівників, журналістів, краєзнавців, видала

⁴⁸ Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Звіт Запорізької обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», арк. 1–2.

⁴⁹ О внесудебных органах // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 10. – С. 80–82.

бібліографічний покажчик «Політичні репресії в Україні. 1917–1980-ті роки». Його упорядники Сергій Калитко, Роман Подкур, Олександр Рубльов, Лариса Шевченко, Сергій Білокінь зібрали близько 5 тисяч позицій україноцентричних досліджень, серед яких: наукові статті, монографії, розвідки, кандидатські та докторські дисертації⁵⁰.

У контексті підготовки багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» налагодилося співробітництво зі Службою безпеки України. На початковому етапі далеко не всі керівники її центрального апарату, обласних управлінь усвідомлювали необхідність виконання такої Державної програми. Лише поступово, зі зміною керівників старої генерації, розгортанням процесу наукового пошуку виникло взаєморозуміння й почали складатися творчі стосунки. Проте без оприлюднення узагальнених статистичних даних репресивного апарату СРСР, УРСР, його інформаційно-аналітичних документів немає ніяких підстав сподіватися на реконструкцію реальних історичних подій, з'ясування умотивованості й масштабів репресій в Україні загалом та її регіонах зокрема.

Необхідно зазначити, що якщо Служба безпеки України співпрацює з обласними редакційними колегіями та авторськими колективами, то цього не можна сказати про відомчий архів МВС України, який ставиться до них з певною обережністю. І зовсім незрозумілим є те, що документи і матеріали, які вже давно опубліковані в Москві, до цього часу в Україні позначені грифом «таємно». Процес розсекречення, як на наш погляд, триває надзвичайно довго.

Аналізуючи звіти обласних редакційних колегій, провідних фахівців Головної редакційної колегії, констатуємо, що науково-пошукова робота над унікальною фундаментальною працею про політичні репресії та реабілітацію жертв сталінізму в Україні в переважній більшості областей завершується. Особливо вона поживилася після підписання Президентом України В. Ющенком Указів щодо увічнення пам'яті жертв голодомору та політичних репресій⁵¹. Сут-

⁵⁰ Правда через роки: Статті, спогади, документи. – Донецьк: Либідь, 1995. – Вип. 1. – 128 с.

⁵¹ Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору» // Офіційний вісник Президента України. –

тевим чином прискорили роботу обласні редакційні колегії щодо підготовки та друку обласних томів науково-документальної серії «Реабілітовані історією».

У 23 областях України та Автономній республіці Крим видано 57 книг. Низка областей видала четверті та п'яті книги обласних томів. Загальний обсяг надрукованих томів становить 38 тисяч сторінок, опубліковано понад 600 нарисів, майже 3 тисячі оригінальних документів, 988 фотодокументів, оприлюднено 2 53 878 призвищ репресованих громадян України⁵².

Започатковуючи Державну програму, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» не мала належного уявлення ні про масштаби політичних репресій, ні про кількість архівних документів, які підлягали вивченню, ні про ареали їх зберігання. Спочатку планувалося видати 25 томів. Однак у 2009 р. вже видано та рекомендовано до друку 57 томів. Усього передбачається видати понад 100 томів.

Узагальнюючи досліджені матеріали, зазначимо, що увічнення пам'яті жертв політичних репресій в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття проходило через певні етапи, які характеризуються такими заходами:

- відкриття доступу до матеріалів спеціальних фондів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, пов'язаних із репресіями, і передача їх до державних архівів;
- активізація роботи громадських організацій, утворення товариств політ'язнів та жертв репресій, формування історико-культурних просвітницьких товариств «Меморіал»;
- розробка Державної програми увічнення пам'яті жертв сталінізму та створення Головної редакційної колегії з підго-

2007. – № 35. – С. 806. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937 – 1938 років» // Офіційний вісник України. – 2007. – № 37. – С. 15–16. Указ Президента України «Про персональну відповідальність посадових осіб за незадовільний стан підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» // Офіційний вісник Президента України. – 2007. – № 37. – С. 949.

⁵² Виступ академіка П. Т. Тронька на презентації видань державної програми «Реабілітовані історією» 2 квітня 2008 р. – С. 2.

товки багатотомного науково-документального видання книг «Реабілітовані історією»;

- формування регіональних (обласних) редакційних колегій, науково-редакційних груп для опрацювання відкритих архівних матеріалів, підготовка та видання на місцях томів серії «Реабілітовані історією».

На жаль, у тих виданнях, які вийшли у світ, названі далеко не всі жертви тоталітаризму, яким судилося пройти через такі жахи кривавих сталінських тортур, як «виїзні сесії», «особливі наради», «трійки», «двійки», оскільки надто багато судово-слідчих справ загубилося в нетрях архівних спецхранів. Пошуки їх продовжуються з надією, що всі імена будуть названі у книгах великого народного болю, що перейдуть до нащадків, як грізне свідчення, як реквієм про незліченні людські жертви, немилосердно і безневинно загублені на очах цивілізованого ХХ століття.

В статье отражена деятельность общественных организаций, Главной редакционной коллегии научно-документальной серии книг «Реабилитированы историей», ученых и краеведов по увековечению памяти жертв политических репрессий, восстановлению исторической правды та объективной оценки событий сталинского беззакония и произвола.

Ключевые слова: контрреволюционные преступления, реабилитация, жертвы политических репрессий, внесудебные органы.

This article reflects the activity of social organizations, the Main editorial staff Scientific-documentary series of books «Rehabilitated persons with History», scientists for immortalization the memory of victims of political repressions, restoration the historical truth and objective estimate the events of Stalin's lawlessness and tyranny.

Key positions: counter-revolution crimes, rehabilitation, victims of political rehabilitation, victims of political repressions, extrajudicial organs.

З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні

В статті розглядаються питання формування державних органів України в сфері розшуку та повернення втрачених культурних цінностей. Автор висвітлює процес створення Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей та її реорганізацію в Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України.

Ключові слова: Україна, державна політика, державні органи, втрачені культурні цінності, розшук та повернення культурних цінностей, реституція.

Перші кроки у формування сучасної державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей беруть початок в останні роки існування СРСР. Тоді це питання набуло актуальності на загальносоюзному рівні у зв'язку з оприлюдненням у західних виданнях сенсаційної інформації про переховування в радянських музеях колосальних культурних цінностей світової ваги, що були таємно вивезені за наказами керівництва СРСР під час та після Другої світової війни і походили з територій різних країн Європи. Як відповідь на претензії з боку інших держав щодо повернення виявлених культурних цінностей, Радянський Союз повернувся до теми власних втрат в роки війни як альтернативи реституційним вимогам. В орбіту цього протистояння були включені й окремі республіки СРСР, на території яких велися бойові дії в роки війни. Проте в умовах національного піднесення, яке наприкінці 1980-х рр. охопило Україну, питання втрат культурних цінностей вийшло за межі подій Другої світової війни й охопило своїм змістом проблему несправедливого примусового перерозподілу й вивезення українських культурних цінностей

* *Ком С.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

до Росії за часів Російської імперії та СРСР. Суспільні настрої знайшли відображення в рішеннях та діях керівництва республіки.

Відповідно до «Комплексної програми основних напрямів розвитку культури в Україні у період до 2005 року», затвердженої постановою Ради Міністрів УРСР від 16 квітня 1990 р., передбачалося здійснити роботу по розшуку поза межами країни історичних і архівних документів, національних реліквій і цінностей культури та історії України з метою їх повернення і культурно-освітнього та наукового використання. Реалізація цієї програми покладалася на Міністерство культури УРСР та Головне архівне управління при Раді міністрів УРСР. Зважаючи на значення та масштаби цієї роботи, Міністерство культури УРСР звернулося до українського уряду з клопотанням щодо створення спеціальної структури, яка б могла поєднати представників рідних відомств та організацій й забезпечити її виконання. Ця ініціатива була підтримана. Дорученням Ради міністрів УРСР від 3 жовтня 1990 р. при Міністерстві культури республіки була створена Республіканська комісія по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами¹.

Новостворена Республіканська комісія з питань розшуку і повернення в Україну втрачених історичних і культурних цінностей працювала на громадських засадах. Очолив комісію авторитетний український науковець, член-кореспондент АН України, головний науковий співробітник Інституту історії АН України Ф. Шевченко. До її роботи були залучені відомі науковці, діячі культури, фахівці музейної, архівної та бібліотечної справи, представники громадських організацій. Зокрема, серед них були такі відомі постаті як організатор масового пам'яткоохоронного та краєзнавчого руху в Україні, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців України, завідувач відділом Інституту історії України академік АН України П. Тронько, голова Українського фонду культури поет академік Б. Олійник, директор Інституту археології АН України, голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури академік П. Толочко, заступник міністра культури

¹ До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоралець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей», 1992. – С. 1–2.

України В. Врублевська (заступник голови комісії), заступник начальника головного архівного управління України В. Лозицький, начальник управління культурних зв'язків Міністерства закордонних справ України В. Скофенко, а також начальник відділу музеїв Міністерства культури України А. В'ялець, завідувач відділу технічних засобів національного музею історії України І. Явтушенко, науковці С. Заремба, С. Кот (відповідальний секретар) та інші. Як одне з головних завдань комісії було визначено створення Банку даних про втрачені культурні цінності України та підготовка пропозицій для державних органів щодо їх повернення². Комісія продовжила діяльність і після проголошення незалежності України.

В складі Республіканської комісії діяло кілька робочих груп по різних напрямках пошуку: архівних матеріалів (Л. Гісцова), бібліотечних цінностей (В. Навроцька), музейних цінностей (І. Куроленко), пам'яток історії українського козацтва (С. Заремба), кінематографічних фондів (О. Мусієнко), театрального архіву та творів театральньо-декоративного мистецтва (Н. Єрмакова). Водночас, під егідою комісії працювали робочі групи практично в усіх областях України, які опрацювали списки вивезених, викрадених чи знищених культурних цінностей. Менш ніж за перші два роки існування Республіканська комісія збрала дані про 42 646 пам'яток культури, що були втрачені по 27 музеях України в різні часи та за різних обставин. Була розроблена спеціальна форма уніфікованих паспортів, за якою дані про втрачені пам'ятки заносилися до Автоматизованої бази даних. В результаті наукових досліджень були виявлені нові документи про обставини втрат та вивезення з України культурних цінностей. Питання про повернення культурних цінностей ставилися перед Міністерством закордонних справ України, українським урядом та Президентом України. Зокрема, активну участь члени комісії брали у підготовці Мінської угоди Країн СНД від 14 лютого 1992 р. «Про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження»³.

² *Атаманчук Микола*. Де наше золото-срібло? // Старожитності. – 1992. – Ч. 7 (23). – С. 1.

³ До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоролець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей». – С. 4; *Атаманчук Микола*. Де наше золото-срібло? – С. 1.

Однак досвід роботи Республіканської комісії по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами показав, що діючи виключно на громадських засадах, такі масштабні завдання було складно вирішити. Вже у 1992 р. до Президента України Л. Кравчука було направлено офіційне звернення, підготовлене головою комісії Ф. Шевченком та відповідальним секретарем С. Котом, в якому аргументувалася доцільність створення спеціального державного органу, який був би спроможний реалізувати державну політику в цій сфері. Ця пропозиція ґрунтовно обговорювалася у відділі міжнародних зв'язків Адміністрації президента України, який очолював відомий український дипломат, згодом заступник міністра закордонних справ України А. Бутейко. Сама по собі ідея забезпечення справи розшуку та повернення втрачених культурних цінностей не викликала жодних заперечень. Дискусія, учасником якої від комісії був С. Кот, велася навколо питання рівня відповідного державного органу, який мав цією справою займатися. Було поставлене питання чи достатньо було б створити окремий відділ в складі Міністерства культури України. Однак детальний виклад масштабів тих завдань та труднощів, які стоять перед українською державою на даному напрямку державної політики, було досягнуто згоди щодо необхідності створення окремого державного органу для забезпечення її реалізації. Невдовзі, ця ідея була підтримана Колегією Державної думи України, яку очолював академік М. Жулинський, і яка присвятила питанням розшуку та повернення культурних цінностей в Україну окреме засідання. В доповіді міністра культури України Л. Хоролець, яка була центральною під час засідання, значна увага приділялася обґрунтуванню необхідності створення Державної комісії по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, характеристиці тих завдань, які вона повинна була б виконати.

«Велика державна справа повинна вирішуватися на державному рівні, — наголошувалося в доповіді, — Український народ усім ходом свого історичного розвитку вистраждав право на повернення до рідної землі своїх реліквій»⁴.

⁴ До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоролець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей». – С. 8.

Ці пропозиції зрештою були підтримані українською владою. 28 грудня 1992 р. спеціальною постановою уряду, при Кабінеті міністрів України була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, яку очолив відомий мистецтвознавець, заступник директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України ім. М. Т. Рильського О. Федорук. Основними завданнями комісії були визначені: виявлення та облік культурних цінностей, які були вивезені до інших держав і підлягають поверненню в Україну; координація роботи відповідних міністерств і відомств щодо визначення напрямів проведення досліджень та вжиття практичних заходів для повернення на батьківщину національних культурних цінностей; участь у реалізації заходів, пов'язаних з виконанням зобов'язань України як учасника міжнародних угод з питань захисту культурних цінностей, запобігання незаконному їх вивезенню та ввезенню, сприяння поверненню їх державам, яким вони належать. Слід зазначити, що новостворена Національна комісія мала доволі високий статус і відповідала рівню комітетів при Кабінеті міністрів України із фактичним статусом окремих міністерств⁵.

Наступного року окремою постановою від 18 червня 1993 р. уряд України затвердив «Положення» про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, яким були більш детально визначені її повноваження та компетенція. Зокрема, було зафіксовано, що комісія

«реалізує державну політику щодо відновлення та збереження національної духовної спадщини, повернення в Україну культурних цінностей, координує діяльність з цих питань міністерств, відомств та інших зацікавлених організацій»⁶.

В тому числі на Національну комісію покладалися наступні завдання:

⁵ Збірник постанов Уряду України. – 1993. – № 1–2. – Ст. 29.

⁶ На сторожі культурних цінностей // Урядовий кур'єр. – 1993. – 13 липня; Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня 1993 р. № 464 «Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей». <http://zakon1rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=464-93-%EF>.

- захист національних інтересів України щодо переміщених культурних цінностей, запобігання втратам культурних надбань, нанесенню шкоди міжнародному престижу України;
- виявлення і сприяння поверненню в Україну переміщених культурних цінностей та вжиття заходів щодо відшкодування втрат, зумовлених їх знищенням, руйнуванням чи пошкодженням;
- формування, координація та реалізація разом з іншими державними відомствами програм і планів, спрямованих на виявлення, вивчення, облік та повернення культурних цінностей в Україну;
- участь у розробці та виконанні заходів по виконанню міжнародних зобов'язань України з питань захисту, запобігання незаконному ввезенню та вивезенню культурних цінностей, сприяння їх повернення державам, яким вони належать;
- здійснення погоджених дій з державами, які були колишніми республіками СРСР стосовно культурних цінностей, втрачених, або переміщених з її території в період Другої світової війни;
- науково-методичне та інформаційне забезпечення діяльності заінтересованих організацій з питань повернення культурних цінностей в Україну, видання відповідної довідкової літератури, створення банків і баз даних, фонду копій зарубіжної україніки.

В контексті цих завдань, Національна комісія мала забезпечити складання реєстрів і каталогів культурних цінностей України, що знаходяться за її межами; опрацювання юридичного обґрунтування правомірності чи неправомірності перебування культурних цінностей України на території інших держав; організувати експертну оцінку культурних цінностей, які знаходяться на території інших держав, особливо тих, що могли опинитися там незаконно; брати участь в роботі міжнародних організацій з питань повернення культурних цінностей, а також налагодити тісні контакти з українською діаспорою з метою пошуку українських культурних цінностей та створення необхідних умов для їх передачі в Україну. Комісія мала тісно співпрацювати з митними органами України в справі запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей. При ній передбачалося створення міжвідомчої Науково-методичної ради (її склад затверджувався Кабінетом міністрів України), а також спеціального добродійного

фонду «Спадщина», який мав спрямовувати добродійні внески на виконання завдань комісії. Привертає увагу надання Комісії повноважень щодо створення фонду культурних цінностей, їх дублікатів для обміну на культурні цінності України, що знаходяться за її межами. Окремо слід відзначити такі завдання Національної комісії, як організація роботи, пов'язаної з виявленням та обліком на території України культурних цінностей інших держав, і сприяння вирішенню питань про їх повернення згідно з чинним законодавством України та нормами міжнародного права⁷. Були визначені також і інші повноваження комісії.

Як бачимо, завдання, які покладалися на Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей мали масштабний характер і до певної міри відображували ті ключові напрямки її діяльності, як їх розуміли експерти та українська влада.

Однак вже в 1996 р. статус Національної комісії було понижено. Її підпорядкували Міністерству культури і мистецтв України. Відтак голова комісії мав затверджуватися та звільнятися міністерством, чисельність та структура її апарату також мали проходити процедуру затвердження у міністерстві. Пропозиції до вищих органів державної влади України відповідно мали вноситися комісією через Міністерство культури і мистецтв. Водночас Національна комісія продовжувала зберігати пряме фінансування з державного бюджету України на свою діяльність, в новому «Положенні» про неї було збережено увесь той обсяг завдань, який визначався для неї раніше⁸.

Наприкінці 1999 р. відбулися масштабні зміни структури центральних органів влади України, наслідком яких стало скорочення значної кількості державних комітетів та комісій, що діяли в складі уряду як окремі одиниці. У відповідному указі Президента України Л. Кучми від 15 грудня 1999 р., зокрема, зазначалося, що ці зміни вносяться «з метою вдосконалення структури органів виконавчої влади та підвищення ефективності державного уп-

⁷ Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня 1993 р. №464 «Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей».

⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997. – С. 688–692.

равління». Серед ряду інших державних структур, зазначених у пункті 1(б) указу була ліквідована й Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Тимчасово її функції були покладені на Міністерство культури і мистецтв України⁹. Поза всякими сумнівами, це було помилкове рішення, яке в подальшому справило значний вплив на реалізацію державної політики у цій сфері.

Із створенням рішенням уряду України від 7 лютого 2000 року Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України відповідно до змін у національному законодавстві розпочався новий етап організаційного забезпечення вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей¹⁰.

Державна служба контролю засновувалася при Міністерстві культури і мистецтв України. 20 червня 2000 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Положення», яким було визначено її компетенцію. Головними її завданнями відповідно до законодавства визначалися заходи, спрямовані на виконання контрольних та дозвільних функцій, пов'язаних з легальним вивезенням з території України чи ввезенням на її територію культурних цінностей. В тому числі, проведення державних експертиз, оформлення дозволів та свідоцтв на право вивезення чи тимчасового вивезення (з метою виставок) предметів культури, а також, відповідно, ввезення таких предметів, запобігання незаконному переміщенню культурних цінностей через кордон України, ужиття заходів щодо повернення в Україну викрадених культурних цінностей. Разом з тим, до компетенції новоствореного державного органу було передано основні завдання ліквідованої Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей. В тому числі, розробка та реалізація програм і планів, координа-

⁹ Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. «Про зміни в структурі центральних органів влади». <http://zakon1rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1573%2F99>; Акуленко В.І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 11.

¹⁰ Офіційний вісник України. – 2000. – №6. – Ст. 214.

ція дій по виявленню, обліку та поверненню в Україну культурних цінностей, що перебували за її межами. Забезпечення міжнародних зобов'язань України, пов'язаних із втраченими або переміщеними з її території під час Другої світової війни культурними цінностями, а також організація роботи по виявленню на території України культурних цінностей інших держав та сприяння вирішенню питань їх повернення відповідно до законодавства України та норм міжнародного права. Налагодження контактів з українською діаспорою з метою розшуку культурних цінностей та їх передачі в Україну тощо¹¹.

Коли ж висвітлювати суто організаційний бік створення нового державного органу, то він був заснований повністю на існуючій кадровій та матеріальній базі ліквідованої Національної комісії. Фактично, можливо вести мову про її реорганізацію в нову державну службу із значним розширенням завдань в бік оперативного контролю за сучасним процесом переміщення культурних цінностей через кордон України.

На наш погляд, ліквідація Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей і поєднання її функцій з Держслужбою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України було помилковим кроком. Адже чинне тоді законодавство України передбачало паралельне існування цих двох структур як окремих одиниць із власними завданнями та компетенцією. Зокрема, в сусідній Росії, з досвіду якої було запозичено ідею створення Державної служби контролю, функції вирішення питань реституції культурних цінностей та функції контролю за переміщенням культурних цінностей розділено між двома окремими державними структурами. Відтак, очевидно, що за нових умов справами власне виявлення, обліку, розшуку і повернення втрачених в минулому українських культурних цінностей в складі новоствореної держслужби могли займатися лише окремі співробітники, тоді як раніше цим завданням була присвячена уся діяльність і весь штат національної комісії.

¹¹ Постанова Кабінету міністрів України від 20 червня 2000 р. «Про затвердження «Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України» // Збірник урядових нормативних актів України. – 2000. – № 21. – Ст. 608.

Між тим питання розшуку і повернення втрачених культурних цінностей потребують великої організаційної та пошукової роботи, специфічних методів збирання інформації, копіткої аналітичної роботи з архівними документами, знання та практичного застосування правових норм для обґрунтування претензій на повернення цінностей на підставі міжнародно-правових норм. Тим самим, стосовно даної сфери своєї компетенції функції Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України в реальному практичному вимірі мають переважно координаційно-методологічний характер.

Незважаючи на ці обставини, закладена у 2000 р. принципи організації роботи по розшуку та поверненню в Україну втрачених культурних цінностей у незмінному вигляді зберігаються впродовж наступних десяти років.

Отже, в умовах існування незалежної України питання повернення втрачених культурних цінностей було піднесено на рівень офіційної державної політики. Безумовним досягненням на цьому напрямку слід вважати створення та діяльність спеціальних державних органів, на які покладається завдання її реалізації. Їх рівень, місце в структурі державної влади України та компетенція змінювалися. Проте загалом завдання повернення в Україну культурних цінностей продовжувала лишатися важливою сферою національних інтересів і підтримувалася на найвищому державному рівні.

В статье рассматриваются вопросы формирования государственных органов Украины в сфере розыска и возвращения утраченных культурных ценностей. Автор освещает процесс создания Национальной комиссии по вопросам возвращения в Украину утраченных культурных ценностей и ее реорганизацию в государственную службу контроля за перемещением культурных ценностей через государственную границу Украины.

Ключевые слова: Украина, государственная политика, государственные органы, утраченные культурные ценности, розыск и возвращение культурных ценностей, реституция.

Following article considers the topics of forming state institutions of Ukraine related to retrieval and return of the lost cultural values. The author describes the process of estab-

lishing the National commission for return the lost cultural values to Ukraine and it's reorganizing into the State Control Service for supervising the displacement of the cultural values over the state border of Ukraine.

Key words: Ukraine, state policy, state institutions, lost cultural values, retrieval and return of the cultural values, restitution.

*Петро Радько**

Проблеми влади в європейській консервативній політичній традиції і Конституції Пилипа Орлика

У статті автором здійснена спроба вдатися до аналізу проблем виконавчої влади в контексті європейської консервативної політичної традиції і Конституції Пилипа Орлика.

Ключові слова: Конституція Пилипа Орлика, влада, консерватизм, розподіл влади, координація влади, делегування влади, координація влади, субординація влади, участь у владі.

Сьогодні для українського суспільства характерно якомога краще зрозуміти національні проблеми, знайти шляхи їх вирішення, корелюючи їх з обов'язками членів світової спільноти. Для характеристики ситуації України у контексті прагнення європейського виміру доречно висловлювання М. Тетчер:

«Наше чуття історії прищеплює нам обережність і смирення».

Ми усвідомлюємо, що різні національні традиції, різний досвід і релігійні цінності можуть вплинути на соціально-політичні та економічні розв'язки. Доцільно враховувати, що є не тільки певні людські та матеріальні потреби, цінності, а й права людини, її гідність, свобода від страху. Ці права необхідно утверджувати всюди, але що далі ми відходимо від цих фундаментальних основ

* Радько П.Т. — кандидат історичних наук, доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

¹ Тетчер М. Виміри консерватизму // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 27.

до політичних та економічних заходів, то відчуваємося менш компетентними зробити щось більше, ніж просто визнати успіх чи невдачу.

У працях українських дослідників О. Апанович, І. Борщака, М. Василенка, М. Костомарова, Б. Крупницького, О. Прицака, В. Різниченка, В. Ульяновського глибоко з'ясовано зміст Конституції Пилипа Орлика як важливого політико-правового документу української політичної думки початку XVIII ст.

Мета публікації полягає в тому, щоб на основі європейської політичної традиції розкрити основні принципи діяльності виконавчої влади, і проаналізувати наскільки цей досвід узгоджується з основними ідеями та принципами викладеними й обґрунтованими у першій українській Конституції Пилипа Орлика.

Основним завданням даної статті став аналіз базових засад європейської теорії і практики консервативної політики, їх співзвучність із ідеями та принципами Конституції Пилипа Орлика, їх практичне значення для сучасного українського державотворчого процесу.

Сьогодні актуальним є завдання — гарантувати сильну уряду владу для стримування антиправних виявів людської слабкості, але водночас влада повинна забезпечити умови, щоб кожна людина або група людей не були наділені необмеженою політичною владою. Впродовж століть ця проблема була болісною справою і для України. Практично немає проблем зі встановленням чи то авторитаристського ідеалу сильного правління, чи то протилежного, лібертаристського ідеалу повної свободи. Для нашого суспільства сьогодні існує дилема: сильне президентське чи парламентське урядове правління? Утім, значною проблемою є встановлення системи управління, спроможної забезпечити як порядок, так і свободу, і як зазначав Е. Берк,

«щоб сполучити протилежні елементи волі та обмеження в одній узгодженій роботі, необхідно багато міркувань, глибоких роздумів, а також проникливий, могутній та об'єднуючий розум»².

² Еванс М. Стентон. Проблема Людини в консерватизмі // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. ісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 297.

Обговорення конституційних засад українського державотворення має виходити з трьох складових: використання світового досвіду; прийнятність тих чи інших положень у нинішніх умовах; знання власних історико-правових традицій. Саме український досвід державотворення, допоможе обрати найбільш прийнятні норми суспільного життя³.

У конституції Пилипа Орлика сформульовані головні принципи побудови держави, закладено історичний пріоритет Української держави, першість у якій віддавалася козакам як прогресивному соціальному класу покликаному здійснити соціально-економічний і політичний поступ українського суспільства, прилучити українські землі до європейської цивілізації.

Виконавча влада певної держави однакова геть у всьому світі. Якщо у незалежних державах дотримуються похвального й корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності (правителя) не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації (українській) не дотримуватися такого ж прекрасного порядку?⁴

Сьогодні доречно звернутися до авторитетних політичних традицій західної цивілізації, що стосується основних компонентів теорії і практики консерватизму в контексті поглядів представників європейської політичної думки.

1) Людина, по суті, релігійна істота, а релігія — це основа громадянського суспільства. Божественна санкція пронизує законний наявний соціальний порядок⁵. Віра, що існує трансцендентний моральний порядок, який ми повинні підтримувати у суспільних справах, визнання потреби у сталому моральному авторитеті⁶. Исто-

³ *Слюсаренко А.Г. Томенко М.В.* Історія української Конституції. – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – С. 4.

⁴ *Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького.* – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – С. 30.

⁵ *Гантінгтон Ф.С.* Консерватизм як ідеологія // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 124.

⁶ *Керк Р.* Основи і принципи консерватизму // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 78.

рія містить божественний задум і обов'язок людини полягає у дотриманні богом даних незмінних моральних законів. Порядок і стабільність є найважливішими умовами до будь-якого врядування; цієї мети найкраще можна досягнути за допомогою певних обмежень і пошанування традицій⁷.

2) Суспільство — це природний, органічний результат повільного історичного розвитку, наявні інституції втілюють мудрість попередніх поколінь. Право — це функція часу. «Право давності, — за словами Е. Берка, — найважливіше з усіх прав»⁸. Підтримка принципу суспільної безперервності, переконання в тому, що порядок, справедливість є штучними витворами довготривалого і болючого суспільного досвіду, здобутком цілих століть, спроб, роздумів і жертв. Безперервність не можна порушувати, кровноносні судини суспільства не можна розсікати. У проведенні змін потрібно проявляти мудрість. Необхідні зміни повинні бути поступовими, а не «відчалуванням, від усього старого». Революції розсікають артерії культури, це ліки, що вбивають⁹.

3) Людина — це витвір інтелекту, емоцій і розуму. Розважливість, передсуд, досвід і звичка — кращі проводирі, ніж розум, логіка. Істина існує не в загальних твердженнях, а в конкретному досвіді. Віра в те, що може бути назване принципом припису. «Мудрість наших предків» — одне з найважливіших гасел урядової політики. Краще не запроваджувати безоглядно нововведення в моралі, політиці чи у смаках¹⁰.

4) Враховуючи, що спільнота вища за індивіда, права людини походять від її обов'язків. Зло закорінене в людській природі, а не властиве якимсь конкретним соціальним інституціям. Існує презумпція «на користь будь-якої усталеної системи врядування, супроти будь-якого невипробуваного проекту». Людина має високі сподівання, проте її бачення обмежене, намагання усунути наявне зло, здебільшого, приводить до ще більших лих¹¹.

⁷ Шуттінгер Р. Проблеми ідентичності консерватизму // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. — К.: ВД «Простір», «Смолооскип», 2008. — С. 89.

⁸ Гантінгтон Ф.С. Вказ. праця. — С. 124.

⁹ Керк Р. Вказ. праця. — С. 78.

¹⁰ Там само. — С. 78.

¹¹ Гантінгтон Ф.С. Вказ. праця. — С. 124.

5) Керуватися принципом розважливості — має бути найважливішою чеснотою державного діяча. Будь-яке громадське почи-нання повинно оцінюватися з погляду його ймовірних віддале-них наслідків, а не тільки з погляду, його негайних здобутків чи його популярності. Діяти тільки після продумування, після зва-жування наслідків. Раптові й замашні реформи небезпечні так само, як і раптова замашна хірургія¹².

6) Бути уважним до принципу варіантності, адже різномані-тність у багатьох відношеннях є бажаною, ніж одноманітність, а сво-бода є важливішою, ніж рівність¹³. Важливо відчувати прихильність до зростаючої складності суспільних інститутів та способів життя, що утверджуються тривалий час — на відміну від обмежуючої од-нотипності та життєвбивчого егалітаризму радикальних систем. Для того, щоб зберегти здорову різноманітність у будь-якій цивіліза-ції мають існувати верстви і класи та відмінності у матеріальних умовах і багато інших різновидів нерівності. Єдиним виправда-ним різновидом рівності є рівність перед Судом, що ґрунтується на Законі; всі інші спроби урівнювання призводять, у кращому разі, до суспільної стагнації¹⁴. Якщо не брати до уваги остаточного судження про рівність усіх людей із погляду моралі, люди не рівні між собою. Соціальна організація складна і завжди поєднує різні класи, товариства та групи, диференціація, ієрархія та лідерство неодмінні риси будь-якого громадянського суспільства¹⁵.

7) Стримувати себе за допомогою принципу недосконалості. Визнавати, що за своєю природою людина неминуче приречена на певні вади; вона — істота недосконала, і таким же недосконалим є будь-який суспільний лад, який будь-коли був створений. Уна-слідок своєї невгамовності люди схильні до бунтарства під впли-вом якихось утопій, схильні вибухати у шаленстві частіше всього від незадоволення, або ж в інших випадках, підштовхнуті до того нудьгою. Пориватися до утопій означає закінчити нещастям¹⁶.

¹² Керк Р. Вказ. праця. – С. 79.

¹³ Черчіль Вінстон. Консервативні принципи // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смоло-скип», 2008. – С. 89–90.

¹⁴ Керк Р. Вказ. праця. – С. 80.

¹⁵ Гантінгтон Ф.С. Вказ. праця. – С. 124.

¹⁶ Керк Р. Вказ. праця. – С. 80.

Виконавча влада різна в різних країнах, проте не за своєю природою і структурою, не за своїми цілями, діями й функціями, а за своїм характером, тобто або вона швидка, пряма, ефективна, або сильна, або слабка. Якщо виконавча влада реалізує свої цілі, енергійно здійснює дії та успішно виконує функції, тоді це сильна виконавча влада¹⁷. Пилип Орлик писав:

«Новообраний Гетьман присягав незмінно виконувати конституцію, з вірною любов'ю і належною турботою про благо України, державну недоторканість якої боронити, а також як найширше дотримуватися законів усіма стараннями і зусиллями на які лише (він) здатний»¹⁸.

Слабка виявлялася влада:

«Коли деякі гетьмани...узурпували владу порушуючи усяке природне право й рівність вони на власний розсуд установили такий закон: “Я так хочу, я так велю”».

Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постойів, зневажливе ставлення до старшин, полковників і знатних козаків¹⁹.

Бенджамін Дізраелі помітив очевидну річ — чим концентрована влада, тим менше вона має джерел, і тим простий її механізм, тобто вона сильніша, бо їй властиве менше «тертя, і менше витрат енергії»; з другого боку, чим численніші та розпорошені центри її здійснення, чим складніша та опосередкованіша їх взаємодія, то слабша влада. Отже, виконавча влада найсильніша тоді, коли зосереджена в державі в руках однієї людини, а найслабша тоді, коли розділена внаслідок участі кожного або спільного здійснення — між усіма людьми²⁰. Будь-яка влада поєднує у собі два начала — примушування до якихось дій і всаджених права на таке

¹⁷ Ньюмен Джон Генрі. Захист і свобода: кого звинувачувати? // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 253.

¹⁸ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. – С. 36.

¹⁹ Там само. – С. 30.

²⁰ Ньюмен Джон Генрі. Вказ. праця. – С. 253.

примушування, легітимність, яка здобувається через звернення до цілей, що перебувають понад повсякденними й мінливими інтересами підданих. Безсумнівно підставою і санкцією на застосування сили у суспільстві, засадою, яка є вищою і правдивішою, більш значимою, ніж окремі потреби когось із учасників взаємодії, постає усезагальний інтерес, що його розуміємо як саме існування суспільства, людське існування людей. Влада — це

«можливість виконання функцій заради і від імені суспільства», це «здатність змобілізувати ресурси суспільства» (Т. Парсонс)²¹.

Проблема ефективності влади турбувала фундаторів американської нації. Проблема, яка дістала найкраще розв'язання в тій угоді завдяки якій були засновані Сполучені Штати Америки. Дилема уряду, як її бачили творці Конституції США, полягала в обмеженні влади самим актом її надання, у встановленні повноважень, які б можна було б використовувати для певних обмежених цілей, але лише для них, повноважень, які б стримувалися альтернативними центрами прийняття рішень, ревними щодо здійснення власних прерогатив, а також конституційними заборонами. На меті було розподіл і врівноваження влади, щоб кожне її джерело обмежувало та стримувало інші, маючи в той же час достатньо сили для виконання власних завдань.

Вартим уваги є те, що ані «авторитарні» ідеї А. Гамільтона, ані «лібертариські» уявлення Т. Джефферсона не домінували у Конституції. Навпаки, значний концептуальний баланс створений Д. Медісоном, превалував на деякий час і в нації.

«Уряду значною мірою не вистачає, — говорив Медісон, — такої модифікації незалежності, яка робить його достатньо нейтральним щодо різних інтересів і фракцій з метою контролю за тим, щоб одна частина країни не втручалася у права іншої та водночас була достатньою мірою самоконтрольованою, аби не сприяти інтересам шкідливим для цілого суспільства»²².

І, знову цитуючи Медісона:

²¹ Рябов С.Г. Політична теорія держави. 2-ге вид. – К.: Тандем, 1996. – С. 15.

²² Еванс М. Стентон. Вказ. праця. – С. 297.

«...У формуванні уряду, який повинен керувати через одних людей іншими, значна складність полягає в наступному: спочатку необхідно надати урядові змогу контролювати громадян, а вже потім зобов'язати його контролювати себе»²³.

Якщо конкретно визначити депозитарій політичної влади, її конституційні принципи, то їх можна назвати принципами:

а) координації; б) субординації; в) делегування та г) участі.

А. Оскільки політична влада зумовлює єдність, слово «координація» може видаватися несумісним з провідною ідеєю політичної влади, а проте під координацією варто розуміти стан суспільства, коли деспотизм обмежений голосом народу, який так недвозначно відданий певному зовнішньому авторитетові, що про цей авторитет, усупереч очевидній аномалії, треба говорити як про власне конституцію даної держави. Саме таким є визнання авторитету релігії, яка існує у формі своїх власних інституцій, зовнішніх стосовно суто політичної структури. Церква, по суті, — це народна інституція, що обстоює інтереси й заохочує таланти нижчих класів, і ставить зовнішні бар'єри на користь вищих або нижчих класів, відгороджуючи їх від амбіцій і зажерливості світської влади.

«Якби не існувало християнської церкви, — зауважував Гізо, — увесь світ був би відданий на поталу нещадній матеріальній силі»²⁴.

У конституції Пилипа Орлика акцентується увага на тому, що

«Господь дивний і незбагнений у судах своїх милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі від самого сотворіння цього видимого світу він найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносять, а інші за гріхи й провини принижує, одних пригноблює інших звільняє, одних возвеличує, інших притискує»²⁵.

Релігія дає нам не тільки цінності — певну систему, в межах якої мають своє місце економічна, соціальна й пенітенціарна політика, а й наше історичне коріння. Релігія вчить нас, що кожна

²³ Еванс М. Стентон. Вказ. праця. – С. 297.

²⁴ Ньюмен Джон Генрі. Вказ. праця. – С. 250.

²⁵ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. – С. 25.

людська істота унікальна й має відігравати свою роль у побудові власного шляху спасіння. Релігійна традиція цінує економічну діяльність — те, як ми заробляємо на життя, створюємо багатство, але застерігає від надмірного переймання ним, застерігає, що не потрібно ставити багатство на найвищий щабель. Гроші — не самодостатня мета, а засіб досягнення мети²⁶.

Б. Принцип *субординації* є системою найдосконалішого способу боротьби з абсолютизмом. Влада розділена серед багатьох осіб, і то без усякої плутанини та випадкових зіткнень; має кілька васалів під рукою одного володаря і обмежує можливість виявів тиранії, сприяє створенню ефективної громадської думки, що має найбільшу силу тоді, коли відносини між володарем і підвладним найтісніші. Крім того, в разі, якби кому-небудь заманулося узурпувати владу, завжди повинно бути кілька різних партій, які мають можливість об'єднатися проти тирана-диктатора, як було раніше:

«Барони і нижчі класи — проти короля; король і нижчі класи — проти баронів»²⁷.

Або як сьогодні в Україні, буває так, що олігархи і нижчі класи — проти президента або прем'єра; а президент або прем'єр з нижчими класами проти олігархів. Державна влада покликана, як зазначає С. Рябов, узгоджувати різноманітні прагнення членів суспільства, домагатися нехай вимушеної субординації, спілкування багатьох розрізнених позицій, репрезентувати, нехай тільки по-зірно, інтереси усіх верств²⁸.

В. Важливе значення має принцип *делегування*, як угода, згідно з якою владу на деякий час передано індивідам, які підлягають, водночас, і не меншій відповідальності й складають свої повноваження тоді, коли закінчується визначений термін. Із всесвітньої історії відомо, що диктатор у Римі, якого обирали за надзвичайних ситуацій, впродовж врядування був необмеженим авторитетом. Так само і військовий командир має необмежені повноваження робити, що йому заманеться, поки триває його командування, і так само й капітан корабля, але згодом їхні вчинки підля-

²⁶ Тетчер М. Вказ. праця. – С. 28.

²⁷ Ньюмен Джон Генрі. Вказ. праця. – С. 250

²⁸ Рябов С.Г. Вказ. праця. – С.20.

гають розслідуванню і, якщо доведеться, то й критиці та покаранню. Така система має великі переваги, дає змогу виховувати видатних людей і здійснювати грандіозні заходи. До кожної сфери громадяни вибирають найпридатнішу людину, щиро довіряють їй, дають їй повноваження, великодушно підтримують її своїм авторитетом, проте дозволяють їй діяти самостійно, виявити свої найкращі здібності та можливості. Згодом громадяни придивляються до її дій та або винагороджують, або засуджують чи навіть карають її. Такою, фактично, є у нас ситуація зі свободою преси, цензура стала просто неконституційною, а суд перетворився на засіб боротьби з провокаційними наклепницькими й деморалізаційними публікаціями. Тут знову суспільство має велику перевагу: формувати громадську думку й оцінювати розум нації²⁹. З цього приводу Т. Джефферсон зауважував:

«Прагніть завжди виконати свій обов'язок, і людство виправдає вас навіть коли вас спіткає невдача».

Г. Протилежністю принципів делегування є принцип *участі*. Цей принцип, згідно з яким народ нічого не дозволяє своїм володарям, а сам чи з допомогою якихось безпосередніх інструментів бере участь у всьому, що відбувається. Діючи на основі припущення, мовляв, нікому не можна довіряти, навіть на певний час, і що за кожною дією урядовців потрібен пильний нагляд, народ нікому не доручає влади, не створивши перешкод для її здійснення. Замість наважитися на щось трансцендентне, він твердо дотримується безпечної пересічності. Якусь роботу він довірить радше десятку людей, а не одній людині. Саме цей принцип стає провідним у діяльності багатьох рад та урядовців, що здійснюють взаємну перевірку, коли діяльність одного апарату, контролює якийсь другий апарат, а ще якісь урядовці пильно приглядаються до обох. Дж. Медісон зауважив:

«Можливо, потреба в таких механізмах для приборкання зловживань владою є певним віддзеркаленням природи людини. Проте чим є сама державна влада, як не найвеличнішим віддзеркаленням людської природи? Адже якби люди були янголами, не було б потреби в жодному уряді.

²⁹ Ньюмен Джон Генрі. Вказ. праця. – С. 251.

А якби янголами були члени уряду, то непотрібен був би ні зовнішній, ні внутрішній контроль за урядом»³⁰.

Таким чином, основними цілями національної урядової політики в контексті європейської політичної традиції в особі Вінстона Черчіля і поглядів Пилипа Орлика повинні бути наступні.

По-перше, *підтримка* християнської релігії і протидія всіляким на неї нападам³¹.

«Щоб вовіки міцніла одна-єдина Віра [...], і щоб поширилася слава Божа [...], і щоб віра Господня як троянда серед колючок»³².

По-друге, *захист* нашої Конституції, як Основного закону, завдяки якому функціонує і удосконалюється громадянське суспільство³³.

«Новообраний Гетьман [...], обраний вільним волевиявленням відповідно до [...] Закону і звичаїв (нашої) вітчизни [...], зобов'язаний незмінно виконувати (Конституцію [...], з вірною любов'ю і належною турботою про благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканість якої [...], боронити»³⁴.

По-третє, *вжити* конкретних ефективних заходів для належного захисту від зовнішнього ворога³⁵.

«Подібно до того, як будь-яка держава, існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина [...], нехай лишається у своїх кордонах [...], які встановленні та підтверджені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного Гетьмана під час складання угод [...], нехай стане турбота про це, і нехай він чинить твердо, наскільки вдається, коли справа, вимагатиме протидії»³⁶.

По-четверте, *підтримка* закону і порядку³⁷.

«Гетьману з обов'язку його уряду, керувати й наглядати за порядком щодо всіх громадян [...], він повинен пиль-

³⁰ Еванс М. Стентон. Вказ. праця. – С. 296.

³¹ Черчіль Вінстон. Вказ. праця. – С. 20.

³² Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. – С. 28.

³³ Черчіль Вінстон. Вказ. праця. – С. 20.

³⁴ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. – С. 36.

³⁵ Черчіль Вінстон. Вказ. праця. – С. 20.

³⁶ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. – С. 28.

но дбати проте, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог [...], заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викоринюючи (їх)»³⁸.

По-п'яте, *забезпечення* безсторонньої справедливої політики наших сусідів, вільних від втручання або тиску з боку виконавчої влади³⁹.

«Нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов дбає через послів [...] про відновлення давнього братерства [...] для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі [...] не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки — самі побоювалися нападу, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди»⁴⁰.

По-шосте, *забезпечити* здорову економічну й фінансову системи й чіткий нагляд за національними доходами та витратами⁴¹.

«Належить [...] обрати Генерального Скарбника мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би [...] всіма прибутками і дбав про них не для власної, а для загальної потреби. Нехай буде призначена через спеціальних встановлених комісарів здійснена Ревізія усіх видів публічних і приватних володінь [...], і ухвалено урочисто і непорушно: кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними (об'єктами)»⁴².

По-сьоме, *захищати й розвивати* нашу вітчизняну торгівлю без якої Україна не зможе забезпечити добробуту громадян⁴³.

«Ринкові комісари (податківці — Авт.) повинні збирати ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від

³⁷ Черчіль Вінстон. Вказ. праця. — С. 20.

³⁸ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. — С. 33.

³⁹ Черчіль Вінстон. Вказ. праця. — С. 20.

⁴⁰ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. — С. 29.

⁴¹ Черчіль Вінстон. Вказ. праця. — С. 20.

⁴² Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. — С. 32–34.

⁴³ Черчіль Вінстон. Вказ. праця. — С. 20.

бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеvu річ для хатніх потреб. Вони також не повинні чинити жодного судочинства не тільки в кримінальних, а й в (інших) термінових справах і не накладати незвичних сплат і штрафів на народ і міста, про що має подбати (гетьман) зі звичною турботливістю Гетьманської влади, до обов'язків якої належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей»⁴⁴.

По-восьме, *сприяти* усім заходам спрямованим на поліпшення здоров'я і соціальних умов життя людей⁴⁵. Здоров'я народу це найперша справа, про яку повинен дбати кожен державний діяч⁴⁶.

«А шпиталь [...] для козаків обмежених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами слід спорудити за громадський кошт, щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг»⁴⁷.

По-дев'яте, *дотримуватися* як основного правила розвитку вільного підприємництва й ініціативи на противагу державній торгівлі й націоналізації промисловості⁴⁸.

«Бо підштовхуванні (тягарями, утисками і надмірними вимогами податківців люди) залишивши свої домівки, відходять як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі та шукати життя кращого, спокійнішого і легшого»⁴⁹.

Таким чином, здійснений аналіз проблем діяльності виконавчої влади в європейській консервативній політичній традиції та першій українській Конституції Пилипа Орлика, дає можливість у теоретичному й практичному контексті переосмислити сучасні проблеми українського державотворення.

⁴⁴ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. – С. 36.

⁴⁵ Черчіль Вінстон. Вказ. праця. – С. 20.

⁴⁶ Дізраелі Б. Захист національних традицій // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 542–543.

⁴⁷ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. – С. 29–30.

⁴⁸ Черчіль Вінстон. Вказ. праця. – С. 20.

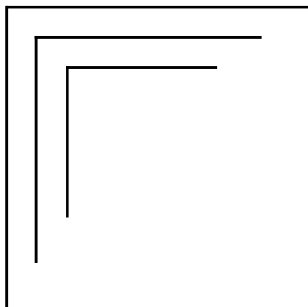
⁴⁹ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького. – С. 33.

В статье автором осуществлена попытка прибегнуть к анализу проблем исполнительной власти в контексте европейской консервативной политической традиции и Конституции Филиппа Орлика.

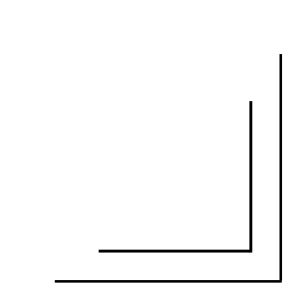
Ключевые слова: Конституция Филиппа Орлика, власть, консерватизм, распределение власти, координация власти, делегирование власти, координация власти, субординация власти, участие во власти.

In the article an author is carry out an attempt to resort to the analysis of problems of executive power in the context of European conservative political tradition and Constitution of Filippa Orlika in the first time.

Key words: Constitution of Filippa Orlika, power, conservatism, distributing of power, co-ordination authorities, delegation of power, co-ordination of power, deference to the rank of power, participation, in power.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

**Праці Постійної комісії
історично-географічного словника
Української землі ВУАН — джерело написання
«Історії міст і сіл України»**

У статті досліджується діяльність «Постійної комісії історично-географічного словника Української землі», подана характеристика її друкованих праць.

Ключові слова: словник, комісія, ВУАН, УАН, «Історія міст і сіл», Петро Тронько.

12 липня виповнюється 95 років видатному вченому, державному і громадському діячеві, академіку НАН України, Герою України Петру Тимофійовичу Троньку. За своє плідне, активне життя, за роки подвижницької праці зроблено чимало задля збереження історичної правди, українських святинь, розвитку історико-культурної спадщини України. Це створення Національного заповідника «Хортиця», музею архітектури і побуту «Пирогове», відтворення Успенського та Михайлівського Золотоверхого соборів, відродження Національної спілки краєзнавців України. Чільне місце, безумовно, належить виданню 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР»¹.

35 років минуло з дня виходу останнього тому «Історія міст і сіл. Кримська область». Робота над виданням тривала 12 років. Це досить невеликий термін для такого масштабного проекту. При безпосередньому керівництві голови Головної редакційної колегії П. Т. Тронька в цій роботі були задіяні академічні інституції, Міністерства і відомства, обласні редколегії, багатотисячний авторський колектив².

З набуттям незалежності України постало питання про вивчення нових сторінок історії. Через вивчення минувшини кож-

* *Вербиленко Г.А.* — науковий співробітник Інституту історії НАН України.

¹ Докладніше дів: Що ми залишимо нащадкам?: Зб. матер. і док. про держ., громад. діячів та наук. роботу акад. НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька / За ред. акад. НАН України В. А. Смолія. – К., 2008.

² Див: *Тронько П.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи – К., 2001.

ного регіону, міста, містечка необхідно подбати про створення правдивого, «без купюр», літопису рідної землі.

У розпорядженні Президента України від 19 листопада 2000 р. «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» Кабінету Міністрів України доручено «забезпечити підготовку за участю Національної Академії наук України дослідження і видання енциклопедичного збірника «Історії міст і сіл» у новій редакції. Адже, як зазначав П. Т. Тронько:

«В попередньому виданні, на жаль, є недоліки, що при-
таманні були в той час всій історичній науці. Не завжди ми
вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, за-
гальних декларативних фраз, зробити належний правди-
вий науковий аналіз і узагальнення. Мало місце лакування
дійсності, пропуски «незручних» з ідеологічного погляду сю-
жетів, фактичні помилки»³.

Підготовка нового видання «Історії міст і сіл» потребує вивчення і використання всіх доступних джерел.

Розглянемо одне з важливих джерел, яке містить багатий фактичний і статистичний матеріал з історії регіонів, окремих населених пунктів України. Це праці Постійної комісії історично-географічного словника Української землі, яка однією з перших в Українській академії наук розпочала регіональні дослідження.

Слід зазначити, що значна увага історико-регіональним дослідженням приділялася академічною наукою з перших днів існування Української академії наук. Зокрема, працюючи над законопроектом про організацію історично-філологічного відділу УАН, Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, Г. Г. Павлуцький, Є. К. Тимченко у записці від 10 серпня 1918 р. пропонували утворити при кафедрі географії й етнографії України Постійну комісію для складання історично-географічного словника.

«Беручи також на увагу, — відзначали вчені, — що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України [...]. До цього треба додати, що історично-географічний словник України по-

³ Тронько П. Історія міст і сіл України в контексті ... – С. 22.

чав складати у Києві ще небіжчик проф. В. Б. Антонович, який заводив ще на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі»⁴.

Створений ще у 1870-х рр. за участю В. Б. Антоновича гурток укладачів історико-географічного словника Української землі в її етнографічних межах мав на меті скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів, тощо, при цьому передбачав охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Оскільки за життя В. Б. Антоновича завершити цю роботу не вдалося, К. Мельник-Антонович та І. Каманін у 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою «Список материалов для составления историко-географического словаря». Адже, за спогадами К. Мельник-Антонович,

«за 20 з лишком літ зібрано й систематизовано силу матеріалу до всіх українських губерній, повітів, округ, комітатів»⁵.

Розпочаті гуртківцями В. Антоновича дослідження продовжила створена в структурі УАН комісія для видання історично-географічного словника української землі.

16 грудня 1918 р. голова І історично-філологічного відділу академік Д. І. Багалій доповідав на Спільному зібранні УАН про заснування комісії історико-географічного словника⁶. Її очолив академік Д. І. Багалій, але її фактичним керівником комісії — директором з правами дійсного академіка історично-філологічного відділу став професор О. С. Грушевський.

Комісія розпочала роботу на матеріалах, зібраних УНТ під керівництвом професора В. Б. Антоновича⁷. Її планами передбачалося видати словник в кількох томах. Співробітники Комісії, за якими були закріплені конкретні регіони збирали як друковані, так і архівні матеріали історично-географічного змісту, які фіксувалися на відповідних картках. Крім того, вони готували статті словникового типу. Протягом 1919–1924 рр. комісія зусиллями

⁴ Історія Академії наук України 1918–1923. Док. і матер. К., 1993. – С. 19.

⁵ Мельник-Антонович К.М. До видання I тому творів В. Антоновича // Антонович В. Твори. – Т. 1. – С. VIII–IX.

⁶ Історія Академії наук України 1918–1923. – С. 201.

⁷ Там само.

штатних і позаштатних працівників провела значну роботу по опрацюванню матеріалів про Полтавщину, Остерський та Кролевецький повіти на Чернігівщині, Холмщину, Галичину, підготувала ряд статей про населені пункти.

Протягом 1927–1931 рр. комісія видала чотири томи Історично-географічного збірника. Було підготовлено ще чотири томи та кілька монографій, які так і не були видані. Не побачив світ і сам «Словник».

Безумовний інтерес для розуміння наукової спрямованості діяльності Комісії становить аналіз опублікованих нею досліджень. Переважна кількість статей у збірниках стосувалась XVI–XVIII ст.: історії окремих регіонів, як досліджень політично нейтральних. Щодо тематики, то в збірниках досліджувалися окремі історико-географічні регіони, населені пункти (містечка, села), окремі види господарської діяльності та ін. Друкувалися статті про селянські виступи, становище робітників на державних і приватних підприємствах. Часом друкувалися частини наукових праць⁸. Як правило, статті написані з використанням значної кількості джерел, як опублікованих, так і архівних. Характерною особливістю публікацій можна вважати те, що в них, як правило, переважає фактичний матеріал — детальне фіксування явищ, подій без належного узагальнення.

Частина статей у збірниках присвячена історично-географічним описам окремих регіонів. Йдеться, зокрема, про Звенигородщину, Чернігівщину, Переяславщину, Київщину, Балтщину, Поділля, Харківщину. Досліджують автори і історію окремих міст і сіл. В збірниках є дописи про Бориспіль, Васильків, Стародуб, Нікополь, села Ядлівку на Переяславщині, Романівку на Київщині, Суличівку на Чернігівщині. Крім того, відомості про окремі міста і села містяться в дописах про регіони. Так, зокрема, в статті Михайла Карачківського «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку»⁹, наводяться описи міст Балти, Брацлава,

⁸ Тищенко Микола. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. // Історично-географічний збірник. Т. 4., – К., 1931. – С. 37–107. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. Там само. – С. 109–143.

⁹ Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 161–187.

Вінниці, Літина, Летичева, Могилева, Проскурова¹⁰. Планами роботи Комісії передбачалося дослідження питань історії заселення України. Цій тематиці, дослідники приділяли значну увагу. В статтях процес заселення позначався терміном «колонізація» і аналізувався детально з урахуванням напрямів колонізації, зумовлених як історичними подіями, так і господарськими мотивами.

Важливого значення в аналізі процесу заселення різних регіонів України, дослідники надавали фольклору. Вивчаючи варіанти казок, легенд, переказів тощо в різних регіонах, дослідники робили відповідні висновки про міграційний рух населення, про єдність регіонів. Вони називають легенди, перекази «однією з невидних ниток, що пов'язувала різні регіони»¹¹. Зокрема, в статті Ю. Виноградського йдеться про Чернігівщину, Київщину, Звенигородщину, Галичину, Наддніпрянщину¹².

Процеси заселення території та міграційні потоки автори прослідковують, порівнюючи та співставляючи назви річок і населених пунктів.

Якщо Чернігівщина на підставі аналізу археологічних знахідок описувалась дослідниками починаючи з часів палеоліту, то Звенигородщина — з літописних джерел XIV в., в яких вона фігурує. Простежуючи міграційний рух населення, автори основну увагу звертали на сприятливі природні умови, які приваблювали людність. Йшлося про полювання, рибальство, бортництво.

Цікавий матеріал наводять автори про «колонізаційну діяльність» землевласників і монастирів, які «певними полегкостями» заохочували людей осідати на постійне життя¹³.

Рядом дописів представлена історія окремих міст і сіл. Основним джерелом цих статей був «Рум'янцевський Опис». Саме тому в них подано великий обсяг емпіричного матеріалу, зібрати який поодиноким дослідникам в короткий термін практично неможливо. Проте ці досліді часто доповнювалися архівними джерелами

¹⁰ Назви міст подано за текстом статті.

¹¹ Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник. Т. 3. – К., 1929. – С. 210.

¹² Там само.

¹³ Див. Юркевич В. Звенигородщина в XV–XVI вв. // Історично-географічний збірник. Т. 3. – К., 1927. – С. 19.

та друкованими матеріалами, в яких або роз'яснювалися певні положення, або наводилися інші трактування подій і явищ.

С. Шамрай, який опублікував дві статті про місто Бориспіль, доповнив дослідження полемікою, що точилася з приводу сумлінності, а, отже, й достовірності відомостей, які містять 219, 220 томи «Рум'янцівського Опису» «Опись Малоросійського Кіевського полку сотеному местечку Борисполь учинення [...] 1766 году»¹⁴. Автор простежив історію міста, аналізував адміністративний устрій переважно за козацьких часів, міській Магдебурзький устрій після Хмельниччини, економічний стан різних соціальних груп міста.

Той же автор дослідив історію Василькова за період IX–XVIII ст. Він навів цікаві відомості щодо виникнення Василькова і його назви.

«За найдавніших часів, — пише автор, — торговельний і оборонний пункт, у литовсько-польську добу монастирське місто й важливий укріплений пункт проти татар, — нарешті у XVIII ст. одночасно й торговельний і укріплений пункт і адміністративна одиниця»¹⁵.

Посилаючись на археологічні джерела і численні друковані праці, автор довів, що Васильків заснував Володимир Київській і назвав його на честь свого християнського імені Василевим. Першу звістку про місто, наголосив автор, знаходимо в літописах р. 996. Слід зазначити, що крім «Рум'янцівського Опису», автор використав значну кількість джерел. Це і літописи, і праці українських, російських і польських істориків, архівні матеріали. На цій багатій джерельній базі вивчена історія м. Василькова, його занепади, руйнації, піднесення і подано детальний опис життя і господарської діяльності у XVIII ст. Зовсім інший характер має допис Ол. Грушевської «З минулого м. Стародуба». Історію. М. Стародуба вона досліджує за матеріалами збірки «фамільних документів» старшинського роду Скоропів. Автор ставила завдання з'ясувати передумови зміцнення старшинського елементу в економічному житті за часів Гетьманщини XVII–XVIII ст. Аналіз економічної діяльності цього роду, зростання його маєтностей за рахунок

¹⁴ Шамрай С. Місто Бориспіль у XVIII в. // Історично-географічний збірник. Т. 2.– К., 1928. – С. 35–38.

¹⁵ Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII вв.) // Історично-географічний збірник. Т. 3. – С. 33.

купівлі і переважно, за борги, автор підтвердила архівними документами, а саме борговими зобов'язаннями¹⁶.

В статті М. Карачківського «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку» публікувалися матеріали камеральних і топографічних описів кінця XVIII – поч. XIX ст. за наступною структурою: географічне розташування міста, великі будівлі, церкви, панські двори, магістрати, єврейські школи, лазні, аптеки, промислові підприємства, крамниці, кількість міської людності та її заняття. Є в дописах і попередня історія міст, яка представлена за тією ж схемою.

Цікавим і змістовним є допис Г. Шапошнікова «Як виникло місто Никопіль». Відповідь на це питання автор дав, дослідивши велику кількість джерел — народні перекази, літературні праці і архівні документи¹⁷. Стаття заслуговує на увагу з двох позицій. Перш за все, йдеться про значну джерельну базу, що само по собі становить певний історичний інтерес. По-друге — автор саму історію міста розглядав на тлі історії держави. Йдеться про відносини запорожців з російським урядом, всебічний розвиток торговельних відносин, російсько-турецьку війну та ін.

Стаття вже згаданого автора С. Шамрая «Містечко Трипілля на Київщині», присвячена не стільки заснуванню, як історії Трипілля. Починав автор з послання на статтю В. Г. Ласкоронського про Трипілля 1906 р. Загалом позитивно оцінюючи її, він проте наголосив, що стаття неповна, адже основна увага зосереджена на князівській добі в історії міста і майже не йдеться про XVII–XVIII ст. Поміж тим автор досліджував історію Трипілля за археологічними знахідками, літературними джерелами, літописами та архівними матеріалами. Тут знов слід наголосити, що джерельна база праці ґрунтовна. Саме тому історія містечка представлена як документальний допис. Вигідне географічне положення «на крутому мисі над Дніпром»¹⁸ забезпечило Трипіллю низку переваг для

¹⁶ Грушевська Ол.Ол. З минулого м. Стародуба. Додаток // Історично-географічний збірник. Т. 3. – К., 1929. – С. 141–147.

¹⁷ Шапошніков Г. Як виникло місто Никопіль // Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 190.

¹⁸ Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині // Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 10.

зростання і розвитку. Це і торговельний форпост на великому водному шляху «із Варяг в Греки» і відповідний розвиток ремесел, зокрема гончарного, це і військово-стратегічний форпост. За умов відсутності постійних князівських волостей

«Трипілля — наголошує автор, — чи саме, чи на чолі ще кількох міст досить часто, особливо в другій половині XII ст., було княжим столом для різних другорядних князів»¹⁹.

Разом з тим, це був період боротьби князів за Трипілля. Його подальша історія — це калейдоскоп історичних подій. Іноземні навали, перехід в литовське, польське, козацьке, російське володіння і відповідна зміна власників негативно позначились на становищі мешканців. Конфлікти в Трипіллі, доводить автор, тривали аж до 1780 р., що зумовлювалося його стратегічним положенням.

В збірниках є декілька дописів про села. Так, в статті В. Юркевича «Романівка на Київщині» представлена історія села XVII–XVIII ст. переважно через зміну його власників. В дописі абсолютно відсутні посилання, що взагалі не характерно для збірника. Аналогічна стаття О. Грушевського «Суличівка на Чернігівщині XVII–XVIII ст.», проте в ній є посилання на «Рум'янцівський Опис» та архівні матеріали.

Стаття І. Бойка «Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII в.» представлена в схемі притаманній збірнику. Висвітливши географічне положення села, його історію за часів Гетьманщини, автор за «Рум'янцівським Описом» наводить дані про соціальний склад села та забезпеченість різних станів землею, худобою тощо.

Серія статей в збірниках присвячена питанням оборони прикордонних місцевостей, замків і відповідно, стану їх мешканців. Людність прикордонних зон, яка постійно перебувала під загрозою нападів татарських загонів і, навіть, їх проривів через прикордонну лінію, повинна була весь час дбати про оборону замків. Адже замкові та міські укріплення забезпечували захист як міщан, так і мешканців околиць.

Цінним джерелом для дослідників слугували матеріали люстрацій замків XV–XVI ст. Автори статей звертали увагу на дві сторони змісту питань, які піднімались в люстраціях. Це, перед усім, стан прикордонної лінії, її обороноздатність, забезпеченість

¹⁹ Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині. – С.11.

замків військовим знаряддям і матеріальними запасами на випадок облоги. По-друге — це соціальний стан місцевої людності, яка забезпечувала утримання замків у належному стані.

В статтях О. Грушевського значна увага приділена, як безпосередньо питанню оборони замків, так і соціальному стану мешканців. В дописі «До історії сторожі в замках XV в.» детально проаналізовані характер, організація оборони, її особливості в різних замках. Автор чітко визначив види, напрями сторожі, її обов'язки, практику утримання. О. Грушевський акцентував увагу, що проблема оборони викликала турботу не лише адміністрації, а й населення. Окремі верстви населення, які зверталися із скаргами до адміністрації, ревізорів з приводу недоліків оборони, несправедливих рішень адміністрації, разом з тим висловлювали не лише зауваження а й надавали корисні поради «про стан сторожі, про недогляди в цій справі, про можливість поліпшення»²⁰.

Безумовний інтерес становлять публікації з економічних питань. М. Тищенко опублікував статтю «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.». Праця, як засвідчив автор, становила лише частину праці про зарубіжну торгівлю України у XVIII ст.

Розвиток торгівлі автор дослідив детально. Він розкрив причини послаблення торговельних відносин між Лівобережною Україною і Кримом у XVIII ст. порівняно з попередніми століттями. Це й російсько-турецька війна 1736–39 рр. і система наказів російського уряду щодо регулювання торговельних відносин. Це накази про заборону вивозу з України ряду товарів, фактично найбільш експортоспроможних, про вивіз товарів за кордон лише через російські північні порти, заборону вивозити золоті і срібні гроші.

Проте, як пише автор, — «не зважаючи на все це, торгівля Лівобережної України з Кримом не поривалася»²¹. Він дослідив основні торгові шляхи, торгові центри, виявив перелік товарів як експортованих, так і імпортованих, висвітлив еволюцію формування митних зборів і їх роль в торгівлі тощо.

²⁰ Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. // Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 1.

²¹ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник. Т. 2. – К., 1928. – С. 87.

Цікавою в дописі є інформація про початок формування офіційних торгових відносин з зарубіжними країнами. Йдеться, зокрема, про торгову угоду між полтавським купецтвом і голландською компанією 1740 р.

В статті «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в.» розписана географія торговельних відносин та детально проаналізовано рух товарів через митниці. В обох статтях присутня солідна джерельна база.

Зверталися дослідники і до селянського питання. Так, С. Шамрай в статті «Вінницьке селянство 1840 р.» писав про селянські заворушення, викликані нестерпними умовами життя і праці селянства.

З допису О. О. Грушевської «З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині», ми дізнаємося про практику продажу смоленськими поміщиками кріпаків на Гетьманщині, куди вони приїздили за дешевим хлібом²².

Не поминули в збірниках і «робітничче» питання. В статті П. Нечипоренка «Умови робітничої праці на Батурицьких та Глухівських «національних строєнях»» йдеться фактично не про найману робочу силу, а про відбування примусової «державно-громадської повинності». Автор дослідив умови праці на будівництві в Батурині і Глухові, яке було розпочате за царським указом здобутим «променієм малоросійських депутатів 1748 г.»²³.

Написана за архівними матеріалами стаття містила детальне висвітлення організації праці на будівництві, умови життя і праці робітників, часткову оплату праці. Автор зробив висновок, що XVIII в. в Україні — це доба запровадження кріпацької системи,

«і таке з'явище, як масова мобілізація вільної людності, тільки всебічно сприяла запровадженню цієї кріпацької системи, проторювало для неї шлях»²⁴.

²² Грушевська Ол. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині // Історично-географічний збірник. Т. 1. – К., 1927. – С. 121.

²³ Нечипоренко П. Умови робітничої праці на Батурицьких та Глухівських «національних строєнях» // Історично-географічний збірник. Т. 1. – К., 1927. – С. 121.

²⁴ Там само. – С. 134.

В статті М. Тищенка «Суконна фабрика київського «Приказа общественного призрения» досліджено питання організації суконних фабрик за ініціативою російського уряду у зв'язку із зростанням потреб на сукно для російської армії. Йдеться про к. XVIII – поч. XIX ст.

Значний інтерес становить стаття С. Шамрая «До історії Київської сотні Київського полку». В статті на значному літературному і архівному матеріалі висвітлена історія Київської сотні Київського полку, яка після Хмельниччини по сідала територію на правому березі Дніпра і за яку вперто боролися і Росія і Польща.

Таким чином, використавши величезний пласт напрацьованого матеріалу, можливо і необхідно розпочати підготовку нового видання «Історії міст і сіл України», яке, безумовно, має стати важливим етапом і могутнім поштовхом у розвитку регіональної історії.

В статье исследуется деятельность «Постоянной комиссии историко-географического словника Украинской земли», дана характеристика ее печатных изданий.

Ключевые слова: словарь, комиссия, ВУАН, УАН, «история городов и сел», Петр Тронько.

The paper investigates the activities of the Standing Committee of historical and geographical glossary Ukrainian land, the features of its own publications.

Key words: vocabulary, the commission, Ukrainian Academy of Science, «The History of Cities and Villages», Peter Tronko.

Проведення виборчих кампаній до місцевих рад УРСР в 1947–1980-х рр.: історіографія проблеми

У статті досліджується історіографічна динаміка вивчення виборчих кампаній до місцевих рад у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: вибори, виборці, виборча кампанія. Верховна Рада.

Вивчення процесу проведення виборчих кампаній до радянських органів самоуправління обмежувалося умовами історіографічної ситуації певного періоду. У висвітленні проблеми проведення виборів та функціонування місцевих Рад логічно виділяються два періоди — радянський і пострадянський. Представники радянської історіографії загалом писали наукові дослідження, підготовлені на основі матеріалів кількох союзних республік. Вони прагнули продемонструвати універсальність системи Рад як способу організації місцевої влади в будь-якій частині СРСР та «замаскувати» безальтернативність вибору кандидатур до складу рад.

Для праць радянських авторів характерним було порівняння роботи окремих сільських або районних рад різних республік без врахування особливостей забезпечення проведення виборчих кампаній у різних регіонах країни. У історіографічному плані наукові дослідження, які стосувалися окремих питань проведення виборчих кампаній в УРСР, практично не проводилися.

У 1993 р. була захищена дисертація М. Л. Костюк «Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х рр.»¹. Дослідниця виділила основні напрями досліджень — про взаємовідносини місцевих рад та компартійних структур, про господарську діяльність рад та про роль рад у вирішенні соціально-економічних питань. Але робота не містила виз-

* Немов М.М. — член правління Національної спілки краєзнавців України, депутат Хмельницької обласної ради.

¹ Костюк М.Л. Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х років: дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец 07.00.01 «Історія України». – К., 1993. – 199 с.

начення стану дослідження проведення виборчих кампаній в Україні. Тому метою даної публікації є визначення стану дослідження даної теми у наукових публікаціях.

В історичних дослідженнях система місцевих органів радянської влади вперше почала розглядатися лише з середини 1970-х рр. Переважно це були узагальнюючі роботи з історії СРСР² або праці, присвячені річницям становлення радянської влади в республіках³. У подібних працях не було наукової оцінки радянської виборчої системи. Її відсутність може бути пояснена, насамперед, ідеологічним характером видань, автори яких всіляко уникали писати про проведення виборів як про елемент кадрової політики партії. У той же час радянські органи самоуправління часто виступали об'єктом досліджень вчених-правознавців, метою яких було вкрай дозоване «викриття» недоліків у поточній роботі та висловлення пропозицій щодо їх усунення.

У 1967 р. з'явилася праця О. І. Лепешкіна⁴, яка аналізувала проведення перших повоєнних виборів в СРСР із висвітленням умов їх організації.

У більшості наукових робіт розглядалася система місцевих Рад усіх рівнів — від обласного до сільського і селищного. Але висвітлення організації виборчого процесу, як правило, зводилося до наведення кількісних показників щодо числа виборців і їх явки на виборчі ділянки, на основі чого робився висновок про беззастережну підтримку виборцями провладних кандидатів⁵. Тут варто підкреслити, що організація роботи та виборів до Рад розглядалася переважно у контексті досить широких проблем функціонування державного механізму СРСР.

² Бердута М.З. Советы Украины в период развитого социализма в советской историографии (60–80-е годы) // Вестник Харьковского университета. – № 266. – 1984. – С. 103–112; Бойченко І.К. Місцеві Ради депутатів трудящих у період розвинутого соціалізму / І. К. Бойченко, І. Л. Шерман // Укр. істор. журн. – 1975. – № 5. – С. 115–118.

³ Златопольський Д.Д. От Советов 1905 г. к Советам общенародного государства. – М., 1980. – 100 с.

⁴ Лепешкин А.И. Советы — власть народа. 1936–1967. – М.: Юрид. литература, 1967. – С. 21–26.

⁵ Азовкин И.А. Местные Советы в системе органов власти. – М.: Юрид. литература, 1971. – 272 с.

У період «перебудови» радянська система тісно пов'язувалася із тоталітаризмом, однією з ознак якого залишалася однопартійна система, що забезпечувалася серед іншого недемократичним проведенням виборів. Виборчі процеси в СРСР всіляко таврувалися, але серед наукових студій практично були відсутні праці, які б містили глибокий аналіз механізму забезпечення сталості радянської системи через проведення відповідним чином виборчих кампаній.

Якщо протягом 1950–1970-х рр. головною метою вчених було показати виключне значення Рад як основи радянського ладу, то починаючи з середини 1980-х рр., з початком процесу «перебудови», метою написання робіт, присвячених діяльності Рад, було, прагнення «відбілити» дану систему, показати, що вона, попри всі недоліки, може бути гнучкою, може і буде надалі розвиватися динамічно, в контексті демократизації. Українські історики та суспільствознавці 1990-х рр., якщо і торкалися питання діяльності Рад, то мали на меті, в першу чергу, показати їх як складову тоталітарної системи, а не спосіб організації місцевої влади. Ідеологічні чинники перших років після проголошення незалежності Української держави великою мірою диктували згасання інтересу дослідників до проблем організації та проведення виборів в СРСР. На фоні вивчення процесів націотворення та історії виникнення та існування Української державності відійшли на деякий час у тінь проблеми формування та функціонування колишніх партійних та радянських еліт, представники яких в умовах незалежності залишилися працювати у місцевих державних органах управління та самоуправління. Такий стан речей у владних структурах не сприяв активізації досліджень проведення виборчих кампаній в УРСР. Органи місцевої влади і самоуправління УРСР таврувалися як «тоталітарні», «антинародні» та «антидемократичні», а тому вивчення особливостей формування владної вертикалі не було актуальним.

Протягом 1990-х рр. були написані лише окремі роботи, присвячені діяльності місцевих Рад. У 1992 р. була підготовлена докторська дисертація В. І. Кравченка «Ради народних депутатів України в 80-ті рр.: досвід. Проблеми. Уроки»⁶. Автор проаналізував

⁶ Кравченко В.И. Советы народных депутатов Украины в 80-е годы: Опыт. Проблемы. Уроки: автореф. дис. на соиск. ученой ст. доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». – К., 1991. – 33 с.

архівні матеріали, що містилися у фондах обласних рад та виконкомів державних обласних архівів Запорізької, Донецької, Дніпропетровської, Івано-Франківської, Херсонської, Одеської, Харківської, Чернівецької, Луганської областей. Дослідник одним з перших в пострадянській українській історіографії охарактеризував спосіб формування Рад як «недемократичний».

У 1992 р. була захищена дисертація М. В. Гудзь «Ради депутатів трудящих України в 1956–1964 рр.»⁷. Поряд з документами місцевих архівів, дослідниця активно використовувала матеріали центральних архівів, зокрема, інструкції з проведення перших сесій Рад, статистичні звіти про склад новообраних місцевих Рад. Дослідниця вказувала на наявність зрощення партійного та радянського апарату, але у її роботі відсутнє вивчення механізму такого зрощення. Епізодично висвітлюючи проведення виборів до радянських органів авторка уникала аналізу про власне проведення виборчих кампаній та ставлення пересічних жителів до участі у виборах.

Починаючи із середини 1990-х рр., в Україні з'являються узагальнюючі праці, присвячені історії СРСР та УРСР, в яких система Рад розглядалася як складова системи державної влади. Більшість авторів досліджували радянські органи самоуправління як складові елементи радянського тоталітаризму, ототожнюючи поняття «радянська система» та «тоталітаризм»⁸. Вони загалом оминали увагою питання підтримки широкими верствами населення політики радянської влади та характеристики політичних настроїв людей.

⁷ Гудзь М.В. Ради депутатів трудящих України в 1958–1964 роках: дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец 07.00.01 «Історія України». – К., 1992. – 194 с.

⁸ Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. – 326 с.; Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посіб. для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.; Кульчицький С. Україна між двома війнами. – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. – 236 с.; Політична історія України ХХ століття: В 6-ти т. / Редкол.: І. Курас, С. Кульчицький, Л. Нагорна, І. Солдатенков. – Т. 6 – К., 2003. – С. 315–403; Новітня історія України (1990–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – С. 513–614.

На сучасному етапі бракує наукових досліджень, які б обґрунтовано і всебічно вивчали вплив декларативної радянської демократії на моральний стан населення України в повоєнний період. Однак, окремі вчені досліджували загальні тенденції розвитку УРСР 1945–1953 рр. Серед них слід виділити працю В. Барана та В. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)»⁹, де автори аналізували післявоєнний період української історії. Поряд з іншими питаннями, науковці висвітлили вплив більшовицької ідеології на населення. В. Баран у праці «Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр.»¹⁰ аналізував політичні процеси, розвиток економіки, соціального і духовного життя в Україні в період 1953–1985 рр. Проте у «Вступі» та розділі «Напередодні» автор звернув увагу на міфологізацію суспільної свідомості громадян республіки, що стала духовною підвалиною сталінської диктатури.

Важливі висновки щодо настроїв населення післявоєнного періоду зробили О. Субтельний та Т. Гунчак. Якщо О. Субтельний вивчав суспільну атмосферу УРСР загалом¹¹, то Т. Гунчак доладжував стан суспільної та національної свідомості в добу сталінізму¹². На основі вивчених матеріалів він зазначив, що основна маса українців цього періоду була аполітичною через жорсткий тиск більшовицького режиму.

Процес формування радянських органів самоуправління певною мірою розглядався у наукових студіях з історії радянських регіональних еліт. Теорії еліт у радянський період практично залишилися поза увагою дослідників через таврування їх як виключно «буржуазних». У той же час наприкінці 1980-х рр. у науковій літературі з'являється поняття «номенклатура» в значенні «радянська еліта»¹³. Після кожних чергових виборів окремими виданнями друкувалися статистичні збірники про соціальний та

⁹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К.: Видав.дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.

¹⁰ Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, МП «Свобода», 1992. – 124 с.

¹¹ Субтельний О. Україна: історія. 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.

¹² Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

¹³ Восленский М. Номенклатура. – М, 1990. – 630 с.

демографічний склад місцевих Рад. Однак, зазвичай, вони були безособовими. Керівництво органів місцевого самоуправління намагалося уникнути звинувачень у появі нової «номенклатури», яка інтерпретувалася як пережиток радянського ладу, цілком негативне явище.

У сучасний період в Україні проблематикою радянських політичних еліт другої половини ХХ ст. займається обмежене коло науковців, зокрема, В. Журавський¹⁴ та Т. Першина¹⁵. В. Журавський запропонував поділ радянських регіональних еліт 1960-х – 1980-х рр. на чотири групи: партійно-номенклатурна еліта (керівники обласних, міських, районних, комсомольських організацій, державно-номенклатурна еліта (керівники великих підприємств, колгоспів, голови виконавчої влади різних рівнів); науково-технічна еліта (керівники галузевих інститутів, ВНЗ тощо); творча еліта¹⁶.

У дисертаційному дослідженні В. Кононенко, серед іншого, вивчав вплив радянських демократичних процедур (вибори, голосування) на моральний стан та настрої населення України повоєнного періоду¹⁷. Автор зазначав, що вибори супроводжувалися шаленою пропагандистською кампанією в радянській пресі. Основною метою подібних кампаній стало переконати широкий загал в УРСР у «морально-політичній єдності» радянського суспільства і «непорушності блоку комуністів і безпартійних». Ідеологічне пропагандистське навантаження мали і обговорення кандидатів у депутати, які були організовані в усіх виборчих округах і носили швидше ритуальний характер, тому що вибори, як і довоєнні, носили безальтернативний характер.

У сучасній російській історіографії проблемі діяльності радянських виконавчих органів в останнє десятиріччя присвячувалося все більше дослідницької уваги для акцентування на позитивних

¹⁴ Журавський В. Політична еліта України: Теорія та практика трансформації. – К.: Логос, 1999. – 224 с.

¹⁵ Першина Т.С. Партійно-радянська номенклатура в Україні, 1945–1948 рр.: деякі аспекти проблеми // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 363–377.

¹⁶ Журавський В. Політична еліта України... – С. 167.

¹⁷ Кононенко В.В. Моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис... канд. іст. наук. – К., 2003. – 225 с.

моментах радянського минулого. Дослідженням діяльності радянських еліт займалися О. Кришановська¹⁸, О. Куклев¹⁹. Зокрема, Г. Ашин²⁰ ототожнював радянську політичну еліту з «люмпен-аристократією», визначаючи джерелом її формування змаргіналізовані елементи пізньоімперського та ранньорадянського періоду.

В. Мохов, вивчаючи регіональну еліту РСФРР 1950-х – 1980-х рр., вказував, що в СРСР не могло сформуватися вузькорегіональної еліти, оскільки централізація політичної влади унеможлиблювала цей процес. Однак, на його думку, регіоналізація еліти все ж таки поглиблювалася з роками, а накопичення в її руках матеріальних і промислових ресурсів посилювало децентралізацію в СРСР²¹.

Таким чином, виборчі кампанії мали на меті забезпечувати могутність центральної влади, а механізм підбору кандидатур до радянських органів — вертикальні зв'язки у рамках певних політичних кланів, пов'язаних, як правило, родинно-земляцькими зв'язками.

Питання морального стану суспільства післявоєнного періоду безпосередньо розробляла О. Зубкова, яка торкалася питання організації проведення виборчої кампанії 1947 р.²² Дана проблема розглядалася авторкою у контексті дослідження радянського суспільства у кризовій ситуації переходу від війни до миру, його мобілізаційних можливостей, механізму взаємовпливу суспільства і влади. Дослідниця розглядала також вплив влади на настрої населення за допомогою різноманітних радянських «демократичних» процедур.

Слід зауважити, що в умовах існування жорсткого ідеологічного контролю єдиним способом виживання ставала або аполітичність, або показова активність. Більшість громадян йшли на збори, мітинги, демонстрації, брали нові соціалістичні зобов'я-

¹⁸ Крышановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Полис. – 1995. – № 1. – С. 51–62.

¹⁹ Куклев О. Трансформации политической элиты в России // ОНС. – 1997. – № 4. – С. 86–89.

²⁰ Ашин Г. Смена элит // ОНС. – 1995. – № 1. – С. 43.

²¹ Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). – Пермь: Пермское кн. изд-во, 2003. – С. 9.

²² Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.

зання, обговорювали чергові рішення уряду і партії, брали. Проте питання політики цікавили невелику частину населення, їх все більше витіснили прості життєві потреби та проблеми: що їсти, у що одягнути дітей, як сплатити податки, як жити далі.

Загалом, більшість публікацій з історії функціонування та формування місцевих Рад, органів виконавчої влади було написано у період існування СРСР. Абсолютна більшість радянської літератури з даної теми — юридичного характеру, з усіма особливостями, характерними для цього виду наукових досліджень.

У сучасній українській історіографії вивчення процесів проведення виборчих кампаній фактично не проводиться. Вчені нерідко обмежуються лише наведенням фактичного матеріалу за результатами виборів, розглядаючи їх проведення в контексті більш широких досліджень, присвячених історії радянського суспільства загалом.

Не проаналізована специфіка проведення виборчих кампаній до Рад різного рівня. Відомо, що сільські чи селищні Ради залишалися наближеними до потреб місцевого населення, розв'язання нагальних проблем якого вимагало відповідного кадрового забезпечення складу радянських органів. У той же час районні та обласні Ради виступали провідниками політики правлячої партії, виступаючи, перш за все, як органи державної влади, а не органи місцевого самоврядування.

Виборчі кампанії у радянській Україні як один з елементів кадрової політики, спрямованої на посилення ролі партії у суспільстві із беззастережним збереженням її керівної ролі, проводилися лише формально. Особливої ваги набула проблема забезпечення Рад керівними кадрами із визначенням мотивації участі у проведенні виборчих кампаній.

В статье исследуется историографическая динамика изучения избирательных кампаний в местные советы во второй половине XX в.

Ключевые слова: выборы, избиратели, избирательная кампания, Верховный Совет.

The article is dedicated to historiographical dynamics of the investigations of election races in local Soviets during second half of XX century.

Key words: elections, the electorate, election race, Supreme Soviet.

Катерина Ніколаєць*

Висвітлення діяльності опозиційного руху в УРСР у II пол. 1960-х – поч. 1980-х рр. у наукових дослідженнях

В статті досліджуються основні історіографічні тенденції вивчення діяльності опозиційного руху в УРСР в другій половині 1960-х – початку 1980-х рр.

Ключові слова: опозиція, інакомислення, інтелектуальний спротив, історіографія, наукові дослідження.

Вимушена лібералізація методів управління радянською державою у післясталінський період забезпечила, принаймні, номінальну можливість публічно відстоювати норми і положення, які передбачали захист прав людини та національних інтересів мешканців СРСР. На території України, окрім правозахисного спрямування, дисидентський рух увібрав в себе відображення національних прагнень українців. Зміна історіографічної ситуації після відновлення Української державності забезпечила можливість неупередженого вивчення діяльності представників українського опозиційного руху, який об'єднав як тих, хто виступав за реформування радянського режиму, так і затятих його противників.

Складовою частиною опозиційного руху на українських землях можна розглядати рух дисидентів та національно-визвольний рух, які певною мірою перепліталися. Історіографічний аналіз праць пострадянських вчених, присвячених даній тематиці, практично не проводився. Виключення становлять вступні розділи наукових досліджень В. Барана, Ю. Бажана, В. Даниленка, Ю. Данилюка, А. Русначенка¹ Однак у них згадана проблема висвітлю-

* *Ніколаєць К.М.* — кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.

¹ *Баран В.* Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 13. – 304 с.; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998.

валася лише у контексті історіографії дослідження проблематики їх праць. Тому метою даної публікації є визначення стану дослідження опозиційного руху в УРСР другої половини 1960-х – початку 1980-х рр.

У 1965 р. у формі рукопису першому секретарю ЦК Компартії України П. Шелесту і голові Ради Міністрів України В. Щербицькому І. Дзюбою була подана праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Автор висвітлив проблеми національного, економічного та культурного розвитку України. Посилаючись на праці класиків марксизму, рішення партії, він описав «деформації» марксизму в Україні і висловив надію на ліквідацію негативних явищ. І. Дзюба прийшов до висновку, що в результаті урядової русифікаторської політики українська культура посіла другорядне місце в республіці, стала додатком до російської. Можна цілком погодитися із висновком автора, що русифікація стала одним із головних елементів політики вищого партійно-державного керівництва СРСР в УРСР. В цих умовах історична наука дедалі більше політизувалася і використовувалася в ідеологічній боротьбі, націлювалася на насадження комуністичної свідомості у суспільстві².

Окремі згадки про опозиційний рух другої половини 1960-х – початку 1980-х рр. містилися у курсі лекцій з історії України, який побачив світ у 1992 р. У розділі, присвяченому висвітленню суспільно-політичного життя УРСР у 1960 – 1980-х рр. наголошувалося на негативних аспектах русифікації, йшлося про переслідування видатних діячів української культури, вказувалося на заперечення та ігнорування культури українського народу окремими представниками різних верств населення. Однак діяльність представників української опозиції, за виключенням згадки про В. Стуса, фактично опинилася поза увагою автора розділу Г. Сургая³.

У 1992 р. у збірнику «Сторінки історії України ХХ століття» було вміщено роботу Ю. Зайцева «Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр.» Автор змалював соціальний портрет учасників дисидентського руху, визначив загальні цілі, які ставили перед со-

² Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 365.

³ Сургай Г. Суспільно-політичне життя. Соціально-економічне становище (друга половина 60-х – середина 80-х років) // Історія України: Курс лекцій. – К., 1992. – С. 380–403.

бою його учасники. Окремо в роботі подана оцінка кількісного складу учасників руху та причини і характер зародження політичного дисидентства. Автор показав значення «самвидаву» для поширення опозиційних настроїв у суспільстві та проаналізував правове підґрунтя, що дозволяло притягати дисидентів до кримінальної відповідальності. Загальний висновок публікації зводився до твердження, що основна маса дисидентів не виступали за повалення радянського режиму, а висловлювалися лише за його удосконалення, зокрема, припинення політики русифікації в УРСР⁴.

Одним із перших із пострадянських вчених комплексно вивчати суспільно-політичні процеси в УРСР періоду «застою» почав В. Баран. У його роботі проаналізовано морально-політичний стан радянського суспільства. Автор зробив висновок, що «відлига» спочатку породила надії і згодом принесла розчарування для політично активної громадськості, оскільки процес оновлення суспільства проходив вкрай непослідовно⁵. У іншому дослідженні В. Баран у параграфі «Становлення дисидентського руху» проаналізував кількісні показники антирадянських виступів в УРСР, їх динаміку та виділив особливості спрямування у різні періоди із зазначенням специфіки виступів представників опозиційного руху в УРСР⁶. У праці В. Барана та В. Даниленка висвітлено процес згортання нової хвилі українізації поруч із переслідуванням найбільш активних діячів українського національного руху в роки «застою» із зазначенням методів проведення політичних репресій проти інакомислячих⁷.

Перша в пострадянські часи монографія, яка стосувалася опозиційного руху в Україні, була підготовлена Ю. Курносим. Автор побудував працю на аналізі газетно-журнальних публікацій, що з'явилися на рубежі 1980–1990-х рр., а також вивченні окремих творів представників української діаспори. Однак, система-

⁴ *Зайцев Ю.Д.* Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 195–235.

⁵ *Баран В.К.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992. – С. 43–57.

⁶ *Баран В.К.* Україна 1950-х – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 135–153.

⁷ Див.: *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 131–134.

тизація великої кількості фактичного матеріалу була лише першим кроком на шляху неупередженого вивчення даної теми⁸.

У 1995 р. вийшла друком робота Г. Касьянова⁹, який суттєво розширив джерельну базу дослідження опозиційного руху. Автор використав інтерв'ю з учасниками дисидентського руху, матеріали архівів, документи правоохоронних органів, що дозволило простежити діяльність опозиції в умовах панування радянської каральної машини періоду «застою». Окремі узагальнення містилися у працях Л. Коханової, Б. Кравченка та А. Русначенка¹⁰, де розкривалися окремі аспекти суспільно-політичного життя та особливості молодіжного руху в умовах тоталітаризму. У роботі А. Русначенка проаналізовано аспекти підпільної видавничої діяльності, розповсюдження творів «самвидаву» серед української інтелігенції та певною мірою визначено їх вплив на поширення опозиційних настроїв в українському суспільстві.

Окремо варто вказати про висвітлення у історичній літературі життєвого досвіду, творчого доробку, своєрідних політичних портретів представників опозиційного руху. Такі праці друкувалися у зв'язку із святкуванням ювілейних дат¹¹. Особливо варто відзна-

⁸ Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні: (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994.

⁹ Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.

¹⁰ Коханова О. Дисидентський рух в 60–70-х рр. // Україна: Короткі нариси з історії. – К., 1992. – С. 124–141; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998.

¹¹ Жулинський М. Запізніле повернення (Пам'яті В. Стуса) // Літ. Україна. – 1989. – 30 лис.; Білокін С. Апостол чистої правди (В. Марченко) // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 24–26; Болабольченко А. «Цей бенкет смерті в образі життя...»: За матеріалами кримінальних справ В. Стуса // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 141–151; Коваль В. «Давайте поговоримо відверто...»: «Персональна справа» члена Сп. письм. України В. Іванисенка // Дніпро. – 1991. – № 10. – С. 163–170; Його ж. «Ласкаво прошу дозволити мені відбутися замість нього ув'язнення...»: (Про письм. М. Лукаша) // Дніпро. – 1991. – № 11–12. – С. 197–204; Його ж. «Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...»: Персональна справа В. Захарченка // Дніпро. – 1991. – № 9. – С. 162–172; Мусієнко О. Повна болю душа: Григор Тютюнник – жертва Брежнєвського терору // Літ. Україна. – 1994. – № 1–3, 5 тощо.

чити збірник документів і матеріалів про творчий шлях О. Гончара, підготовлений співробітниками Інституту історії України НАН України П. Троньком, О. Бажаном, Ю. Данилюком. У вступній статті до цього видання висвітлено діяльність О. Гончара на тлі суспільно-політичного життя в Україні в 1960–1980-х рр. із визначенням ставлення письменника до процесів русифікації та аналізом переслідування митця радянськими органами за публікацію роману «Собор»¹².

В. Шевчук та М. Тараненко дослідили діяльність діячів «Українського національного фронту», «Української Гельсінської групи», наголошуючи, що виступаючи проти тоталітарного режиму та пропонуючи шляхи реформування суспільства на демократичних засадах, українські опозиційні сили допомагали широкому загалу усвідомити необхідність корінних перетворень в усіх сферах життєдіяльності суспільства¹³.

Характеристика діяльності І. Дзюби, В. Чорновола та інших дисидентів поруч із аналізом погрому опозиційного руху у 1972–1973 рр. містилася у «Новітній історії України», яка побачила світ у 2000 р. Її автори також торкалися проблеми боротьби радянської влади із «самвидавком»¹⁴.

Причини і наслідки зростання напруженості в українському суспільстві, основні форми опору тоталітарному режиму у середині української інтелігенції висвітлено у ґрунтовному дослідженні Ю. Данилюка та О. Бажана. Автори дослідили особливості діяльності провідних вітчизняних опозиціонерів, показали механізм діяльності карально-репресивного апарату по придушенню інакомислення в республіці. У роботі проаналізовано духовне протистояння представників окремих релігійних напрямів із владними структурами, яке засновувалося на прагненні віруючих забезпечити декларовану радянським законодавством свободу

¹² Тронько П.Т., Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. і матер. – К., 1999.

¹³ Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 422.

¹⁴ Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжинта ін. – К., 2000. – С. 440–441.

віросповідання. Автори дослідили реакцію кліру та віруючих на заходи влади по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій. Можна погодитися із висновком авторів, що найбільш організованою і згуртованою силою серед дисидентства виступив український національний рух, що об'єднав навколо себе представників передової української інтелігенції, інтелектуальної еліти суспільства. Незважаючи на неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей в думках і поглядах, визначенні перспектив подальшого розвитку нації, український національний рух прагнув розширити вплив на суспільно-політичне життя республіки¹⁵.

У роботі «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси» висвітлено процес переслідування І. Дзюби, розглянуто ситуацію в колах освіченої інтелігенції в умовах тотальної русифікації. Тут найбільш повно в пострадянській українській історіографії досліджено роботу карально-репресивних органів по знищенню паростків інакодумства в республіці¹⁶.

Варто також згадати працю В. Кафарського, один із підрозділів якої присвячено вивченню особливостей дисидентського руху. Автором подано аналіз діяльності органів держбезпеки з ліквідації «антирадянських груп» в УРСР, запропоновано висновки щодо вікового та соціального складу представників дисидентського руху. В ній зроблено цілком справедливий висновок, що більшістю дисидентів 1960-х рр. була молодь, яка народилася, виховувалася і здобула освіту вже за часів панування радянської системи. Тому українське дисидентство було не лише новим виявом суспільної непокори та громадянського протесту проти правлячого режиму, але також і черговим етапом розвитку українського руху¹⁷.

Духовне протистояння релігійних організацій владним структурам висвітлював В. А. Войналович. Вчений проаналізував особливості партійно-державної політики щодо релігії та релігійних

¹⁵ Див.: Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки XX ст.). – К., 2000. – С. 386–387.

¹⁶ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій.– К., 2002. – С. 788–832.

¹⁷ Див.: Кафарський В. Комунізм і національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 616–617.

інституцій, дослідив моделі поведінки влади, які застосовувалися до Православної, Греко-католицької, Римо-католицької, Реформаторської церков, стосовно протестантських деномінацій та юдейських спільнот. Дослідник проаналізував політичний механізм здійснення релігійної політики, методи, що застосовувалися представниками тоталітарної держави для викорінення інституційованої релігійності. Однією з фаз партійно-державної політики науковець назвав період, який почався майже відразу після усунення від влади М. Хрущова і тривав до кінця 1980-х рр. Можна погодитися із твердженням автора, що державний контроль за діяльністю релігійних інституцій залишився жорстким із залученням відповідних ресурсів для проникнення у громади, що діяли неофіційно у рамках «розкладу релігійного підпілля». Вчений справедливо зазначив, що дискримінація віруючих громадян, репресії проти їх лідерів призвели до консолідації релігійного підпілля, перетворення його на джерело спротиву політиці режиму. Владою не було вирішене таке принципове завдання релігійної політики, як викорінення греко-католицької традиції, абсорбція п'ятидесятництва в Союзі євангелістських християн-баптистів, припинення організованої діяльності свідків Єгови¹⁸.

Загалом опозиційний рух розглядався сучасними українськими вченими у якості національного спротиву українофобії, як опозиція «незгідних» політиці властей, що переросла у Народний Рух за незалежність України¹⁹.

Окремо слід звернути увагу на спрямування історичних досліджень вчених української діаспори. Переважна їх більшість написана у дискусії з офіційною українською радянською історіографією. В сучасній історичній науці пострадянські вчені подекуди полемізують стосовно принципової можливості для діаспорних

¹⁸ *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-х – 1960-х років: Політологічний дискурс. – К., 2005; *Його ж* Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава: з історії боротьби за легалізацію діяльності (друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.) // Наукові записки: Зб. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України, 1997. – Вип. 1. – С. 79–87; *Його ж* Юдейські громади України на тлі радянської національно-державної політики 40–80-х років ХХ століття // Там само. – Там само, 1998. – Вип. 4. – С. 18–29 тощо.

¹⁹ *Калакура Я.* Історичні засади українознавства. – К., 2007. – С. 179.

вчених створити фундаментальні дослідження з української історії. З одного боку, неупередженість, використання нових методів історичних досліджень сприяла створенню незаідеологізованих наукових студій, а з іншого — обмеженість у використанні архівних фондів та загальна антирадянська спрямованість обмежували наукову цінність цих праць. Діяльність дисидентів, як ознака наявності проблем у радянському суспільстві, розглядалася у багатьох наукових працях істориків діаспори. Однак монографії, присвячені безпосередньо цій темі, фактично відсутні. Дисидентський рух аналізувався лише в контексті викладу цілого комплексу історичних подій.

Певною мірою діяльність українських дисидентів відображена у роботі П. Магочія, який зупинився на висвітленні жорстких дій влади проти українських дисидентів у 1971–1972 рр., дослідив процес спротиву діячів української греко-католицької церкви діям радянського керівництва та висвітлив основні напрями процесу русифікації в добу «брежнєвщини»²⁰.

Загалом дослідження діяльності представників українського опозиційного руху у роботах вчених діаспори мав епізодичний і, певною мірою, «ідеологічний» характер, коли їх дії сприймалися як вагомий засіб протистояння політиці радянського уряду, а сам факт існування тлумачився у якості наявності серйозних проблем у радянського керівництва. Насправді ж діяльність опозиціонерів мала обмежений характер і не впливала вирішальним чином не тільки на спрямування суспільно-політичних процесів, а й на формування масової громадської думки. Слід зазначити, що значна частина дисидентів не виступали проти радянської системи загалом, а прагнули лише до її певної модифікації.

У роботі А. Кеппелера поява українських дисидентів пов'язувалася із усвідомленням факту непослідовності процесу десталінізації. Автор наголошував, що представники і керівники української опозиції походили, головним чином, з середовища української міської інтелігенції, яка перебувала у певних конкурентних стосунках з росіянами й русифікованими елітами. Він обмежився викладом діяльності частини провідних українських дисидентів та аналізом роботи УГС, справедливо наголошуючи, що

²⁰ Магочій П.П. Історія України. – К., 2007. – С. 565–568.

вплив опозиційного руху на широкі версти населення залишився незначним²¹.

О. Смирнов у якості причини появи дисиденства в УРСР називав втрату Україною статусу «буферної території» після завершення Другої світової війни і прагненням української еліти проводити жорстку внутрішню консолідацію, в тому числі й етнічну. Репресивна діяльність московського керівництва пояснювалася небажанням допустити внутрішню дезінтеграцію перед обличчям загрози американського глобалізму. Русифікація, яка активно проводилася комуністичними лідерами з Москви, у його творі називалася «контрукраїнізацією», а прагнення нав'язати радянськими ідеологами на чолі із М. Суловим уяви про побудову «розвинутого соціалізму» поруч із створенням нової спільності — «радянського народу» — пояснювалося досягненням в СРСР зрілості соціалістичним ладом та набуття радянськими республіками типової соціальної структури. О. Смирнов наголошував, що з моменту формування опозиційного та дисидентського руху в Україні у кінці 1950-х рр., він був націоналістичним, «лише прикриваючись демократичними гаслами». Відсутність масштабних антирадянських виступів на території України пояснювалася тим, що Україна тривалий час була «буферною територією», органічно інтегрованою в «комуністичний глобальний проект». Дисидентський рух тут визначався у якості підривної діяльності стосовно до пануючого ладу, яка спрямовувалася на підтримку «американського глобального проекту». Крізь всю працю проходила думка про відсутність підстав для існування не тільки української нації, а й «України» та «українців», яких автор ототожнював виключно з «русинами»²².

Фактично недослідженою проблемою залишається визначення реального впливу дисидентського руху на широкі верстви населення. Твердження окремих пострадянських авторів про розгляд суспільно-політичних процесів в УРСР періоду правління Л. Брежнєва через призму діяльності дисидентів не може бути прийняте з огляду на існування багатьох інших суспільно-політичних рухів, які не суперечили політиці пануючої влади. Пред-

²¹ *Канпелер А.* Мала історія України. – К., 2007. – С. 209–210.

²² *Смирнов А.* История Южной Руси. – М., 2008. – С. 269–287.

ставлення суспільно-політичних настроїв населення, в першу чергу, через дії інакомислячих занадто звужує коло оцінок політичної свідомості населення УРСР. Викладення української історії 1960-х – 1980-х рр. через призму опозиційної діяльності на українських землях сприяло однобічному її трактуванню і, по-суті викривленню існуючого стану речей. Наявність антирадянських настроїв у середовищі українства не означала, що більшість населення активно виступала проти радянської влади. Поширеним залишався так званий «пасивний опір», спрямований проти окремих владних рішень. У той же час дослідження, присвячені висвітленню діяльності української опозиції спростовують думку про однорідність радянського суспільства та успішність утворення нової історичної спільності «радянського народу».

У подальших наукових пошуках доцільно було б більше звернути уваги на доцільність та уточнення вживання у науковій літературі терміну «радянська ідентичність» у широкому розумінні з огляду на наявність у радянському суспільстві цілого спектру політичних настроїв, які формувалися під впливом урядової політики і диктувалися ставленням до радянської влади.

В статье исследуются основные историографические тенденции изучения оппозиционного движения в УССР во второй половине 1960-х – начале 1980-х гг.

Ключевые слова: оппозиция, инакомыслие, интеллектуальное сопротивление, историография, научные исследования.

The article is dedicated to the main historiographical trends in the investigations of oppositional movements in Soviet Ukraine during second half of 1960th – at the beginning 1980th.

Key words: opposition, dissidence, intellectual resistance, historiography, research.

Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.)

В статті аналізувався процес вивчення в Україні протягом кінця 1980-х – 1990-х рр. суспільно-політичної системи, яка склалася в Україні за часів Й. Сталіна. Зверталася увага на докорінні зміни в історичній науці — розширення тематики досліджень, оприлюднення численних документальних джерел, використання нових концепцій, методів дослідження, нові оцінки історичних явищ.

Ключові слова: тоталітаризм, історіографія, НКВД, «Реабілітовані історією».

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. для історичної науки України став етапом докорінних змін, коли замість попередньої марксистської моделі почала формуватися національна модель вітчизняної історії. Серед найбільш актуальних і поширених тем, які потребували осмислення, нового вивчення, парадигмальних змін — проблема сталінізму. Чіткого розуміння цього поняття не існувало. Одні мали на увазі добу керування державою Й. Сталіним і всі злочини, пов'язані з тим періодом, інші — певну ідеологію, політичну систему тощо. Лише згодом історики, політологи, філософи осмислюючи феномен сталінізму як певної моделі тоталітаризму, почали розуміти його саме як суспільно-політичну систему. Вона мала свої риси і ознаки — зрощення державної і партійної влади, повна ідеологізація всіх сфер суспільного життя, масовий терор як метод формування системи, вождизм, культ особи тощо.

На сьогодні, можна вважати, що наукові дослідження суспільно-політичної системи України сталінських часів сформувалися в певний напрямок, який потребує історіографічного осмислення. Історіографічні праці, присвячені означеній проблематиці, висвітлюють її окремі аспекти: історіографію політичного терору в Ук-

* Терлецька І.В. — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського Національного Торговельно-Економічного Університету.

раїні¹, практики тоталітаризму в Україні, в тому числі діяльності державних органів², голодомор³, становлення суспільно-політичної системи в Україні протягом 1920–1930-х рр.⁴

Метою даної статті є узагальнююче історіографічне дослідження процесу вивчення суспільно-політичної системи України сталінської доби (кінець 1920-х – початок 1950-х рр.) і спроба виявити основні закономірності змін історіографії проблеми в Україні, що відбулися протягом кінця 1980-х – 1990-х рр.

Історіографічне осмислення характеру політичної влади і суспільства в СРСР за часів керівництва держави Й. Сталіним почалося ще з 30-х років минулого століття. Тоді побачили світ поодинокі праці колишніх громадян країни та згодом репресованих політичних діячів, які мали радше теоретико-публіцистичний

¹ Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (II пол. 1980-х – 1990-ті роки) // Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). Біб. покаж. – Житомир. «Полісся», 2007. – С. 4–35; Рубльов О.С. Дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії // Міжнарод. наук. конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття», Чернівці, 16–18 травня 2000 р. – Чернівці. «Рута», 2001. – Т. 1. – С. 319–325; Подкур Р.Ю. Політичні репресії в історіографії другої пол. 80-х – поч. 90-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 28. – С. 471–485; та ін.

² Хаген М. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 88–100; Рубльов О.С. Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії. До постановки проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні – Вип. 10. – К., 2000. – Ч. 2. Історіографія. – С. 237–238; Шаповал Ю. Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 112–122.

³ Марочко В.І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні // УІЖ. – 2003. – № 5. – С. 125–145; Його ж. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 186–199; Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: біб. покаж. / Наук. ред. С. В. Кульчицький. – Одеса: Негоціант, 2008. – 576 с.

⁴ Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: Історіографія). – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.; Васильчук Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т., 2008. – 314 с.

характер. В них з критичних позицій аналізувалося суспільство, правляча партія більшовиків, політична влада і методи керівництва партією і країною. Наприклад, М. Бердяєв, Г. Федотов проаналізували суспільство і владу тих часів, яку останній назвав «сталінократією». Перша спроба радянської історіографії вивчити й осмислити характер, певні риси епохи, яку згодом назвуть сталінізмом, відбулася в період хрущовської «відлиги» — після 1956 р. Завдяки доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова на ХХ з'їзді партії 25 лютого 1956 р. в суспільних науках відбулися певні зміни. Доповідь М. С. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» було зачитано на спеціальному закритому засіданні делегатів ХХ з'їзду (але офіційно надруковано лише у 1989 р.), а згодом, 30 червня 1956 р., прийнято спеціальну Постанову ЦК КПРС про подолання культу особи та його наслідків. В цій постанові зазначалося, що «він був відданим марксизму-ленінізму, як теоретик та крупний організатор очолив боротьбу партії проти троцькістів». Хоча виступ М. Хрущова і постанова ХХ з'їзду були не непослідовні, обмежені в оцінках і висновках стосовно Сталіна, дії лідера КПРС мали широкий резонанс, в тому числі в суспільних науках. Вчені почали розглядати питання про методи формування культу особи, в тому числі фальсифікацію історичної минулого заради звеличування й міфологізації образу непогрішимого «вождя». Під «культу особи» малося на увазі: перебільшення заслуг і ролі Сталіна в історії, надмірне його вихваляння, приписування не існуючих заслуг, а також конкретні помилки в політиці «батька й вождя всіх народів». Історики звертали увагу на факти примусового переписування історії; штучного звуження тематики наукових досліджень⁵. Про сталінізм як суспільно-політичну систему в жодному разі не йшлося.

Принципово новий суспільний і науковий погляд на радянське минуле СРСР і, зокрема України, сталінських часів почав формуватися в Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр. У листопаді 1987 р. Інститут історії партії при ЦК Компартії України провів круглий стіл з актуальних проблем історико-партійної науки, в якому взяли участь завідувачі кафедр історії КПРС провідних ви-

⁵Слов М. 22 съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук // Коммунист. – 1962. – № 3.

щих навчальних закладів. На цій нараді-семінарі, як і на аналогічній нараді істориків у Москві, ставилося завдання дослідити нові проблеми вітчизняної історії, при цьому зберігаючи «позитивне начало». У березні 1988 р. Інститут історії Академії наук УРСР провів аналогічний круглий стіл з актуальних проблем історичної науки. Вчені розуміли, що відбувається криза історичної науки, але її причини вбачали в недотриманні ленінських принципів історизму та висвітлення об'єктивної реальності. З 1988 р. в Україні почався процес осмислення сталінізму, вивчення його різних аспектів і, особливо, репресивної політики. Цей процес з початку (1987–1989 рр.) знаходився під увагою вищих партійних органів України, які, з одного боку, закликали до змін і переосмислення, а, з іншого, намагалися контролювати й тримати наукові пошуки в певних ідеологічних межах. В першу чергу, належало переглянути ставлення до відомих партійно-державних діячів. Йшлося про Х. Раковського, М. Скрипника, О. Шумського та ін. Серед наукових часописів України пальму першості мав «Український історичний журнал», хоч в порівнянні з публіцистикою він явно «відставав»⁶. Лише з 1990 р. від цензури над верстками матеріалів «УІЖ» відмовився всемогутній Головліт, а в повсякденну роботу редколегії ввійшло слово «плюралізм» — так згадував роки перебудови тодішній головний редактор М. В. Коваль⁷. Серед найперших, окремо виданих праць, можна назвати невеличку збірку «Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики». Цю збірку було видано Інститутом історії Академії наук УРСР. В ній вперше в українській радянській історіографії йшлося про репресії кінця 1930-х рр. серед військових (Д. В. Табачник) і про помилки Сталіна у стосунках з Югославією у другій половині 1940-х рр. (О. Ф. Юрченко, М. С. Каменецький).

Переломними для української історіографії стали 1989–1990 рр. Серед «піонерів перебудови» в історичній науці були фахівці з історико-партійної науки. Безумовно, не всі. Серед перших — Ю. Шаповал, Р. Пиріг, В. Репринцев та ін.⁸. Науковці звернулися до «білих плям» історії України — сталінських репресій в Україні, полі-

⁶ *Єфименко Г.Г.* Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988–1991 роки) // УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 93–118.

⁷ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – № 4. – С. 16.

⁸ *Єфименко Г.Г.* Вказ. праця. – С. 93–118.

тики Сталіна по відношенню до селянства, колективізації, голоду 1930-х рр. в Україні, депортацій українського населення, демографічних втрат за часів сталінізму, механізму державної влади. Темі репресій в Україні присвячено дослідження Д. В. Табачника⁹, О. С. Рубльова¹⁰, Г. В. Касьянова¹¹, В. М. Волковинського¹² та ін.

Увагу українських дослідників привернула сталінська нищівна політика стосовно українського селянства, в тому числі трагедія голоду 1933 р. Першим дослідником цього питання був С. В. Кульчицький. Він ще з 1960-х рр. займався вивченням народного господарства України і, зокрема, життям українського селянства¹³. Найпершою публікацією в Україні, яка порушувала тему штучно створеного голоду 1932–1933 рр., була стаття С. Кульчицького «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 роках»¹⁴.

⁹ Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х рр.; Юрченко О.Ф. Каменецький М.С. З історії радянсько-югославських відносин у другій половині 40-х років – першій половині 50-х рр. // Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики / Академія наук УРСР. Ін-т історії України НАН України – К., 1988. – 40 с.; Табачник Д., Розтальний В. Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих: історико-документальна сповідь // Київ. – 1989. – № 2. – С. 140–157; Табачник Д.В., Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина – К., 1990. – 58 с.; Табачник Д.В., Сидоренко О.І. За стандартними звинуваченнями – К.: Політвидав України, 1990. – 270 с.; Табачник Д.В. Чорні роки комсомолу України – К.: Молодь, 1990. – 135 с.; Його ж. Масовий терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. – К., 1991. – С. 85–103.; Його ж. Ті, що не схилили голови // Радуга – 1991. – № 11. – С. 123–134 та ін.

¹⁰ Табачник Д.В., Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина; Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–40-і роки ХХ ст.) // УІЖ. – 1991. – № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

¹¹ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: Соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

¹² Волковинський В.М. Армія і народ: 20–30-ті роки: Участь трудящих України у зміцненні Червоної Армії. – К.: Либідь, 1990. – 128 с.

¹³ Кульчицький С.В. Народне господарство України за роки Радянської влади і перспективи його розвитку в новій п'ятирічці: автореф. дис. ... к. економ. наук. – К., 1967. – 27 с.; Його ж. Становлення основ соціалістичного укладу життя селянства УРСР. – К.: Наукова думка, 1988. – 180 с.

¹⁴ Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // УІЖ. – 1988. – № 3. – С. 5–27.

Автор звертав увагу на той факт, що причинами голоду в Україні була не посуха, як це твердили на офіційному рівні, а сталінська політика на селі. У 1989 р. він опублікував дві праці, присвячені темі голоду: «1933-й: трагедія голоду» та «Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні»¹⁵. Через два роки вийшла книга, яка набула широкого розголосу, — «Ціна «великого перелому»¹⁶, в якій ґрунтовно, як на той час, висвітлено сутність і наслідки сталінської колективізації в Україні, проблему голодомору 1932–1933 років. Значущою публікацією стало видання «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Саме ці дослідження розпочали процес, який згодом науковці визначили як суверенізацію, націоналізацію історії.

Ще однією формою репресій були примусові депортації населення. Це питання досліджував М. Ф. Бугай¹⁷. Вчений оприлюднив важливі документальні джерела щодо депортацій населення з України. Також українські дослідники почали активно розробляти тему демографічних втрат України, які сталися через репресивну сталінську політику. Окрім С. В. Кульчицького, цією проблемою в означений період займалися А. Л. Перковський, С. І. Пирожков¹⁸.

Найбільш системними, концептуальними, на наш погляд, стали наукові праці синтезного характеру. Наприклад, історика Ю. І. Шаповала¹⁹. Перш за все, йдеться про дослідження «Сталінізм і Україна», яке вперше було надруковано на шпальтах «Українського історичного журналу», а також його монографію «У ті трагічні роки». Автор використав нові факти, нові оцінки у висвіт-

¹⁵ *Кульчицький С.В.* 1933 — трагедія голоду. — К. Знання, 1989. — 47 с.; *Його ж.* Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. — К., 1989. — 13 с.

¹⁶ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — К.: Україна. 1991. — 431 с.

¹⁷ *Бугай Н.Ф.* Депортації населення з України (30–50-ті рр.) // УІЖ. — 1990. — № 10, 11.

¹⁸ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // УІЖ. — 1989. — № 8; *Вони ж.* Демографічні втрати Української РСР у 40-і роки // УІЖ. — 1990. — № 2.

¹⁹ *Шаповал Ю.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні — К.: Політвидав України, 1990. — 143 с.; *Його ж.* Сталінізм і Україна // УІЖ. — 1991. — № 2, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12; 1992. — № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7–8, 9, 10–11, 12.; Про минуле заради майбутнього / Упоряд. Ю. Шаповал. — К., 1989.; *Його ж.* Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії. — К., 1990.

ленні теми. Водночас, аналізуючи цю та інші праці вітчизняних дослідників, можна побачити, що чіткого розуміння понять «сталінізм», «сталінщина» і «тоталітаризм» не існувало. Вчені більш за все зосередилися на емпіричному матеріалі, перш за все, репресіях. У 1991 р. побачила світ ще одна вагома публікація системного характеру — монографія В. М. Даниленко, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки»²⁰, в якій наведено новий фактологічний матеріал, системні підходи до висвітлення минулого, не тільки перебіг подій, але й аналіз причин та наслідків терору. Таким чином, можемо зробити висновок, що на момент 1991 р. з'явилися перші системні, узагальнюючі праці, присвячені сталінізму в Україні, в яких наводився аналіз сталінської епохи як реальній практиці тоталітаризму, хоч автори й не зосереджували свою увагу саме на понятті «тоталітаризм». Проте, термін сталінізм став в українській історіографії тих часів популярним.

З отриманням суверенітету й незалежності, створенням власної державності, в Україні активно розпочалася суверенізація історичної науки. Щодо характеристики основних тенденцій української історіографії 1990-х рр. минулого століття, то склалися різні оцінки й погляди, які можна об'єднати однією спільною тезою: в суспільних науках, зокрема, історичній, спостерігалася методологічна криза²¹. Про кризу історичної науки в світі і в Україні заговорили наприкінці 1980-х рр.²² Більшість українських істориків констатували «кризу історіографії» як галузі наукового знання в сучасній Україні²³, відзначали, що формування нової національної історії знаходилося під значним впливом політичного чинника, а наукові публікації за своєю якістю й обґрунтуванням небезпечно

²⁰ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

²¹ Головка В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003. – 227 с.

²² Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ столітті та проблеми кризи сучасної історичної науки // УІЖ. – 1998. – № 5.– С. 30.

²³ Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: Кол. моногр. / Ред. Л. Зашкільняк. – Львів: Львів. наці. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 406 с.

зблизилися із ненауковою публіцистикою²⁴. Не всі історики погоджуються саме з такою характеристикою українського історіографічного дискурсу 1990-х рр. минулого століття, але не помітити означені різними дослідниками негативні тенденції, важко.

Водночас історична наука змінилася парадигмально, методологічно. Історики, політологи, філософи при висвітленні історичного минулого почали використовувати нові підходи, концепції. Зокрема, стали частіше використовувати міждисциплінарний підхід, такі методи дослідження як системний, структурний, антропологічний, математичні методи та ін. Історики почали більше уваги приділяти не тільки оприлюдненню нових фактів, а й новим концепціям. Наприклад, при висвітленні радянського минулого, перш за все, сталінських часів, поширення набула концепція тоталітаризму. Відбулася публікація великого масиву документальних джерел.

Протягом 1990-х рр. в українській історіографії чільне місце зайняла проблема сталінізму. Передусім, розширилася тематика досліджень. Серед основних тем були: тоталітаризм як суспільно-політичний феномен; сталінізм як втілення тоталітарної моделі влади і суспільства; репресії в Україні; формування і діяльність партійно-державного апарату, особливо карально-репресивних органів; номенклатура як соціальна опора сталінізму; ідеологія, ментальність суспільства; культура, освіта, наука як об'єкт і, водночас, засіб формування сталінізму; голодомор в Україні, депортації населення як прояви соціального і політичного терору влади проти населення; опір сталінізму. Перша половина 1990-х рр. стала своєрідним перехідним етапом, названим «пострадянським». Вчені методологічно по-новому висвітлювали історичне минуле. Саме в ці роки з'являються серйозні вітчизняні дослідження, присвячені проблемам тоталітаризму взагалі та його втіленню в Україні зокрема. Концепція тоталітаризму стала новою методологічною основою у висвітленні сталінської епохи. Теоретичні аспекти сталінської моделі тоталітаризму стали предметом дослідження різних суспільних наук. Йдеться про політологічні дисертаційні дослідження А. Б. Дещиці, В. О. Китаєва; узагальнюючі за характером монографії істориків Д. В. Табачника, Ю. І. Ша-

²⁴ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть... – С. 5.

повала, Б. О. Яроша; концептуальні наукові статті історико-політологічного характеру В. Кулика, Ф. Рудича, Т. Метельової, С. Грабовського. Більша ж частина досліджень присвячена емпіриці. Найпопулярнішою проблемою стало вивчення репресій в Україні як найбільш зловісної й характерної ознаки сталінізму. Публікація численних документальних джерел, архівних матеріалів розпочалося з початку 1990-х рр., але видання основного масиву документальних матеріалів, монографій, присвячених джерелознавству з проблем «репресології», відбулося вже у другій половині 1990-х рр. Одним з самих важливих здобутків української історичної науки протягом 1990-х рр. минулого століття стало оприлюднення численних документальних архівних джерел, які розкривали характер і зміст сталінізму як системи, заснованої на масовому терорі, і, водночас, життя людей — і тих, хто творив тоталітаризм, і тих, хто був його жертвами. При сталінському тоталітаризмові ці життєві лінії пересіклися.

З 1992 р. була започаткована серія багатотомного науково-документального видання узагальнюючого характеру «Реабілітовані історією», яке, по суті, було багатожанровим: поєднання наукових статей, архівних документів, спогадів, нормативно-правових актів. Це видання здійснювалося за ініціативи і за редакційним керівництвом академіка П. Т. Тронька під егідою Інституту історії України НАН України. Перший том побачив світ у 1992 рр. і був виданий у Полтаві²⁵. Всього опубліковано 57 томів, кожен з яких виходив в одному з обласних центрів і присвячувався трагічним подіям і постатям, які представляли певну область України²⁶. Протягом 1990-х рр. вийшло чимало збірок документів, архівних матеріалів про жертв сталінських репресій в регіонах²⁷. Протя-

²⁵ Реабілітовані історією / АН України, Інститут історії України. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с

²⁶ Політичні репресії в Україні (1917–1980). Бібліографічний покажчик. – Житомир: Полісся, 2007. – 456 с.

²⁷ Київ: жертви репресій. Т. 1 – К.: Логос, 1997. – 496 с.; *Роженко М., Богацька Е.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. Кн. перша. – К.: Укр. центр духов. культури. 1999. – 568 с.; *Пам'ять Биківні. Документи і матеріали.* – К.: Рідний край, 2000. – 319 с.; *Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і одеської області за роки радянської влади.* Т. 1 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 1997. – 752 с.; 1999. –

гом 1997–1999 рр. вийшли три томи дуже цікавих документальних джерел про українських в'язнів, які відбували покарання на Соловках, — «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії»²⁸. Ця унікальна публікація містить подробиці щодо розстрілів в'язнів в урочищі Сандормох у Карелії, «розстрільні» протоколи засідання особливої трійки Управління НКВД, а також документи і матеріали з Регіонального управління ФСБ РФ по Архангельській області, а також з Соловків. Про інший масштабний злочин вже на території України розповідається у виданні «Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення»²⁹.

Певну роль після 1991 р. у публікаціях раніш таємних архівних матеріалів ЧК–ГПУ–НКВД–КГБ відіграв Галузевий державний архів Служби безпеки України. З 1993 р. розпочинаються публікації недоступних раніше документів спецслужб. Спочатку матеріали виходили у періодичному виданні «Наше минуле»³⁰. Згодом, починаючи з 1994 р. почав видаватись часопис «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», що мав науково-публіцистичний характер. Це єдине в Україні періодичне видання такого спрямування. Як відмічають дослідники сталінізму в Україні, часопис відіграв важливу роль у процесі вивчення цієї проблематики. В ньому було опубліковано статті Ю. Шаповала, В. Пристайка, Р. Пиріг, О. Рубльова, В. Репринцева та інших фахівців. Багато зробили для оприлюднення, систематизації, аналізу документальних джерел Ю. Шаповал, В. Пристайко³¹, В. Золотарьов³², Р. Подкур³³, С. Бі-

Т. 2. – 800 с.; Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1995. – 161 с; Правда через роки. Статті, спогади, документи. – Донецьк: РВП «Либідь», 1995.

²⁸ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – К.: Сфера, 1997. – Т. 1. – 325 с.; 1998. – Т. 2. – 286 с.; 1999. – Т. 3. – 291 с.

²⁹ Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення – К. 1994.

³⁰ Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 39–15.

³¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

³² Пристайко В., Шаповал Ю., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

³³ Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. XX століття): автореф. дис... к.і.н. – К., 1999. – 21 с.

локінь³⁴. За монографію «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження» дослідник Сергій Білокінь отримав Національну премію України ім. Т. Шевченка за 2002 рік, а у 2000 р. захистив докторську дисертацію з цієї проблематики³⁵. Значний внесок у оприлюднення документальних джерел зробив І. Г. Білас, який у двотомній монографії «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» надрукував 73 нових документа³⁶. Також слід відмітити джерелознавчі публікації Р. Я. Пиріга³⁷.

Протягом 1990-х рр. пройшли наукові конференції, симпозиуми, присвячені сталінському терору. У вересні 1994 р. відбулася конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80 –ті роки» під егідою НАН України, Інституту історії України, Інституту держави і права та Всеукраїнського та Київського товариства політв'язнів і репресованих³⁸. У лютому 1998 р. пройшов Міжнародний симпозиум «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ», організований Інститутом соціальних досліджень (Гамбург, Німеччина), в якому брали участь і дослідники з України.

Серед досліджень системного характеру, в яких концептуально розглядався тоталітаризм в Україні сталінських часів, практи-

³⁴ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження – К. ДМП «Полімед», 1999. – 446 с.

³⁵ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): автореф. дис.... д і.н. – К., 2000. – 35 с.

³⁶ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.

³⁷ Пиріг Р.Я. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): 36. док. і матер. У 2-х ч. – К., 1996. – Ч. 1 – 146 с.; Ч. 2 – 24 с; Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання / Український державний науково-дослідний ін-т архівної справи і документознавства, Державний архів СБ України. – К., 1998.

³⁸ Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матер. міжн. наук. конф. Київ, 15–16 вересня 1994 р. НАНУ / Ін-т історії України; Ін-т держави і права; Всеукр. та Київ. т-во політв'язнів і репресованих; Редкол.: П. П. Панченко, Є. В. Пронюк та ін. – К., 1998. – 290 с.

ка сталінського терору, слід назвати праці І. Г. Біласа³⁹, Д. В. Табачника⁴⁰, Ю. І. Шаповала⁴¹, Б. О. Яроша⁴². Протягом 1990-х рр. вищезгадані науковці захистили докторські дисертації, в яких досліджувалися різні аспекти сталінізму в Україні.

Цікавою і з фактологічної, і з парадигмальної точки зору, стала монографія «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття». Її автор розглядав як концептуальні засади теорії тоталітаризму і сталінізму, так і практичне втілення на теренах Західної України⁴³.

Слід звернути увагу, що в «перебудовчій» історіографії використовувалося в основному поняття «репресії», відтепер — «державний терор». Дослідник зосереджував увагу на негативних явищах, які принесла з собою радянська влада, — депортації, заслання, в'язниці, розстріли, зловживання владою, корупція і мародерство, насильницька русифікація, спотворена кадрова політика тощо. Абсолютна більшість керівних кадрів фактично у всіх сферах, наголошував дослідник, складалася з не місцевих. На одну позитивну рису зверталася увага: населення отримало можливість навчатися, отримати кваліфіковану медичну допомогу. Провина за всі злочини покладається, перш за все, на партію, зрощену з державою, з її політикою терору й насильницької русифікації

³⁹ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. – Кн. 1. – 428 с.; Кн. 2. – 688 с.; Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: автореф. дис. ... д.і.н. – Львів, 1994.

⁴⁰ Табачник Д.В. Масові репресії в Україні. – К., 1992; Його ж. Репресоване відродження. – К., 1993; Його ж. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти: автореф. дис. ... д.і.н. – К., 1995; Креміль В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К., 1996.

⁴¹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.; Його ж. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 272 с.

⁴² Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.; Його ж. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30–50-х рр. ХХ ст. (Історико-політологічний аспект): автореф. дис.... д.пол.н. – К., 1995. – 43 с.

⁴³ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття.

та колективізації, чого населення не бажало і від чого найбільше потерпало.

Монографію І. Г. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953» присвячено формуванню й діяльності саме каральних органів на території Західної України⁴⁴. Автор акцентував увагу на масових зловживаннях владою репресивних органів, коли нищили й вбивали навіть тих, хто ставився до режиму лояльно, в тому числі членів родин червоноармійців. Дослідник звернув увагу на етнічний склад кадрів в різних галузях суспільного життя.

Авторитетним дослідником проблеми сталінізму в Україні став Ю. І. Шаповал, який протягом 1990-х рр. надрукував низку монографій і серію наукових статей, присвячених сталінській добі в Україні. У 1993 р. побачила світ монографія «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії»⁴⁵. Автор вивчав репресії влади проти різних прошарків населення — інтелігенції, військових кадрів, селянства, партійно-радянської номенклатури. Ю. Шаповал вважав, що терор в Україні розпочався навіть раніш, ніж в цілому по СРСР, а великий терор 1937–1938 рр. в Україні був тільки продовженням репресій попередніх часів. Особливу роль у формуванні режиму зіграла номенклатура, яка сама була і суб'єктом, а згодом, і об'єктом терору. В іншій праці Ю. Шаповала — «Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні»⁴⁶ — автор опублікував ряд нових документів, що ілюстрували його концепцію. У 1997 р. колектив авторів надрукували книгу «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи»⁴⁷, в якій приділено увагу номенклатурі, перш за все, в органах безпеки, її поглядам, стилю діяльності, біографіям. Як і в згаданій нами монографії С. І. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління...», яка вийшла два роки потому, в книзі вивчалися політичні біографії чекістів. Розповіді про чекістів, подані в обох книгах, чудово доповнюють одна одну. Вимальовувався соціально-політичний портрет тих, хто у 1937–1938 рр. працював в реп-

⁴⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. – Кн. 1. – 428 с.; Кн. 2. – 688 с.

⁴⁵ Шаповал Ю. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – 351 с.

⁴⁶ Шаповал Ю.І. Людина і система... – 272 с.

⁴⁷ Пристайко В., Шаповал Ю., Золотарьов В. Вказ. соч.

ресивно-каральній системі. Освітній рівень більшості керівних кадрів був мізерним. Навіть серед вищого керівництва НКВС більшість або не мала ніякої освіти, або початкову. Наприклад, нарком внутрішніх справ УСРР Ізраїль Леплевський освіти не мав — самоук; начальник 3-го відділу (контррозвідка) Моїсей Александровський (Юкельзон) — самоук. У більшості начальників відділів наркомату внутрішніх справ була лише початкова освіта або в кращому випадку середня⁴⁸. По суті, це були маргінали. Соціальне походження у чекістів було зовсім не пролетарське. Загалом це були вихідці із родин торговців, прикажчиків, власників бакалійної лавки, службовців, годинників, закрійників, кравців. Так, наприклад, один з начальників, Михаїл Френкель, походив з родини власника заводу. Були й інші схожі випадки⁴⁹. Значна частина чекістів страждала нервовими розладами, а інколи були взагалі психічно хворими.

В навчальному посібнику З. Г. Лихолобової «Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донецької області» опублікований матеріал про соціальний портрет репресованих. В більшості своїй це були або робітники, або інтелігенти. Саме в Донецькій області найбільше заарештованих було серед робітників, що пояснювалося специфікою області. На другому місці йшла науково-технічна інтелігенція, далі службовці, багато було вчителів та медичних працівників⁵⁰. Освітній рівень репресованих був значно вищий, ніж в цілому у населення області. Якщо на 1 тис. мешканців області осіб з вищою освітою було всього 6,6 чол., то серед репресованих цей показник становив 93 особи. Більша частина мали вік від 26 до 45 років. Тобто заарештовували молодих, освічених — кращих. З 1200 заарештованих понад 50% розстріляно, 20% звільнено, а решту засуджено на термін від 8 до 25 років. С. Білокінь в згада-

⁴⁸ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К. ДМП «Полімед», 1999.– С. 346–359.

⁴⁹ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.).– С. 108.

⁵⁰ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донецької області): Навч. посіб. – Донецьк: ДонДУ, 1996.– С. 72–73.

ній монографії зробив висновок, що генофонд нації було зруйновано, адже тривалий час, майже всі роки радянської влади, гинули (або їх «знешкоджували» в інший спосіб) кращі. В першу чергу, влада винищувала саме інтелігенцію.

Терор в Україні мав виразно антиукраїнський характер — це підкреслюють абсолютна більшість дослідників теми сталінізму в Україні. Масовий терор серед певних груп населення в Україні — соціальних, етнічних — розглядається в монографіях В. І. Граба⁵¹, Г. В. Касьянова⁵², Г. Костюка⁵³, О. М. Мироненко, Ю. С. Шемшученко⁵⁴, О. С. Рубльова⁵⁵, В. В. Ченцова⁵⁶. Дослідники аналізували репресії щодо інтелігенції, інших соціальних прошарків, окремих етнічних груп. Автори вказували, що серед різних етносів, які проживали на території України, найбільш нищівних репресій зазнали німці, поляки, греки та ін. Репресіям проти німецького населення присвячено монографію українського історика В. Ченцова «Політичні долі. Політичні репресії проти німецького населення України в 1920-ті – 1930-ті рр.»⁵⁷.

Окремою драматичною темою в українській історіографії була і є тема голодомору 1930-х, голоду 1940-х рр. Протягом 1990-х рр. побачили світ добірки документальних джерел, присвячених голодомору в Україні, особливо 1932–1933 рр., в різних регіонах, в тому числі на території Західної України, на Поділлі, Харківщині, Вінниччині та інших регіонах⁵⁸.

⁵¹ *Граб В.І.* У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. – Полтава, 1999. – 215 с.

⁵² *Касьянов Г.В.* Вказ. праця.

⁵³ *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – К. «Смолокип», 1995. – 508 с.

⁵⁴ *Шемшученко Ю.С., Мироненко О.М.* Жертви репресій. – К., 1993.

⁵⁵ *Рубльов О., Черченко Ю.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції.

⁵⁶ *Ченцов В.В.* Политические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е гг. – М.: Готика, 1998. – 208 с.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Упокорення голодом. Зб. док. / Упоряд. М. Мухіна. – К., 1993; *Шульга І.Г.* Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993; *Кузунтяк М.* Голодомор 1933-го і Західна Україна. Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років. – Івано-Франківськ, 1994; Голод в Україні, 1946–1947: Док. і матер. –

Тема голодомору стала предметом обговорення на міжнародних науково-теоретичних конференціях: «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», яка була організована НАН України, Інститутом історії України⁵⁹; «Голод — геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків». Участь в конференціях брали С. Кульчицький, В. Марочко, С. Горошко. Під час обговорення (1993 і 1998 рр.) історики висунули тезу, що штучно створений владою голодомор мав на меті не лише «викачування» хліба з села, але і знищення українців, більшість яких проживала в селах. Звідси робився висновок, що голодомор 1932–1933 рр. слід вважати геноцидом українського народу. Розглядалися ці теми і в окремих виданнях — монографіях, навчальних посібниках⁶⁰. Зокрема, досліджували українські голодомори С. В. Кульчицький, М. М. Шитюк та ін.⁶¹

До форм терору радянського суспільства відносяться й депортації населення. Документальні джерела з означеної проблематики були надруковані у згаданих нами монографіях, в тому числі монографії І. Г. Біласа. Але вийшли й окремі збірки документів⁶², присвячені депортаціям населення із Західної України. Репресії, голод, депортації та інші катастрофи неминуче приводили до людських жертв, демографічних втрат. Демографічні катастрофи в Україні вивчалися протягом багатьох років (з кінця 80-х рр.) дослідниками С. Пірожковим й А. Перковським⁶³.

К., 1996; Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих / Упоряд. Т. Поліщук. – К., 1997; Голод 1932–1933, 1946–1947. Вінницька область: Документи і матеріали / Авт.-упоряд.: Винокуров Ф., Подкур Р. – Вінниця, 1998; Голодомор на Житомирщині 1930–1934 роки: Документи і спогади: Збірник. – Житомир: Житомирський вісник, 1993. – 84 с.

⁵⁹ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. / С. В. Кульчицький (відп. ред.), НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – 199 с.

⁶⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Наук. ред. С. В. Кульчицький. – Одеса: Негоціант, 2008. – 576 с.

⁶¹ Шитюк М. Голодомори ХХ ст. – К., 1997.

⁶² Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Львів, 1996. – Т. 1.

⁶³ Перковський А.Л., Пірожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки; Вони ж. Демографічні втрати Української РСР у 40-ві роки;

Тема сталінізму як суспільної системи знайшла ґрунтовне відображення працях узагальнюючого характеру з історії України⁶⁴. Зокрема, в монографії «Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду» аналізуються причини, передумови, прояви сталінізму в Україні⁶⁵. Серед причин формування сталінізму автори визначили російські традиції самодержавної абсолютистської влади, слабкість реформаторських сил, низький рівень культури мас. До суб'єктивних причин відносять монопольне становище партії, мораль та ідеологію, які відкидали ідею правої держави. Окремий розділ присвячено репресивній практиці тоталітаризму щодо України. Національну політику сталінської влади автори характеризували як етноцид. Терор мав не лише антинаціональні, антиукраїнські риси, але й іраціональні.

Дослідники звертали увагу, що репресіям найбільше підлягали інтелігенція та селянство. Трагедія суспільства полягала у деформації сталінізмом свідомості людей. Причому деформація виявилася настільки сильною, що, по суті, новий тип мислення згодом передавався у спадок іншим поколінням, зазначали дослідники.

Про ідеологію сталінізму йдеться в монографії О. А. Удода «Історія і духовність»⁶⁶. Атрибутивною ознакою тоталітарного політичного режиму, пише автор, є всемогутність ідеології, функція якої полягає в міфотворчості (додамо від себе, як і будь якої ідеології — Авт.). В СРСР таку функцію було покладено на відділ пропаганди ЦК КПРС та його місцеві органи. Знаряддями пропаганди були освіти, виховання, педагогіка, наука. Система вихо-

Вони ж. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні 1920–1930 // Пам'ять століть. – 1997. – Травень–червень. – № 5(8).

⁶⁴ *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К.: «ARS-Ukraine», 1996. – 793 с.; Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / Під ред. П. П. Панченка, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 3–11; *Удод О.А.* Історія і духовність – К.: Генеза, 1999; *Якунін В.К., Мартинов М.Д.* Клію і Сталін. – Дніпропетровськ: Промінь, 1998. – 151 с.; Сталінізм і Україна: доктрина і практика // Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (18 – пер. пол. 20 ст.) – Дніпропетровськ, 1998. – С. 145–154.

⁶⁵ *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду.

⁶⁶ *Удод О.А.* Історія і духовність. – К.: Генеза, 1999.

увала людину, яка завжди діяла за інструкціями, схемами, методиками, була залежна в поглядах і поведінці від політичного керівництва, постійно демонструвала лояльність до влади. Освітою, вихованням прищеплювалася деформована колективність⁶⁷. Типовою рисою свідомості і поведінки тоталітарної людини є конформізм. Людина була ладна підлаштуватись під будь-які погляди, будь-яку ідеологію, аби це відповідало настановам влади і збереженню власного благополуччя.

Вплив сталінізму на історичну науку, процес «ідеологізації» і «політизації» історичної науки, перетворення її в знаряддя побудови казарменого соціалізму й тотальної боротьби з інакомислячими висвітлено в монографії дніпропетровських вчених В. К. Якуніна, М. Д. Мартинова «Клію і Сталін»⁶⁸.

Про мораль більшовиків докладно висвітлювалося у роботі Ю. Г. Сергієнко «Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок ХХ століття – 60-ті роки). Історичний аспект»⁶⁹. У монографії досліджувалася етика політичної діяльності за умов однопартійної системи в Україні (1925–1960-ті рр.). Автор зауважив, що після приходу до влади Сталіна до згаданих норм додалися доносьительство, неможливість мати зв'язки з чужими елементами (якщо навіть мова йшла про родичів), прагнення догодити начальству, лицемірство та ін. Водночас культивувалася непорушність сім'ї, боротьба з пияцтвом. Ще на одну рису партійної моралі слід звернути увагу. Поголовна не освіченість і ворожість до всього «панського»: книжок, витворів мистецтва, гарних манер тощо. Автор писав, що на початку 1930-х рр. не було жодного секретаря райкому партії, який би мав вищу освіту, і навіть середня була рідкістю⁷⁰. Як підкреслював Ю. Сергієнко, в період диктатури Сталіна критерій у моралі був один, найголовніший — абсолютна відданість вождю. І ще одну

⁶⁷ Удод О.А. Історія і духовність. – С. 72.

⁶⁸ Якунин В.К., Мартинов М.Д. Клію и Сталин. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 163.

⁶⁹ Сергієнко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (поч. ХХ століття – 60-ті роки). Історичний аспект. – Луганськ: ЛЦНТЕІ, 1995. – 238 с.

⁷⁰ Сергієнко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті... – С. 142.

думку слід навести, яка має принципове значення. Моральний кодекс створювався не тільки Сталіним. Чимало зусиль в цю працю вклали і «старі революціонери». Він є надбанням всього лівого радикалізму⁷¹.

Підводячи підсумок історіографічного дискурсу сталінізму протягом кінця 1980-х – 1990-х рр., можна стверджувати, що у досліджуваний період почали формуватися нові парадигми у вітчизняній історичній науці. Націоналізація історії, яка розпочалася в 1989–1991 рр., отримала логічне продовження. В цей період відбувся злам попередніх методологічних підходів і принципів. Одним з нових підходів стала концепція тоталітаризму, запозичена у західній і частково російської політичної науки. Розглядаючи історію України радянських часів і, в першу чергу, періоду володарювання Сталіна, історики стали використовувати поняття і змістовне наповнення концепції тоталітаризму.

Також із західної політології були взяті методи наукового пізнання — системний, інституційний і структурно-функціональний підходи, які розглядали суспільство як складну сукупність систем, що мали свій механізм, структуру, розподіл функцій. Головне місце в політичній системі займали політичні інститути, інститути публічної влади. При вивченні сталінізму історики звернули особливу увагу на політичні інститути, їх роль, розподіл функцій — правлячу партію, державні органи, репресивно-каральну систему. Окрім термінів «сталінізм», «сталінщина», «тоталітаризм», стали активно використовувати й інші — «партія-держава», «номенклатура», які раніш не розглядалися українською історіографією.

Історики продовжували «населяти історію людьми». В монографіях, наукових статтях значна увага приділялася розповідям про репресованих діячів, особливо інтелігенції. Також привернули увагу дослідників і постаті «творців» тоталітарної системи, в тому числі діячів репресивно-каральних органів.

Особливе місце в історіографії зайняла тема політичного й соціального терору — репресій, депортацій, голодомору. Найбільшу увагу привернули репресії інтелігенції і серед партійно-державних працівників, за національною ознакою. Більшість дослід-

⁷¹ Сергієнко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті... – С. 164.

ників підкреслювали антиукраїнський характер терору. Провина за терор покладалася на Й. Сталіна, його оточення, пануючу партію, зрощену з державою, і номенклатуру. Завзятими виконавцями — органи державної безпеки.

Ідеологія сталінізму розглядалася як системо утворюючий чинник тоталітаризму. Зроблені перші спроби проаналізувати ментальність суспільства, окремої особистості тієї доби. Серед рис ментальності вирізняли конформізм, лицемірство, бажання догодити начальству, владі, непримиренність до «чужих елементів», а, особливо, неосвіченість. Водночас, характерними рисами були віра в комунізм, дисциплінованість, почуття обов'язку. Відповідальність за антигуманність влади і формування деформованої свідомості покладалася на Компартію.

Загалом сталінську політику стосовно України частина наукового загалу інтерпретувала як геноцид і етноцид. Формувалася ідея про роль сталінізму у деформації суспільної свідомості.

Важливим здобутком української історіографії стало оприлюднення численних документальних матеріалів, в тому числі архівів ЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. Були опубліковані збірки документів стосовно репресій в регіонах України, спогади в'язнів з України СРСР, голодомор 1932–1933 рр., депортації населення.

Однак, незважаючи на значний обсяг публікацій, присвячених сталінізму в Україні, проблема висвітлена нерівномірно: переважна їх більшість присвячена масовим репресіям. Також відмітимо наявність плутанини у використанні термінології. В публікаціях активно почали використовувати різні терміни: «тоталітаризм», «авторитаризм», «номенклатурно-бюрократична система», «партократія», «сталінізм», «сталінщина», «державний соціалізм», «тоталітарна колективність». При цьому автори публікацій рідко пояснюють, що саме вони мають на увазі. Спостерігався методологічний еkleктизм. Дискусійним залишилося питання про хронологічні межі тоталітаризму в СРСР.

Не дослідженими залишилися ряд питань:

перше — про соціальну базу сталінізму,

друге — ставлення населення до влади і сталінізму,

третє — ментальність, культура тоталітарного суспільства (у різних верств і етнічних груп були свої субкультури),

четверте — роль, діяльність громадських організацій, таких як профспілки, комсомол,
п'яте — демографічні наслідки репресій, голоду тощо.

В статье анализировался процесс изучения в Украине в конце 1980-х – 1990-х гг. общественно-политической системы, которая была создана И. Сталиным. Обращалось внимание на коренные изменения в исторической науке — расширение тематики исследований, публикацию многочисленных документальных источников, использование новых концепций, методов исследования, новые оценки исторических явлений.

Ключевые слова: тоталитаризм, историография, НКВД, «Реабилитированные историей»

The process of study in Ukraine at the end of 1980–1990 years social and political system, which formed in Ukraine during J. Stalin ruling at this article is analysing. Also pay attention to basis changes in historical science such as: the diversification subjects of investigations, the opening numerous documents, the using new conceptions, methods of investigations, the new marks of historical events.

Key words : totalitarizm, historiography, NKVD , «Rehabilitate by history».

З М І С Т

АКАДЕМІК НАН УКРАЇНИ П. Т. ТРОНЬКО — ЯК ВЧЕНИЙ ТА ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

- Валерій Смодій.** Досвід вченого та талант організатора: наукова та громадська діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька 5
- Олександр Реєнт.** Слово про академіка НАН України П. Т. Тронька (до 95-річчя від дня народження) 15
- Галина Денисенко.** Подвижницька діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька на ниві охорони і збереження національної історико-культурної спадщини 32
- Руслана Маньковська.** Внесок академіка НАН України П. Т. Тронька в теорію і практику музейної справи України 49

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

- Ярослава Верменич.** До дискусії про концепцію синтетичної «історії України» 63
- Валерій Васильєв.** «Сталінська революція “згори”» в Україні: насилля, протидія, результати 73
- Віктор Даниленко.** Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.) 88

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

- Олександр Завальнюк.** Науково-педагогічні працівники українських університетів у державно-політичному житті України (1917 – 1920 рр.) 127
- Вадим Гудима.** Становлення місцевих органів влади на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки 140
- Олександр Даниленко.** Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: персоналії, статус, функції 150
- Віталій Бабюх.** Вплив настанов Й. Сталіна та Л. Троцького на утвердження політичної цензури в УСРР–РСФРР 172
- Олена Лисенко.** Типологія поведінки сільських активістів у контексті здійснення суцільної колективізації сільського господарства в Україні (початок 1930-х рр.) 189
- Ольга Мельничук.** Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР 203
- Юрій Шевчук.** Технологія здійснення репресій проти інтелігенції Житомирщини в 30-х рр. XX ст. 213
- Валерій Рекрут.** Деякі аспекти політичних переслідувань представників кооперативного руху у другій половині 1930-х рр. 239

- Віктор Савчук.** Політичні переслідування краєзнавців м. Кам'янця-Подільського у 1933 р. (за матеріалами архівно-кримінальної справи № 275629)..... 255
- Роман Подкур.** Взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938–1939 рр.)..... 266
- Володимир Дмитрук.** Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.)..... 283
- Володимир Байдич.** Римокатолицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.)..... 294
- Сергій Гальчак.** Облік як форма контролю та стеження за репатріантами у повоєнному СРСР ... 316
- Олег Бажан.** Петро Шелест: вигнання з політичного Олімпу 327
- Леонід Місінкевич.** Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби 340
- Сергій Кот.** З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні 361
- Петро Радько.** Проблеми влади в європейській консервативній політичній традиції і Конституції Пилипа Орлика 371

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Галина Вербиленко.** Праці Постійної комісії історично-географічного словника Української землі ВУАН — джерело написання «Історії міст і сіл України» 386
- Михайло Немов.** Проведення виборчих кампаній до місцевих рад УРСР в 1947–1980-х рр.: історіографія проблеми 397
- Катерина Ніколаєць.** Висвітлення діяльності опозиційного руху в УРСР у II пол. 1960-х – поч. 1980-х рр. у наукових дослідженнях 405
- Ірина Терлецька.** Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.) 415

Наукове видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Випуск 36. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 440 с.

Відповідальний за випуск: **Р. Ю. Подкур**

Технічне редагування, оригінал-макет: **І. І. Ставнюк**

Підписано до друку 01.07.2010 р. Формат 60 x 84^{1/16}

Ум. друк. арк. xxxxxxxx. Обл. вид. арк. xxxxxxxx.

Наклад 300 прим. Зам. xxxxxxxx

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

01001 Київ-1, Грушевського, 4